

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1986, LET. XXIII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

9-10

IZ VSEBINE

Alternative družbenega razvoja in problematika okolja

Zgodovina, ekologija, socializem (A. Lah, A. Kirn, B. Kovač, H. Požarnik, I. Cifrić, N. Andjelić, M. Kmecl, I. Sernec, V. Rezman)

Ekološki problemi in protislovja Slovenije (D. Plut, T. Strojín, M. Jež, P. Novak, M. Medved, J. Drev, S. Brumen)

Narava, ekologija, tehnologija (Z. Devidè, D. Kerin, L. Puklavec, B. Pregrad, V. Musil, F. Avberšek)

N. G.-Roegen: Bioekonomski vidiki entropije

Kolaboracionizem, narodno izdajstvo, protirevolucija (B. Mlakar, I. Križnar, L. Bavcon, M. Ževart, B. Grafenauer)

Nadaljevanje in zaključek razprav o narodnih programih v slovenski politični misli (III) — J. Prunk, o »javnem mnenju« in sporih v komunikologiji (II) — S. Splichal ter evropski novi desnici (II) — N. Visković

TEORIJA IN PRAKSA

1986

9-10

revija za družbena vprašanja, let. XXIII, št. 9—10, str. 851—1104
Ljubljana, september—oktober 1986, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Ziebnik (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Cerne, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Kljnar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Milinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 1500 din, za druge individualne naročnike 2000 din, za delovne organizacije 4500 din, za tujino 7000 din
cena tega zvezka v prosti prodaji je 1000 din.

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

AVGUŠTIN LAH: Med ustavnimi načeli in prakso varstva okolja 851

ANDREJ KIRN: Alternative družbenega razvoja in problematika okolja 860

ZGODOVINA, EKOLOGIJA, SOCIALIZEM
ANDREJ KIRN: Ekološka zavest in praksa različnih produkcijskih načinov 869

BOGOMIR KOVAČ: Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj 878

HUBERT POŽARNIK: Pet tez v prid politizaciji ekologije 889

IVAN CIFRIČ: Nekaj tez o socializmu in ekologiji 891

NOVAK ANDJELIČ: »Kritična analiza« in človekovo okolje 899

MARKO KMECL: Tehniška inteligenca in okolje 904

IVAN SERNEC: Ekološka vzgoja kot razvojni dejavnik 906

VILI REZMAN: Ekološke perspektive (med razumom in umom) 909

EKOLOŠKI PROBLEMI IN PROTISLOVJA SLOVENIJE

DUŠAN PLUT: Prostorska ekološka protislovja družbenega razvoja Slovenije 912

TONE STROJIN: Alternative, varstvo okolja in naša družbena praksa 921

MATJAŽ JEŽ: Vplivi ekološke degradacije okolja na naravno dediščino 926

PETER NOVAK: Kam gremo, kaj hočemo? (marksistična misel, realna pota socializma, okolje in kakovost življenja) 931

MIRAN MEDVED, JANEZ DREV, STANKO BRUMEN: Razvoj mesta Maribora na osnovi ekoloških danosti 937

NARAVA, EKOLOGIJA, TEHNOLOGIJA

ZVONIMIR DEVIDÉ: Fiziologija rastlin in okolje sodobnega človeka 944

DANIMIR KERIN: Agronomija in biosfera 946

LUDVIK PUKLAVEC: Zapiranje tehnologij kot dejavnik pokrivanja stroškov za varstvo okolja 953

BORIS PREGRAD, VOJKO MUSIL: Ekološki vidik embalaže 960

FRANC AVBERŠEK: Vplivi rudarjenja v Šaleški dolini na okolje 970

STALIŠČA, SKLEPI IN POBUDE

Stališča, sklepi in pobude udeležencev jugoslovanskega simpozija »Alternative družbenega razvoja in problematika okolja«, ki je bil 22. in 23. maja 1986 v Mariboru pri Medobčinskem študijskem središču politične šole CK ZKS v Mariboru 973
Iz pisma 13. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije – udeleženci jugoslovanskega simpozija v Mariboru »Alternative družbenega razvoja in problematika okolja« 973

NAŠ PREVOD

NICHOLAS GEORGESCU-ROEGEN: Bioekonomski vidiki entropije 977

KOLABORACIONIZEM, NARODNO IZDAJSTVO, PROTIREVOLUCIJA

Uvodni zapis 994

BORIS MLAKAR: Nekaj splošnih razmišljanj ter vprašanj o pojavu kolaboracije 995

IVAN KRIZNAR: Kolaboracionizem in fašizem- 1002

LJUBO BAVCON: Le narodnoosvobodilna – ali tudi državljanska vojna? 1003

MILAN ŽEVART: Kolaboracija – posebnosti na Štajerskem 1006

BOGO GRAFENAUER: Zgodovinski vidiki kolaboracionizma 1010

ČLANKI, RAZPRAVE

JANKO PRUNK: Narodni programi v slovenski politični misli 1848–1945 (3) 1016

SLAVKO SPLICHAL: »Javno mnenje« in spori v komunikologiji (2) 1036

NIKOLA VISKOVIČ: Evropska nova desnica (2) 1047

SLOVENSKO JAVNO MNENJE

PETER KLINAR: Stališča do dveh olimpiad 1062

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

ADOLF BIBIČ: Reforme in socializem (poljsko-jugoslovansko politološko srečanje) 1071

BOJKO BUČAR: Srečanje politologov z obeh strani meje 1072

PRIKAZI, RECENZIJE

Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije (Janko Prunk) 1075

MARJAN BRITOVŠEK: Stalinov termidor (Dubravka Stajčič) 1078

RADOVAN VUKADINOVIČ: Nuklearne strategije supersil (Ivana Zuppa-Kurjak) 1081

NIKOLA DUGANDŽIJA: Jugoslovenstvo (Dubravka Stajčič) 1082

HANS KELZEN – MAX ADLER: Marksizem in država (Dubravka Stajčič) 1084

IZ DOMAČIH REVIJ 1086

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1088

AVTORSKI SINOPSIS 1091

EDITORIAL	
AVGUSTIN LAH: Constitutional Principles and the Practice of Environmental Protection	851
ANDREJ KIRN: The Alternatives of Social Development and Environmental Problems	860
HISTORY, ECOLOGY, SOCIALISM	
ANDREJ KIRN: Ecological Awareness Concerning Different Modes of Production	869
BOGOMIR KOVAČ: Political and Economic Problems in Ecology and Alternatives in Economic Development	878
HUBERT POZARNIK: Five Theses on Behalf of the Politicizing of Ecology	889
IVAN CIFRIČ: Some Theses on Socialism and Ecology	891
NOVAK ANĐEJIČ: "Critical Analysis" and Man's Environment	899
MARKO KMEČI: Technical Intelligentsia and Environment	904
IVAN SERNEČ: Ecological Education as a Factor of Development	906
VILI REZMAN: Ecological Prospects	909
ECOLOGICAL PROBLEMS AND CONTRADICTIONS IN SLOVENIA	
DUŠAN PLUT: Spatial and Ecological Contradictions in Slovenia's Social Development	912
TONE STROJIN: Alternatives, Environment Protection and Our Social Practice	921
MATJAZ JEŽ: The Impact of Ecological Degradation of Environment on Natural Legacy	926
PETER NOVAK: Where Do We Go, What Do We Want?	931
MIRAN MEDVED, JANEZ DREV, STANKO BRUMEN: The Development of Town Maribor on the Basis of Ecologically Given Conditions	937
NATURE, ECOLOGY, TECHNOLOGY	
ZVONIMIR DEVIĐE: Physiology of Plants and the Environment of Modern Man	944
DANIMIR KERIN: Agriculture and Biosphere	946
LUDVIK PUKLAVEČ: Closed Technologies Will Cover the Cost for Environment Protection	953
BORIS PREGRAD, VOJKO MUSIL: Ecological Aspects of Packing	960
FRANČ AVBERŠEK: The Influence Mining in Šaleška Dolina has on Environment	970
STANDPOINTS, CONCLUSIONS AND INITIATIVES	
Standpoints, conclusions and initiatives of the participants of the Yugoslav Symposium: Alternatives of Social Development and Environmental Problems held in Maribor on May 22nd and 23rd, organized by the Intercommune's Study Center of the Central Committee of the LCS in Maribor	973
THE TRANSLATION	
NICHOLAS GEORGESCU-ROEGEN: Bio-economical Aspects of Entropy	977
COLLABORATIONISM, NATIONAL TREASON, CONTRAREVOLUTION	
Introduction Note	994
BORIS MLAKAR: Some General Thoughts and Questions on Collaboration	995
IVAN KRIZNAR: Collaborationism and Fascism	1002
LJUBO BAVCON: A National Liberation War, or a Civil War as well?	1003
MILAN ŽEVART: Collaboration - its Specificities in Štajerska	1006
BOGO GRAFENAUER: Historical Aspects of Collaborationism	1010
ARTICLES, DISCUSSIONS	
JANKO PRUNČ: National Programs in the Slovene Political Thought 1848-1945 (3)	1016
SLAVKO SPLIČAL: "Public Opinion" and Controversies in Communication Science (2)	1036
NIKOLA VISKOVIČ: The European New Right (2)	1047
SLOVENE PUBLIC OPINION	
PETER KLINAR: Attitudes Toward Two Olympic Games	1062
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS	
ADOLF BIBIČ: Reforms and Socialism (Polish - Yugoslav Meeting of Political Scientists)	1071
BOJKO BUČAR: The Meeting of Political Scientists from Both Sides of the Frontier	1072
REVIEWS, NOTES	
The History of Yugoslavia's League of Communists (Janko Prunč)	1075
MARJAN BRITOVŠEK: J. V. Stalin's Termidor (Dubravka Stajčič)	1078
RADOVAN VUKADINOVIČ: The Superpower's Nuclear Strategies (Ivana Zuppa-Kurjak)	1081
NIKOLA DUGANČIJA: Yugoslavhood (Dubravka Stajčič)	1082
HANS KELZEN - MAX ADLER: Marxism and the State (Dubravka Stajčič)	1084
FROM DOMESTIC REVIEWS	
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1088
AUTHOR'S SYNOPSSES	1091

СОДЕРЖАНИЕ	
ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ	
АВГУСТИН ЛАХ: Между конституционными принципами и практикой охраны среды	851
АНДРЕЙ КИРН: Альтернативы общественного развития и проблемы среды	860
ИСТОРИЯ, ЭКОЛОГИЯ, СОЦИАЛИЗМ	
АНДРЕЙ КИРН: Экологическая сознательность и практика разных способов производства	869
БОГОМИР КОВАЧ: Политическо-экономические проблемы экологии и альтернативы хозяйственного развития	878
ХУБЕРТ ПОЖАРНИК: Пять тезисов в пользу политизации экологии	889
ИВАН ЦИФРИЧ: Несколько тезисов по вопросам социализма, и экологии	891
НОВАК АНДЖЕЛИЧ: «Критический анализ» и окружающая человека среда	899
МАРКО КМЕЦИ: Техническая интеллигенция и окружающая человека среда	904
ИВАН СЕРНЕЧ: Экологическое воспитание как деятель развития	909
ВИЛИ РЕЗМАН: Экологические перспективы	909
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ СЛОВЕНИИ	
ДУШАН ПЛУТ: Экологические противоречия общественного развития	912
ТОНЕ СТРОЙИН: Альтернативы, охрана окружающей человека среды и общественная практика	921
МАТЈАЖ ЈЕЖ: Влияние экологической деградации окружающей человека среды на природное наследие	926
ПЕТЕР НОВАК: Куда идем, чего хотим?	931
МИРАН МЕДВЕД, ЈАНЕЗ ДРЕВ, СТАНКО БРУМЕН: Развитие города: Марибор на основе экологических условий	937
ПРИРОДА, ЭКОЛОГИЯ, ТЕХНОЛОГИЯ	
ЗВОНИМИР ДЕВИДЕ: Физиология растения и окружающая современное человека среда	944
ДАНИМИР КЕРИН: Агрономия и биосфера	946
ЛУДВИК ПУКЛАВЕЧ: Закрытые технологии как деятель покрытия расходов на охрану окружающей человека среды	953
БОРИС ПРЕГРАД, ВОЙКО МУСИЛ: Экологические аспекты упаковки	960
ФРАНЦ АВБЕРШЕК: Влияние горной промышленности в Шаленской долине на окружающую человека среду	970
ТОЧКИ ЗРЕНИЯ, ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ИНИЦИАТИВЫ	
Точки зрения, заключения и инициативы принимающих участие в Югославском совещании «Альтернативы общественного развития и проблемы окружающей человека среды» состоявшегося 22 и 23 мая в Мариборе в межрайонном учебном центре политической школы центрального комитета Союза коммунистов в Мариборе.	973
НАШ ПЕРЕВОД	
НИКОЛАС ГЕОРГЕСКУ РОЕГЕН: Биоекономические аспекты энтропии	977
КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ, НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРЕДАТЕЛЬСТВО, КОНТРЕВОЛЮЦИЯ	
Передовая заметка	994
БОРИС МЛАКАР: Несколько общих мысли и вопросов по проблеме коллаборационизма	995
ИВАН КРИЖНАР: Коллаборационизм и фашизм	1002
ЛЮБО БАВЦОН: Только народноосвободительная борьба или тоже гражданская война?	1003
МИЛАН ЖЕВАРТ: Коллаборация: особенности в пределах Шtajersкой	1006
БОГО ГРАФЕНАУЕР: Исторические аспекты коллаборационизма	1010
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
ЯНКО ПРУНЧ: Национальные программы в словенской политической мысли 1848 1945 (3)	1016
СЛАВКО СПЛИЧАЛ: «Общественное мнение» и споры в коммуниологии (2)	1036
НИКОЛА ВИСКОВИЧ: Европейская новая правая (2)	1047
СЛОВЕНСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ	
ПЕТЕР КЛИНАР: Положение в связи с двумя олимпиадами	1062
НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ	
АДОЛФ БИБИЧ: Реформа и социализм (встреча политологов Польши и Югославии)	1071
БОЙКО БУЧАР: Встреча политологов с обеих сторон границы	1072
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
История Союза Коммунистов Югославии (Янко Прунч)	1075
МАРЯН БРЕЗОВШЕК: Термидор Сталина (Дубравка Стajчич)	1078
РАДОВАН ВУКАДИНОВИЧ: Ядерные стратегии великого сил (Ивана Зуппа-Курjak)	1081
НИКОЛА ДУГАНЧИЈА: Югославство (Дубравка Стajчич)	1082
ГАНС КЕЛЦЕН - МАКС АДЛЕР: Марксизм и государство (Дубравка Стajчич)	1084
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	1086
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ	1091

AUGUŠTIN LAH

Med ustavnimi načeli in prakso varstva okolja

Življenje ljudi in skupnosti ni le žitje in bivanje, temveč je najprej delo in ustvarjanje. Ta naravna in obenem družbena zakonitost življenja določa tudi naš položaj in odnos v nepretrganem procesu menjave med družbo in naravo: odnos aktivnosti in odgovornosti, enako kot je stopnja naše neodpovedljivosti in odvisnosti od narave. Ako ta odvisnost in aktivnost prenehata, pomeni to konec življenja. Konec za posameznika, za skupino, skupnost, vrsto ali civilizacijo. Zato je življenje boj za obstanek, boj za ustvarjanje življenjskih razmer. Boj, v katerem vsak dober strateg skuša izgubiti čim manj jin dobiti čim več.

Naravni pogoji za nastanek in ohranitev življenja so sonce, voda, zrak in hrana, vse v pravšni kakovosti in količini, nič pa se ne dogaja zunaj prostora in obstoječega živega sveta.

O teh temeljnih vprašanih življenja razmišljamo zlasti, ko nam prične primanjkovati ali zmanjkovati tega ali onega življenjskega vira, ki niso enako razporejeni v naravi, so spremenljivi in ne neizčrpni. Naš čas in naše okolje sta takšna, da so na pohodu pojavi in sile, ki razjedajo naravne ekosisteme. Če umirajo jezera, reke, gozdovi in živali, propadajo s tem korenine našega življenja. Ali se tega zavedamo dovolj?

Danes si težko predstavljamo, kaj in kako bi bilo, če bi zares propadli naši gozdovi, ki pokrivajo polovice ozemlja republike, vzdržujejo ravnotežje v naravnem makrosistemu in dajejo kruh najmanj šestini našega prebivalstva. Porušilo bi se naravno gospodarjenje od vodnega gospodarstva do hidroenergetskega sistema, od kmetijstva do gradbeništva. Spremenile bi se bivalne razmere, podnebje, ujme bi se stopnjevale in naravni procesi, v kakršnih se je v davni oblikoval relief naše pokrajine. Velik del ekonomske in fizične moči, ki jo družba rabi za razvoj, bi morali porabiti za goli obstanek. Seveda ne predvidevamo, da bomo zabredli v takšne težave, toda takšne perspektive se moramo z vso ihto ubraniti – z zavedanjem resnosti položaja in zaustavitvijo degradacije biotipa, kar bo terjalo velike družbene napore.

S takšnim pogledom na oblačno nebo in vznemirjeno naravo skušamo opozoriti na celovitost in globino varstva in urejanja okolja. Pri tem se

moramo opredeliti, do kam sega naše obzorje: ali mislimo na lokalne in regionalne pojave ali pa na širšo problematiko vse do svetovne. Človek je na vseh svojih razvojnih stopnjah opazoval naravo in v svoja verovanja, pravila življenja in kulturo vsajal spoznanja o naravnih pojavih in zakonitostih ter se po njih ravnal pri delu in odločanju. Kako je s tem danes?

Našo dobo in razvojno stopnjo – ta je v svetu zelo različna – označujejo dragocena znanstvena spoznanja, učinkovita mehanska in kemijska sredstva, velikopotezni projekti za preobražanje ali izkoriščanje narave, vse večja gostota naselitve in s tem pritiski na okolje (in spremljajoča stihija v prostoru). Žal to našo dobo označujejo tudi velika nasprotja in nesmiselna gibanja: razlike med industrijsko razvitimi deželami in večino nerazvitega sveta, oboroževalni sistem, ki ne služi le grožnjam, temveč napaja tudi spopade in grozeče sisteme. Sodobni svet karakterizirajo prehranska in ekološka kriza, energetske in surovinske težave, marsikje neobvladana urbanizacija in onesnaževanje okolja z različnimi in hudimi posledicami.

Toda vrnimo se v naše ožje območje, kjer nas čakajo neposredne naloge. Varstvo in urejanje okolja vidimo kot:

- intenzivno proučevanje in raziskovanje narave, prepletenosti pojavov v njej, koristnih virov in dobrin, karakteristik ekosistemov in sprememb v okolju;

- vzdrževanje skladnosti v okolju z usmerjeno družbeno aktivnostjo, planiranjem, zakonodajo in družbenim nadzorom, dobrim projektiranjem idr.;

- gospodarjenje v vseh oblikah, področjih in območjih, ki pomeni prilagajanje proizvodnje, gradbeništva, prometa in bivanja naravnim in družbenim razmeram, razvijanje ustrezne tehnologije in biotehnologije, racionalno izkoriščanje vodnih, energetskih, surovinskih in prehranskih virov, obvladanje vseh emisij in odpadkov, gospodarno ravnanje z vsakim koščkom obdelovalne zemlje in še bolj preudarnim naseljevanjem gospodarskih objektov in con;

- usklajevanje gospodarske in ekološke politike, ker nobene ni brez druge;

- uresničevanje socialnih nalog in ciljev, kajti z varstvom okolja se povezujejo migracije in preslojevanje, zaposlitve in nastanitve, urejanje delovnega okolja, skrb za zdravje in počutje delovnih ljudi in drugih delov prebivalstva ter za urejenost življenja;

- usposabljanje kadrov, ker gre za nove probleme in neznane pojave; do težav prihaja zaradi neznanja, slabe organiziranosti ali discipline (delovne in prostorske) in neustreznega odnosa do družbenega bogastva; skrbeti je treba za prenos znanja in usposabljanje pri delu, za neprekinjeno izobraževanje;

- na to pa se navezujeta vzgoja in družbena organiziranost: ne le, da Janez dela, kar se je mlad naučil, temveč naj se Janezek in Janez pripravita, da bosta vse življenje sprejemala novo znanje in ga ustvarjalno izkoriščala.

Vsega ni mogoče vplesti v sheme in sisteme, predpise in priročnike. Življenje namreč sestavlja na desettisoče poklicev in opravil, stalno se spreminja v vsebini in oblikah, napolnjujejo ga nova spoznanja in gibanja. Ljudje pa smo različni po sposobnostih in motiviranosti, po učinkih in gospodarjenju. Zato je važno, da

a) poznamo in upoštevamo temeljna in splošno veljavna načela, znanstvene dosežke in izkušnje,

b) prilagajamo naše ravnanje tem načelom, družbenim interesom in predpisanemu redu,

c) smo pripravljeni sodelovati pri skupnih programih, združevanju ob osrednjih nalogah, dogovorih o akcijah in njihovem uresničevanju,

č) iščemo nove razvojne možnosti in poti, tako ali drugače ustvarjamo in pri tem racionalno ravnamo,

d) upoštevamo prednosti skupinskega dela, samoupravnega dogovarjanja in odločanja, zakonitega ravnanja, nasploh pa preventive vključno z nadzorom,

e) pometemo najprej pred svojim pragom – in ne pred tujim.

Strategi vidijo naprej in se ne dajo presenetiti.

Spoznanjem in besedam morajo slediti dejanja – premišljena in brez odlaganja.

Lepe rešitve so sad dobrih zamisli in projektov. Podobno lahko sklepamo na slabe rešitve in izkušnje. Toda slabo je tudi, če na slabo rešitev, ker ni drugačne, pristanemo.

Med ustavnimi načeli o zdravem okolju in življenju, o posebnem družbenem varstvu naravnih dobrin in vrednot, o družbenem planiranju razvoja in samoupravnem sporazumevanju pri uresničevanju skupnih interesov ter med našo vsakdanjostjo z aktivnimi procesi degradiranja narave in s škodljivimi pojavi v okolju, ki so posledice ljudskega ravnanja in dopuščanja, so še velike razlike in neskladnosti. Te moremo in moramo odpraviti.

Že pri pojmovanju človekovega okolja in s tem o varstvu okolja so razhajanja v izhodiščih in v ravnanju. Ni dvoma, da je osnova človekovega okolja živi svet, katerega del smo tudi ljudje. Naše okolje pa je obenem naravna proizvodna sfera, delovno, bivalno, prometno, kulturno in turistično okolje, ki se kaže v značilnostih in različnostih od kraja do kraja, po regijah in pokrajinah. Toda bistveno je, da je povsod celovita, spremenljiva in omejena prostorska in življenjska stvarnost. Varstvo okolja je zato več kot le določanje reda in razporejanje dejavnikov v prostoru, racionalno izkoriščanje naravnih dobrin, ravnanje z odpadki in preprečevanje ali popraviljanje vsakršnega onesnaževanja, saniranje degradiranih območij in izvajanje sankcij, čeprav je tudi vse to. Izhodišče opredeljevanja moramo zajeti širše: človekovo okolje je prostor življenja in ustvarjanja, v katerem so odnos in menjava med družbo in naravo, s tem tudi varstvo okolja, sestavina gospodarjenja celotne družbene skupnosti in slehernega nosilca gospodarske dejavnosti.

Probleme človekovega okolja nekateri vidijo le kot stranske učinke gostejše naselitve in družbi potrebnih dejavnosti, za kar pač mora družba dodati še nekaj stroškov in se truditi, da bi bilo teh problemov vse manj. Takšno, lahko bi rekli ozko gledanje, je podobno računarskemu »gledanju skozi dinar«, ki se otresa odgovornosti za človeka in do skupnih zadev. Zato nekateri uresničujejo 236. člen zakona o združenem delu samo do tovarniške ograje, mejnega jarka posesti, do bližnje reke in odlagališča odpadkov. Ta člen namreč določa, da morajo gospodariti delavci z zemljišči v upravljanju in z drugimi naravnimi bogastvi, tako da se ohrani, varuje in izboljša človekovo okolje. Preozko je tudi presojanje energetskih ali prometnih objektov, projektov in naložb kot zbolj zadeve teh panog, saj potrebujemo energijo zato, ker živimo v zmernem pasu s polletnim ogrevanjem prostorov, ker proizvajamo, ker so neogibni tokovi blaga in gibanje ljudi. Energetski in prometni objekti morajo ustrezati ne le potrebam in gospodarstvu drugih panog, temveč tudi pokrajini. Podobno spoznavamo o gozdarjenju v razmerah, ko je le še 44% gozdov zdravih in neogroženih, da gojitev, zaščita in načrtno izkoriščanje niso dovolj, temveč bo morala družba sprejeti še druge ukrepe in poklicati na pomoč neštete dejavnike v okolju. Tudi 96% onesnaženih vodnih tokov kaže, da vsega ne rešujejo vodnogospodarske skupnosti in podjetja, temveč morajo z njimi še vsi drugi gospodarji enakopravno deliti skrb. Rek ni mogoče čistiti v njihovih strugah, temveč je treba očistiti in odpraviti umazane pritoke in odlagališča odpadkov. Zraka ni mogoče varovati in čistiti z visokimi dimniki in vetrom, temveč z dragimi filtri in s posebnimi obrati za pridobivanje žveplovih spojin. Okolje moramo očistiti zaradi zdravja ljudi in zaradi dobrega gospodarjenja, oboje pa nam je nadvse potrebno.

Toda vseeno se še obnavlja vprašanje, če to lahko storimo v sedanjih gospodarskih razmerah. Odgovor je preprost: samo slabše je lahko, če bomo odlagali. Slabše in dražje, za marsikoga pa sploh prepozno. Družba že daje za razmeroma slabo oskrbo z vodo in oskrbo s slabo vodo skoraj cel odstotek družbenega proizvoda, za slabo pospravljanje odpadkov in druge oblike onesnaževanja s posledicami pa najbrž še enega. Načrtnih podatkov nimamo. Ni pa težko dokazati, da bi lahko z ustrežnejšo organizacijo in boljšimi programi že s sedaj razpoložljivimi sredstvi dosegli več. Vprašanje, kdaj in kako obvladovati probleme okolja, se navezuje na gradnjo termoenergetskih objektov, metalurgijo in nekaj temeljnih gospodarskih panog, na prašičje farme in komunalno ureditev naselij. Vsega, kar se je nakopičilo v desetletjih razvoja in moreče pritiska na okolje, seveda ni mogoče sanirati v nekaj letih. Toda rešujemo dostikrat na obrobju, tisto, kar ljudi najbolj tišči, pa odlagamo. Tako je v vrsti onesnaženih kotlin, kjer naraščata obolevnost in smrtnost do stopnje, ko statistiki že ugotavljajo skrajševanje povprečne življenske dobe! Med NOB smo se bojevali za vsakega ranjenca in mnogo ljudi je iskalo zavetje ob partizanskih divizijah, danes pa nas ne gane dovolj niti kri na cestah niti izguba tisočev ljudi, sicer bi se resneje lotili nekaterih akcij.

Brez dramatizacije in tudi brez podcenjevanja škodljivih pojavov v okolju in njihovih posledic moramo sprejeti nekaj dejstev in spoznanj.

Prvo je, da pomeni skrb za zdravje ljudi in varstvo okolja tudi prizadevanje za izboljšanje gospodarjenja: zmanjšujejo se izgube, stroški in kazni, raste pa produktivnost, učinkovitost teh prizadevanj se pozna v dohodku ali pa v novih delovnih mestih in ne nazadnje, sreča ljudi se ustvarja z uspešnim delom in graditvijo, s skrbjo za zdravo, redno in kulturno življenje vseh delavcev in njihovih družin. Vsako okolje, vsaka krajevna skupnost je organizem tako kot organizacija združenega dela.

Drugo je v svetu upoštevano spoznanje o prednostih čiste (neonesnažujoče) tehnologije, ki je naložbeno in kadrovsko zahtevnejša, toda dosti boljša in nima škodljivih vplivov na okolje. Z njo se povečujejo produktivnosti, kakovost izdelkov in dohodek. Naš nadaljnji razvoj vidimo v prestrukturiranju gospodarstva s prednostjo za izvozno sposobne proizvajalce izdelkov višje obdelave. To nedvomno odpira možnosti za obvladovanje problemov okolja. Toda nekateri kažejo nagnjenje, da bi od tujcev prevzemali celo čiščenje ali predelavo tistega, kar sami ne smejo ali nočejo. Tega seveda ne smemo sprejeti in vztrajamo ob načelu, da ne bomo ustvarjali novih žarišč onesnaževanja okolja, niti širili obstoječih, temveč jih reševali z modernizacijo in prestrukturiranjem gospodarstva.

Tretje: v okolju, katerega enota je vselej ustrezna naravna regija, je mnogo onesnaževalcev in koristnikov naravnih dobrin, zato so za sanacijo degradiranega in onesnaženega okolja potrebni celoviti (interdisciplinarno zasnovani) projekti in trdni dogovori izvajalcev. Kdo naj jih pripravlja? Zakon nalaga vsem investitorjem dolžnost, da skrbno proučijo vse zahteve do okolja in možne vplive nanj ter projektirajo za zdravo okolje sprejemljive izvedbe. Vemo pa, da marsikateri investitor ne ravna tako in se jim zato zadeve zapletajo. Ponekod so se tudi izognili ustanavljanju samoupravnih interesnih skupnosti, katerih naloga bi bila pripraviti sanacijske programe, izpeljati samoupravno sporazumevanje in zagotoviti izvajanje programov. Ob tem bi bila potrebna še beseda najprej o odgovornosti projektantov za slabe projekte, pa tudi o raznih dogovorih, v katerih so predpisana načela in pričakovanja, ni pa točno opisanih nalog, določenih njihovih nosilcev, financirjev in izvajalcev, rokov in ukrepov, če se kaj zatakne.

Četrto. Za zaščito in izboljšanje okolja je potrebna ustrezna tehnika. Razvijajo se celo nove dejavnosti. Sicer imamo za zares nove dejavnosti režim poskusne proizvodnje, spodbujamo izvoz, določene so nekatere davčne olajšave in tudi znižane carine, vendar to ni prilagojeno novim potrebam, da bi se lahko pohvalili, kako družba to podpira. Do minimalne carinske olajšave je mogoče priti po neštetih zbirokratiziranih postopkih, če je seveda sploh mogoče kaj uvoziti. Problem razžveplanja je pri velikih onesnaževalcih tehnološko obvladljiv, toda tovarne žveplovih spojin po tej poti ne morejo biti primerljive ali konkurenčne uvoznikom, morale bi obratovati po posebnem režimu, zelo koristne pa bi bile, če

upoštevamo odpravo onesnaževanja in hudih posledic. Povsod, kjer želijo red in zdravje v okolju, ga predpisujejo, nadzorujejo in dajejo konkretno pomoč v raznih oblikah. Tudi pri nas bi lahko bilo tako.

Peto: ni vse strošek, kar gre za okolje. Draga čistilna naprava, ki jo je izsilila in delno omogočila nuklearna v Krškem, se sama poplačuje in vzdržuje. Sladkogorska bi s filtri na vseh papirnih strojih zajela toliko celulozne pulpe, da bi bil čistilni sistem poplačan v manj kot treh letih, seveda pa bi imeli več papirja, prihranili milijone kubičnih metrov lesa in cele gozdove. Zdaj zberemo vsako leto že skoraj pol milijona ton odpadkov za reciklažo in prihranimo celo precej deviz za potrebne surovine, energijo in veliko dela. Čisto morje in tekoče vode, gozdovi in naši kraji niso samo lepota, temveč dobro okolje, ki privablja tudi turiste.

Šestič: družbeno planiranje sicer upošteva varstvo okolja in celo pri nekaterih panogah opozarja na naloge, so pa še odprta vprašanja planiranja. Že vprašanje, kdo naj pripravlja celovite sanacijske programe in dogovore, je odprto. Prostorski deli planov so na ravni občin in mest celo najbolj podrobno razčlenjeni, a še vedno izraz urbanistične ekspanzije, ki pa ne obdelujejo enako kakovosti okolja in življenje v njem. Metodologija planiranja na tej ravni še ni dograjena. Za planiranjem pa na vseh ravneh zaostaja raziskovalno delo; raziskave so razdrobljene na množico nalog, niso skoncentrirane na bistvene sanacijske in razvojne naloge v planih in na republiški ravni ni skupnega projekta za izboljšanje človekovega okolja. Zato so v ospredje gospodarskega razvoja prodrli energetsko in naložbeno zelo zahtevni projekti, ki niso v skladu s prestrukturiranjem gospodarstva in uspešnega izvoza visoko kakovostnih izdelkov. Do tega moramo z raziskovalnim in razvojnim delom šele priti.

Sedmič: kemizacija okolja in naših dejavnosti je poglavje zase, ki terja intenzivne raziskave in nove ukrepe. Pred leti smo se vključili v projekt OECD o kontroli in testiranju kemikalij, toda do rezultatov še nismo prišli. V uporabi je veliko kemičnih sredstev, od detergentov in kozmetike do zelo nevarnih snovi, o katerih zlasti uporabniki premalo vedo. Ni urejeno strokovno odstranjevanje in uničevanje ostankov in odpadkov te vrste. Toda prav kemizacija prinaša največ neznanj in znanstveno ali vsaj statistično dokazanih škodljivih posledic za ljudi.

Osmič: Za vsa že omenjena kočljiva ali strokovno zahtevna opravila nimamo ustreznega razvitega usposabljanja kadrov. Analiza kaznivih dejanj opozarja, da jih je dve tretjini storjenih zaradi neznanja in nespoštovanja predpisov, ki je vsaj delno tudi posledica neznanja. Brez znanja prevzamejo ljudje odgovornosti in iz tega se izcimi veliko incidentov, do katerih pride brez tehnične nezgode. Pomanjkljiva je kontrola kakovosti. Šibke so inšpekcije, katerih delež pri odkrivanju kaznivih dejanj je minimalen. Neučinkovite sankcije niso spodbuda usposabljanju.

Naslednje spoznanje (devetič) tudi izhaja iz mednarodnih izkušenj. Red v okolju si določa vsaka družbena skupnost sama in pri tem so dragocene izkušnje iz drugih dežel. Red predpisuje država z zakoni in

izvršilnimi predpisi, Kakovost okolja je treba kontrolirati; za to so posebne opazovalne in intervencijske službe in inšpekcije. Potrebna je tudi informacijska dejavnost kot posrednik znanja in dosežkov, kot sistem za zbiranje informacij o kakovosti okolja in posebnih pojavih, pa tudi kot medij opozarjanja in osveščanja. Nadalje je koristna proizvodnja raznih sredstev, ki so potrebna za zaščito okolja, saj vsega le ne kaže uvažati in to je lahko celo prispevek gospodarstvu. Izvajanje zakonov je treba omogočiti z različnimi tehničnimi, organizacijskimi, ekonomskimi, pravnimi in kadrovskega osnovami; podpreti je treba izvajalce nalog. Ekonomska politika mora zagotoviti tudi možnost za subvencioniranje (lahko posrednega z ugodnejšimi pogoji poslovanja) in kreditiranja.

Dobrih razmer v skupnosti ne moremo presojati po zavzetosti ljudi za dobro varstvo okolja, temveč po pripravljenosti, da jih na opisane načine podpremo.

Posebno poglavje je uvajanje in izvajanje reda v okolju v zvezni državi, kot je naša, v kateri je zakonodaja o okolju večinoma v pristojnosti zveznih enot – republik in pokrajin – in je zelo različna. Jugoslavija pa je enoten gospodarski prostor, zato je v takšnih razmerah brez skupnih dogovorov in akcij zelo težko uresničevati politiko varstva okolja. V nekaterih pogledih je potreben enoten red za celotno državo, pa naj bo določen z zveznim zakonom ali zagotovljen z dogovorom zveznih enot, ki se mora spoštovati kot zakon.

Pomembno vlogo imajo tudi občine, ki morajo z odloki zavarovati znamenitosti in naravne vire in skrbeti za urejanje prostora.

Zato moramo posebej opozoriti na zahtevno nalogo varovanja naravnih in kulturnih znamenitosti. Ponekod razumejo zaščito po svojih in ne po skupnih družbenih interesih. To je zlasti očitno v zaščitenih parkih in rezervatih, kjer so uvedeni posebni režimi ravnanja zaradi ohranitve teh znamenitosti. Ponekod zato niso navdušeni za urejanje takšnih posebnih režimov naseljevanja in gospodarjenja, a so potrebni zaradi našega odnosa in zaradi tujcev, ki jih k nam ne prihaja malo. Nekatere dežele v razvoju, ki jih je kolonialna doba oropala številnih kulturnih vrednot, in tudi iz naše domovine jih je precej izginilo pod tujo oblastjo, pa še ilegalno po osvoboditvi, nas opozarjajo, naj naše bogastvo skrbno varujemo. Pa ne le to, tudi bogatiti ga moramo in upajmo, da bo tudi naša doba kaj dobrega prispevala v kulturno zakladnico jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Iz povedanega se da izluščiti tudi vrsta pobud in predlogov, ki jih kaže pretehtati s treh enako upoštevanih vidikov – humanističnega, ekološkega in ekonomsko razvojnega:

a) Potrebujemo zakon ali zakonu enakovreden dokument o skupnih rešitvah in merilih za izvajanje politike varstva okolja v Jugoslaviji, ki bo utrdil, da ekonomske politike ni brez ekološke, in nasprotno, uveljavil načelo, da ne smemo ustvarjati novih in širiti obstoječih žarišč onesnaževanja okolja, temveč obvezno z modernizacijo in prestrukturiranjem gospodarstva zagotoviti predpisan red in zdrave osnove za delo in življe-

nje, obenem pa zavezal vse dejavnike v prostoru, da bodo v svoji pristojnosti in upravljanju ta red do podrobnosti razčlenili, sprejeli naloge in določili odgovorne nosilce nalog in kontrolo izvajanja;

b) Varstvo okolja je celovita in zahtevna družbena naloga, ki dobiva ob nespretnem ravnanju nezaželene intonacije, zato ne more biti navezano na urejanje prostora in stanovanjsko-komunalno gospodarjenje, saj praksa zadnjih let razkriva njegovo podrejenost pritiskom urbanizacije in nemoč reševanja vprašanj, ki bi se jih družbena skupnost lahko uspešneje lotila; zaradi te navezave so demobilizirani drugi odgovorni dejavniki v prostoru; v raziskovalnem delu, v izvajanju regionalnih sanacij in v upravnih organih moramo zagotoviti medsektorsko in interdisciplinarno usklajevanje nalog varstva okolja, kajti samo to bo omogočilo obojestransko uspešno usklajevanje ekonomskih in ekoloških vidikov v najzgodnejši fazi obravnavanja slehernega pojava ali odnosa;

c) Brez odlaganja je treba ratificirati leta 1979 na pobudo Združenih narodov podpisano konvencijo o preprečevanju onesnaževanja preko meja, ker dobivamo imisije iz tujine in tudi sami ne želimo delati škode drugim; odlaganje te ratifikacije je demobiliziralo družbene dejavnike glede varstva okolja in dopuščalo nastajanje nadaljnje škode, ki bo še težje popravljiva;

č) Tako kot se nujno vključujemo v mednarodno delitev dela na vseh njenih področjih – od pretoka znanja in tehnologije do menjave blaga in kooperacij, zavzemanja za mir in napredek manj razvitih območij, je nujno potrebno tudi sodelovanje pri raziskovanju pojavov v okolju, zlasti glede učinkov kemizacije, pospeševanja biotehnologije, novih energetskih virov in rešitev ter odstranjevanja škodljivih snovi iz okolja, pa tudi sodelovanje v mednarodnih akcijah v tem pogledu;

d) Treba je še dopolniti sistem in metodologijo planiranja ter z republiško zakonodajo zagotoviti, da se bodo pripravljali regionalni in celoviti sanacijski programi ter zanje združevala sredstva in tako postopno obvladovali problemi okolja drug za drugim, prav tako pa je treba zagotoviti gospodarjenje (ugotavljati izgube in potrebne ukrepe) za tisto družbeno bogastvo, ki ni v neposrednem upravljanju onesnaževalcev okolja, vendar je pod njihovim zunanjim vplivom (reke, jezera, gozdovi idr.);

e) Morda ne potrebujemo novih inštitutov, temveč bi mogli pri sedanjih zagotoviti nekakšno ekološko koordinacijo, toda nujno je, da se v republikah in pokrajinah zasnujejo enotni raziskovalni programi okolja, s katerimi bi preprečili ne le ponavljanje že opravljenih nalog zaradi nepoznavanja in razdrobljenosti dela, temveč tudi vrzeli v tem delu in usmerili združene moči k bistvenim nalogam; iz tega bi lahko izšli tudi skupni programi za ves jugoslovanski prostor;

f) Kadri, ki zdaj skrbijo za celovito varstvo okolja, so navadno strokovnjaki za posamezna področja, ki pa med študijem niso dobili niti za to področje dopolnilnega znanja za varstvo okolja; to opozarja na dopolnilne

naloge v izobraževalnem sistemu, vsekakor pa so potrebne takšne dopolnilne oblike za že zaposlene v upravnih organih, projektantskih in drugih organizacijah, tečaji za tiste delavce, ki neposredno upravljajo razne naprave, organizirajo delo, vodijo kontrolo in podobno povsod tam, kjer so možni vplivi na okolje;

g) V vodnem gospodarstvu je treba ekonomsko destimulirati vse onesnaževalce, zbrana sredstva iz prispevkov onesnaževalcev pa spremeniti v delne subvencije in delna posojila za gradnjo čistilnih sistemov, za izboljšanje tehnologije in druge rešitve, kajti v relativno kratkem času je treba odpraviti vso škodljivo onesnaženost voda;

h) Tehnologi so razvili naprave za razžveplanje dimnih plinov in čiščenje dima ter vrsto drugih tehničnih naprav, katerih večjo proizvodnjo in uvajanje je treba omogočiti s posebnimi ukrepi, in če je zato potrebna sprememba planov in dogovorov, se je treba tega lotiti z vso odgovornostjo;

i) Koristnih pobud je še vrsta, toda ostanimo pri bistvenih nalogah, saj ne zmoremo vsega hkrati in glavne rešitve bodo potegnile za seboj druge. Poudarimo pa le pomen ustrezne literature, kajti ob množici kakih 300 zakonov in predpisov malokdo ve, kaj je in kaj ni dovoljeno, poljudna in strokovna literatura – omenimo vsaj revije Človek i životna sredina, Naše okolje, Zaštita atmosfere, Človek in zdravje – pripomorejo do jasnejših pogledov v to problematiko in nam posredujejo tudi novosti, ki spremljajo sodobni vrvež in dinamični razvoj. Koristno bi tudi bilo, da bi v skladu z obstoječimi družbenimi priznanji uveljavili merila in upoštevanje prispevkov za boljše varstvo okolja.

Sklenimo z ugotovitvijo, da nismo na začetku problemov in njihovega premagovanja. Marsikaj je bilo že narejeno, velik družbeni potencial se ob tem aktivira in usposablja in smo pred novo stopnjo gospodarskega in družbenega vzpona, ki nedvomno ne bo prenašala degradacij okolja in zaničevanje človeka. Hočemo naprej. Toda izkušnje v svetu kažejo, da se degradirano okolje zlepa ne popravi, čeravno družba leta in leta intenzivno vlaga znanje in sredstva za izboljšanje delovnega in življenjskega okolja. V tem je bistvo: vsi posegi v okolje so trajni in od nastanka pojavov obrnjeni v prihodnost. To zelo stopnjuje odgovornost, opira pa se na zaupanje v lastne moči, ki so združene še večje.

Alternative družbenega razvoja in problematika okolja (Maribor, 22.–23. maja 1986)

Posvet, ki je bil jugoslovanskega pomena, je organiziralo Medobčinsko študijsko središče Politične šole CK ZKS pod pokroviteljstvom Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Nedvomno je bil to prvi širši in pomembnejši strokovno-organizacijski prispevek ZK k poglobitvi razumevanja problematike okolja. Srečanje so materialno podprle tudi nekatere delovne organizacije. Posvet je pritegnil široko paleto strokovnjakov s tehniškega in družbenega področja. Predstavljenih je bilo 48 referatov in pisnih diskusijskih prispevkov.

Na posvetu so sprejeli temeljna stališča in ugotovitve ter pismo 13. kongresu ZKJ.

S pričujočim izborom referatov in diskusij predstavljamo le določen izsek problemov in idej. V spremni besedi pa bi rad opozoril na nekaj temeljnih misli v prispevkih tistih avtorjev, ki jih zaradi omejenosti prostora nismo mogli uvrstiti v izbor.

Ali gre za alternativo, kakšna naj bi bila in kako priti do nje?

Marjan Tepina (Med determinantami in alternativami družbenega razvoja) je zavrnil alternativo marksistični teoriji družbenega razvoja in se zavzel za alternative v razvojni politiki in drugačne načine proizvodnje in življenja. Pri tem, meni, ne smemo odmisлити naslednjih treh ključnih determinant:

- ki povečujejo gospodarsko samostojnost in obrambno moč Slovenije in države, ki ji pripada,
- ki utrjujejo in razvijajo njen samoupravni družbeni red,
- ki aktivno vzdržujejo naravno komplementarnost Slovenije kot ekosistema.

Ekološki nemir v Sloveniji so po Tepini povzročile predvsem:

- nedoslednost politike intenzivnega gospodarskega razvoja, ki terja vedno več in več energije,
- slabost energetske politike same, ki zanemarja varčevanje energije na enoto družbenega proizvoda in ne priteguje novih virov energije, ki niso v nasprotju z varstvom narave in vrednot človekovega okolja,
- nepremišljenost in nesmotrnost investicij in njihovih lokacij,
- počasnost rekonstrukcije industrije v prid varovanja naravnih virov,
- predimenzioniranost in nasilnost programov infrastrukture nacionalnega pomena,

- odmiranje gozdov zaradi onesnaževanja zraka,
- agresivnost tehnologije gospodarskega razvoja do vode in zraka in stihijska urbanizacija rodovitne zemlje.

Najbolj zaskrbljujoče je, da pri določanju dolgoročne razvojne politike ekosistemski vidik ni upoštevan. Kako pa je v planskih dokumentih SR Slovenije zastavljeno vprašanje problematike onesnaževanja okolja, je v svojem prispevku razgrnil **Fedor Černe**. Sodi, da dogovorjene družbene opredelitve dokazujejo pot za prelom z dosedanjimi značilnostmi razvoja. Če gre za konflikte ekoloških ciljev z drugimi, morajo prvi imeti prednost. Cilji varstva okolja se ujemajo z dolgoročnimi cilji prestrukturiranja slovenskega gospodarstva. Boj za čisto okolje je sestavina boja za uspešno gospodarjenje. V planskih dokumentih so tri ključne naloge:

1. sanacije v dosedanjem razvoju nakopičenih žarišč onesnaževanja okolja,
2. preprečevanje porajanja novih virov onesnaževanja okolja,
3. posebno skrbno varovanje tistih virov, ki so za nemoten družbeni razvoj ključnega pomena.

Za sanacijo bi po nekaterih ocenah do leta 2000 potrebovali okoli 10% vseh razpoložljivih investicijskih sredstev. V dolgoročnem planu Jugoslavije je iz mednarodnih primerjav povzeto, da bi za okolje morali odvajati okoli 2% ustvarjenega družbenega proizvoda.

Večkrat se sliši, da »ekološki« nimajo nobenih realnih alternativ. To ne drži! Ponujenih je bilo več možnosti drugačnega, če že ne alternativnega razvoja, npr.: prenašanje težišča na obnovljive vire, kar med drugim pomeni, da je treba dati prednost kmetijskemu sektorju in od monokulturnih poljedelskih produkcijskih enot preiti k polikulturnim, ki so biološko stabilnejše, odpornejše in zmanjšujejo potrebo po kemizaciji, da moramo z neobnovljivimi viri ravnati skrajno varčno, racionalno, da moramo povečevati stopnjo trajnosti proizvodov in delovnih sredstev, da moramo razvoj preusmeriti k energetsko in surovinsko manj potratnim tehnologijam, da ne smemo razvijati ekološko agresivnega turizma, da moramo razvijati in povečevati ekološko avtonomnost in samozadostnost produkcijsko-potrošnih teritorialnih enot, kar pa ne pomeni, kar je v svojem referatu pojasnil Marjan Tepina, zapiranje dežele v njen naravni in politični prostor. Nasprotno, da bi bili samostojni in odporni navzven, moramo biti stanoviti navznoter tudi glede svojega odnosa do narave.

Alojz Peterle je pravilno opozoril, da oblikovanje ekološke razvojne alternative ne more biti stvar čustvene in vrednostne opredelitve, ampak mora temeljiti na znanju. Naštel je nekaj pogojev za izdelavo alternative:

- znanstveno-raziskovalno delo,
- javnost, objektivnost in pravočasnost informacij,
- družbena veljava znanja,
- politična zrelost in
- družbena organiziranost za reševanje ekoloških problemov na ravni Jugoslavije.

Slavoljub Popović (Aktuelni problemi zaštite životne sredine) je podčrtal, da bi kriza okolja utegnila postati omejitveni dejavnik razvoja. Ponujajo se – po njegovem – tri strategije:

- a) ničelna rast,
- b) reformni tehno-ekološki ukrepi brez bistvenih družbenih sprememb in
- c) izoblikovanje družbene ureditve, v kateri ne bi prihajalo do protislovij med naravo in družbo.

Če so protislovja motor razvoja, je tudi sam razvoj izvor protislovij. Dokler imamo razvoj za nujnost in eno vrhovnih družbeno-političnih programskih vrednot, potem je po mojem dvomljivo, ali se bomo kdaj otresli vsakršnih protislovij med naravo in družbo. Spomnimo se Marxove misli iz Kapitala, da se mora vsaka družba, pa tudi moderna, boriti z naravo. Danes je to predvsem boj z drugotno, po človeku spremenjeno naravo, z njenimi nezaželenimi posledicami.

Identificiramo lahko naslednje obstoječe teoretske vzorce razvoja:

1. Možnost in nujnost trajne tehnološke in ekonomske rasti z minimalnim upoštevanjem ekoloških ukrepov, zgolj toliko, kolikor je to v neposrednem ekonomskem interesu razširjene reprodukcije in kolikor jih izsiljujejo ekološka družbena gibanja in splošne zdravstvene norme.

2. Možnost in nujnost trajnega družbeno-tehnološkega razvoja (ne preproste rasti!) z ekološko preobrazbo sedanje tehnologije in družbenega upravljanja z naravnimi viri, ki naj bi vzpostavila trajno usklajenost med naravo in družbo, ekonomijo in ekologijo, tehnologijo in ekologijo.

3. V bližnji ali oddaljeni bodočnosti bo treba preiti k ustaljeni enostavni družbeni reprodukciji, saj v biosferi ničesar ne raste trajno niti linearno in še manj eksponencialno. Družba kot del biosfere se ne more tehnološko trajno razvijati na račun izločanja ali poslabšanja drugih sestavin biosfere, ki pa so hkrati za družbo njene naravne življenjske predpostavke.

4. Postopen regresivni družbeni razvoj.

5. Možnost katastrofičnega, kataklizmičnega regresivnega razvoja, če bi se nadaljeval razvojni koncept neomejene rasti.

Družbeni razvojni vzorec (1) se je praktično in teoretsko vse bolj diskreditiral in zato se preusmerja h konceptu (2), ki je trenutno družbenopolitično nedvomno najbolj sprejemljiva razvojno-ekološka alternativa. Izraba ekoloških možnosti tega koncepta je šele na svojem začetku in še zdaleč niso izčrpane niti v svetu in še manj pri nas. V njem je nekaj nepreverjenih in praktično nepreizkušenih optimističnih podmen, ki se lahko izkažejo za iluzorne, saj nimamo nobenega zakona, ki bi na teoretski podlagi utemeljil možnost perfektne sprave med tehnologijo in ekologijo, zlasti še pod pogojem, da se tehnološke obremenitve biosfere nenehno razširjajo količinsko in kakovostno. Zakon entropije in ekološka načela dokazujejo ravno nasprotno. Res pa je, da sedanja ekološka entropija v veliki meri izvira iz nesmotrne ekonomske in tehnološke rabe

in zlorabe naravnih virov. Zakon entropije dopušča velik razpon svobode in možnosti za drugačno ekološko obnašanje tudi znotraj razvojnega koncepta (2). Ko se bodo v tem okviru razpoložljive možnosti uresničevale, se bodo hkrati tudi zožile in izčrpale. Zakon entropije se bo začel vse bolj uveljavljati v svoji čisti naravoslovno-tehnološki nujnosti, ne pa več na predimenzioniran, deformiran način zaradi potratniške produkcije in potrošnje in nesmotrne organiziranosti družbe. Tedaj bo ekološko-tehnološka zvičajnost pritisnjena ob zid in nobenega drugega izhoda ne bo, razen prehoda k razvojni alternativi (3). Na družbenem, znanstvenem in tehnološkem področju si je treba neposredno prizadevati za uresničevanje vseh možnosti v okviru razvojne paradigme (2), miselno-teoretsko, filozofsko pa je treba anticipirati prehod k ustaljeni družbeni reprodukciji, kar pa je ob sedanji ekonomsko-tehnološki soodvisnosti sveta ali – bolje – vsiljeni soodvisnosti zaradi zahtev znanstveno-tehnološkega razvoja najrazvitejših držav možno le na planetarni ravni. Če je za ustvarjalni, inovativni kapital to zastrašujoča in nesprejemljiva vizija, pa ne bi smela biti za socialistično in komunistično imaginacijo, saj še celo nekateri lucidni meščanski teoretiki razmišljajo o bodoči ekološko nujni nerastoči ustaljeni ekonomiji, seveda v okviru blagovne proizvodnje in zasebne lastnine. To dvoje se bo zdelo nezdružljivo za tiste, ki so se v horizontu Marxovega mišljenja učili, da je rast nujna notranja lastnost narave kapitala. Ali pa se bo kapital sposoben zaradi ekoloških fizičnih omejitev in prisile pretvoriti v nerastoči kapital? Za kapital je verjetno še vedno sprejemljivejši izhod biti nerastoči kapital z vsemi gospodstvenimi implikacijami, kot pa biti nikakršen kapital.

Poleg družbenoekonomske prisile, ki naj spodbuja ekološko racionalnost, pa je za politiko varstva in za izboljšanje kakovosti okolja zelo pomemben odnos politično organiziranih sil (ZK, SZDL, ZSMS, ZB, sindikatov). V razpravi je bilo slišati stališče, češ zakaj se ZK vpleta v to področje, kar naj bi vodilo k nepotrebni ideologizaciji in politizaciji ekoloških problemov, saj pri reševanju le-teh lahko sodelujejo vsi, ne glede na svoje politične in idejne opredelitve. To je sicer res, res pa je tudi, da se ekološki problemi idejno in politično zaostrejuje tudi brez navzočnosti ZK ali pa se prav zaradi tega na svojski način tudi ideologizirajo in politizirajo. Če se pred SZDL in ZK ne postavljajo naloge in obveznosti na področju ekološke razvojne politike, je to samo podpiranje njihove premajhne učinkovitosti ali celo indiferentnosti. Mar to koristi boju za boljše okolje?

Družbeni vidiki in tehnični problemi okolja

Številni referenti in diskutanti so poudarjali multidisciplinarno naravo ekoloških problemov. **Valentin Kropivšek** (Kadrovska politika in varstvo okolja) je opozoril na ekološko izobraževanje in na profiliranost kadrov,

ki bodo usposobljeni za preventivno in informacijsko nadzorno funkcijo, pa tudi za organiziranje usklajevanja in dogovarjanja pri razreševanju ekoloških problemov. **Ilija Tica** (Zaštita i unapređivanje životne sredine: integralni deo društvenih planova razvoja) je opozoril, da se ne uresničujeje opredeljena politika, zakonski predpisi in družbeni dogovori, ki regulirajo odnose do okolja. Nesprejemljiva so stališča, ki imajo praktične materialne posledice, da se probleme varstva okolja lahko rešuje šele na višji stopnji ekonomskega razvoja, da so ekološki stroški samo obremenitev za združeno delo, ne pa ta tudi ekonomska kategorija, da se z današnjo stopnjo ogroženosti okolja ne sme postavljati pod vprašaj življenjskega standarda in predvidenega razvoja.

Sunčić, Hrasovec, Verhovnik in Sabadin (Vplivi zračnih onečiščenj na zdravje otrok v Krškem) sicer niso mogli odkriti kakšnih kvarnih posledic za zdravje otroka – kot se je to pokazalo v nekaterih drugih zelo onesnaženih krajih Slovenije, vendar so opozorili, da je lahko takšnemu rezultatu botrovalo dejstvo, da je bil čas merjenja prekratek in da se ni upoštevalo različnih klimatskih okoliščin.

Ni dvoma, da bi bile zelo potrebne primerjalne longitudinalne ekološko-epidemiološke študije, na kar je v svojem prispevku opozorila tudi **Mira Ružić**. Sanitarno-higijskega ekološkega vidika okolja se je dotaknil tudi **Jože Horvat**. Po njegovem bi v vsakem večjem mestu morali imeti higijski institut, ki bi imel tudi kadrovsko-izobraževalno vlogo. Mira Ružić (Prostorsko planiranje kot ekološka preventiva) je ocenila, da se tudi v slovenski politiki in gospodarstvu vse jasneje izraža konflikt med pohlepom po brezobzirni gospodarski rasti in med težnjo ekološkega gibanja po kakovosti življenja današnjih množic in bodočih rodov. V zadnjih letih so se pojavile nove ekološke grožnje: fisijske nuklearne elektrarne, kemijska nesreča v Bhopalu, poliklorirani befinili, umiranje gozdov in nove nevarnosti za gornji Jadran in Savo. Referentka je bila kritična do konkretnih stališč določenih osebnosti. Vprašala se je, zakaj bi bil neupravičen očitek glede oportunitizma urbanistov, če pa ne postrežejo javnosti s konkretno dokumentacijo, v katerih primerih so poskušali preprečiti ekološko neustrezne projekte.

Ekološka problematika že davno ne pozna več državnih meja. **Momčilo Peleš** je izčrpno osvetlil mednarodni vidik jugoslovanske politike na področju človekovega okolja. Mednarodno ekološko sodelovanje Jugoslavije je razdelil na tri obdobja: do leta 1965, v letih 1965–1973, ko je bila Jugoslavija vključena v pripravo prve konference ZN o človekovem okolju, in od leta 1973 do danes. Jugoslavija je edina država, ki sodeluje v regionalnih organizacijah kapitalističnih in socialističnih držav. Aktivna je na bilateralni, subregionalni, regionalni in globalni ravni. Od 138 mednarodnih konvencij, sporazumov in protokolov jih je Jugoslavija podpisala in ratificirala 35. To mednarodno ekološko sodelovanje zahteva tudi kakovostne kadre širokega, ne pa monodisciplinarnega profila.

Nekateri referati so predstavili konkretne ekološke razmere npr. v

Celju in Mariboru. **Darka Domitovič-Uranjek** je na primeru Celja izčrpno orisala organizirano prizadevanje, uspehe in bodoče naloge pri saniranju ekoloških razmer. Celjska Cinkarna je, npr., od leta 1974 do danes zmanjšala količino SO_2 v okolju za 48%, toda v celotni strukturi onesnaženja z SO_2 je še vedno udeležena s 64%. Pred desetimi leti je bilo v občini 43% vodotokov uvrščenih v 3. oziroma v 4. kakovostni razred, sedaj pa jih je v njem le še 24%. Sklenila je z ugotovitvijo, da bo odgovornejši odnos do okolja eno od temeljnih vprašanj razvoja občine in od njegovega reševanja bo odvisen celoten razvoj.

Ljerka Godicl je z diapozitivi in s prizadeto besedo predstavila ekološko problematiko flore in vegetacije v mariborski okolici. V tem delu Slovenije je veliko zanimivih in edinstvenih vodnih in močvirskih združb in redkih rastlin. Ogroženi so pomurski, podravske in drugi logi. Prav grozljivi so posegi vodnega gospodarstva v obvodne biotope (velikopotezne regulacija in melioracije). Melioracije so sicer potrebne, toda treba jih je opraviti vsaj s kančkom občutka za okolje. Na Dravskem polju, kjer so prodnata tla, ki snovi neposredno prepuščajo, so, npr., uničevali drevje ob potokih kar s strupi. Gozdovi jelke so oboleli do 95%, smreke do 75%. Zaradi termoelektrarne v Šoštanju in mežiškega rudnika je zlasti močno prizadet jugozahodni in zahodni del Pohorja. Ogromno škode je zaradi daljnovodov, žičnic, cest, smučarskih prog ipd. Močno opustošen je tudi nekdanji lep parkovni gozd v neposredni okolici Maribora.

Viktor Fliger je udeležence seznanil z malo znano, toda zelo pomembno ekološko funkcijo lumbrikulture – z gojenjem rdečih kalifornijskih deževnikov.

Jurij Vidovič je problematiziral prognoziranje in merjenje nivojev hrupa v okolici projektiranja objektov. **Boris Čebašek** (Problematika odžveplanja dimnih plinov velikih kurišč) je ocenil, da je v svetu in delno v praksi uveljavljenih okoli 75 postopkov za odstranjevanje žveplovega dioksida iz dimnih plinov. Glede na končne učinke je mogoče postopke klasificirati v tri skupine: 1. ki dajejo blato; 2. ki dajejo mavec in 3. ki dajejo obogatene SO_2 . Sodi, da so v ZDA in na Japonskem glede odžveplanja dimnih plinov za kakšnih 10 let pred Evropo. Ugotovil je, da univerzalnega postopka ni in da je treba vsak primer posebej proučiti in šele nato izbrati najprimernejši postopek čiščenja, kar zahteva visoke strokovne kadre, ustrezno tehnično regulativo in zakonodajo ter spremljajočo industrijo. Povpraševanje po napravah za odžveplanje je v svetu vse večje. Glede na specifične jugoslovanske razmere pa je Čebašek poudaril še naslednje:

– z nadaljnjo predelavo pridobljenega obogatenelega SO_2 v žvepleno kislino se izognemo dragemu uvozu elementarnega žvepla in dodatnemu onesnaževanju okolja;

– opremo, potrebno za naprave bi v približno 60 odstotni vrednosti lahko projektirali in izdelali doma;

– naprava je v sklopu termoelektrarne, kjer so že električna energija, para, voda in obratovalno osebje.

Ekološka zavest naravoslovno-tehniške inteligence v tehnološko tveganem svetu

Reševanje in preprečevanje ekoloških problemov bo v veliki meri odvisno od ekološke ozaveščenosti naravoslovno-tehniške inteligence. Nekateri nedavne javne ekološke razprave v Cankarjevem domu in na televiziji so pokazale, da bo potrebno potrpežljivo in vztrajno oblikovati nove odnose med stroko, demokratično javnostjo in družbeno-tehnološkim odločanjem. V tem kontekstu bo tudi disciplinarna, specialistična omejenost, ki je sicer dragocena in nepogrešljiva, postajala družbeno zrelejša in modrejša. Z bolj vsestranskim in poglobljenim znanjem bo treba preseči zaostreno soočanje med deli naravoslovno-tehniške in družboslovno-ekološko angažirane inteligence. Ocene in zagotovila tehnoloških izvedencev v objektivno-realnem, verjetnostnem svetu nimajo absolutne trdnosti in zanesljivosti. V tem polju neopredeljenosti, negotovosti in tveganja, ki se bo širilo, ne pa ožilo, bodo nastajale vrednotne polarizacije, ki se bodo preoblikovale tudi v politično-razvojne tehnološke alternative. Stopnja neopredeljenosti se povečuje ali na izrazito teoretski ravni ali pa v konkretnih empiričnih okoliščinah, kjer se vpletajo specifični in naključni dejavniki, ki niso teoretsko predvidljivi. Paul Feyerabend je celo trdil, da znanost vse bolj postaja ocean nasprotujočih si alternativ. Hujše praktične posledice za odnos laične javnosti do znanosti in strokovnosti nastanejo, ko se ta pluralizem premakne na raven izvedenskih ocen, ki so za ljudi zelo praktičnega življenjskega pomena. Da so ti problemi dozoreli in se izkristalizirali, dokazuje rastoča poplava del o tveganju ter družbeni naravi tehnološkega odločanja in izbora, npr. Duncan MacRae, *Technical Communities and Political Choice*, *Minerva* 2, 1976, Alan Mazur, *Disputes between experts*, *Minerva* 11, 1973. Nekateri so iskali izhod celo v ustanavljanju znanstvenih sodišč, npr. Alan Mazur, *Science Courts*, *Minerva* 15, 1977. Ustanovljena je bila specializirana revija *Risk Analysis* (1981). Tehnologi so začeli z naključnimi procesi opisovati spremembe pogojev za delovne sposobnosti tehničnih naprav (npr. Pereverzev E., *Slučajnye processy v parametričeskikh modelah nadežnosti*, Naukova dumka, najavljen izid za leto 1987).

Neizprosno se bodo kopicili entropijski problemi že obstoječih kot tudi bodočih visokompleksnih tehnologij. Niso pa vse visoke tehnologije v enaki meri entropijske in tudi ne v vseh fazah tehnološkega procesa njihovega nastajanja, produkcijske in potrošniške uporabe. Jedrska kompleksna tehnologija npr. nosi s seboj entropijsko breme in tveganje, ki je neprimerno večje in kvalitativno drugačno od mikroelektronske tehnologije, toda tudi ta ni brez svoje entropijske zanke. Tehnološki proces

pridobivanja silicija je ekološko destruktiven. V sami mikroelektronski industriji se uporabljajo določene kemične substance, ki so nevarne.

Mnoge tehnološke ambicije in optimistične vizije o možni perfektni trajni usklajenosti ekonomije z ekologijo kažejo na popolno nepoznavanje ali pa na globoko nerazumevanje ekološke vloge zakona entropije v tehnološko-ekonomskih procesih in splōh v vsaki človekovi aktivnosti.

Družbeni odgovor na rastoče tehnološke prisile in tveganja bo, shematično vzeto, šel lahko v dve smeri:

a) Reševanje problemov tehnoloških prisil z novimi tehnološkimi prisilami in prepričevanjem ljudi, da sprejmejo obstoječe varnostne standarde in tveganja za normalne in se nanje privadijo. Zaradi neobvladljivih entropijskih protislovij in »nepogrešljivih« rastočih tehnoloških pogojev življenja bo »normalnost« postajala vse bolj ohlapna, in se bo popuščalo strogosti že obstoječih standardov. Pomembna pa je okoliščina, da se ti standardi kršijo tudi zaradi akumulacijskega učinka, ne glede na to, da jih vsi spoštujejo pri posamičnih proizvodih in postopkih.

b) Na določeni točki tehnološkega razvoja družba ne bo več pripravljena sprejemati obstoječa tveganja in vsiljevanja »normalnosti« standardov in predpisov kot nujne eksistenčne tehnološke pogoje. Odkrije se nevarnost, da se vse bolj drsi v situacijo, ko ni več mogoče zaradi tehnoloških in ekonomskih ambicij izbirati med večjim in manjšim zlom, ampak samo še med enako nesprejemljivimi in zoprnimi alternativami. Nastopilo bo veliko družbenopolitično prevrednotenje razvojne in humanistične funkcije znanosti in tehnologije.

Pred znanstveno-tehnično inteligenco se razrašča nov tip problemov, ki jih je fizik A. Weinberg (Science and trans-science, Minerva 10, 1972 in The limits of Science and transe-science, Interdisciplinary Science Review 2, 1977) imenoval transznanstvene probleme, ki so sicer lahko postavljeni v znanstvenem jeziku, vendar pa nanje ne moremo odgovoriti na znanstven način, kot ga sedaj razumemo in je v veljavi. Odgovor po njegovem ni mogoč zaradi velikega časovnega razpona, ki ga zahtevajo eksperimenti za potrditev ali zanikanje, zaradi obsega ekonomskih stroškov in zaradi verjetnosti malo verjetnih dogodkov. Zanesljivost odgovorov na takšen tip vprašanj pa ima lahko za ljudi velik vrednotni in praktični pomen. Praktične tehnološke odločitve, v katere se vpleta ta tip problemov, bi zahtevale izločitev te neopredeljenosti, ki pa je načelno ni mogoče omejiti do tiste stopnje, ki ne bi več dopuščala in omogočala vrednotne polarizacije ocen ne samo v širši, ampak tudi v strokovni javnosti. V verjetnostnem svetu z visoko stopnjo neopredeljenosti in tveganja je znanost izgubila svojo idealizirano ali tudi znanstveno ideologizirano gotovost. Daljnosežne implikacije tega dejstva bodo spremenile in že spreminjajo odnos javnosti do znanosti in izvedenskih ocen. Velik del znanstveno-tehniške inteligence, zlasti tiste, ki je vključena v občutljive kompleksne tehnološko-ekološke odločitve, še ni pripravljen priznati tega spremenjenega

stanja sveta in je še pogreznjen v klasično spoznavno filozofsko paradigmo znanstvene in ekspertne trdnosti in zanesljivosti.

To je bilo funkcionalno in družbenopolitično udobno ter operativno, dokler je javnost sprejemala za nesporno znanstveno avtoriteto in njene kriterije racionalnosti in zanesljivosti. To paradigmo in te kriterije je spremenil sam razvoj znanosti. Del naše znanstveno-tehniške inteligence je tudi zaradi filozofske deficitarnosti in odbojnosti dočakal te transznanstvene probleme presenečen in nepripravljen in zato je tudi reagiral nanje nekoliko nerodno in nervozno v duhu klasičnega vzorca znanstvene, strokovne gotovosti, preverljivosti in dokazljivosti.

Ko vstopamo v svet visokih in kompleksnih tehnologij, vstopamo vse bolj v tehnološko konstruiran, neopredeljen, verjetnostno nezanesljiv in nepredvidljiv tvegani svet. Sprejemanje te negotovosti in tveganja bo kot mora leglo na zavest sodobnega človeka, njegovo kulturo in ga bo sililo v temeljito prevrednotenje sodobne znanosti in tehnologije ter njenih ambicij in možnosti. Vsako znanje po eni strani zmanjšuje neopredeljenost, po drugi pa jo razširja. Tehnološka uporaba znanja sicer zahteva visoko stopnjo enoznačnosti in opredeljenosti, toda ta opredeljenost mora funkcionirati v oceanu verjetnosti in neopredeljenosti svojega okolja. Kompleksnost tehnoloških sistemov pa povečuje pomen notranje neopredeljenosti in verjetnosti tehnoloških, funkcionalnih in strukturnih razmerij ter procesov, ki vstopajo v verjetnostno interakcijo z verjetnostnim okoljem. Znanost s tem neha biti božanska, postaja posvetna, človeška. Drsimo v paradoksalen položaj: hlepimo po čimbolj popolnem znanju, da bi z njim zmanjšali neopredeljenost, negotovost in tveganje, hkrati pa z uporabo prav tega znanja povečujemo neopredeljenost, negotovost in naše tveganje v svetu in ga premikamo na vse višje integrativne ravni in v vse bolj oddaljen čas. To je izziv za znanost, politiko in celotno kulturo.

ANDREJ KIRN

Ekološka zavest in praksa različnih produkcijskih načinov*

Narava in prvobitna človeška skupnost

Ekološka protislovja so sestavni del družbenih, razvojnih in strukturnih protislovij. Lokalne krizne ekološke situacije antropogenega izvora so se pojavile že v paleolitik in so bile stalno prisotne v človeški zgodovini. Ves napredek civilizacije in kulture je bil odkupjen za ceno spreminjanja, izkoriščanja in nasilja nad integriteto naravnih ekoloških sistemov. Pretekle ekološke krize, ki so vpletale v prostor določene kulture in civilizacije, so za nas lahko velik opomin in svarilo. Seveda pa sedanji način regionalne, nacionalne in planetarne ekološke krize ni mogoče primerjati s preteklim. Žal pa še ne razpolagamo z vsestransko ekološko osvetljeno dosedanjjo človeško zgodovino. V svojem prispevku sem povezal le nekaj fragmentov.

Huda ekološka kriza poznega paleolitika naj bi bila povezana z izumrtjem velikih živali, ki so bile eden pomembnih virov prehrane tedanjim človeškim skupnostim. Obseg ulova je prekoračil stopnjo reprodukcije teh vrst živali, ki so zaradi počasnosti in okornosti lažje postale človekov plen. Kriza je v tedanjem načinu prehranjevanja izredno silovito skrčila človeško populacijo. Nastalo krizo je razrešila neolitska revolucija, t.j. prehod k poljedelstvu in živinoreji. Trajnejša naseljenost, ki je vodila k začetkom urbanizacije, pa je skrivala v sebi nove kali ekoloških kriz. Rimska mesta v Severni Afriki so nekdanj cvetela v zelenem okolju in so oskrbovala Rim z žitom, oljnim oljem in drugimi poljedelskimi produkti. Pred leti pa so jih izkopal iz puščavskega peska. Upad in propad rimskega imperija sta imela tudi ekološko dimenzijo vtakano v sicer nerazrešljiva protislovja suženjskih produkcijskih odnosov, vojaških pritiskov in napadov sosednjih ljudstev. V vsem mediteranskem bazenu in na Bližnjem vzhodu so sledovi razvalin starih civilizacij sredi izčrpanega in za človeka ne več primerne bivalnega, življenjskega in delovnega produkcijskega okolja.

Pomembne ekološke posledice sta izzvala dva temelja materialne kulture paleolitskega lovca in nabiralca: ogenj in lovsko orožje.

Nekateri raziskovalci sodijo, da so velika travnata področja nastala v glavnem kot posledica človekove uporabe ognja. Z udomačenjem živali in s kultiviranjem rastlin je človek dobil pomemben nadzor nad relativno stalnostjo svojih življenjskih virov. Njegove obremenitve in zahteve do okolja so postale raznovrstnejše.

* Prispevek je del raziskovalne naloge Ekološke omejitve in protislovja družbenega razvoja, ki jo je avtor opravil v letu 1985 na Raziskovalnem inštitutu FSPN in jo je financirala RSS.

Človekova zmožnost spreminjati in nadzorovati naravno okolje se je silno povečala s poljedelsko revolucijo, ki se je začela okoli 9900 let pr.n.št. Udomačene črede so postale biološka moč, zniževale so stopnjo obnavljanja gozdnatih površin zaradi popasenih poganjkov.

Poleg tega pa je človek krčil gozdove tudi zaradi svojih gradbeniških potreb in zaradi tehnoloških potreb nastajajoče metalurgije in rokodelstva ter porabe lesa kot kurivnega sredstva za ogrevanje prostorov. V paleolitiku so število ljudi bistveno opredeljevali lovske možnosti in prirodni produkti, ki jih je oskrbelo nabiralništvo, v neolitiku pa je ta determinanta izgubljala svoj pomen. Vsa pozornost je veljala plodnosti zemlje, ki jo je človek obdeloval. Ta plodnost pa je bila odvisna od tedanjih agrotehničnih postopkov. Na gričevnatem področju so zemljo obdelovali v terasah, da se je zmanjševala erozija. Zemlja je postala »mati«, sinonim plodnosti in vir življenja. Religija neolitskega poljedelca in živinorejca se je osredotočila na čaščenje in spodbujanje plodnosti. Kult bika kot ključne domače živali na mnogih področjih je simboliziral moško plodnost. Človek poljedelskih naselbin in čred se je počutil enotnega, povezanega z naravo, ki mu je bila hkrati vir življenja in vir smrtnih nevarnosti (gladu, poplav, suše, idr.).

Narava in antična razredna družba

Prve antične mestne civilizacije v plodnih rečnih dolinah, ki jih je omogočila agrarna neolitska revolucija, so vnesle v okolje dva nova bistvena elementa: mesto in namakalni sistem. Tudi največja mesta so bila z današnjega vidika večinoma majhnega in srednjega obsega, toda z veliko gostoto na majhni površini, ker so bili bivalni prostori majhni, ulice pa ozke. Težave so bile s preskrbo pitne vode ter čistočo, zato so bile epidemije zelo pogoste. Zaradi različnega smradu in kurišč je bil tudi zrak že onesnažen. V Mezopotamiji ni ostala nezapažena tudi nafta, ki je na določenih mestih pritekala na površje. Uporabljali so jo za razsvetljavo in bitumen za premaz čolnov. Narava je bila najpogosteje dojeta kot boj in v mitologiji kot kaos. S stalnim delom ljudi in naklonjenih bogov se ta kaos premaguje in vzpostavlja red (J. Donald Hughes, *Ecology in Ancient Civilizations*, Albuquerque 1974, str. 32). Pomembno ekološko sporočilo prinaša ep Gilgameš. Med Gilgameševa junaška dela su uvršča tudi njegovo pokončanje Humbaha, divjega zaščitnika cedrovih gozdov. Gilgameševa zmaga opisuje dejansko ekološko dogajanje, ko so stoletja sekali cedre in jih prodajali v okoliške dežele.

Najhujši ekološki problem, ki je poleg vojn in notranjih družbenih nasprotij pomagal spodkopati cvetoče antične civilizacije na Bližnjem vzhodu, je bila zasolitev tal zaradi namakanja. Preprečitev tega je še danes kljub vsej moderni tehnologiji težka naloga. Pri dobri drenaži je nevarnost zasolitve manjša, toda v Mezopotamiji je bila drenaža izredno težavna, ker so bili kanali stalno zasuti z rečnim blatom. Egipt pa so redne poplave Nila obvarovale pred zasolitvijo, ki je mučila Mezopotamijo.

Rimski imperij je s svojo razvitejšo tehnologijo zaostril nekatere negativne ekološke trende, zlasti iztrebljanje gozdov. Obsežnejše gozdne požare so namenoma prakticirali poljedelci, živinorejci in vojske. Posledice so bile erozije in poplave, kar je pomenilo tudi zmanjšanje pridelka. Množične predstave v amfiteatrih so zahtevale na stotine in tisoče pobitih divjih živali. Trajanova osvojitve Dacije se je proslavila s pobjem 11.000 divjih živali (Hughes, 1974, str. 105).

Slovesna otvoritev Colosseuma za časa Titusa je zahtevala 9000 pobitih živali v 100 dneh najrazličnejših iger.

Lukrecij, Ovid, Virgil in Seneca so ponavljali, da je nastala neplodnost obdelovalne zemlje naraven proces staranja, toda drugi, boljši opazovalci so trdili, da je to posledica človekove zlorabe zemlje. Izčrpanje tal je bil pomemben dejavnik pri upadanju rimskega poljedelstva in s tem tudi sopovzročitelj propada rimskega imperija. Širši zgodovinski pregled nad izčrpanostjo zemlje v poljedelstvu prinaša knjiga Edwarda Hyamsa, *Soil and Civilization*, Harper London 1976 (prva izdaja 1952).

Narava in fevdalni produkcijski način

Fevdalni srednjeveški produkcijski način v ekološkem pogledu nadaljuje določene trende, zlasti pri izkoriščanju gozdov in obnovi urbanizacije. Pri obdelovanju zemlje se uveljavlja kolobarjenje. Uporaba pluga, ki zemlje ni več trgal, ampak obračal, je omogočila širjenje njivskih površin in boljše izkoriščanje zemlje. Poleg človeka in živali je postal pomemben nov energetski vir: voda, ki so jo uporabljali za pogon mlinskih koles in vodnih žag. Graditev jezov je bil pozitiven ekološki dejavnik, ki je zmanjševal erozijsko silo rečnih tokov. Določen vpliv na ekološko obnašanje je imel prehod od delovne k naravni in denarni renti. Denarna in naravna renta sta spodbujali boljše in intenzivnejše obdelovanje zemlje. Tlačan je bil zainteresiran za večji pridelek.

Srednjeveška ekološka misel je bila teološko religiozna. Človek in narava sta delo boga. Človek je krona stvarstva. Ker je bog racionalno, umno bitje, je tudi narava kot njegov produkt zakonito urejena in zato tudi človekov razum lahko spoznava zakonitosti narave in v njej odkriva sled Stvarnika. Da je narava delo boga, razkriva prirodna teologija, bog pa se je razodel še v besedi, kar razkrivajo Sveto pismo in božji apostoli. Racionalnost srednjeveške teologije, v kateri je bil pojem boga nekako sinonim za naravni zakon, je pripravljala osnovo za racionalnost novoveške naravoslovne znanosti, po drugi strani pa je njen nastop ovirala, kolikor je izražala in utemeljevala družbenopolitične moči fevdalnega razreda (posvetnega in cerkvenega). Ta je bil nosilec produkcijskega načina, ki znanosti ni potreboval kot materialne predpostavke svoje reprodukcije. Racionalnost prirodne teologije pa je bila kajpak vseskozi v spopadu z animističnimi elementi ljudske religioznosti, ki je v naravi še vedno ohranjala dovolj prostora za dobre in zle duhove, vile, škrate, ipd. Na šture posekanih dreves se je npr. vsekaval križ, da ne bi mogel na njem najti zatočišča zli duh. Srednjeveška teologija je takole opredelila razmerje med ustvarjalnostjo boga, narave in človeka: bog ustvarja iz nič, narava ustvarja tako, da predstavlja tisto, kar je skrito, nevidno, človek pa ustvarja tako, da tisto, kar je razstavljeno, sestavlja in tisto, kar je povezano, razstavlja. Ne samo krščanska, ampak monoteistične religije sploh so pripisale človeku izreden ekološki status: človek kot krona stvarstva je gospodar nad naravo. V krščansko teološkem razumevanju odnos med naravo in družbo sta vsebovani dve različici: pasivistična in aktivistična. Po pasivistični varianti naj se človek ne napihuje preveč s svojim ustvarjalnim odnosom do narave, naj ne tekmuje z božjo ustvarjalnostjo in naj ne spreminja tistega reda, ki ga je bog položil v naravo. Tehnično spreminjanje narave ni veljalo kot božje dopadanje, ampak bolj kot izraz človekovega napuha in hudičevih nakan. Aktivistična vari-

anta pa se je začela razvijati v novem veku, ko so kapitalistična produkcija in njena strojna tehnologija ter številna geografska odkritja dejansko uvedla ustvarjalnejšo obliko človekovega produkcijskega odnosa do narave. V teološki misli se je začela poudarjati tista svetopisemska predstava, ki postavlja človeka za gospodarja nad pticami in nad ribami v vodi. Ta varianta, čeprav v svoji teološki preobleki, je pomagala utemeljevati prodor novega kapitalističnega produkcijskega načina, ki je razvil formulo človeške vladavine nad naravo oziroma gospodarstva kapitala nad naravo. Krščanstvo je postavilo nasprotje med materijo in duhom in s tem tudi pomagalo izkopati prepad med naravo (materijo) in človekom (duhom). Konec izkoriščevalskega gospodarstva človeka nad naravo pomeni tudi konec vrednostno dominantnega mesta človeka v naravi kot krone stvarstva. Ne glede na svoje tehnične možnosti bo moral vzpostaviti enakopravnejša razmerja do potreb vseh drugih živih bitij in sploščiti svojo hierarhično obvladujočo pozicijo v ravnino enakopravne medsebojne soodvisnosti.

Narava in kapitalistični produkcijski način

Revolucijo v ekološko razmerje med naravo in družbo je vnesel kapitalistični produkcijski način. Za vse razredne produkcijske načine je možno reči, da je bila oblika izkoriščanja in podrejanja človeka po človeku neločljivo povezana z zgodovinsko obliko izkoriščanja narave. Temelj družbenega izkoriščanja človeka je produkcija. Vsaka produkcija pa je spreminjanje narave in prilaščanje narave za človeka. Spreminjanje in prilaščanje narave sta pomenila napor in muko. Razredna oblika prilaščanja narave pomeni ravno, da je vladajoči razred naredil podrejenega za svoje sredstvo prilaščanje narave. Prisivjanje narave preko izkoriščanega dela je postalo temelj užitka, duhovnega ter kulturnega razvoja vladajočega razreda in celotne družbe. Do kapitalistične produkcije so vse oblike razrednega in nerazrednega izkoriščanja narave temeljile v glavnem na obnovljivih virih. Za kapital sta postali ta naravna osnova in naravna določenost preozki in neustrezni. Kapital si prizadeva pretvoriti vsako naravno določenost v družbenozgodovinsko proizvedeno in da odpravi vsake naravne omejitve za širjenje produkcije.

Kapital pomeni vsesplošni prehod k izkoriščanju neobnovljivih virov in s tem ustvari nove materialne možnosti, pa tudi nove ekološke zanke za vse človeštvo. Kapital je določen tip ekološko nevarnega izkoriščanja narave pretvoril v planetarnega in s tem ustvaril možnost, da se lokalne ekološke krize zlijejo v občo planetarno ekološko krizo. Tradicionalno produkcijo, ki je temeljila na obnovljivih virih (poljedelstvo, živinoreja, ribištvo) in je tisočletja pomenila osnovo človekovega življenja, je naredil odvisno od neobnovljivih virov, mineralnih in energetskih (umetna gnojila, poljedelska tehnologija, moderna tehnologija ribolova, bencin in nafta kot pogonski sredstva itd.). Tehnologija absolutne metode izkoriščanja je bila vseskozi v protislovju z naravo kapitala, ki je težil za univerzalnim intenzivnim izkoriščanjem človeških in naravnih virov. To protislovje je razrešila industrijska revolucija, ki je s tehnološko uporabo znanosti odprla zgodovinska vrata relativni metodi večanja presežne vrednosti. Tehnologijo empiričnega izkustva, ročne spretnosti in praktičnega razuma je nadomestila znanstvena tehnologija (elektrotehniška, kemijska, jedrska idr.). Empirična rokodelska tehnologija je bila sicer ekonomsko manj učinkovita, toda bila je ekološko bolj integralna. Antiekološko bistvo moderne znanstvene tehnologije ne tiči samo v

ekonomskem sistemu njegove uporabe, ampak tudi že v antiekološkem bistvu znanosti, njeni parcialnosti, vendar to parcialnost še stopnjujejo parcialni ekonomski interesi njene uporabe in učinkovitosti.

Kapital je ukinil odvisnost proizvodnje od lokalno surovinskih in energetskih virov, pa tudi odvisnost potrošnje, zadovoljevanja potreb od rezultatov lokalne proizvodnje.

Kapitalistična proizvodnja torej ni blagovna proizvodnja za omejene, lokalne potrebe, ampak za trg, za abstraktne, neznane potrošnike. Ta neznanka je sicer izginila iz sodobne blagovne proizvodnje, ker se vse bolj preučujejo potrošnik, njegove skrite želje, okus in mu vzbuja nove, še neznane potrebe in želje. Vzbujanje novih potreb je hkrati potiskanje ljudi v nove, prefinjene oblike odvisnosti od potrebe oziroma od proizvajalca potreb.

Kapitalistična produkcija je prva v zgodovini, ki se nenehno razširja, ni enostavna, ampak razširjena produkcija. Ekonomije vseh predhodnih produkcijskih načinov so bile ustaljene, nerastoče ekonomije.

Obseg produkcije je bolj ali manj nihaj ob ustaljeni vrednosti, kar pa ne pomeni, da se v daljših časovnih razdobjih nista uveljavljala opazna gospodarska rast in dvig delovne storilnosti. Razširjenost kapitalistične produkcije, katere skriti motiv sta profit in ekstraprofit, pa se lahko uresničuje le s stalno razširjeno uporabo znanosti v proizvodnji, ki stalno revolucionira njene tehnološke in organizacijske temelje in sploh vse dejavnike proizvodnje. Da bi se ohranila konkurenčna prednost, je treba ali nenehno dvigati produktivnost dela, kvaliteto ali pa nenehno ponujati nove proizvode. Rast delovne storilnosti, ki je naravna osnova profita, pa je hkrati proces rastoče tehnizacije in scientifikacije proizvodnje in sploh vsega življenja. To pa ima globalne in obsežne ekološke posledice.

Za Marxa je razširjena kapitalistična produkcija samo omejena, popačena predhodna oblika vsestranskega razvoja človeka, njegove ustvarjalnosti in njegovih potreb. Kapitalistični, pa tudi socialistični način produkcije sta se dolgo časa obnašala, kot da prostih razpoložljivih naravnih virov, kot sta vod in zrak, ni treba obnavljati oziroma vzdrževati njihovih določenih kvalit. Ko odpade ta ugodnost za kapital in družbeno reprodukcijo sploh, prispeva to k spremembi tehnične, vrednostne in organske sestave kapitala. Ekološki stroški in ukrepi večinoma neposredno ne povečujejo delovne storilnosti in obsega produkcije. Ekološke naložbe lahko dvigajo profit le za tiste kapitaliste, ki proizvajajo ekološko opremo, ne pa z vidika celotnega kapitala. Profiti panog, ki proizvajajo ekološko opremo, morajo biti plačani iz profita drugih panog. Kapital ima nenehno težnjo, da živo delovno silo, variabilni kapital nadomesti s konstantnim kapitalom, t.j. s tehničnim napredkom, prehodom k vse bolj kompleksnim, visoko produktivnim tehnologijam.

Znanstveno razvijanje tehnologij postaja vse bolj celovito in dražje. Moderna rafinerija stane 500 milijonov dolarjev, nuklearna 1–2 milijarde dolarjev, oplodni reaktor 3–5 milijard dolarjev. Naraščajoči output ni nujno skladen z naraščajočim inputom kapitala in energije. Naraščajočo delovno storilnost dela (output na časovno enoto) je spremljalo upadanje produktivnosti kapitala glede na output in upadanje produktivnosti energije, kar je bilo povezano s tehnološkimi premiki od naravnih k sintetičnim materialom, od železniškega na cestni in avionski promet, od nizkokompresijskih avtomobilskih motorjev k visokokompresijskim, od ročno vodenih strojev k avtomatiziranim, od naravnih gnojil h kemičnim, itd. Spreme-nile so se produkcijske, tehnološke metode za zadovoljitev istih človekovih potreb

in to je po Barryju Commonerju glavni vzrok, da se je po drugi svetovni vojni tako silno poslabšala ekološka situacija zlasti v ZDA, pa tudi drugod po svetu. Povečala se je količina energije in kapitala, da se izpolnijo iste naloge, zmanjšala pa se je količina dela, da se proizvede isti output, toda vpliv na okolje se je poslabšal. Produktivnost kapitala upada, delovna storilnost se povečuje, energija pa povezuje oba učinka, ker je uporabljena, da poganja kapitalno intenzivnejšo mašinerijo in producira blago z manjšo udeležbo človeškega dela.

Da bi ekonomski sistem preživel, mora obnavljati svoje bistvene vire. Eden izmed njih je kapital, da bi se zgradila nova, produktivnejša mašinerija. Investirati je treba dovolj kapitala, da bi kapital vzdrževal svojo bodočo produkcijo. Če produktivnost kapitala pada, je treba vedno več kapitala, da bi se vzdrževala ista stopnja outputa. Produktivnost kapitala pa pada tudi zaradi nujnega upoštevanja ekoloških stroškov. To ne pomeni, da v določenih mejah upoštevanje ekoloških zahtev ni produktivno za kapital. Ogrožena je reprodukcija kapitala. Ogrožena pa je tudi sposobnost ponuditi več dela. Pereče je postalo oboje: akutno pomanjkanje kapitala in dela (delovnih mest). Nezaposlenost je kronična in očitna, niso pa tako očitna dejstva o pomanjkanju kapitala. Nekateri ne zanikajo, da ni povpraševanja po kapitalu, vendar sodijo, da ga bo moč zadovoljiti. V letih 1950–1955 je industrija ZDA lahko pokrila sama 70% povpraševanja po kapitalu, leta 1970–1974 pa le še okoli 26% (Barry Commoner, 1976, str. 229). Zmanjšanje produktivnosti kapitala je neločljivo z moderno tehnologijo. Upadanje produktivnosti kapitala pa igra odločilno vlogo v pomanjkanju kapitala, in to pomanjkanje je akutno v produkcijskem sektorju, kjer je upadanje kapitala najbolj očitno, t. j. v energetski industriji. Upadanje produktivnosti kapitala bo ob hkratni zahtevi po razširjeni reprodukciji zahtevalo vse večji delež narodnega dohodka za investiranje. V državah, kjer so vojaški stroški majhni, kot sta Zvezna republika Nemčija in Japonska, je znašal delež investicij od realnega narodnega dohodka 35,9% in 25,8%, v ZDA pa 17,5%. Obstajajo gornje in teoretske praktične meje, kolikšen najvišji delež ND se lahko spremeni v naložbe. Kriza pomanjkanja kapitala bo potiskala to razmerje h gornjim kritičnim konfliktnim vrednostim. Da bi dobili več kapitala in ublažili njegovo pomanjkanje, je treba povečati output, ta pa se poveča s produktivnejšim delom, ki zahteva produktivnejšo tehnologijo, produktivnejša tehnologija pa več kapitala. Kriza pomanjkanja kapitala se tako rešuje z rastjo, z razširjeno reprodukcijo kapitala, ki pa hkrati ustvarja pomanjkanje kapitala. Ustvarjanje delovnih mest in razpoložljivega kapitala se ne bo moglo reševati v nedogled z ekonomsko rastjo. Naraščajoči output, ki gre pretežno na rovaš delovne storilnosti, je glavni vir potrebnega dodatnega kapitala, da bi se bojevalo z učinkom padajoče produktivnosti kapitala, ki ustvarja pomanjkanje kapitala. Nezaposlenost bo postala način za blažitev pomanjkanja kapitala. Tako pridobljeni kapital se uporabi za kapitalno intenzivno produkcijo, ki spet znižuje produktivnost kapitala in s tem povečuje pomanjkanje kapitala. Edini način, dobiti več kapitala iz dane količine produkcije, je reducirati potrošnjo. Podjetniki zato že zahtevajo njeno redukcijo. Obnavlja se stari paradoks, ki razkriva temeljno razpoko ekonomskega sistema: vse več naj bi se produciral, da bi se trošilo vse manj, vse manj pa naj se troši, da se bo lahko produciral vse več. Vse večji delež ustvarjenega bogastva se mora spreminjati v produkcijsko porabo, ki postaja sama sebi namen in zožuje realno človekovo potrošnjo. Rast produkcije, ki jo zahteva logika kapitala, pritiska v vse večjem krogu na obnovljive in neobnovljive naravne vire. Raznovrstna uporaba neobnovljivih virov poteka za ceno kvalitete degrada-

cije življenjsko primarnih obnovljivih virov, kot so zrak, voda, biomasa. Velika iluzija je predvidevanje, da je mogoče temeljno razpoko v interakciji produkcijsko-tehnološkega, ekonomskega in ekosistema premagati z dviganjem rasti produktivnosti outputa. Ekonomija družbene lastnine tudi ne more razrešiti tega protislovja rasti, dokler ostaja ekonomija rasti. Socialistična razširjena reprodukcija mora uporabljati ista sredstva kot kapital in zato proizvajata tudi iste posledice. Protislovja eksponencialne rasti razširjene reprodukcije so temeljnija od protislovja zgolj kapitalistične razširjene reprodukcije.

Upočasnitev organske sestave kapitala se dosega s povečanjem delovne storilnosti in z večjo gospodarnostjo pri uporabi konstantnega kapitala. Že Marx je opozoril, da podražitev surovin spodbuja kapital k vse večji izrabi odpadkov. Z rastočim izkoriščanjem narave so surovine vse dražje in vse več dela potrebujemo za njihovo pridobitev. Če bo kapitalu uspelo ob nujnem upoštevanju normativnih zakonskih predpisov prevaliti ekološke stroške na državo, bo s tem upočasnil dviganje organske sestave kapitala in padanje profitne mere. Pri tem se ponujata dve možnosti:

a) Da država neposredno v svojih podjetjih proizvaja ekološke naprave kot infrastrukturo in s tem prevzame v svojo skrb nov, obči pogoj reprodukcije kapitala. Takšno podraževanje naravnih temeljev kapitalistične produkcije je posredno priznanje na novem ekološkem terenu, da so si v globokem konfliktu naravni temelji človeškega življenja in naravne predpostavke za reprodukcijo kapitala. Državna intervencija skuša to protislovje pomiriti in obdržati v znosnih mejah.

b) Po drugi varianti pa so stroški proizvodnje za ekološke investicije povrnjeni kapitalu v obliki državnih subvencij. Od razmerja moči v razrednem boju pa bo tudi odvisno, koliko bo država izdatke za upoštevanje ekoloških norm produkcije z obdavčenjem prevalila na profite ali na mezde. Tam, kjer je kapital prisiljen upoštevati ekološke predpise, se bori za internacionalno upoštevanje teh standardov, da ne bi ekološki faktor zniževal konkurenčne sposobnosti.

Zakon vrednosti, ki upošteva le človekovo delo, je v svojem čistem bistvu ekološko absolutno brezobziren in ravnodušen. Zakona vrednosti se ne tičejo materialne ekološke posledice, to ni več njegov teren. Njega zanimajo le rezultati produkcije, ki gredo na trg, ne pa onesnažen zrak in voda, ki se ne prodajata na trgu in nimata kupca. Na trgu tudi ni mogoče vnovčiti izumrlih živalskih in rastlinskih vrst, saj v njih ni materializirano družbeno koristno delo, ki se ekološko razkriva hkrati kot destruktivno delo. Že Marx je uvidel, da se vse več produktivnih sil v času ekonomskih kriz, rastoče militarizacije in ekološko nesmotrnega izkoriščanja narave spreminja v destruktivne sile. Zakon vrednosti je bog z dvema obrazoma: proizvaja hkrati družbeno priznane uporabne vrednosti in ekološke posledice brez vrednosti, ki hkrati ogrožajo proizvajanje uporabnih vrednosti. Kapital je vse bolj izpostavljen ekološkemu pritisku, da prizna, da delo ni edini vir bogastva, ampak tudi narava. Blago kot vrednost absolutno abstrahira od narave, saj v njej ni niti atoma naravne snovi, a vendarle hkrati lahko obstaja samo v konkretni uporabni vrednosti. V blagovni produkciji sploh, ne samo v kapitalistični, obstaja globoko protislovje med delom in naravo. Kot dominira abstraktno delo nad konkretnim delom, menjalna vrednost nad uporabno vrednostjo, tako dominira delo nad naravo, jo absolutno odmišlja, kot da je delo popolnoma samozadostno in se mu ni treba opredmetiti v nekem naravnem substratu. Abstraktno delo v političnoekonomskem smislu ne more obstajati brez konkret-

nega dela, konkretno delo pa bo lahko obstajalo brez abstraktnega. Tedaj bo možna določena sprava med delom in naravo. Le konkretno delo, ki ne bo več vezano na svoje nasprotje in bo proizvajalo samo uporabne vrednosti, bo lahko izreklo vseobsežno družbeno in teoretsko priznanje, da ni edini vir družbenega bogastva delo, ampak tudi narava. Tedaj bo šele lahko narava priznana kot anorgansko telo človekovega dela in telesa. Temeljnejši od zakona vrednosti so ekološki zakoni reprodukcije človekovega življenja. Konec vladavine kapitala nad naravo in blagovnega produkcijskega odnosa sploh pomeni tudi konec gospostva ekonomije nad ekologijo. Kapital je bil sicer že dozdej družbeno (državno) prisiljen minimalno upoštevati določene ekološke standarde vsaj toliko, kot se je to izkazalo ekonomsko donosno. Namesto politične ekonomije družbeno potrebne časa, ki je bila dozdej odkupljena za ceno degradacije narave, bo stopila ekološka ekonomija. Družbena ekonomija je samo del, podsistem naravne ekonomije biosfere. Zgodovinska težnja skrajševanja družbeno potrebnega časa za proizvodnjo uporabnih produktov in storitev, ki jo je omogočila rastoča produktivnost človekovega dela in je bila materialni temelj vsega kulturnega in znanstvenega napredka, je zlasti v zadnjih 200 letih potekala za ceno vsestranskega in intenzivnega izkoriščanja narave. Skrajševanje družbeno potrebnega časa je doseglo točko, ki izziva strahovit konflikt z omejenostjo naravnih virov in zmožnostjo biosfere, da prenese rastoče onesnaženje. Z ekološko degradacijo je bil odkupljen napredek pri zmanjševanju družbeno potrebnega časa in večanju družbeno presežnega časa, ki je ostal razpoložljiv za nove raznovrstne proizvodne, kulturne, znanstvene, rekreacijske, terciarne in kvartalne dejavnosti. Nujnost in vrednota trajnega in stabilnega obstoja družbe (človeštva) v biosferi bosta postali primarnejši od zakona rastočega zmanjševanja družbeno potrebnega časa, ki vključuje nenehno tehnizacijo biosfere.

Narava in socializem

Zakon skrajševanja družbeno potrebnega časa ne velja samo za kapitalistično blagovno produkcijo, ampak tudi za socializem, zato nastajajo iste ekološke posledice. Socialistični produkcijski način je sicer zavrgel kapitalistične družbene cilje, ohranil pa naslednje predpostavke, težnje in značilnosti:

1. Tudi socialistična proizvodnja se uveljavlja kot nenehna razširjena proizvodnja.

2. Razširjena proizvodnja mora biti vse bolj intenzivna, kar pomeni uveljavljanje kvalitativnih dejavnikov proizvodnje, ki dvigajo produktivnost dela.

3. Socialistično zavest, tako vsakdanjo kot programsko politično, obvladuje vrednotni aksiom, da brez razširjene proizvodnje ni ekonomskega, kulturnega in političnega razvoja.

4. Tudi v socializmu je denar neustrezno sredstvo, s katerim se meri ekološka škoda, kot da je denar enakovredno nadomestilo za uničene gozdove, plodno zemljo, onesnažen zrak in vodo. Degradacijo bioekoloških parametrov vrednotimo na dva načina: koliko bi jih lahko tržno vnovčili ali koliko dela bo treba opraviti, da bi neko stanje povrnili na zaželeno raven pred degradacijo.

5. Tudi socialistična proizvodnja in družbeni razvoj predpostavljata vrednoto vse večje tehnizacije, ki naj bo podrejena humanizaciji, kulturnim, enakopravnim in samoupravljaljskim odnosom.

6. V socializmu je še močno zakoreninjena ideja podrejanja, gospodovanja nad naravo, ne pa sožitja z njo.

7. Zakon vrednosti se uveljavlja tudi v socialistični blagovni proizvodnji, ki prav tako usodno ignorira ekološke zakone, kolikor ga družba in družbena gibanja ne prisilijo, da jih spoštuje. Tudi tam, kjer je državni plan stopil na mesto zakona vrednosti, je svoje cilje prav tako dosegal za ceno destrukcije narave in pogosto še bolj negospodarno ravnal z naravnimi viri kot pa v ekonomijah, kjer se je dokaj svobodno uveljavljal zakon vrednosti in je določeno gospodarnost s surovinami in energijo narekovala že konkurenčnost v znižanju proizvodnih stroškov. Ni dovolj samo navidezno zatreti moč zakona vrednosti, če pa je njegovo funkcijo prevzel plan, ki je prav tako priznaval le delo kot izvor družbenega bogastva, ne pa tudi naravne vire.

8. Kratkoročni in parcialni politični in dohodkovni ekonomski interesi tudi v našem samoupravnem socializmu odrivajo ekološke zahteve na stranski tir, izgublja se občutek odgovornosti za življenjske ekološke razmere bodočih generacij.

9. Tudi socializem je nadaljeval z ekološko neustrezno urbanizacijo, veliko koncentracijo ljudi in raznovrstnih aktivnosti v prostoru.

10. Socialistično ekološko korigirano razvojno tehnološko-ekonomsko strategijo obvladuje praktično tako kot zahodno kapitalistično strategijo prepričanje, da je trajni tehnološki ekspanzivni razvoj možno brezhibno uskladiti z ekološkimi zahtevami. To je za zdaj nepreverjena optimistična podmena, ki se empirično napaja iz lokalnih uspešnih ekoloških sanacij ali vzornega preventivnega ekološkega obnašanja. Pri tem pa je običajno spregledana ali zamolčana celotna veriga entropijske degradacije, celotna entropijska cena takšnih uspešnih sanacij. Nobe-nega zakona ni, ki bi dokazoval teoretsko možnost brezhibne usklajenosti med tehnologijo in ekologijo. Obstaja pa entropijski zakon, ki dokazuje ravno nasprotno. Mnoge temeljne resnice so formulirane negativno (ni možen 100% izkoristek vložene energije, ni možna popolna formalizacija sistema idr.). Potrebna bosta določen čas in celovito izkustvo, da bo postala očitna resnica, kako ni možna trajna sistemska harmonija med tehnologijo in ekologijo in da to zlasti še ni mogoče ob nenehni ekspanziji tehnizacije biosfere. Zakon entropije ki vključuje snovno, energetska in strukturno degradacijo, predstavlja načelen nepomirljiv konflikt med tehnološkim razvojem in biosfero. To ekološko-tehnološko-entropijsko protislovje je možno ublažiti samo s prehodom tehnološke rasti in razvoja mnogih družbenih parametrov (ne samo tehnoloških) v stacionarno stanje, kar pa vključuje kvalitativno tehnološko, prostorsko organizacijsko in ekonomsko politično ter kulturno preobrazbo sedanje civilizacije. Ustaljena enostavna družbena reprodukcija bi bila tudi ekološko samomorilska ob sedanji antiekoški destruktivni tehnologiji.

Biosfera je krožni sistem, zato ne more prenesti trajnejše eksponencialne rasti nobenih svojih sestavin, tudi ne človeške civilizacije, ki je del biosfere znotraj nje in živi od nje. Z vsa teoretsko naravoslovno-družbeno-tehnološko širino in globino je treba preiskati bioekološke temelje, možnosti in omejitve socializma in komunizma.

UPORABLJENA LITERATURA

Donald J. Hughes, *Ecology in Ancient Civilizations* Albuquerque 1974.

Edward Hyams, *Soil and Civilization*, London 1976.

Gärtner Edgar, *Wirtschaftliche und politische Ursachen der Umweltkrise*, Marxistische Blätter 3, 1983.

- Barry Commoner, *The Poverty of Power, Energy and the Economic Crisis*, London 1976.
- Barry Commoner, *The Closing Circle*, 1971.
- Herman Daly, *Steady State Economics*, San Francisco 1977.
- Herman Daly, *The World Dynamics of Economic Growth. The Economics of Steady State*, *American Economic Review*, May, 1976.
- Herman Daly (ed.), *Toward a Steady State Economy*, San Francisco 1973.
- Isaac D. Balbus, *Marxism and Domination*, Princeton University Press, 1982.
- Marx-Engels, *Izbrana dela*, zv. I., 1977.
- Elisabeth in Tor Inge Romoeren, *Marks i ekologija*, *Marksizam u svetu*, 1975, št. 10.
- L. I. Gurvič, *Roľ prirodnih bogastv v razvitju proizvoditel'nyh sil*, Moskva 1961.
- Donella Meadows idr., *Groping in the Dark*, John Wiley, 1982.
- David Bolter, *Turing's Man. Western Culture in the Computer Age*, 1984.
- Robert Schurman, *Technology and the Future. A Philosophical Challenge*, Toronto 1983.
- Georgescu Roegen, *Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, 1971.
- Norman Clarke, *The Political Economy of Science and Technology*, Oxford 1985.
- Entropy Minimax Sourcebook, vol. 1-4, ed. Ronald Chistensen, *Entropy Limited* Lincoln Massachussetts 1980-1983.
- Roľ geografičeskogo faktora v istorii dokapitalističeskikh obščestv, Leningrad, Nauka, 1984.
- Čelovek i priroda, Moskva 1980.
- Obščestvo i priroda, Moskva 1981.
- Pervobytnyj čelovek, ego material'naja kul'tura i prirodnaia sreda v plejstocene i golocene/Paleolit i neolit), Moskva 1973.
- V. D. Blavatskij, *Priroda i antičnoe obščestvo*, Moskva 1976.
- Andrej Kirn, *Ekološka kriza, zveza komunistov in znanstvenotehnološka revolucija*, *Teorija in praksa* št. 1-3, 1986.
- Andrej Kirn, *Entropija svobode in svoboda za entropijo*, *Teorija in praksa*, št. 1-2, 1985.
- Andrej Kirn, *Ekološke meje in protislovja družbenega razvoja v: Pasti razvoja. Ekološke študije*, Založba Komunist, Ljubljana 1985.

BOGOMIR KOVAČ

Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj

1. Namesto uvoda

Ekonomska ideologija gradi svoja spoznanja na predpostavki redkosti, istočasno pa predpostavlja neomejenost in reverzibilnost naravnih in družbenih procesov (npr. »Sayeva dogma«), neprotislovnosti produkcije in reprodukcije, kolikor delujejo »naravne tržne zakonitosti«, »nevidna roka« njegovega konkurenčnega mehanizma, čeprav je zgodovinski razvoj postregel z drugačnimi dokazi: redkost je v bistvu pomanjkanje, produkcija je v bistvu poraba, produkcijski faktorji so ireverzibilni in družbena reprodukcija je v bistvu vedno bolj entropična.

Teoretska tradicija marksizma in praksa socializma nista nikoli zadovoljivo odgovorili na vprašanje družbenega in tehnološkega obvladovanja narave. Ideologija komunizma je pač ohranila neprotislovno meščansko prosvetljsko podobo veličastnega obvladovanja narave, gospodovanja nad njo, četudi jo preobleče v domišljeno Feuerbachovo formo: naturalizem = humanizem = komunizem. Marx je sicer opazil, vendar premalo poudaril (*Grundrisse*), da gospodovanje nad naravo ne more biti ločeno od gospodovanja nad ljudmi: odprava zadnjega je

hkrati sprememba prvega in nasprotno, njegova objektivizacija in subjektivizacija pa nikakor nista združljivi z dominacijo, zato je prisvajanje narave možno le ob upoštevanju in spoštovanju narave same, njenih (ekoloških) zakonov.

Za Marxa ima narava ravno tako svojo zgodovino kot družba (od tod tudi njuno metaforično zamenjevanje – »naravne« družbene zakonitosti), zato moramo naravo dojeti in vzeti kot substanco družbenega, ki človeško, družbeno zgodovinsko eksistenco vedno znova zvede na materialne temelje zgodovine, na »naravno« družbeno ekonomsko bazo. Marx na tem mestu uvaja kategorijo produkcijskega načina in v njegovo večplastnost postavlja tudi splošno družbeno določenost ekonomskega in ekološkega problema in z njim opredeljuje teoretsko polje politično ekonomske analize. Marksistična teorija je običajno spregledala navidezno obrobno, vendar vsebinsko izredno pomembno določitev produkcijskega načina kot »načina življenja«, ki poleg globalnih strukturnih in zgodovinskih razmerij vključuje tudi »raven vsakdanjega« (A. Heller), raven ekološke problematike, ki ravno skozi to kategorijo vstopa v središče politično ekonomske obravnave.

Prostor in čas (vsakdanji in zgodovinski) imata v tej konstelaciji dve temeljni dimenziji: entropičnost in ireverzibilnost. Obe v svoji univerzalnosti zadevata vse človeške aktivnosti, družbeno eksistenco, način življenja in širše zgodovinsko – produkcijski način, postavljata kvantitativne in kvalitativne meje razvoja, opredeljujeta cilje in sredstva, vrednote in vrednosti, iluzije in upanja, naperjena proti naraščajoči entropijski vrednosti sodobne človeške civilizacije. Ekologija je obe dimenziji zaostрила do temeljnih civilizacijskih razsežnosti, ki zahteva tehnološko, ekonomsko, politično, sociokulturno, vrednotno, integralno spremembo civilizacijskega modela, načina življenja in produkcijskega načina pričakovane in željene prihodnosti.¹

Če je ekološka problematika sestavni del »načina življenja«, ki vstopa kot partikularna in zgodovinsko heterogena opredelitev produkcijskega načina v teoretsko polje politične ekonomije, in če hkrati priznavamo univerzalno delovanje ekološke entropičnosti in ireverzibilnosti v vseh zgodovinskih produkcijskih načinih (ne glede na njihovo tipizacijo in periodizacijo), potem je razvoj ekonomske vrednosti (ki sovпада z univerzalnim nazivom politične ekonomije) od samega začetka povezan z ekološkim arhetipom: človek (družba) – narava.²

Če je Marx kasneje pridal ekološki problematiki industrijskega vzpona meščanske civilizacije družbeno razredno dimenzijo, pa je kasnejša ekonomska teorija, ne glede na predmetno ali razredno usmerjenost, ostala vpeta v neproblematičnost družbenega značaja tehnologije in človekovega gospodovanja nad naravo ter optimističnost Smithovega modela družbenega razvoja. Prevladujoča neoklasična sinteza v ekonomski teoriji v svojem pozitivizmu gladko spregleda problem entropičnosti in ireverzibilnosti ekonomskih procesov, med ekonomskimi, tehnološkimi in ekološkimi zakoni ne vidi nobenega neskladja, njen »homo economicus« pa ni opredeljen niti do družbe niti do narave, temveč zgolj v razmerju do samega sebe, kot abstrakten in izoliran individuum, ki se ponaša zgolj po zakonih menjalne (tržne) ekonomije.

¹ Obširneje o naravi kot paradigmi družbenega razvoja piše v svojem delu R. Milosavljević, Društvo na planeti zemlji (Zapisi, Beograd 1982), ki je trenutno najboljšo sociološko delo na ekološkem področju (glej tudi R. Milosavljević, Environment, ideologie et science, Editions Anthropos, Paris, 1978).

² Podrobneje glej v A. G. Fischer, F. M. Peterson, The environment in economics. A survey, Journal of Economics Literature, 1976, št. 1, str. 1–4.

Ekonomska teorija je običajno zaobsežena in zaposlena s problemom tržne alokacije in distribucije relativno redkih (toda ne omejenih) produkcijskih faktorjev in dohodka sorazmerno njihovi relativni učinkovitosti pri zadovoljevanju (efektivnih) družbenih potreb, naravno okolje pa je pri tem omejeno zgolj na prostor omejenih produkcijskih faktorjev (glede na efektivno povpraševanje) in naravnih lepote, ki lahko prispevajo h kvaliteti življenja (na to opozarja že S. Mill, na prelomu stoletja pa je to osrednji cilj ameriškega gibanja za ohranjanje naravnega okolja in njegovih lepote). Ekonomska teorija se je mnogo bolj kot s konkurenčno uporabo okolja (naravnih lepote) ukvarjala s preučevanjem ekonomskih posledic uničevanja okolja – od Marshallove analize »zunanjih učinkov« na začetku stoletja do Pigoujeve zastavitve »ekonomike blagostanja« v tridesetih letih, ki vpelje razlikovanje med mikro in makroekonomskimi kategorijami (privatni in družbeni produkt, stroški, koristi) in kasnejše analize ekoloških problemov v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko tovrstne razprave dosežejo teoretski vrhunec (seveda bolj kvantitativne kot kvalitativne narave). Šele šestdeseta leta pomenijo dokončni prodor posebne »ekonomike okolja«, s čimer je medsebojna povezanost ekonomskega in eko-sistema postala sestavni del sodobne ekonomske analize.

Temeljno vprašanje, ali so ekonomski zakoni hkrati tudi ekološki zakoni, ali je ekonomska racionalnost hkrati tudi ekološka racionalnost, pa je pri tem ostalo odprto, saj je odvisno od razumevanja same ekonomske teorije in prakse, njenih zgodovinsko institucionalnih oblik in ideološke zastavitve, kjer se pozitivno spoznanje (pozitivizem je pri tem poseben problem) vedno prepleta z normativnim, znanstveno z ideološkim. Če namreč ekonomske procese razumemo v arhetipu tržnega liberalizma, avtonomnih in izoliranih ekonomskih subjektov, konkurenčnosti, maksimizacijske logike, enostranskosti profitnega motiva, potem je »ekonomska racionalnost« homo economicusa v principu nasprotna »družbeni racionalnosti« (eko-racionalnosti) homo socialista. Če je torej ekonomska teorija izrazito zaobsežena z načinom gospodarjenja (kako alocirati relativno redke produkcijske faktorje in dobrine na alternativna ekonomska področja, da bi maksimirali zadovoljevanje podjetniških in gospodinjskih potreb), če se ukvarja zgolj s preučevanjem človeške aktivnosti med cilji in sredstvi ter njihovo alternativno uporabo, potem takšna razlika nedvomno obstaja (način gospodarjenja opredeljujejo naslednje kategorije: ekonomsko bogastvo in človekovo blagostanje, redkost ekonomskih dobrin in produkcijskih faktorjev, tržna menjava in cenovna kalkulacija, alternativni izbor in procesi optimalizacije ciljev). Očitno takšno razumevanje ekonomskih zakonov spregleda globljo tehnološko povezanost in odvisnost družbenih procesov (na to so opozorile že cambriške kontroverze kapitala), spregleda širše institucionalno okolje, produkcijske in razredne odnose, skratka zgodovinski okvir in entropijske procese narave kot sestavni del ekonomskih razmerij. S širšega kvalitativnega vidika načina produkcije, ki subsumira tudi temeljne sestavine načina gospodarjenja (seveda ne v posebnostih kapitalistične institucionalizacije), je mogoče postaviti naslednje aksiomatične trditve:

1) ekonomski zakoni kljub materialno tehnični dimenziji veljajo samo kot družbeno zgodovinski zakoni;

2) ekonomski zakoni kot družbeno zgodovinski zakoni ne morejo dolgoročno nasprotovati ekološkemu zakonu;

3) ekonomska racionalnost kot družbena racionalnost ni dolgoročno nasprotna ekološki racionalnosti.

Ne glede na zgodovinsko institucionalne sisteme je edina racionalna družbena perspektiva takšen nizko entropičen način gospodarjenja in takšen produkcijski način, ki bo pozitivno, dolgoročno tendenčno uresničeval zgornje aksiomatične trditve. Z drugimi besedami: nadaljnji človeški (civilizacijski) razvoj je mogoč samo ob upoštevanju (četudi protislovnem, postopnem in dolgoročnem) omejenosti in prepletenosti ekonomskih, ekoloških in družbenih procesov. Ekonomija je nasprotna ekologiji samo v svoji specifični idološki in zgodovinsko institucionalni posredovanosti (neoklasična ekonomska teorija in arhetip kapitalističnega sistema, utemeljenega na enostranskosti »ekonomskega stroja« blagovne produkcije).

2. *Okolje kot svobodna in ekonomska dobrina*

Z ekonomskega vidika je ekonomska dobrina relativno svobodna, kadar je obilna, oz. kadar je njena uporaba brezplačna in potemtakem nima cene ter ne sodeluje v procesu ekonomskega kalkuliranja (ne glede na »privatnost«, »kolektivnost« ali »družbenost« določenega »načina gospodarjenja«). Če je okolje svobodna dobrina, preprosto ni sestavni del ekonomskih procesov, temveč zgolj materialni (naravni) temelj gospodarjenja, njegov zunanji, neodvisen pogoj, ki je ravnodušen do ekoloških posledic ekonomskih procesov. Brezplačna uporaba naravnega okolja je zato temeljni ekonomsko posredovani vzrok njegove enostranske, škodljive uporabe in izrabe, njegove naraščajoče entropije. Če priznamo ekosistemu vlogo ekonomske dobrine zaradi njegove omejenosti (tokrat globalne), ireverzibilnost in entropičnost, potem je s tem povezan proces njegovega vrednotenja, cenjenja, ekonomskega kalkuliranja na mikro in makro ekonomski ravni, razmejevanje notranjih in zunanjih koristi in škod, stroškovnih nosilcev zaradi obremenitve s stroški okolja, možno preprečevanje in omejevanje ekoloških stroškov s pomočjo tržnih zakonitosti, ekonomske politike države in podobno. Skratka: okolje mora postati ekonomska dobrina, da bi lahko z njim ekonomizirali.

V ekonomski teoriji okolje pogosto obravnavamo tudi kot »javno dobrino« – to je dobrino, za katero je značilno, da povečanje porabe pri enem ekonomskem subjektu ne zmanjša razpoložljivega obsega dobrine pri drugih ekonomskih subjektih (na primer zrak, voda, . . .). To razlikovanje je pomembno pri obravnavi »zunanjih učinkov«, ki nastanejo pri produkciji določene dobrine, kjer se javne dobrine v bistvu ponašajo z neomejenimi »zunanji učinki«, katerih cena je enaka nič in zato niso predmet ekonomske kalkulacije.

3. *Ekonomska vrednotenje okolja*

Ekonomska ideologija blagovne produkcije obeta, da je mogoče doseči optimalno družbeno ravnovesje tudi na mejnem področju eko-sistema; dovolj je, če upoštevamo tržne zakonitosti in svobodno konkurenčno mobilnost produkcijskih faktorjev. Kako deluje alokativna, distributivna, selektivna in informativna funkcija cene pri okolju kot ekonomski dobrini? Kje so vzroki, da tržna cena in tržno gospodarstvo ne zagotavljata optimalnega uravnavanja naravnega okolja?

Če zanemarimo objektivno nujnost planiranja, ekonomske politike in eko-

nomske strategije razvoja, potem je vzrok tržne neuspešnosti na tem področju, paradoksalno, v njegovi omejenosti: cenovni sistem ne zajema vseh produkcijskih faktorjev, zato ne omogoča pravilne in racionalne kalkulacije, hkrati pa lahko konkurenčni mehanizem (ob predpostavki njegove nemonopoliziranosti) deluje samo kot univerzalni mehanizem (samo tako lahko izraža oportunitetne stroške vseh produkcijskih faktorjev in ekonomskih dobrin). Z drugimi besedami: trg je neuspešen ekonomski mehanizem zaradi svoje omejenosti – in ne nasprotno – čeprav bomo morali ta sklep kasneje dopolniti, ker velja samo v določenem »tržnem koridorju«, kjer je okolje mogoče neposredno opredeliti kot ekonomsko dobrino podjetja ali gospodinjstev. Dokler je cena naravnega okolja enaka nič, potem cena blaga ne izraža oportunitetnih stroškov uporabe naravnega okolja, kar vpliva na presežno povpraševanje in presežno ponudbo, po ekološko škodljivih in problematičnih produkcijah in produktih. Nasprotno pa pozitivna cena okolja zviša oportunitetne stroške, spremenijo se relativne cene blaga in struktura produkcije in poraba se bo premaknila v korist ekološko čistejše produkcije in povpraševanja po teh produktih.

4. Ekonomiziranje zunanjih učinkov in družbenih stroškov okolja

Vsaka produkcijska dejavnost povzroča določene »notranje« in »zunanje« učinke (dohodke, stroške): negativni »zunani učinki« pomenijo določene družbene stroške, ker povečujejo stroške drugih podjetij oz. ekonomskih subjektov.

Izhodiščna predpostavka teorije blagostanja (Pigoujeva analiza) je, da obstaja razlika med ekonomsko racionalnostjo podjetja in narodnogospodarsko (družbeno) racionalnostjo, med »privatnimi« in »družbenimi« stroški ter produktom tako, da podjetniška ekonomska kalkulacija in učinkovitost še ni hkrati tudi družbeno zaželjena alternativa; zato tržno gospodarstvo samo po sebi ne zagotavlja s svojim tržnim mehanizmom optimalne alokacije produkcijskih faktorjev (blagostanje je v bistvu kategorija družbe kot celote – družbeno blagostanje par excellence in ne toliko blagostanje posameznika ali kolektiva). Izhodišče in kriterij blagostanja je t. i. Pareto optimum: gospodarstvo je v optimalnem položaju, ko noben ekonomski subjekt ne more več izboljšati svojega položaja, ne da bi zmanjšal koristnost drugega, oz. ko ne more povečati svojega blagostanja (koristnosti), ne da bi zmanjšal blagostanje drugega v okviru celote in tako tudi ne skupnega blagostanja te celote. S statičnega vidika si to lahko ponazorimo z optimalizacijskim procesom na krivulji enakega produkta, z dinamičnega vidika pa je zanimivejša posebnost t. i. kompenzacijskega principa: producent A lahko izboljša svoj položaj na račun B, če mu nadomesti dodatno izgubo koristnosti, kar očitno zahteva določeno prerazdelitev dohodka (velja spet mejno načelo »enakovrednosti« zadnjega dinarja, ki ga nekdo dobi ali izgubi). Od tod izvira razlika med privatno in družbeno kalkulacijo: zadnja je rezultanta (njeno notranjo hierarhičnost zanemarimo) vseh posameznikov in njihovih materialnih in vrednostnih kalkulacij, prva pa pomeni kalkulacijo s »kompenzacijskim učinkom«.³

Koncept Paretove optimalnosti v bistvu rešuje problem parcialnih ravnovesij, medtem ko iskanje skupnega optimuma (pri pogoju popolne konkurence) terja hkrati določeno družbeno funkcijo ciljev, ali drugače – optimalnost sistema je

³ K. Hjalte, K. Lidgren, I. Stahl, *Environmental policy and welfare economics*, Cambridge University Press, London, 1977, str. 7–14.

mogoča samo z upravljanjem eksternega faktorja (»zunanjih učinkov«) na temelju Paretove optimalnosti in maksimiranja funkcije družbenih ciljev. Ta eksterni faktor se v našem primeru razkriva v razlikovanju privatnih stroškov in privatnega produkta ter družbenih stroškov in družbenega produkta, ki nastaja zaradi smotrnosti oz. nesmotrnosti produkcijskega poseganja v naravno okolje. Za individualnega producenta se odločujoči privatni produkt in privatni stroški, omejeni zgolj na produkcijsko enoto (podjetje), pri čemer ne upošteva širših pogojev in posledic svoje produkcijske dejavnosti. Sprememba privatnega produkta pa je lahko večja ali manjša (negativna ali pozitivna) od spremembe celotnega (družbenega) produkta, ki ga ta inicialna sprememba povzroča v širšem družbenem gospodarskem okolju (sistemu). Podobno velja tudi za stroške: privatni stroški so različni od družbenih glede na zunanje učinke, stroške in koristi, ki jih povzročajo drugim producentom, gospodinjstvom oz. družbi kot celoti. Določitev privatnega produkta in stroškov običajno ni težavna (ob predpostavki obstoječega sistema cen), zahtevnejša pa je opredelitev družbenih stroškov in produkta.⁴

Dejansko imamo opraviti z dvema problemoma:

a) potrebno je zagotoviti neposredno ali posredno prisilo oz. ekonomske pogoje, da bodo ekonomski subjekti sprejeli družbene kriterije svoje optimalizacije;

b) potrebno je določiti, izmeriti, ovrednotiti te družbene kriterije, (o)ceniti družbene stroške in družbeni produkt, ki nastaja ob določenih »zunanjih učinkih«.

Kalkulacija družbene učinkovitosti in družbenih stroškov je temeljnega pomena za ekonomsko reševanje ekoloških problemov, pri čemer ekonomska znanost in praksa še vedno ne prazpolagata s preciznim načinom zajemanja in merjenja teh »zunanjih učinkov«, še vedno nimata merila vrednotenja omejenosti produkcijskih faktorjev, koristnosti dobrin na makroekonomski ravni (gre bolj ali manj za objektivno pogojene ocene, relativna razmerja . . .).

Če je ciljna funkcija opredeljena z varstvom okolja, potem je potrebno na mikro in makro ravni določiti optimalen položaj na temelju vrednostno izražene škode (družbenih stroškov) in koristi oz. celotnih stroškov za izboljšanje kvalitete okolja in celotne škode (družbenih stroškov) zaradi obremenjevanja okolja. Z vidika marginalne analize bi lahko zapisali dva optimalna pogoja:

a) Optimalen obseg produkcije pri podjetju z »negativnimi zunanjimi učinki« (družbenimi stroški) ne bo pri MC (mejni stroški podjetja) = ceni, temveč pri MC (podjetja) + MC (družbe) = ceni, kar pomeni, da bo pri »negativnih zunanjih učinkih« (pozitivnih družbenih stroških) optimalni obseg produkcije nižji kot pa pri upoštevanju zgolj privatnega produkta in privatnih stroškov;

b) Optimum kvalitete naravnega okolja družbe dobimo, ko se MC (mejni stroški) za izboljšanje kvalitete okolja izenačijo z MC družbe zaradi obremenjevanja okolja.

Seveda pa imamo tudi tu opraviti s problemom merjenja in določanja stroškov za izboljšanje kvalitete naravnega okolja, vrednotenja »negativnih zunanjih učinkov« in podobno. Običajno lahko, na primer, družbene stroške opredelimo s pomočjo objektiviziranih ocen (cost-benefit analiza, obračunske cene, ekonometrični modeli . . .), ali pa s ceno, ki so jo porabniki pripravljene plačati. Tako je

⁴ Primerjaj W. Baumol, W. E. Oates, *The theory of environmental policy, externalities, public outlays and the quality of life*, Englewood Cliffs, Prentice Hall inc., 1975.

A. Bajt, Družbeni produkt in družbeni stroški, *Ekonomski revija*, št. 1, 1977, str. 5-16.

vprašanje vrednotenja kakovosti naravnega okolja oz. določanja cene naravnega okolja kot izhodišča njegove kalkulacije oz. ekonomske optimalizacije v bistvu še vedno odprto in problematično.

5. *Ekonomsko politično uravnavanje naravnega okolja*

Ugotovili smo, da je za obravnavanje naravnega okolja, njegovega varstva kot družbenega cilja, potrebna tudi določena ekonomska (gospodarska) dejavnost, ki vključuje: a) strukturiranost in delovanje ekonomskega sistema, b) ekonomsko strategijo razvoja (gospodarsko rast/razvoj) in c) ekonomsko politiko (gospodarjenje z naravnimi viri z družbenega vidika).

Ker bomo prva dva faktorja obravnavali na koncu razprave, si podrobneje oglejmo delovanje ekonomske politike in različne načine obremenjevanja (plačevanja) na ekološkem področju.

Na splošno govorimo o treh ekonomskih mehanizmih uravnavanja naravnega (pa tudi družbenega) okolja:

a) Tržni mehanizem z decentraliziranim nadzorom in ekonomskimi sredstvi (ceno) uravnavanja optimalne kvalitete naravnega okolja;

b) Državni mehanizem s centraliziranim nadzorom in politično ekonomskimi sredstvi optimalizacije naravnega okolja;

c) Družbeno (kolektivno) dogovarjanje in sporazumevanje kot zavestno uravnavanje optimalnosti naravnega okolja.

Ob tem pa je hkrati tudi izredno pomembno, kdo kviri naravno okolje in koga zadevajo obremenitve, kdo bo poravnal stroške, ki ob tem nastajajo. Načelo, da mora vsak nositi stroške, ki jih s svojo dejavnostjo povzroča v širšem družbenem okolju (družbene stroške), lahko namreč razširimo tudi na druge ekonomske subjekte:

a) Obremenitve povzročitelja: družbene stroške poravnava tisti, ki jih je povzročil;

b) Obremenitve oškodovanca: družbene stroške poravnava oškodovanec (alternativni stroški);

c) Obremenitve države: stroške po »kompenzacijskem principu« poravnava država.

Bistvo tržnega uravnavanja je v tem, da ima okolje zaradi svoje uporabne vrednosti tudi svojo menjalno vrednost oz. ceno, ki vpliva na alokativne, distributivne in selektivne alternativne produkcijske odločitve. Cena naravnega okolja vpliva, da se v ravnotežnem položaju oblikuje takšen obseg in struktura ponudbe in povpraševanja, ki ustreza splošnemu gospodarskemu ravnovesju oz. optimalni kvaliteti naravnega okolja. Že Pigou je na začetku stoletja ugotovil, da je velika napaka tržnega modela (sistema), da proizvedenci pokrivajo samo svoje lastne stroške, čeprav njihova produkcija povzroča tudi stroške drugim (družbene stroške), ki jih proizvedenci ne plačajo. V drugi polovici XX. stoletja pa je celo najbolj zadržim zagovornikom svobodnega tržnega modela (sistema) postalo jasno, da trg ne vodi (tudi v popolnem konkurenčnem položaju) k optimaliziranju družbenega blagostanja (Pareto optimum), še posebno ne ob upoštevanju negotovih »zunanjih učinkov« (razlikovanje »privatnih« in »družbenih« stroškov oz. produkta, družbenega produkta in kvalitete življenja, gospodarske rasti in gospodarskega razvoja . . .). Edina rešitev je bila, da se na trgu oblikuje cena škode, ki jo

povzročča »onesnaževanje« okolja in potem preko konkurenčnega mehanizma prisili ekonomske subjekte (povzročitelje škode ali celo oškodovance), da plačajo to ceno in tako v okviru oportunitetnih stroškov kalkulirajo in optimalizirajo tudi kvaliteto naravnega okolja.⁵

Popolna tržna rešitev je teoretsko možna (čeprav je njena optimalnost vprašljiva), vendar je zelo komplicirana in pogosto prignana celo do cinizma (obremenitev oškodovancev), hkrati pa institucionalno obstaja vrsto omejitev (monopolizacija . . .), ki že od samega začetka terjajo tudi določen državni intervencionizem.

Družbeni stroški so namreč lahko preveliki, da bi jih zmogel sam povzročitelj, lahko so dolgoročni in jih zato ne moremo zajeti v sedanosti, lahko so razporejeni na veliko število oseb (javna dobrina) in podobno. Država naj bi del stroškov internalizirala, bodisi z neposredno odmero davkov ali pa z neposrednimi investicijami, s svojo ekonomsko politiko, subvencijami oškodovancem in podobno. Država odmeri davek v vrednosti mejnega negativnega zunanjšega učinka (Pigoujev davek), da bi podjetje zmanjšalo obseg produkcije do točke, ko se tržna cena izenači z »družbenimi« MC. Davek lahko država porabi za delno ali celotno »internalizacijo« družbenih stroškov, s čimer posredno ali neposredno zmanjšuje, omejuje ali kompenzira nastalo škodo zaradi »negativnih zunanjih učinkov«. Seveda pa niti obdavljenja niti plačilo nadomestil zaradi nastale škode še ne zagotavljata optimalizacije kvalitete naravnega okolja ali optimalne alokacije produkcijskih faktorjev (pogosto vpliva zgolj na redistribucijo dohodka). Davki seveda predpostavljajo, da državni organ lahko določi družbeno škodo (»negativne zunanje učinke«), na temelju katere potem obremenimo povzročitelja z ustreznim davkom. Delen približek je lahko določitev nekaterih standardov kvalitete naravnega okolja in potem predpisovanje davkov glede na dane standarde, ki prisiljujejo proizvajalce k ekološko racionalnejši produkciji glede doseganja standardov (ciljev – vanje je poleg količine mogoče uvrstiti tudi pomembno karakteristiko koncentracije). Takšen sistem zahteva namreč manj informacij in nižje administrativne stroške, čeprav tudi ta ne omogoča optimalizacije (standardi so namreč politično, eksterno določeni).

Tretjo možnost predstavlja neposredno sporazumevanje med ekonomskimi subjekti, ki se pojavljajo kot sredstvo in kriterij optimalizacije. Če je namreč vsak družbeni strošek recipročen, če zadeva vsak produkcijski proces vsaj dva gospodarska osebka, potem je mogoče doseči optimalen položaj v procesu medsebojnega dogovarjanja in sporazumevanja brez državnega vmešavanja in tržnega uravnavanja. Slabost takšne strategije je spet v njeni neizvedljivosti: če je število subjektov preveliko (in običajno je), potem je takšno dogovarjanje onemogočeno ali pa so stroški večji od koristi, ki jih prinaša – in tako dejansko povečuje družbeno entropijo, namesto da bi jo zmanjševal.

Običajno škoda oz. družbeni stroški zaradi »negativnih zunanjih učinkov« bremenijo samega povzročitelja; vendar pa že sprememba predpostavke popolne konkurence (na njej je utemeljen Paretoev optimum in Pigoujeva teorija blagostanja) in upoštevanje monopolne tržne strukture in konkurence omogočajo vnovično prevalitev bremena na tiste, ki ne posedujejo monopolne ekonomske moči. Če na primer država kot monopolist I. stopnje predpiše Pigoujev davek na

⁵ S. Kelman obravnava domete ekonomskih sredstev uravnavanja okolja v svojem delu, *What prices incentives, Economists and environmental*, Aulfurn Hause Public Company, Boston, 1981.

onesnaževanje okolja, ga lahko monopolist II. stopnje (podjetje) prevali na druge ekonomske subjekte (porabnike), ki niso monopolizirani (porabniki kot monopolni sektor). Obstaja pa še drugačna razlaga: namreč, da lahko tudi v popolnem konkurenčnem modelu enostransko obremenjevanje povzročiteljev deluje proti Paretovem optimumu. Včasih namreč ni najbolj optimalno, če povzročitelj zaradi »negativnih zunanjih učinkov« omeji svojo dejavnost, temveč je lahko prilagajanje oškodovancev povezano z manjšimi stroški, kot pa preprečevanje in omejevanje ekološko škodljive produkcije (prizadeti se lahko sami zavarujejo, če se npr. preprosto odselijo iz ekološko ogroženega območja). Ekonomska teorija v svojem cinizmu (»nepriustranosti«) predvideva še več – ne samo da prizadeti zaradi družbene škode ne dobe nobenih nadomestil oz. odškodnine, temveč jih lahko tudi obdavčimo in tako vplivamo na njihovo »aktivno prilagajanje« negativnim zunanjim učinkom, če je to smotrnejše kot ekonomiziranje z ekološkimi stroški. Hkrati pa lahko država s pobiranjem »ekološkega davka« v celoti ali delno prevzame pokrivanje »ekoloških stroškov«, tako da relativno davčno breme porazdeli ali na povzročitelje ali pa na širše okolje, vključno z oškodovanci.

Ekonomske ukrepi seveda niso edina možnost uravnavanja okolja (obstaja lahko neposredna politična regulativa, prepovedi . . .), čeprav so običajno povezani z nižjimi administrativnimi stroški in zahtevajo manj informacij.

6. *Gospodarski razvoj in naravno okolje*

Zahteva po ustavitvi gospodarske rasti in tehničnega napredka je preprosta reakcija ekologistov in nekaterih ekonomistov na njuno enostransko ekonomsko fetišizacijo v povojnem ekspanzivnem razvoju (valu), ki je visoko gospodarsko rast pogosto uresničeval na račun naravnega okolja. Ekologisti običajno z enako imperativnostjo zagovarjajo ustavitev gospodarske rasti zaradi biološkega preživetja, kot na drugi strani ekonomisti zagovarjajo rastočo gospodarsko rast zaradi družbenega preživetja in tudi edine realne možnosti reševanja ekoloških problemov (tehnološki napredek kot sredstvo zaviranja »negativnih zunanjih učinkov« in ne zgolj kot njihov povzročitelj). Dejansko je že pesimistična Meadowsova študija v okviru Rimskega kluba – ne glede na številna protislovja in nedorečenosti – opozorila na tri alternative v okviru omejenosti naravnega okolja: neomejena rast, prostovoljna omejitev rasti in prisilna omejitev rasti, pri čemer naj bi bili realni samo zadnji dve alternativni.

»Samomorilska rast«, tehnološki determinizem (tehnologija določa »način življenja« družbe, ljudi . . .), »trde tehnologije«, manipulacija, dominacija in odtujenost v družbeno produkcijskih odnosih (birokratizacija . . .) . . . povzročajo namreč postopno prevladovanje »negativnih zunanjih učinkov« nad »pozitivnimi« (rast povzroča več škode kot koristi) in v svoji »kontraproduktivnosti« omejuje »kvaliteto življenja«; zato je za preživetje potrebno spremeniti samo razumevanje gospodarnosti, načina gospodarjenja in gospodarske rasti. Ničelna gospodarska rast sama po sebi ne zmanjšuje dosedanjega škodljivega poseganja v eko-sistem (gre zgolj za omejevanje škode), niti ne zagotavlja varčevanja z ireverzibilnimi naravnimi procesi (viri), razen tega pa ima v različnih delih sveta gospodarska rast povsem drugačen pomen: ponekod že ogroža biološko existenco ljudi (kapitalistični center), drugod pomeni edino sredstvo družbenega preživetja (periferija). Rešitev potemtakem ni v ustavitvi gospodarske rasti,

temveč v drugačni rasti, ki jo nekateri imenujejo »organska rast« (Mesarović, Pestel), »kvalitetna rast« (Werner, Linder) in ki označuje rast ob zmanjšanju »negativnih zunanjih učinkov«, izboljšanju kvalitete življenja in povečanja blaginje prebivalstva ob upoštevanju omejitev okolja. Očitno je potrebno dinamično prestrukturiranje gospodarstva (to ni mogoče ob ničelni rasti ali pa le ob velikih oportunitetnih stroških), kjer v gospodarski strukturi dobijo večji pomen tiste panoge in produkti, ki manj onesnažujejo okolje in imajo manj drugih »negativnih učinkov«. Tako se kvalitetno opredeljena gospodarska rast (gospodarski razvoj) in varstvo okolja ne izključujeta, temveč medsebojno pogojujeta. Realna alternativa je torej določena gospodarska rast ob njeni kvalitativni prestrukturiranosti.

Če upoštevanje ekoloških razsežnosti okolja vpliva na strategijo gospodarskega razvoja in vpliva na drugačno razumevanje ekonomske racionalnosti (ki ne izključuje ekološke racionalnosti), potem je očitno tudi merjenje gospodarske rasti protislovno, če ne že napačno. Onesnažena očitno ni le narava, temveč tudi teorija. Dosedanji pokazovalci so namreč bolj kvantitativne narave (družbeni produkt, realni dohodek p. c., narodni dohodek . . .) in ne izražajo niti vseh kvantitativnih dimenzij DP (npr. sive ekonomije) niti njegove kvalitativne opredelitve (»družbeni stroški«). V ekonomski literaturi se je v začetku sedemdesetih let uveljavila alternativna ekonomska kategorija – neto ekonomska blaginja (NEW oz. NEB), ki na eni strani obstoječi metodologiji DP dodaja ocenjeno vrednost »domačega gospodarstva« (sive ekonomije) in vrednotenje prostega časa, odvzema pa stroške okolja in urbanizacije, tako da je na kraju NEB pozitivna, vendar manjša od DP. Dejstvo je, da NEB temelji na objektivnih ali čimbolj objektivno zbranih pokazovalcih (bolj ali manj ocenjenih približkih), da vključuje poleg ekonomskih tudi neekonomske dobrine in da ne zajema zgolj materialnega standarda, temveč socialno blaginjo, življenjsko raven v okviru katere je mogoče kvalitativno zadovoljiti temeljne človeške potrebe (basic needs approach). NEB ne predstavlja maksimiranje (minimiziranje) čistosti okolja (polucije), temveč njegovo optimalizacijo v okviru danih možnosti. Seveda pa tudi pri NEB (Nordhaus – Tobin)⁶ ostajajo nekatere merske zadrege nespremenjene – težko je izračunati sumaren indeks družbenega blagostanja, ker ne obstaja sistem cen, ki bi lahko izmeril različno »težo« vseh teh komponent, kot so npr. sreča, zadovoljstvo, zdravje, diskriminacija, rasizem . . ., toda to nas ne sme ovirati, da v okviru družbenih računov DP ne bi upoštevali teh izredno pomembnih socialnih indikatorjev (njihove ocenjene vrednosti).⁷

7. *Produksijski način (ekonomski sistem) in okolje*

Stara Engelsova misel, da so ljudje brezobzirno ropali naravo, ker so hkrati ropali drug drugega, v bistvu pojasnjuje preprosto a usodno dejstvo človeške zgodovine, da se spor med človekom in naravo pojavlja pravzaprav kot posledica protislovij znotraj družbe, njene razredne strukturiranosti, eksploatacije, dominacije in manipulacije z ljudmi. Raziskovanje odnosov človeka do naravnega okolja je zato v bistvu preučevanje družbenih odnosov v procesu družbene reprodukcije,

⁶ Prva sta nov koncept Net Economic Welfare (NEW) pojasnila W. Nordhaus in J. Tobin, Is growth absolute? Fiftieth Anniversary Colloquium, National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, 1972, str. 178.

⁷ Glej Energy, economic growth and environment, ed. S. H. Schrun, J. Hopkins, University Press, Baltimore – London, 1979, str. 14. ~

in ravno zaradi tega je politična ekonomija morala vključiti kot svoj predmet analize (v produkcijskem načinu) tudi problematiko ekologije. V zgodovinskem razvoju se sprva družbena dominacija vzpostavlja z neposrednim obvladovanjem narave, z razvojem tehnike in tehnologije pa se družbena hierarhija in dominacija vzpostavlja posredno – z dominacijo nad ljudmi (neposrednimi producenti), ki obdelujejo naravo. Zadnje je v zgodovinskem razvoju najbolj večje izkoristil kapitalistični produkcijski način, ki naj bi bil s svojo strukturo (blagovna produkcija) in načinom funkcioniranja (akumulacija kapitala in napredek kot *spiritus movens*) globalni krivec ekološke katastrofe. S tega vidika ekologija v bistvu radikalizira zgodovinsko nujnost kapitala, postavlja vprašanje nujnosti reforme ali revolucije kapitalističnega produkcijskega načina, politizira novo področje razrednega boja (ekološko gibanje), zaostrojuje kritiko »zgodnjega socializma« in podobno.

»Kapitalizem gospodarske rasti je mrtev«, polemizira A. Gorz⁸, ker v okviru kapitala ni mogoče blokirati rasti ali vsaj bistveno prerazdeliti obstoječega bogastva (Iličevo neenakost kot »modernizacijo siromaštva«), ker kapital in profitna logika ne preneseta »družbenih stroškov« zaradi »negativnih zunanjih učinkov« v naravnem okolju, ker ekonomska (kapitalska) racionalnost ne more preseči »kontraproduktivnosti« teh »negativnih učinkov« in zato povečana produkcija dejansko povečuje pomanjkanje, namesto da bi ga preprečevala. Če kapitalistični produkcijski način ogroža celotno človekovo (družbeno) in naravno okolje, če gradi svoje bogastvo na hkratnem povečanju pomanjkanja, če naraščajo njegovi »negativni zunanji učinki«, nevidni »družbeni stroški« njegove reprodukcije, in če hkrati na drugi strani ne obstaja otipljiva alternativa (socialistična strategija, politični nosilci), kakšne so potem sploh možnosti preživetja?

Kapitalistična kriza ne sproža zgolj uničevalne (to je zabloda socialistične ideologike), pač pa tudi prilagoditvene mehanizme, ki težijo k novemu ravnovesju z adaptabilnimi spremembami tehnološke, lastninske, organizacijske, upravljalške, motivacijske, koordinacijske strukture, vključno z ideološkimi, političnimi, sociokulturnimi spremembami v procesu akumulacije kapitala – čeprav krize s tem ni mogoče v celoti odpraviti. Potemtakem tudi krize okolja ni mogoče presekat kot gordijski vozle z enim samim zamahom, temveč je povezana s sistematičnimi možnostmi obstoja in reprodukcije kapitalističnega produkcijskega načina, z njegovimi notranjimi adaptabilnimi procesi, ki vključujejo poleg ekonomskih sredstev tudi politične cilje (beg pred tehnofašizmom, birokratizacijo, povečano represijo . . .), saj je lahko sicer ekonomsko tehnološko zmanjšanje entropije povezano s povečanjem družbene entropije na drugih področjih družbene reprodukcije. Ekonomska demokracija človekovega odnosa do narave ne more obstajati brez politične demokracije v družbenih odnosih, zato se v okviru »ekološke kritične zavesti« zavzemamo za družbeno alternativo – eko-socializem, ki pa mu je ljubša »ekonomska dominacija« blaga nad človekom, kot pa politična dominacija človeka nad človekom. Tržno gospodarstvo je pri tem kljub svojim omejitvam in protislovnostim še vedno ustrezno ekonomsko sredstvo učinkovitega gospodarjenja z naravnim okoljem.

Če je ob tem potrebno spremeniti (oz. bolje dopolniti) dosedanja ekonomska logika in ekonomska racionalnost z novimi dimenzijami družbene in ekološke racionalnosti, če v središče pozornosti stopa človek in ne stvar, gospodarska in

⁸ A. Gorz, *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982, str. 41.

politična decentralizacija in demokratizacija, večja politična odgovornost, samoupravljanje, samopomoč, drugačno pojmovanje rasti, produktivnosti, družbenega produkta in družbenega blagostanja, optimalizacije naravnega okolja (kar v bistvu vse skupaj predstavlja uresničevanje socialistične perspektive), potem to ne pomeni ukinjanje »ekonomije«, temveč njeno drugačno vzpostavljanje, ker je logičen in zgodovinsko povsem razumljiv in možen družbeni proces. Da je pri tem potrebna nova zavest in politična akcija, je samo ena plat medalje, kajti hkrati moramo vzpostaviti čimbolj avtonomno ekonomsko reprodukcijo optimalne ravni kvalitete okolja s pomočjo ekonomskega sistema oz. ekonomskih mehanizmov. Aktivni odnos do okolja je vzpostavljen šele takrat, ko podjetja in drugi ekonomski subjekti vgradijo varstvo okolja v svojo lastno razvojno strategijo in način ponašanja. Če ni zunanje prisile in zavesti, morajo za to poskrbeti ekonomski interes in ekonomska sredstva. Tudi na tem mestu je omejevanje gospodarske dejavnosti zgolj na produkcijske stroške preveč enostransko, saj lahko povečanje ekološko čistejše produkcije (tudi ob povečanju »privatnih stroškov«) poveča ekonomičnost in rentabilnost poslovanja. Potrebna je namreč drugačna poslovna strategija:⁹ širjenje in diferenciacija produktov in trga, alternativna tehnologija, zmanjšanje drugih poslovnih stroškov, izgradnja fleksibilnih produkcijskih sistemov, integriranost poslovnih procesov v posameznih panogah (skupni programi), prehod iz ekonomike proizvodnje na ekonomiko produktov (iz velikoserijske produkcije, masovno tipizirane produkcije na organizacijo po produktih), na dinamično organizacijo malega gospodarstva z novo »mehko« tehnologijo, razvijanje novih produktov z manjšim onesnaževanjem okolja in podobno. Skratka, varstvo okolja je mogoče tako z narodno gospodarskega kot tudi podjetniškega vidika razumeti in obravnavati kot vir koristi za gospodarsko organizacijo in družbo kot celoto. Potrebna je ekonomska kalkulacija naravnega okolja, diferenciacija potreb in povpraševanja po čistejšem okolju, ustrezna ekonomska politika, poslovna strategija – in seveda najširša družbeno ekonomska reforma kot nova ekološka forma.

HUBERT POŽARNIK

Pet tez v prid politizaciji ekologije

1. V preteklih desetletjih je bilo v industrijskih državah in pri nas vse podrejeno blagovni proizvodnji in materialni rasti. Verjeli smo, da lahko le tako zastavimo človeka vredno življenje.

Sedaj prihaja čas zresnitve, saj vedno več ljudi čuti nesmisel vztrajati pri tem početju, ki služi danes samo še statistiki, politiki in večanju kapitala, skoraj nič pa njim samim. Kaj koristi, tako se sprašujejo, ves sedanji razvoj, če postaja vse okoli nas vedno bolj grdo, bolno, dolgočasno, surovo in primitivno? Ali se ne oddaljujemo vedno bolj od tistega, kar so nam obljubljali in kar smo pričakovali, ko iz

⁹ Na tem temelju gradi svojo doktorsko tezo I. Rojšek de Costa, Politika trženja v pogojih varčevanja z naravnimi viri in varovanja prirodnega okolja, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1983.

dneva v dan izginjajo duhovni in moralni temelji človeka in naše materialne potrebe pod vse večjo lavino betona, železa, stekla, asfalta, plastike, kemikalij, odpadkov – podobno kot narava in krajina? Če bo šel razvoj še naprej v sedanjih smeri – ali bodo imeli naši otroci in vnuki še možnost, voljo in čas za ljubezen, negovanje občestva, samouresničitev, občudovanje lepote – ali pa bodo zaposleni s produciranjem zraka za dihanje, vode za pitje ali zelenila za drevesa? Ta in podobna vprašanja odkrivajo, da se v ljudeh znova budi njihov emancipatorični interes.

2. Smiselno in polnovredno življenje ni mogoče v družbi, v kateri prevladuje profitna logika, to je v družbi, v kateri določajo vse oblike človekove eksistence pravila in interesi kapitala. Prav tako ni mogoče uresničiti zahteve in obljube po temeljni demokraciji tam, kjer v resnici vladajo klani birokratskih specialistov, poslovnežev in menedžerjev v znanosti. Zato je nujno, da se države, ki jim je do humanega socializma, bolj kot doslej odtrgajo fascinaciji nad današnjim, de facto kapitalističnim modelom napredka, in drugič, da spoznajo, da do tega cilja ni mogoče priti le s pomočjo sprememb oblike organizacije in moči, torej brez radikalno novih sprememb v mišljenju in vedenju ljudi, brez gospodarske socialne in kulturne revolucije in novega kulturnega in civilizacijskega plana na osnovi doslednega materializma, ki razume človeka in družbo kot del narave.

Žal pri nas ta spoznanja pogrešamo. Zato se iz dneva v dan bolj zapletamo med rečenim in storjenim, med obljubami in bedno resničnostjo, med demonstrativno samozavestjo in obupno nepomogljuvostjo.

3. Problem napredka je pri nas sila pereč. Treba bo jasno reči, za kakšen napredek oziroma napredek česa je kdo in kako misli ta napredek izpeljati.

V tem smislu kaže že danes potegniti ločnico. Na eno stran lahko mirne duše uvrstimo tiste posameznike in skupine, ki se izrekajo za rast brez razvoja, za nediferenciran znanstveno tehničen napredek, za organiziranje vsega življenja, povezanega z industrijsko proizvodnjo in porabo, za mrtvo delo strojev, kratkoročne delne dohodkovne interese, za povzdigovanje družbenega proizvoda v merilo napredka, oponašanje kapitalističnega načela proizvodnje, ignoriranje ekoloških zakonitosti, militarizacijo itd. Na drugo stran sodijo tisti, ki iščejo nov življenjski cilj v zunanjem in osebнем svetu in se borijo za boljše, ne pa za bolj učinkovite izkoriščevalske oblike življenja.

Ta ločnica naj pomaga k vrednostni usmeritvi in diferenciaciji. Poleg tega bodo ljudje tako lažje doumeli, da se ne kaže več zanašati na tiste mite in njihove nosilce, ki so jih spravili na rob ekološke, ekonomske, socialne in kulturne katastrofe, in da morajo pričeti sami odkrivati nove strategije preživetja in snovati nove vizije življenja.

4. Komur je do življenja, se ne more več izčrpavati le z opozarjanjem na posledice uničevanja narave ali se zadovoljiti s površinsko kozmetiko tehnološkega varstva okolja. Njegova naloga je razčleniti in razkrivati razdiralne silnice v družbi ter organizirati procese transformacije, ki bodo segali do korenin.

Ekološko gibanje kot del sodobnih bazičnih gibanj v industrijskih državah pomeni zato razmah kritične zavesti in zahtev po »prevrednotenju vrednot«. *To gibanje potemtakem ni prehodna muha, niti se ne peča z enim samim problemom*, čeprav je varstvo narave njegova kristalizirajoča točka. Današnje ekološko gibanje

tudi ne sloni, kot nekateri mislijo, na pomanjkanju informacij, niti ni njegov cilj povratek »nazaj v kameno dobo«. S tem ko ima nov, širši časovni horizont (ne razmišlja na primer v tako kratkoročnih kategorijah, kot so 5 ali 15 let) in nov, partnerski horizont (ne gre mu več za zadovoljevanje individualnega ali skupinskega egoizma, ampak za partnerje, kot so: narava, druge dežele sveta, prihodnje generacije) prispeva ekološko gibanje pod današnjimi zgodovinskimi razmerami k preživetju in rasti človeka.

5. Mozaik nove, ekosocialistične življenjske usmeritve, sestavljajo mnogi delčki. Katalog alternativ, pa naj bo še tako dolg, seveda ne more biti nikoli popoln, niti dokončen, saj oblikuje življenje praksa. In vendar je mogoče reči, da ima ekološko gibanje že danes presenetljivo koherenten in konsistenten program, ki vključuje vsa področja življenja. Ta program in zahteve, ki izvirajo iz njega, so nedvomno celovitejše, razumnejše, aktualnejše in perspektivnejše kot programi mnogih etabliranih političnih skupin in strank. Poleg tega ima to gibanje tudi inovativne in diferencirane strategije in modele prehoda.

Ekološko gibanje je gibanje odpora. Njegov cilj, če še enkrat ponovim, ni porabniška in potemtakem enodimenzionalna družba, ki se s stisnjenimi zobmi prilagaja ekološkim zakonitostim, pač pa gospodarska, socialna in kulturna revolucija, ki bo ustvarila nov *odnos človeka do sebe*, drugih ljudi in narave. Zato prinaša *nove razsežnosti*, nova merila in novo vsebino v *politični in družbeni dialog*.

IVAN CIFRIČ

Nekaj tez o socializmu in ekologiji

V zadnjem času je naraslo število različnih prispevkov o ekoloških problemih v javnem tisku, deloma pa tudi v revijah. Na dnevnem redu so se posebej znašle teme, ki problematizirajo odnos ekologije in energije v naši družbi. V teh temah kot tudi sicer ob različnih povodih njihovega zapisovanja je prišla do izraza konfrontacija med energetiki in ekologi. Javni nastopi in razprave o tematici zaščite naravnega in človekovega okolja po eni strani, in o potrebah po energiji po drugi strani, niso naključni. Izražajo nekatere pomembne vidike. *Prvič*, v teh razpravah se je pokazalo, da je ekološka in energetska tematika ena izmed zelo pomembnih tem za bodočnost našega celotnega gospodarstva in načina življenja. *Drugič*, te razprave so potekale tudi ob planskih dokumentih za naslednje obdobje, srednjeročno ali pa dolgoročno. *Tretjič*, razprave jasno kažejo, da o takih temah ne morejo več razpravljati in o njih odločati v relativno ozkih krogih, ne glede na to, ali so to krogi, ki so v politiki ali blizu politike, gospodarstva ali v sami stroki. *Četrtič*, ekološka in energetska tematika postajata politična tematika, kar pomeni, da se zanjo zanimajo vse samoupravne demokratične institucije, vendar tudi najširša javnost. *Petič*, opaziti je, da take teme lahko in morajo zblíževati, vendar pa tudi ločevati različne poklice, odvisno od koncepcij strategije razvoja, itn.

Aktualne konfrontacije na temo ekologija-tehnologija oziroma v tem primeru

med ekologi in energetiki s tem niso izčrpane. Te konfrontacije po našem mišljenju predpostavljajo v sebi nekatere širše družbene, kulturne in zgodovinske okvire, v katere je treba umestiti to razpravo in tudi sicer nekatere druge razprave, ki se bodo odpirale v zvezi s problemom našega nadaljnega družbenega razvoja. Kot argument v prid tega lahko navedemo različne prvine, vendar bom omenil le nekatere. *Prvič*, razprave o zaščiti človekovega okolja in energiji predpostavljajo širši teoretski pristop, tj. neko strategijo razvoja ali, bolje rečeno, temeljijo na določenih pojmovanjih odnosa med človekom in naravo ter človekom in tehniko. Strategije so zato določeni referenčni okvirji aktualnih razprav. *Drugič*, te razprave so povezane z našo družbo (seveda z referencami na razvitejše industrijske družbe), tj. s socialistično družbo. Zato moramo ekološko tematiko obravnavati v kontekstu pojmovanja socializma, tj. konkretne družbe. *Tretjič*, socializem je z nekaterimi svojimi značilnostmi zgodovinskega razvoja povezan z razvojem industrijskih dežel in v tem smislu je treba te razprave obravnavati v zgodovinskem kontekstu, tj. v kontekstu razvoja socializma kot alternativne družbe kapitalizma oziroma industrijske družbe. *Četrtič*, neposreden kontekst ekoloških razmišljanj predstavlja samoupravljanje. *Petič*, ali je naša družba povezana z usodo industrializma ali socializma?

Zato nas zanima ravno ta širši kontekst odnosa med socializmom in ekologijo. Pri tem se omejujemo le na nekatere teze, ki jih predlagamo za razpravo.

1. Socializem nastaja tako v teoretskem kot v praktičnem smislu v enakih *civilizacijskih in zgodovinskih okvirih*, v katerih se razvija tudi kapitalistična družba. Industrializem zato ni značilen le za kapitalizem, temveč tudi za socializem, značilen je torej za obdobje meščanske družbe. Čeravno obstajajo danes v teoretski literaturi različne oznake za sodobno industrijsko družbo, kot so npr. poindustrijska, tehnotrona, programirana, informacijska itn. družba, je Marx s pojmom »kapitala« izrazil bistvo obdobja meščanske družbe in njene produkcijske oblike – kapitalizma. Če izhajamo iz pristopa, da lahko z enim pojmom, z eno bistveno razsežnostjo izrazimo srž družbenih odnosov, njihove gonilne sile itn., potem je povsem upravičeno vprašanje: ali omenjeni termini v sebi dejansko izražajo obstoječo realnost kot nekaj bistveno novega glede na kapitalistično industrijsko družbo? Z drugimi besedami, ali zajema ime »poindustrijska« ali neko drugo ime v sebi tako vsebinsko novost, da označuje neko novo družbo? Ali ne gre pravzaprav za specifične poudarke za nekatere res pomembne značilne procese, vendar navzlic temu le v določeni družbeni razsežnosti, oziroma ali ne gre za določeno teoretsko konstrukcijo, ki poudarja le eno od razsežnosti sodobne industrijske družbe? Za ekološko kritiko je pomembno spoznati, da je industrializem lahko enako ali pa skoraj enako značilen tako za kapitalizem kot za socializem. Namreč, niti kapitalizem niti socializem nista prenehala biti industrijski družbi, tj. nista prenehala temeljiti na dobičku, rasti, razsipanju naravnih človeških virov in ostajata v okvirih antropocentričnega mišljenja. Pri tem imamo še posebej v mislih filozofsko izhodišče družbene misli, teološko izhodišče in vlogo novoveške znanosti.

2. Ekološka problematika v jugoslovanskem socializmu ima – najbolj splošno rečeno – več izvorov. Nastane z začetki »ekološkega gibanja« v 70-tih letih. Prvič, ekološki problemi nastanejo z industrijskim razvojem v svetu in z njegovim pospešenim tempom v Jugoslaviji (čeravno kasneje kot v razvitejših industrijskih

deželah). V tem smislu so ti izvori deloma »uvoženi« deloma »avtohtoni«. Za »uvožene« jih lahko štejejo v tistem vidiku, ki se nanaša na uvoz tehnologij in z njimi povezanim načinom proizvodnje in kooperacije s tujim partnerjem. Pri tem je ekonomski vidik eden izmed bistvenih vidikov nastanka ekoloških problemov. »Avtohtoni« so po tem, ker so tudi (poleg vključevanja Jugoslavije v mednarodno delitev dela) socializem zajele določene oblike ideologije rasti, ker je ekonomsko usmerjen na izkoriščanje narave, vendar v drugačnih družbenih odnosih. Egalitarni sistem vrednot je po vojni omogočal razvoj zavesti o družbenem vzponu – vertikalni družbeni mobilnosti – ki se je razvijala na dejanskih potrebah in v okoliščinah, kot sta deagrarizacija in pa izobraževanje kot stimulans za profesionalno (=družbeno) napredovanje.

Agrarna struktura in siromaštvo sta bila premagani z vse večjimi zahtevami po individualnem standardu posameznika in celih družbenih slojev. Materialna rast se posebno potencira z nastankom srednjih slojev, ki je

a) objektivno pogojena s stopnjo gospodarskega razvoja in

b) družbeno zahtevana (tudi v političnih dokumentih sindikata, partije itn.).

Zato slabotna družbena reakcija na ekološke probleme ni pogojena le z nizko ekološko zavestjo, temveč tudi z visokimi zahtevami širokih slojev prebivalstva po visokem standardu. To se potencira z nastajanjem srednjih slojev.

3. Ekološka kriza obstaja tudi v socializmu. O tem pričajo tudi nekatere novejša razprave v deželah realnega socializma. Ekološka kriza ni politično, temveč ekonomsko pogojena, vendar jo politično »stimulirajo« s spodbujanjem ekonomskih kriterijev gospodarjenja.

Ekološka kriza se *objektivno* kaže kot (a) vse večje izčrpavanje naravnih zemeljskih virov; (b) vse večje onesnaževanje naravnega in družbenega okolja; (c) kot omejene možnosti za odkrivanje alternativnih oblik in načinov zamenjave virov (zaradi vse večje tehnološke odvisnosti); (d) v »spopadu« ekonomske rasti in razvoja itn. Po drugi strani pa se ekonomska kriza *subjektivno* kaže kot nezadostna ekološka zavest. Samoupravljanje še vedno ni v dovoljšnji meri ustvarilo »superiornejše« praktične ekološke strategije in našlo spodbude za drugačno obnašanje proizvajalcev v primerjavi z drugimi proizvodnimi sistemi – s kapitalizmom kot tudi z realnim socializmom.

4. Ekološka kriza sodobne družbe se poraja iz (a) zgodovinske omejenosti industrijske civilizacije; (b) njene destruktivnosti v inputu in outputu in (c) kvarjenja globalnega ekosistema in uničevanja planeta. Postaja globalna.

Zgodovinska omejenost industrijske civilizacije se kaže predvsem v njenem prizadevanju po kvantitativni rasti, ne pa po razvoju. Rast (predvsem ekonomska) zamenjuje razvoj. Mehanizmi urejevanja odnosa med človekom in naravo so postavljeni na »racionalne« temelje, pri čemer je vsebina racionalnosti ekonomska produktivnost.

Destruktivnost se izraža v vse bolj razvitih tehnologijah, ki povsem obvladujejo naravne vire, jih vse bolj trošijo, po drugi strani pa proizvodi industrijske civilizacije onesnažujejo naravo. Sam sistem postaja »kontraproduktiven«: s svojo rastjo povzroča vse več pomanjkljivosti (socialna država); med potrošniki spodbuja čim večjo porabo, da bi proizvodnja ne upadla.

Moč industrijske tehnologije je postala tolikšna, da grozi z globalnim uničenjem ekosistema. *Globalizacija ekoloških problemov zahteva tudi globalizacijo ekoloških rešitev oziroma zavesti.*

5. V naši družbi se ekološka kriza izraža tudi v premalo dozoreli zavesti o (a) potrebni jugoslovanski enotnosti v ekološki politiki, predvsem pa v ekološki preventivni politiki; (b) v premalo organiziranem usmerjanju politike k ekološkim vprašanjem; (c) v marginalizaciji ekoloških problemov v primerjavi z nekaterimi drugimi (npr. ekonomskimi) vprašanji v celotnem sistemu; (d) v odmaknjenosti izobraževalnega sistema in neustrezni zasnovi ekološkega izobraževanja v šoli in v združenem delu; (e) v nezadostni navzočnosti in vgrajenosti ekoloških ukrepov v razvojne programe ozdov; (f) v psihološki in družbeni privajenosti na ekološko onesnaženje in njegove posledice.

Problem ekološkega izobraževanja ni v razvijanju znanja in zavesti o obstoječem, marveč v razvijanju zgodovinske človekove izkušnje, tj. v razvijanju sposobnosti človekovega izkustvenega mišljenja in v razvijanju odgovornosti za sedanje postopke, ki imajo posledice v prihodnosti. Razumna uporaba znanstvenih rezultatov je možna kot odgovorno obnašanje tudi samih znanstvenih delavcev. To obnašanje ni pogojeno le z znanostjo, temveč tudi z moralnimi vrednostnimi načeli znanstvenih delavcev. Zato je tudi oblikovanje znanstvenega podmladka odgovorna in velika družbena investicija, ki terja posebno družbeno pozornost. Naše sedanje delovanje določa – zmanjšuje ali povečuje – meje prihodnjega človekovega delovanja. Vsaka današnja morebiti skoraj nepomembna poteza in odločitev, ki se nanaša na prihodnost, je s stališča bodočnosti eden od pragov te zgradbe.

Če je oblikovanje bodočnosti odvisno od znanosti, potem je družbeno oblikovanje znanosti ena od prvenstvenih družbenih nalog, se pravi, tudi naloga političnih institucij. Snovanje ali vsaj vplivanje na bodočnost je prevzemanje odgovornosti za bodočo zgodovino, v kateri bo vloga znanosti in tehnike še večja. Zato se odgovornost družbe, njenih institucij in sploh prebivalstva za današnje odločitve povečuje. Človek je strateški subjekt in ga ni moč obiti pri sprejemanju odločitev o njegovi bodočnosti.

6. Socializem mora sprejeti spodbujanje leve kritike industrijske civilizacije in njenih teoretskih prispevkov. Kritika industrijskega sistema je hkrati kritika industrijske civilizacije. Sprejemanje leve kritike industrijskega sistema seveda ne pomeni, da jo sprejema tudi v obliki alternativ politične ekologije, temveč pomeni le predpostavko za samoupravno urejanje odnosov med proizvajalci in iskanje novih konkretnih izkustvenih poti.

Ekološka kritika se v kapitalizmu ne razvija le v okvirih ekološkega gibanja. Ekološka gibanja namreč vključujejo poleg različnih strateških opredelitev hkrati tudi politične opredelitve: od nazadnjaških do naprednih, od liberalnih do dogmatskih in podobno. Teoretska konceptualizacija ekološke kritike lahko v tem smislu deluje stimulatивно tudi na razvoj ekološke zavesti pri nas. Predvsem so lahko zelo vzpodbudne razprave o vprašanju rasti, centralističnega upravljanja, »malih« in »velikih« tehnologij, energetskih strategij, političnega oblikovanja javnega mnenja itn.

7. V razpravah o »mali« in »veliki« tehnologiji oziroma o »čisti« in »umazani« tehnologiji naj bi se družba opredeljevala za srednjo« pot, izogibala naj bi se skrajnim alternativam, kajti vsaka od njih nosi v sebi tudi negativne vidike. Velika tehnologija skriva prvine tehničnega upravljanja, veliko ranljivosti itn., mala pa prvine avtarktičnosti in potrebo po centralni distribuciji dobrin itn. Njuna kombinacija omogoča družbi več maneverskega prostora (posebej v kriznih obdobjih),

kar lahko opazimo tudi pri energetskih problemih. (Npr. atomska centrala, ki dajejo mnogo več energije, povzročajo v primeru večje okvare tudi hujše posledice, veliko izvorov in raznolični izvori energije pa lahko delno kompenzirajo potrebe in se izognejo večjim katastrofam).

8. Ekološki problemi so socialni problemi, vendar ne po tem, ali jih bo človek uspel rešiti ali ne, temveč tudi po tem, kako, na kakšen način jih bo reševal. Obstajajo zagovorniki centralističnega sistema in – narobe – decentraliziranih sistemov.

Z vidika razprav o vlogi tehnologije in tehnike je bistvo problema v tem, ali bo človek obvladal tehniko ali pa bo tehnika gospodovala nad njim. Nasploh lahko ugotovimo nekaj odnosov človeka do tehnika: popolno odklanjanje (zavračanje), popoln nadzor nad tehniko, zamenjava umazane s čisto tehniko in preusmeritev na tehniko po »človeški meri«.

Tehnika sama po sebi ne zasužnjuje človeka. Podrejenost človeka tehniki je odvisna od njegovega odnosa, predvsem družbenega odnosa do tehnike. Človek je v zgodovinskem razvoju ustvaril iz malega orodja velike in »pametne« stroje, ki so mu olajšali oz. nadomestili fizično delo, vendar pretjivo, da ga bodo tudi intelektualno nadomestili. Ali bo človek na to pristal, ni odvisno od njegovega znanja, temveč od njegovega *izobraževanja*. Pri tem so bistveni družbeni cilji uporabe tehnike in tehnologije, ne pa le tehnika in tehnologija. Človeku namreč ni treba ustvariti vsega, kar lahko, temveč vse tisto, kar mu je potrebno. Toda potrebe ne določa zgolj znanje, temveč človeška mera, človeške vrednote. Zato je vprašanje novih tehnik in tehnologij hkrati tudi vprašanje družbenih (civilizacijskih) vrednot. Privrženost določenim vrednotam ima povsem določene posledice. Zato lahko poudarimo tudi tezo, da ekološki problemi niso izključno materialne narave, temveč tudi duhovne, se pravi, da gre za vprašanje ciljev, o ciljih pa ne odloča izključno znanje, temveč izobraževanje, ne le logos, temveč tudi etos. Zato lahko v sodobni družbi zasledimo tudi konfrontacije med izobraževanjem in znanostjo: prvo se vprašuje o ciljih, drugo pa o sredstvih. Sodobna znanost je postala npr. v primerjavi z antično znanostjo dokaj pragmatična.

9. Vsebina politike industrijske družbe je v bistvu ekonomija, vsebina ekonomije pa postaja vse bolj tehnika. Zato je vprašanje tehnologije politično vprašanje – ne vprašanje politikov, temveč institucij sistema socialističnega samoupravljanja. Politika je danes povezana z družbo prav toliko, kot je tehnika s politikom.

Tehnika in tehnologija nista tehnično ali tehnološko vprašanje niti zgolj vprašanje znanosti, temveč politično vprašanje. Živimo v »dobi tehnike«, toda bistvo sodobnega sveta niso tehnični sistemi, temveč družbeni sistemi (politične, kulturne, socialne strukture itn.). Družba postaja v zgodovinskem razvoju vse bolj zapletena, z njeno zapletenostjo pa se pojavlja (a) tudi vse večja občutljivost za pretrese; (b) v njej se oblikujejo osamosvojene entitete, ki imajo bistvene funkcije v ohranjanju samega družbenega sistema. Ogrožanje družbenega sistema (ekonomskega, tehničnega, informacijskega itn.) ogroža tudi politično stabilnost. Take entitete so različne organizacije, med njimi še zlasti komunalne in distribucijske. Njihovo osamosvajanje nima zgolj ekonomskega značaja (saj so ekonomsko odvisne od celotne družbe), še pomembnejši je funkcionalni vidik: lahko samostojno sprejemajo odločitve, pogojujejo svoje odločitve z različnimi argumenti (od sklicevanja na »pomanjkanje« na »nacionalne vidike« njihovega pomena itn.)

Zato morajo biti pod »popolnim družbenim nadzorom«. Tisti, ki danes nadzira tehnologijo, nadzira tudi družbo.

10. Ekološko krizo povzročajo dosedanje razvojne strategije, v katerih središču je bilo pojmovanje, da so edini kriteriji razvoja zgolj ekonomski kriteriji. Ta logika je pripeljala do povsem praktičnega obnašanja gospodarskih subjektov, po katerem je ekonomsko racionalneje plačati kazen zaradi onesnaževanja naravnega in družbenega okolja kot pa onesnaževanje preprečiti. Ekonomska racionalnost se v tem pogledu ne pokriva z družbeno racionalnostjo, kot se tudi ekonomska cena stroškov ne pokriva z družbeno ceno stroškov takega obnašanja.

Teza, da je vsaka tehnologija, ki povečuje produktivnost, avtomatsko sprejemljiva, sodi v industrijsko civilizacijo in v ideologijo rasti, ki upošteva predvsem ekonomski kriterij, ne pa družbenega. Neka tehnologija je lahko ekonomsko cenejša, produktivnejša, vendar družbeno dražja. Tako npr. tehnologije, ki zahtevajo malo delovne sile, odpirajo problem zaposlenosti, plačevanja celotnega področja »nadgradnje«: socialnega varstva, zdravstva, izobraževanja itn. Z zmanjševanjem osebnih dohodkov (tj. števila zaposlenih) se ne zmanjšujejo družbeni stroški, ker je treba namesto osebnih dohodkov neposredno pokrivati stroške vzdrževanja drugih dejavnosti, tako da zmanjševanje delovnega časa in zmanjševanje mezd pravzaprav pomeni, da človeku odvzemamo »dobro porcijo dela« – dela kot osnove človekovega samopotrjevanja.

Nasploh lahko rečemo, da sta ekonomska produktivnost in družbeni stroški v obratnem sorazmerju, in čimbolj je industrijska družba razvita, tem večji so družbeni stroški sistema, večja pa je tudi disonanca med ekonomskimi in družbenimi stroški dela.

11. Privrženci tehnološkega optimizma in ekonomske racionalnosti ne izhajajo le iz tega, da je nova tehnologija »produktivnejša«, temveč predpostavljajo tudi neko bistveno razsežnost človekovega razmerja do lastnega antropološkega bistva. Stalni tehnološki napredek – četudi bi imel zagotovljene vse pogoje v naravnih virih itn. – je lahko sporen, saj izhaja iz podmene, da sta tehnični in tehnološki razvoj (rast) neodvisni konstanti, ki delujeta aksiomatsko, vanju ni mogoče dvomiti. V tej nevprašljivosti postaja človek vse bolj odvisen od takega aksiomatskega definiranja tehnike. Človek je pravzaprav v podrejenem položaju, se pravi v položaju, ko mora svojo družbeno organizacijo, skupnost, svoje potrebe, svoje človeške lastnosti neposredno podrežati tehniki in tehnologiji – in če hoče preživeti, se ji mora stalno prilagajati. V taki protihumanistični koncepciji je prilagajanje edini pogoj človekove eksistence. Človek postaja ob tehniki odvečen, nepopoln, greši, ima »napačna« merila za to, kaj je pravilno in resnično. »Resnica« se programira, postaja merljiva. Človek je vse manj merilo resnice!

12. V reševanju sodobne ekološke krize zaznavamo različna stališča, ki se kažejo kot alternative. Na eni strani odkrivamo optimiste (ne glede na to, ali presojajo obstoječe tendence kot možne rešitve ali pa iščejo drugačne), na drugi strani pa so pesimisti. To ni specifičnost sodobne družbe, temveč pojav, ki ga odkrivamo v vseh dosedanjih obdobjih. Vselej so obstajale družbene utopije, hkrati pa tudi apokaliptično slikanje sveta. Tako je tudi danes. Apokaliptične preroke najdemo tako med tehnološkimi optimisti kot med nasprotniki tehnologije: eni menijo, da bo do kataklizme prišlo zaradi pomanjkanja nove tehnologije,

drugi pa trdijo, da zaradi njene pretirane uporabe. Literatura iz zvrsti science fiction nam prinaša širok diapazon futuroloških perspektiv.

13. Energetske strategije so bistvene za družbene perspektive. Tudi pri energetskih strategijah gre za razmerje med strategijo in potrebami. Obstajata dve tezi: prva pravi: energetske strategije (ki jih že imamo ali jih šele ustvarjamo) so odvisne od energetskih potreb (ki jih bomo imeli v nekem določenem prihodnjem času). Druga se glasi: energetske potrebe (v nekem prihodnjem času) so odvisne od energetske strategije (ki jo imamo ali jo bomo šele zasnovali).

Potrebe in strategije niso ločene, kot se to pogosto v planiranju predpostavlja, niso pa tudi linearno soodvisne. Glede tega sta v tržnem gospodarstvu možna dva pristopa: prvi pristop je v intenci maksimalne ponudbe (ki najpogosteje temelji na novih investicijah), drugi pristop pa je v minimiziranju potreb. Rešitve niso univerzalne, temveč so odvisne od konkretne dežele. Zato ni sprejemljiva alternativa askeza ali rast, temveč »boljša uporaba energije in nujna rast«, kar pa seveda ni predmet le tehničnega, marveč tudi političnega odločanja.

Problem naše politike v strategijah razvoja ni zgolj v opredelitvah, kakšne tehnologije potrebujemo in katere so najbolj zaželenne, temveč tudi v tem, kako izstopati iz ozkih regionalnih in republiških okvirov planiranja. V koncipiranju energetskih strategij države moramo izhajati iz analize in izkoriščanja obstoječih energetskih potencialov in iz anticipacije ekološko in družbeno sprejemljivih tehnologij.

Razvojne odločitve (in odločitve o rasti) morajo temeljiti na določenih kriterijih, kot so npr.: naravna in družbena sprejemljivost (tj. zasnovanost na določenih zakonskih normah, možnosti alternativ, možnosti poznejšega prehoda na druge energetske sisteme in podobno). Subjekti odločanja morajo imeti konsenz večine, izdelane instrumente za izvajanje odločitev, legitimnost in moč za njihovo uporabo, vendar pa morajo biti pripravljene tudi na možne »konflikte«.

Snovanje ekološke strategije je povezano s tehnološkimi strategijami. Tehnološke strategije imajo pri nas prednost. Toda, ker nimamo enotne tehnološke strategije, to močno ovira formuliranje ekološke strategije. Tehnologija, kakršno imamo danes – ki ne upošteva ekologije – pelje v nadaljnjo ekološko krizo. Labilnosti in pomanjkljivosti tehnološke politike se izražajo tudi v nestabilnosti ekološke politike.

Snovanje ekološke strategije je povezano (v naših pogojih uvoza tehnologije) tudi s koordinacijo subjektov-uvoznikov tehnologije. Tak pluralizem in nekoordinacija bistveno onemogočata uvajanje ekoloških strategij.

14. Do ekološke krize v sodobni industrijski družbi ne prihaja le zaradi objektivnega družbenega ponašanja socialnih, političnih in ekonomskih subjektov, njen vir je tudi področje vrednot. Ekološko krizo ne moremo pojasnjevati zgolj z naravo produkcijskih odnosov, temveč moramo upoštevati civilizacijske okvire vrednot, po katerih se neka družba ali tip družbe ravna v svojem razvoju. Za kapitalizem kot nosilca industrializma bi lahko rekli, da je formuliral svoje cilje. Ker se ravna po »napačnih« ciljih, drvi v ekološko krizo, morda pa tudi v kataklizmo. Pri socializmu bi lahko – nasprotno – ugotovili nedefiniranost, labilnost ciljev ali pa zanemarjanje zgodovinskih ciljev (npr. pri nas se vse manj uporablja besedo »komunizem«, kar je očitno znamenje določenih odstopanj od tega trajnega cilja). Socializem mora imeti v ekološkem pogledu, če hoče zgraditi

lastno družbeno strategijo, trdne razvojne cilje, iz katerih je moč izpeljati razvojne strategije na posebnih področjih, kot so energetika, ekonomija, izobraževanje itn.

Kritika rasti v industrializmu ne predpostavlja teze o zaustavljanju vsakršne rasti, predpostavlja le oblikovanje drugačnih kriterijev rasti. Gre predvsem za kvalitativne vidike in družbeni napredek. Socializem individualnega ne more zapostavljati na račun kolektivnega, niti narobe. Prav tako mora resno podvomiti v merila rasti, med katerimi je ekonomska rast ključno merilo rasti.

15. Ekološko gibanje se v kapitalizmu pojavlja kot zunajparlamentarno gibanje, kot »krizni sindrom« družbe, vendar pa tudi kot poskus reševanja ekološke krize kot družbene krize. V nekaterih deželah se to gibanje sicer nagiba k parlamentarni demokraciji. »Marginalne skupine«, okrog katerih nastaja, izpostavljajo tudi ključna vprašanja družbenega razvoja.

Zato je upravičeno vprašanje: ali lahko socializem s svojimi demokratičnimi vzvodi in institucijami rešuje ekološka vprašanja sam, ali pa je potrebno kot spodbudo oblikovati tudi ekološko gibanje? Ekološko gibanje mladih je praktična kritika slabosti sistema.

V razvitih industrijskih deželah je prišla ekološka problematika močno v ospredje v 60-tih in 70-tih letih, navzoča pa je bila že mnogo prej. V okviru marksizma je bila ekološka problematika tudi razredno vprašanje proletariata. Kritika razrednega položaja proletariata (pogojev življenja in dela) vsebuje tudi ekološko kritiko kapitalistične družbe, saj Marxova kritika ostro zareže v produkcijske odnose. Ekološka problematika tedaj ni zanimala srednjih in visokih družbenih slojev, saj so bili ekološki problemi v bistvu problemi proletariata. V našem stoletju pa ekološki problemi tako naglo naraščajo, da vznemirjajo tudi srednje in višje sloje. Tako so danes ekološki protesti na Zahodu tesno povezani predvsem z ogroženostjo srednjih in višjih slojev. In kot je imelo nekdanje razredno vprašanje tudi ekološko razsežnost, ima danes ekološko vprašanje razredno razsežnost.

Ekološki problem ni moč rešiti po načelih obstoječe tržne ekonomije, marveč planske ekonomije. Socializma si ni mogoče zamisliti brez ekologije in narobe. Če komunistično gibanje nima ekološke platforme, potem je težko govoriti tudi o komunistični platformi. Zato mora samoupravljanje kot družbeni odnos upoštevati tako ekološka kot družbena načela.

16. Ekološke perspektive samoupravnega socializma so odvisne od družbenih perspektiv, družbene perspektive pa od samoupravnega razvoja, se pravi od razvoja neposredne demokracije. To poudarjamo zato, ker ni samo po sebi razumljivo, da se morejo ekološke rešitve uveljaviti zgolj z demokratičnimi načeli. Obstajajo zagovorniki tez, da je mogoče ekološko krizo in ekološka vprašanja rešiti edino v centraliziranem sistemu. Zato je poudarjanje demokratičnih odnosov v ekoloških rešitvah edino sprejemljiva pot v socializmu.

K temu naj dodamo, da morajo proizvodni kolektivi v svoje proizvodne plane razvoja odgovorno vključevati ekološko prakso in skupaj z družbenimi in političnimi organizacijami graditi politični temelj za ekološko teorijo in strategijo.

17. Grožnje ekološke katastrofe nas spodbujajo k novim razmišljanjem o odnosu med človekom in naravo. Današnje razprave bi lahko na kratko označili kot naturalistično in antropocentrično pozicijo. Prva oznaka izhaja iz naravne

enotnosti ekosistema, se pravi, da je človek s svojo zgodovino in kulturo zgolj del narave in da je človekova kultura del narave. Človek bi potemtakem moral svoje odnose naturalizirati. Druga teza izhaja iz primata človeka nad vsemi drugimi rastlinskimi in živalskimi vrstami, narava obstaja kot sestavni del človekove kulture in človekovega umetnega sveta.

Za perspektive socializma in človeštva take skrajne pozicije sploh niso sprejemljive. Človek ustvarja svoj svet in kulturo ustvarjajoč (sredstva za proizvodnjo in življenje kot tudi samo življenje) v naravi, s privzajem narave. V tem mora sam najti družbene meje smiselnega posredovanja in poseganja v naravo. V tem razmišljanju je filozofska poanta Marxovega pojmovanja naturalizma in humanizma.

18. Nekateri avtorji vidijo rešitev ekološke krize (v smislu trajne ekološke družbene perspektive) v spravi med ekologijo in ekonomijo, med industrijskim in ekološkim sistemom oziroma med naravnim in družbenim sistemom. Tako izpostavljajo npr. tezo, da bo tudi sam industrijski sistem prispeval k razreševanju ekoloških vprašanj, tako kot bo ekologija prispevala k razreševanju industrijskih problemov. Rešitev formulirajo v tezi, da postaja industrija vse bolj ekološka, ekologija pa vse bolj industrijska. Ekologija vse bolj zgublja svojo industrijsko »nedolžnost«, prihodnost enega in drugega kompleksa je odvisna od vzajemnega približevanja in prežemanja. Ali je ta teza kot strateška teza sprejemljiva tudi za našo družbo? Ali obstajajo še kakšne druge rešitve razen tega kompromisa, ki ekološko krizo povezuje s tehnološkimi (industrijskimi) problemi, zanemarja pa značaj produkcijskega odnosa kot družbenega odnosa, utemeljenega na odnosu mezdne delo in kapitala? Ali je ekološko vprašanje avtomatično rešljivo z razrešitvijo produkcijskih odnosov, se pravi z razrešitvijo odnosa med mezdanim delom in kapitalom? To vprašanje je smiselno glede na možnost udejanjanja socializma v prej nakazanem civilizacijskem kontekstu. Iz tega sledi teza, da mora socializem spremeniti tudi dosedanja civilizacijski način mišljenja in njegovo strukturo, če hoče ponuditi novo alternativo, ekološka misel pa mora postati misel in samoupravna praksa neposrednih proizvajalcev. Teza o praktični ekološki dejavnosti brez teoretskih paradigem je z vidika samoupravnega socializma problematična, ker odpira možnosti za uveljavljanje različnih spontanah idejnih predpostavk in vrednostnih ciljev, se pravi tudi takih, ki nasprotujejo socializmu.

Prevedel Božidar Kante

NOVAK ANDJELIĆ

»Kritična analiza« in človekovo okolje

V uvodnem delu Kritične analize političnega sistema socialističnega samoupravljanja med drugim piše: »Ustava SFRJ vsebuje vse bistvene opredelitve in temelj socialistične samoupravne demokracije, smeri nadaljnega razvoja samoupravnih demokratičnih družbenoekonomskih in političnih odnosov ter perspektive razvoja političnega sistema«.

Cilj in naloga Kritične analize je odkrivanje vsega tistega, kar je pogojevalo, da se take »opredelitve in osnove« niso zadovoljivo uresničevale, in kaj moramo v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja izboljšati, da bi se lahko učinkovito uresničevale.

V ustavi SFRJ in v ustavah socialističnih republik in avtonomnih pokrajin so določene maksimalno možne človekove pravice in dolžnosti, da ima zdravo življenjsko okolje in da njegove dobrine racionalno uporablja in izboljšuje.

Vsi podatki kažejo in tudi povsem očitno je, da se te pravice in dolžnosti ne izpolnjujejo. Onesnaževanje in razne druge oblike ogrožanja človekovega okolja se – navzlic ukrepom, ki se jih lotevamo, in navzlic doseženim rezultatom (brez tega bi bilo še težje) – širijo in povečujejo. V posameznih mestih in industrijskih središčih postaja onesnaženost človekovega okolja omejujoči dejavnik razvoja (Zenica, Kakanj, Lukavac, Bor in druga mesta). Mesta ostajajo brez pitne vode; v posameznih rekah in drugih vodotokih zamira vsakršno življenje; voda postaja neuporabna za oskrbo prebivalstva, pa tudi v kmetijstvu in industriji je ni mogoče uporabljati brez poprejšnjega čiščenja; grozijo dolgoročne posledice žarčenja; uporaba sicer nujno potrebnih kemikalij v proizvodnji in potrošnji je nestrokovna; neracionalno uporabljamo in pogosto neupravičeno uničujemo najplodnejša kmetijska zemljišča kot tudi najdragocenejšo naravno dediščino, znamenitosti in redkosti, ki so zaščitene celo z zakonom; zmanjšuje se osončenost naselij in širših prostorov, povečujejo se hrup in vibracije itn.

Uničenje gozdov zaradi vpliva kislega dežja se širi po Evropi in zajema vse večja področja tudi v naši državi. Ta pojav drastično opozarja, da se onesnaževanje življenjskega okolja ne omejuje le na industrijska središča in naselja in da ima že nevarne razsežnosti.

Škoda, ki jo onesnaževanje in uničenje naravnih virov človekovega okolja povzroča zdravju in materialnim dobrinam je že sedaj zelo velika, vendar je sistematično ne spremljamo in o njej le malo vemo. Napovedi opozarjajo, da se bodo škodljive posledice onesnaževanja človekovega okolja povečevale, če ne bomo uveljavili učinkovitih preventivnih in sanacijskih ukrepov, da bi take nevarnosti preprečili tako v naši deželi kot na mednarodni ravni. Resno je treba jemati opozorila genetikov, da grozi nevarnost genetskega zloma, če ne bomo preprečili onesnaževanja življenjskega okolja.

Uvajanju preventivnih ukrepov pri nas doslej nismo in še ne posvečamo potrebne pozornosti. Družbeni plani razvoja Jugoslavije do leta 1990 in leta 2000 take ukrepe sicer razglašajo, vendar brez ustreznih ekonomskih in drugih instrumentov za njihovo izvrševanje. Sanacijskih ukrepov se najpogosteje lotevamo takrat, ko onesnaženost človekovega okolja dosega tak obseg, da že akutno ogroža zdravje prebivalstva (Sarajevo, Zenica itn.).

Z neizpolnjevanjem ustavnih načel na področju zaščite, racionalne uporabe in izboljševanja kvalitete življenjskega okolja ogrožamo tudi uresničevanje drugih ustavnih načel in človekovih pravic, kot so: splošni življenjski in delovni pogoji, preventivna zaščita zdravja prebivalstva in vsega živega sveta, splošna ljudska obramba in družbena samozaščita itn., tj. ogrožamo samo ustavnost in zakonitost.

V Kritični analizi, ki sicer uspešno osvetljuje mnoge probleme in daje predloge za njihovo rešitev, ni kritične ocene o uresničevanju ustavnih načel, pravic in dolžnosti glede na človekovo okolje. Pojma »človekovo okolje« oziroma »zaščita in izboljšanje človekovega okolja« sta omenjena šele v drugem delu Kritične analize, in to v funkciji vloge federacije in v kontekstu vloge in dela krajevnih

skupnosti. Razen tega se še na dveh mestih – in to v drugem delu Kritične analize – bolj za ilustracijo nekaterih oblik samoupravnega organiziranja – govori o ohranjanju čistosti vod. In to je vse. Toliko in na takšen način bi lahko o človekovem okolju povedali tudi takrat, ko ne bi bilo problemov z uresničevanjem njegovega varstva, racionalnega izkoriščanja in izboljševanja.

V najsplošnejšem smislu bi lahko razumeli, da se v Kritični analizi varstvo človekovega okolja razume pod pojmom varstva družbene lastnine oziroma v okviru kritike uveljavljanja ustavnosti in zakonitosti. Toda, če bi bilo tako, potem se varstvu in izboljševanju človekovega okolja ne pripisujeta aktualnost in pomen, ki ju dejansko ima tudi v delovanju političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Naravne dobrine so po ustavi družbena lastnina, toda ko je govor o družbeni lastnini v praksi, so predmet družbene pozornosti v glavnem materialne in kulturne dobrine, ki jih pokrivajo blagovnodenarni odnosi. Mnoge naravne dobrine: zrak, vode, klima, tišina itn. ne sodijo v krog vrednosti, ki jih pokrivajo blagovnodenarni odnosi. Ko gre za človekovo okolje z vsemi njegovimi naravnimi vrednostmi, je to prav primarna družbena lastnina. Posledice ogrožanja človekovega okolja kot primarne družbene lastnine so mnogo hujše kot pri ogrožanju družbene lastnine v običajnem pomenu tega pojma, le da se škoda, prizadejana človekovemu okolju, denarno praviloma še ne kaže. Z onesnaževanjem in ogrožanjem človekovega okolja niso napadeni le primarni pogoji za gospodarski in družbeni razvoj, temveč samo življenje.

Vsaka kritična analiza kateregakoli družbenega sistema, ki ne odgovarja na to, za človeka usodno vprašanje, je pomanjkljiva. V tem pogledu so naše ustave na ravni zgodovinske naloge. V ustavah verjetno ni potrebna nikakršna sprememba glede osnovnih določil o človekovem okolju, razen morda glede samega pojma »človekovo« okolje (ustrezneje bi bilo življenjsko okolje) in pa glede ukrepov za izvrševanje določil. Toda dejanskost je taka, da teh ustavnih pravic in dolžnosti ne spoštujejo niti posamezniki niti organi in organizacije, začevši z tozdi in krajevnimi skupnostmi pa vse do organov federacije.

Skupščine družbenopolitičnih skupnosti kot najvišji organi oblasti in samoupravljanja kot tudi drugi organi in organizacije v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja zelo pogosto sprejemajo svoje odločitve brez ocen, kakšne in kolikšne nezaželene in škodljive posledice bo izvrševanje odločitev prizadejalo človekovemu okolju; sprejemajo jih brez nujno potrebnih rešitev in ukrepov, da se nezaželene posledice preprečijo. Mnogih zakonskih dolžnosti – ko gre za varstvo in izboljšanje človekovega okolja – tudi tedaj, ko vemo, da bodo nastale škodljive posledice, ne spoštujemo. Ni malo tozdrov, velikih in malih, ki delajo brez gospodarskih in drugih soglasij in sicer ravno na škodo ohranjanja kvalitete človekovega okolja; in vse to dopuščamo. Za onesnaževanje in ogrožanje človekovega okolja odgovarja le malokdo, to pa je kaznivo dejanje.

Zapostavljanje problematike človekovega okolja v Kritični analizi je le primer in dokaz, da v naši razvojni politiki, na področjih idejnega in političnega dela in izobraževanja, v politiki znanstvenega in tehnološkega razvoja, v ekonomski politiki itn. kvaliteta človekovega okolja še ni v središču pozornosti in akcije organiziranih socialističnih sil naše družbe, kot bi to ustrezalo aktualnosti in pomenu tega problema. To potrjuje tudi dejstvo, da v predlogu dokumentov za 13. kongres ZKS idejnopolitični vidiki življenjskega okolja niso tako obdelani, kot bi to zaslužili.

Res je, da se po stockholmski konferenci Združenih narodov o človekovem

okolju in sprejemanju novih ustav stopnjujejo organiziranje in aktivnosti, znanstvenoraziskovalno delo, pravno in samoupravno reguliranje, vzgojnoizobraževalno delo itn. za varstvo, racionalno izkoriščanje in izboljševanje človekovega okolja. Vendar je trend povečevanja ogroženosti človekovega okolja hitrejši od teh dejavnosti, rezultati pa so daleč pod možnim in nujnim.

Ko gre za vprašanje življenjskega okolja, je naša stvarnost mešanica najbolj naprednih opredelitev, zapisanih v ustavah in v političnih dokumentih ZKJ in SZDL, na teh opredelitvah zasnovanih aktivnosti, pa tudi konservativnih pojmovanj in odnosov do tega problema, ki se kažejo v množičnih pojavih onesnaževanja okolja.

Ko priznani znanstvenik in družbenopolitični delavec pred milijonskim televizijskim avditorijem označi aktiviste za zdravo življenjsko okolje kot »čistune« – s poudarkom na sramotilnem pomenu tega pojma – ali ko priznani strokovnjak s področja energetike za aktivnost s področja varstva človekovega okolja pravi, da je to moda, so to kajpak nazori, ki nimajo nič skupnega z ustavami in dokumenti ZKJ in SZDL. Taka pojmovanja, ki niso osamljena, samo potrjujejo, koliko sta še navzoči dediščina in vsakdanja praksa izkoriščevalskega odnosa do narave, pojmovane kot skladišče, iz katerega se lahko neomejeno jemlje, oziroma kot prostora, v katerega se lahko neomejeno odmetavajo vse odvečne stvari in celo strupene snovi, ne da bi jih prej nevtralizirali in varno deponirali. Prav taka pojmovanja so bila in so še glavna ovira pri učinkovitem izvrševanju človekovih ustavnih pravic in dolžnosti, da ima zdravo življenjsko okolje, da ga ohranja in racionalno izkorišča. Taka pojmovanja so eden glavnih vzrokov, da v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja še ni sistematično izoblikovanih nujnih ukrepov za zaščito človekovega okolja oz. da se te ne izpolnjujejo. Res je, da v dosedanjem razvoju ni bilo mogoče ohraniti povsem zdravega življenjskega okolja, vendar ga nikoli ne bi smeli ogroziti v tolikšni meri, kot se dogaja sedaj.

Proces, v katerem naj bi delavci obvladovali pogoje, sredstva in rezultate dela oz. obvladovali celotno družbeno reprodukcijo bi bil nepopoln, če ne bi obvladovali tudi reprodukcije kvalitete življenjskega okolja v vsej njegovi zapletenosti in v vseh možnostih za izboljšanje njegovih kvalitete.

V družbeno reprodukcijo vstopajo neposredno ali posredno – v njej se uporabljajo, obnavljajo, degradirajo ali celo uničijo tudi tiste dobrine življenjskega okolja, ki se jih ne da valorizirati v blagovnodenarnih odnosih. Možno je, in to se pogosto dogaja, da posamezne organizacije združenega dela poslušajo »uspešno« in ustvarjajo visok dohodek, hkrati pa povzročajo z onesnaževanjem in uničevanjem življenjskega okolja veliko škodo, ki se je v bistvu ne da oceniti in je ne upoštevamo pri presoji rezultatov njihovega poslovanja.

V gospodarskem sistemu in ekonomski politiki ni neposredne in stimulative povezave med odnosom združenega dela do življenjskega okolja in materialnim in družbenim položajem proizvajalcev; taka povezanost ni ustrezno uveljavljena niti v pravnem sistemu. V tem je tudi ena glavnih pomanjkljivosti in osnovnih vzrokov za majhno učinkovitost številnih predpisov in samoupravnih dokumentov o uravnavanju odnosov do življenjskega okolja. Nujno je, da take ukrepe izdelamo in vgradimo v politični sistem socialističnega samoupravljanja, v razvojno politiko, v družbene razvojne načrte, v gospodarski sistem, v gospodarsko politiko, politiko prostorske ureditve in urbanizma, v zemljiško politiko, v zunanjetrgovinsko menjava, v pravni sistem itn.

Zdi se, da Kritična analiza enostavno in razširjeno reprodukcijo obravnava v

okviru blagovnodenarnih odnosov, ne pa tudi kot reprodukcijo vseh življenjskih in delovnih pogojev. (Raba splošnih pojmov ni dovolj natančna, da bi lahko razumeli, kaj vse vsebujejo. Ni jasno, ali pojma »družbena reprodukcija« in »razširjena reprodukcija« vsebujeta tudi reprodukcijo življenjskega okolja z vsemi njegovimi dobrinami, tj. tudi pojem varstva človekovega okolja, ali le reprodukcijo vrednosti, ki jih pokrivajo blagovnodenarni odnosi). Primarna vrednost za človekovo življenje, za gospodarski in družbeni razvoj je prav življenjsko okolje z vsemi svojimi prvinami in dobrinami: vodo, zrakom, zemljiščem, klimo, rastlinstvom in živalstvom ter drugimi dobrinami.

Valorizacija primarnih vrednosti življenjskega okolja ne poteka avtomatsko z delovanjem tržišča. Njegovo valorizacijo v blagovnodenarnih odnosih moramo dodatno uravnnavati z ustreznimi pravnimi, predvsem pa ekonomskimi ukrepi. Moramo doseči, da bo onesnaževanje in uničevanje življenjskega okolja dražje, kot pa so možni ukrepi za njegovo zaščito. To je zelo zapleteno in obsežno delo, za opravljanje katerega potrebujemo vse več znanstvenega in strokovnega dela. Prav v okviru nadaljnjega razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja moramo uveljaviti take pogoje, da bodo vsi organi in organizacije, združeno delo in vsi ljudje zainteresirani in prisiljeni, da bodo svoje odločitve in svoje delo usklajevali z ustavnimi pravicami in dolžnostmi, da bi ohranili, racionalno izkoriščali in stalno bogatili življenjsko okolje.

Pogoj za tako reguliranje odnosov do življenjskega okolja je vzpostavitev sodobnega informacijskega sistema o vseh spremembah, ki jih razvoj povzroča v okolju, o vseh že navzočih in možnih oblikah njegovega ogrožanja s kemičnimi, fizičnimi in biološkimi agensi. Takega informacijskega sistema, ki bi nam posredoval norme in standarde, bilanco strupenih materij in odpadkov, katastrofe onesnaževanja in onesnaženosti, evidenco in statistiko, napoved onesnaževanja in ogrožanja življenjskega okolja in podobno, pri nas še nismo razvili in je bolj ali manj v začetnih stopnjah razvoja, je bolj stihijen kot pa načrtno zgrajen.

Vsi ti problemi in naloge so identificirani v družbenem dogovoru o elementih skupne politike in temeljih kriterijev za varstvo in izboljšanje človekovega okolja v Jugoslaviji.

Za to, da smo ta dokument pripravili in ga šele zdaj sprejeli v zvezni skupščini, je bilo potrebnih pet let. Družbene odgovornosti za to, da bi koncepcijo in številne ukrepe, ki jih vsebuje družbeni dogovor, učinkovito in celovito uresničili, ne smemo prelagati v prihodnost. Vsi organi oblasti in samoupravljanja, vse organizacije in vsa področja političnega sistema socialističnega samoupravljanja imajo dolžnost in neposredno nalogo, da opredelijo svojo vlogo in ukrepe na področju lastnega torišča dela in pristojnosti, da uskladijo vse proizvodne in druge dejavnosti z zahtevo, da se ohrani in izboljša kvaliteta življenjskega okolja. Hkrati s tem se vse bolj izrazito nakazuje nujnost profesionalizacije specifičnih del, ki se pojavljajo na področju varstva in izboljševanja življenjskega okolja, vzpostavljanje služb in organizacij za opravljanje tovrstnih del. Potrebne so sistemske organizacijske rešitve za spremljanje, koordinacijo in usmerjanje celotnega vpliva vseh družbenih dejavnosti na spremembe v življenjskem okolju, to pa naj opravljajo posebni družbeni organi in strokovne službe. To je eden od bistvenih pogojev za uresničevanje ustavnih načel, pravic in dolžnosti glede življenjskega okolja. Porajajo se potrebe po zelo produktivnem zaposlovanju vse večjega števila znanstvenih in strokovnih delavcev pri varstvu in sanaciji kvalitete življenjskega okolja; hkrati je

to ena izmed sil aktualnih smeri delovanja, ki lahko bistveno prispeva k ublažitvi sedaj velike nezaposlenosti.

Prevedel Božidar Kante

LITERATURA

1. Kritička analiza funkcioniranja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Beograd, november 1985.
2. Edvard Kardelj: Pravci razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Beograd, 1978.
3. Ustav SFRJ, Beograd 1984.
4. Katastar zagađivanja vazduha Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1980.
5. Nacionalni izveštaj »Stanje i politika čovjekove sredine u SFR Jugoslaviji.« Beograd 1985.
6. Društveni dogovor o elementima zajedničke politike i osnovama kriterija za zaštitu i unapređivanje čovjekove sredine u Jugoslaviji (šeše sprejet v zvezni skupščini, objavljen bo v Uradnem listu SFRJ).
7. Stavovi o zaštiti i unapređivanju čovjekove sredine Predsjedništva Savezne konferencije SSRN, februar 1985.
8. Društveni plan razvoja Jugoslavije za 1986–1990.

MARKO KMECL

Tehniška inteligenca in okolje

Ali res dilema sodobnega sveta:

Tehnika (napredek) ali okolje (stagnacija)?!

Zapisana dilema res ni izhodiščna razvojna in filozofska podstava sedanjosti, postavljam pa jo v glavo svojega prispevka predvsem zato, ker je tipični izraz miselnosti in tudi manipulacij predvsem tistih ljudi in sistemov (ni jih malo, prevladujejo), ki hočejo uveljaviti svoje gospodarske ali politične in druge cilje, tudi kulturni niso izvzeti, na takšnih izmišljenih problemskih konstrukcijah.*

Iz tega pa vendarle izhajata dve spoznanji, ki sta za ta prispevek tudi zelo pomembni, pa jih kasneje ne bo več omenjal:

– Sinonimiranje tehnike z naprednim in okolja s stagnacijo je špekulacija prve vrste in je seveda za vsakega resnega premišljevalca o teh stvareh nesprejemljivo, in

– ni področja človekovega duhovnega ali materialnega delovanja, ki bi se lahko odreklo povezanosti z okoljem (torej tudi skrbi zanj); na primer trgovina ali celo kultura v širšem in ožjem pojmovnem smislu. Ali nekoliko drugače – nobeno od teh področij nima do okolja le škodljivega odnosa, izkoriščevalskega, nenačrtnega in nestrokovnega in nobenemu ne kaže priznati le pozitivističnega, to je ustvarjalnega, pospeševalnega in varovalnega odnosa – da, celo ekologistom in podobnim ne!

Gre torej za izrazito dialektične sekvence našega obstajanja in obdajanja, zato je izhod le ustvarjalni znanjski polilog, kjer bi moral vsakdo (kot posameznik) in vsi (kot sistem) razmišljati o svoji vlogi in nalogi. Tako imata Zveza inženirjev in tehnikov Jugoslavije (850.000 članov) kot Zveza inženirjev in tehnikov Slovenije (73.000 članov) v svojem programu posebej poudarjeno nalogo, s katero mora tehniška inteligenca Jugoslavije programsko in delovno opredeliti svoj odnos do okolja.

* Zaradi obilice gradiva s posveta objavljamo prispevek M. Kmecla v nekoliko skrajšani varianti.

Ta odnos je bil in je vse pogosteje omadeževan in izpričan v negativnem smislu, zato je splošna kakor strokovna presoja strokovne in splošne javnosti o odnosu tehniške inteligence do okolja v glavnem dokaj kritična, očitajoča. Neodgovorno bi torej bilo, če tako pomembnega razvojnega vprašanja ne bi poskušali razčleniti ali pa ga bi morda hoteli celo prezirati. To vprašanje za organizacijo tehniške inteligence ni niti enostavno niti lahko. Pa ne samo zaradi tega, ker so ekološki problemi današnjega sveta izredno pestri in intenzivni, marsikdaj tudi nedognani, in ne samo zaradi tega, ker so v navideznem protislovju z napredkom (dohodkom), ampak tudi zato, ker je položaj tehniške inteligence, znanja sploh, bolj pri delu kot pri vrhu družbenega zanimanja.

Medtem, ko so v materialistični doktrini razvoja sveta razvojne poti tehnologije in vloga tehniške inteligence v družbenih odnosih dovolj jasno opredeljene, pa se zadeve v sedanjih družbenih in zlasti gospodarskih ter dodatno še ekoloških razmerah precej zapletejo.

Človek je od začetka svoje socializacije nenehno obremenjeval svoj naravni življenjski prostor. Dokler je bil na ravni živalske refleksnosti, so se njegova dejanja vključevala v naravni razvoj sveta, kjer so selekcijska načela obvladovala tudi njegova dejanja. S socializacijo (razumstvom) človeka pa je narava dobila krutega in večnega sovražnika. »Razumski« postopki človeka so večinoma vedno v nasprotju z naravnimi zakonitostmi in parametri naravnega razvoja sveta. Ta antagonizem med človekom in razumom ter naravnim razvojem (dialektiko) je več in trajen, je torej tudi dialektičen.

Če osvojimo to okoliščino in resnico, bo naše ravnanje v okolju mnogo lažje, kajti naukov (če jih želimo slišati in videti) je dovolj v vsej obvladljivi človekovi zgodovini. Ekološki, prostorski in drugi problemi, ki izhajajo iz dialektičnega nasprotja človekovega razuma in »razuma« narave, torej niso novi, posledica modernega industrijskega časa, tako kot je očitno s perspektive trenutka, torej s perspektive ene generacije, temveč so stari, le da so jih ob propadu orientalskih, južnoameriških in azijskih kultur oziroma civilizacij povezovali in razlagali z božanstvi. Danes imajo druge razsežnosti, takšne, ki so obvladljive, s sedanjim znanjem tudi razložljive, vendar pa nič manjše. Treba je samo spomniti na izginjanje celih civilizacij, ki jih je človek dobesedno zakockal, ker ni uspel najti prave sinteze svojih želja z danostmi, ker je objestno prehiteval samega sebe kot dela sveta in njegovega razvoja.

Vprašanje razmerja med okoljem in civilizacijo ni zgolj vprašanje zavesti, temveč predvsem vprašanje znanja, filozofije življenja in kulture. Zato ta skrb ne bi smela biti prepuščena le naravoslovcem ali še komu, ki se ukvarja z naravoslovjem, kot še danes marsikje mislijo. Tehniki, matematiki, družboslovci, skratka, vsi so nekako povezani s tem problemom in so tudi dolžni, da svoje strokovno področje ideologizirajo z vprašanjem obstajanja in ohranjanja naravnega sveta. Pri tem ima tehniška inteligenca še zlasti velik in odgovorni delež, saj se velikokrat zazdi, da je ves problem (kot sem že omenil) omejen le na ravnanje industrij, tehnologij, tehnik in tehničnih postopkov (. . .)

(. . .) Obstaja samo en odnos človeka (tehniškega strokovnjaka pa še posebej) do okolja. Čim več je individualnega tehničnega (osebnega in družbenega) znanja tem več je možnosti za ustvarjalni odnos tehnologij do okolja. Trditev, da razvoj tehnologij ne potrebuje zdravega in produktivnega okolja, je demagoška in nesprejemljiva. Včasih se zdi, da prihajajo tržni sistemi prav pri odnosu do okolja v lastno protislovnost. Očitno odnos do okolja ne izhaja iz tržnih razmer. Formula:

boljše ideje, boljše tehnologije, boljši proizvodi, večja konkurenčnost in večji profit – kot da na okolje pozablja, da ne rečemo, da ga celo izključuje kot zaviralno kategorijo. Na sedanji razvojni stopnji, tudi razvitega sveta, je ohranjanje okolja negativna postavka poslovnih kalkulacij. Teoretično pa vendarle lahko pričakujemo, da bodo svobodne tržne razmere z nenehno krepitvijo znanja prinesle tudi spoznanje o potrebnosti vitalnega naravnega okolja, podobno kot so prinesle dialektično spoznanje o potrebnosti kulture in drugih neproizvodnih dejavnosti za skladen razvoj človeka in družbe.

Visoko znanje in njegova visoka družbena cena sta pogoj za strpen in ustvarjalen odnos tehnologije, tehniške inteligence in družbe do okolja. Tehnika in tehniška inteligenca morata imeti dovolj razuma in moči, da ohranita okolje, brez katerega dialektično gledano, ne moreta imeti možnosti za lasten razvoj.

V Sloveniji čedalje pogosteje neprimerno obravnavajo okolje. To je posledica tehnološke arogance in malomarnosti. Ugotavljanje, da so za posamezna onesnaževanja krivi neki imaginarni človeški faktorji, nesrečni primeri ali kvečjemu še nepoučen delavec, ki ga zaradi nepoučenosti ne kaže preganjati, je nezrelo, špekulativno in oportunistično. Gre za popolno odgovornost strokovnjakov, neznanje, pomanjkljive tehnologije – skratka, za odnos tehniške inteligence oziroma znanja do okolja.

Ali ima tehnik oz. inženir, skratka, tehniški strokovnjak dovolj znanja, da bi lahko oblikoval svoj osebni in družbeni odnos do okolja? Ali ima ta strokovnjak ustrezen družbeni status, da bi lahko optimalne tehnološke rešitve tudi uveljavil in končno, ali ima znanje (v tem primeru tehnično) ustrezno družbeno vrednost oz. ceno, ki bi zagotavljala samopotrjevanje in tudi napredovanje. V teh razmišljanjih ugotavljamo, da ne.

Rešitev in oblikovanje ustreznega odnosa tehniške inteligence do okolja, s tem pa tudi prekinitev zastrašujočega trenda naraščanja tehnične in tehnološke atake na okolje, so sistemske spremembe v družbeni obravnavi znanja in tehniške inteligence. To je dialektična pot. Trenutna rešitev pa je v okrepljeni zakonodaji in v večjem družbenem redu ter disciplini. Ohranjeno, visoko produktivno okolje in proizvodnja industrijskih dobrin sta si na tej stopnji razvoja v dialektičnem nasprotju, zato tudi drugi sistemi ubirajo v tem času pot zakonske in druge prisile za varovanje okolja. V razvojnem tempu je žal tehnološki razvoj očitno prehitel razvoj duha in zavesti, ki je kljub svoji materialistični imaginarnosti (zavest) vendarle še pomemben dejavnik pri oblikovanju družbenih odnosov med tehnikom, tehnologijo in okoljem.

IVAN SERNEC

Ekološka vzgoja kot razvojni dejavnik

Ob bridkih izkušnjah zaradi zadnje ekološke katastrofe (Černobil 1986), ki je močno prizadela svet človekovih vrednot in postala predmet zaresnega premisleka, želim spregovoriti nekaj besed o pomenu ekološke vzgoje za zdravo človeško življenje.

Na drugem jugoslovanskem posvetovanju Človekovo okolje v osnovnem in srednjem usmerjenem izobraževanju (Bled 1983) so udeleženci posveta že opozorili na vzgojne, strokovne, družbenoidejne in kulturne vidike ekološke vzgoje. Zato sodim, da je potrebno nadaljnje dograjevanje vzgojno-izobraževalne strategije in njej ustrezen stil dela. Danes se ekološka problematika nenehno pogloblja, kar lahko presojamo po njenem vplivu na človeka, aktivizaciji najširše družbene ekološke zavesti, njeni politizaciji in njeni usmeritvi v spoznavnokritično, moralno-etično vrednotenje družbenih pojavov. Kljub temu, da so to znana vprašanja, pa je vendarle treba poudariti, da razvita ekološka misel ni naključni produkt protislovnih situacij. Oblikovati jo je mogoče predvsem v organiziranem, demokratično-dialoškem vzgojno-izobraževalnem procesu.

Vzgoje za varstvo okolja v pedagoški praksi torej nikakor ne smemo podcenjevati. Njena potreba izhaja iz novih družbenozgodovinskih razmer pod čedalje močnejšim vplivom sodobne tehnološke revolucije in njenih družbenih posledic. Če smo danes sposobni objektivno predrati v analizo planetarne ekološke krize, je več kot nujno, da analizo podredimo teoretsko utemeljeni spreminjalni praksi. Tako rekoč vsi ekološki problemi so del najširšega družbenega okolja. Neučinkovito in neodgovorno premagovanje teh problemov poraja temeljno krizo človekove identitete. Sleherna degradacija okolja še najbolj prizadene prihodnost v strukturi in naravi dela kot izvoru človekove zgodovinske dejavnosti. Marsikdo si danes zastavlja osrednje življenjsko vprašanje: kaj se da pri tem storiti? Opozoril bi samo na en vidik in ta je povezan z dejstvom, da bo morala radikalno nova, na novih vrednotah temelječa ekološka zavest nujno vplivati na usmeritev v vrsti prednostnih znanstvenih strok in končno tudi v ekološko zasnovani samoupravljalški pedagogiki.

Ker gre za svet, ki je postal ekološko problematičen, poln nepredvidljivih posledic in nesmislov, se neizbežno vsiljuje sklep, da moramo v vzgojno-izobraževalnem delu intenzivirati vsa ustvarjalna, resnično človeška vzgojna prizadevanja, predvsem pa domišljati proces oblikovanja dejavne samozaščitne kulture slehernega posameznika. To mora najti svojo utemeljitev v dosledni ekološki osmislitvi vzgojno-izobraževalnih vsebin, njihovi medpredmetni povezanosti ter kritični vrednotno-spoznavni samoaktivnosti vseh udeležencev izobraževanja. Vsa spoznanja o medsebojni povezanosti in odvisnosti narave in družbe naj bi postala komplementarna vrednotna in kulturna sestavina splošnih in strokovno teoretičnih znanj v funkciji kvalitativnih bivanjskih potreb tehnološkega produkcijskega razvoja. Problem pa je, kako združiti oziroma preseči še obstoječo odtujitev ekološkega izobraževanja od potreb materialne proizvodnje. Vidik načelno nove, inventivne ekološke vednosti postaja vse bolj odločujoč za spoznavni odnos posameznika in družbe do njune lastne življenjske dejavnosti.

V tej situaciji bi se morali od vsega najbolj zavedati, da učinkovitega varstva okolja ni mogoče zagotoviti brez vsestranskega razumevanja ekoloških problemov proizvodnega delovnega procesa v njegovi predmetni vsebini.

V pripravah na X. kongres slovenskih komunistov smo zapisali, da sta varstvo okolja, vode, zraka in gozdov ter kakovost celotnega okolja temelj kvalitete življenja, da sta sestavni del celotnega procesa družbene reprodukcije. Že v delih klasikov marksizma so razmišljanja, pomembna za razkritje problema o potrebnosti vzgoje in usposabljanja za produkcijo, ki bo povezana z ekološko zavestjo: »Anticipacija prihodnosti – resnična anticipacija – je v produkciji bogastva sploh mogoča le glede na delavca in na zemljo. Pri obeh je lahko prihodnost zaradi

prezgodnje preobremenjenosti in izčrpanosti, zaradi motnje v ravnovesju med dajanjem in prejemanjem zares anticipirana in opustošena.«

Misel, ki jo Marx sicer omenja v zvezi z uničevalskimi težnjami kapitalistične industrijske civilizacije, bi bila površno prebrana, če bi socialističnemu produkciskemu načinu odmislili potrebo po zavestnem in odgovornem obvladovanju antagonizmov med človekom in naravo, je pglavitni smoter, da ekološka alternativa postaja vsebolj neizogibna zahteva v sistemu produktivnih sil, torišče razmerja moči med družbo in njenim okoljem kot naravno podlago za vse človeško življenje. Gre torej za spoznanje, ki zmore in mora vzpostaviti stik z osebno življenjsko aktivnostjo, ki je dolžna odkrivati mnoge nevarnosti, med temi tudi slepo vero v napredek in v njej skrito izgubo perspektive. Ekološko zasnovan vzgojnoizobraževalni proces je ob vseh pedagoških in didaktičnih pogledih treba razumeti predvsem kot program za človeka – kritično mislečega kulturnega dejavnika, ki zmore v najtežjih razmerah odgovorno presojeti vprašanja svoje in družbene eksistence.

Problem konkretnega izobraževalnega dela na tem področju se izrazito kaže ob nekaterih specifičnih potrebah:

- kako hitreje zagotoviti višjo kakovost pouka marksizma in socialističnega samoupravljanja na vseh ravneh usmerjenega izobraževanja;

- hitrejši pretok izvirnih raziskovalnih rezultatov v pedagoški proces lahko bistveno vpliva na odpravljanje primanjkljaja ekoloških vsebin v zasnovi študijskih programov;

- organizirana pomoč strokovnih institucij in društev ter kadrovskih šol vzgojnoizobraževalnim organizacijam bi omogočala boljše možnosti za strokovno usposabljanje kadrov za potrebe ekološke vzgoje;

- samoupravljanje kot revolucionarna družbena praksa, ki se usmerja v iskanje novega, bi se morala pri vzgojnoizobraževalnem delu poleg družbenozgodovinskega in razrednega vidika globlje soočiti s problemom subjektivitete – s subjektivnim, voljnim, moralno-etičnim, vrednotnim, intelektualnim in ekološkim vidikom odločanja, kritični premislek pa radikalno premakniti na problemsko področje kvalitete življenja, sistema vrednot, interesov in potreb ter vsega, kar je potrebno za razvijanje novih – ekonomskih, političnih in kulturnih odnosov.

V Socialistični republiki Sloveniji smo v obdobju od 1978 do 1983 sprejeli vse temeljne zakone in na njihovi podlagi nove vzgojno-izobraževalne programe. Ciljno izhodišče za pripravo programov – razvijati svobodno, ustvarjalno, samostojno in celovito osebnost socialistične samoupravne družbe se izraža med drugim v razvijanju zavesti o potrebi po smotrnem gospodarjenju z naravnimi viri ter varovanju naravnih in drugih vrednot človekovega okolja. Vzgoja za varstvo okolja je tako postala integralni del vsega vzgojno-izobraževalnega dela, sestavina splošne izobrazbe in posebnih strokovnih praktičnih znanj v usmerjenem izobraževanju.

Operativna zasnova smotrov in vsebin vzgoja za varstvo okolja v vseh oblikah organiziranega izobraževalnega dela v osnovnem in usmerjenem izobraževanju kaže na višjo raven motivacije za spoznavanje okolja.

Ta možnost pa ni edina, saj dosedanje aktivnosti v kulturnih, naravoslovnih in drugih dejavnostih, proizvodnem delu in delovni praksi ustvarjajo širše možnosti za interdisciplinarno spoznavanje prostorskih problemov.

Pri pospešenem spreminjanju in posodabljanju izobraževanja pa bi lahko gradili na nerealnih predstavah, če bi mislili zgolj z normativnimi določili šolskega

pedagoškega procesa, ločenega od širšega sistema globalne strategije družbenega razvoja, ki bo usmerjena k oblikovanju nove podobe ekološko osveščene samoupravne socialistične družbe. Pod pritiskom obstoječih kriznih razmer so razsežnosti teh nalog neprimerno večje in zahtevnejše kot nekoč.

VILI REZMAN

Ekološke perspektive

(med razumom in umom)

Odločno premalo je spoznati in priznati svetovno ekološko krizo. Stanje in procesi v svetu groze z vso silovitostjo podreti ovire na poti v družbeno zgodovinsko, planetarno, kozmično kataklizmo. Zaostritev problemov je povzročila, da je Komisija za varstvo okolja in zdravja letošnjega Svetovnega kongresa intelektualcev v Varšavi ponovno obudila izraz ekocid, zločin proti okolju, v katerem živimo in delamo. Kriza nas opozarja, da izgublamo svoj oikos, dom, zavetje. Patos izraza ne more biti odveč, prej je nuja, kakor je nujen premik od zgolj instrumentalnega razmišljanja k tudi vrednotnemu. Ekološki stresi, ki jih doživljamo iz dneva v dan in ki so erupcija nakopičenih protislovij, dobivajo katarzične določilnice, opozarjajo na nujnost po radikalni, vseobsegajoči spreminjevalni praksi. Nekateri zasnove, kako naprej, so zaradi skrajnosti nesprijemljive. Pa vendar zaradi površinske brezpustnosti položaja najdejo svoje pristaše.

Ena takšnih ekstremnih zasnov je naturalistični redukcionizem. Voltaire je z odkritim sarkazmom zavrnil Rousseaujev poziv »Nazaj k narodi!«, češ da človeka ima, ko bere njegove tekste, da bi zopet hodil po štirih. Kasneje sta Marx in Engels v Sveti družini, v poglavju Narava in zgodovina enako neusmiljeno opravila s »kritično kritiko« in njenim ločevanjem zgodovine od naravoslovja in industrije ter poudarila, »da ne vidi kraja, kjer se poraja zgodovina, v grobo materialni produkciji . . .« (MEID I, str. 533). Neprizanesljive kritike je bila deležna tudi Feuerbachova, za človekovo produktivno dejavnost nedovzetna apoteoza narave.

»Tako zelo je ta dejavnik, to nenehno čutno delanje in ustvarjanje, ta produkcija podlaga vsega čutnega sveta, kot zdaj eksistira, da bi, ko bi bila pretrgana samo za eno leto, Feuerbach ne našel neznanske spremembe samo v naravnem svetu, ampak bi zelo brž pogrešil tudi ves človeški svet, celo svojo lastno eksistenco.« (MEID II, str. 31 – Nemška ideologija).

Vse do danes sežejo nezdgovinske reminiscence na »Prirodu«. Kaj poreči ekološkim puristom? Naj opuste svoje abstrakcije!

Pogosto opozarjajo, da je prirodu . . . treba ohraniti tudi za kasnejše rodove. Ne smemo spregledati omejenosti te rešitve. Dolžni smo jo ». . . kot boni patres familias (dobri družinski očetje) izboljšano zapustiti prihodnjim generacijam« – (K. Marx: Kapital, 3. knjiga, CZ 1973, str. 866). Poudarek ni na zapustitvi, ampak na izboljšanju. Po besedah iz Nemške ideologije imamo pred seboj vedno »zgodovinsko naravo« in »naravno zgodovino« (MEID II, str. 30), v Pariških rokopisih pa je Marx zapisal, da ». . . vsa tako imenovana svetovna zgodovina ni nič drugega kot ustvarjanje človeka s človeškim delom, kot nastajanje narave za

človeka . . . » (MEID I, str. 344). Problem narave in človeka ni problem ohranjanja okolja, temveč problem odnosa do produkcije človekovega družbenega okolja. Gre za potisočerjanje, za ekološko osveščeno produkcijo novega družbenega okolja, ki se ji ni potrebno zadovoljevati z ničelno stopnjo rasti. Ekologija s tem prestopi meje »biološkega nauka« o odnosu živali in rastlin do vnanjega okolja ter prerašča v interdisciplinarno, tudi družboslovno znanost.

Druga ekstremna zasnova variira v različnih vrstah pozabe človekovega »anorganskega telesa«. Sloni na pogoltni naravi profitnega motiva, logiki kapital-ske blagovne produkcije, nepomirljivega protislovja uporabne in menjalne vrednosti. Producerski tok sovпада s tokom zavesti, s tokom potrošniške, kvantitativne, instrumentalne miselnosti, katere kriterij sta učinkovitost in čuč posredovanja. Profitni motiv je razsipniški. Ideološki moto potrošništva se glasi: »Kar je dobro za vse, ni dobro za nikogar!«. Napredek, razvoj dobi svoj surogat v rasti. Blago, menjalna vrednost, ki svojega izvora nima v realni človekovi potrebi, si s tržnim mehanizmom in z najrazličnejšimi sredstvi umisli potrebo. Umišljena potreba si podredi človeka, da bi služil interesu kapitala. Kapital si podredi celó znanost, tako da je K. Kosik v Dijalektiki krize z vso upravičenostjo zapisal: »Moderna nauka nije mudrost, već egzaktno znanje i ovladavanje« (NIP Mladost, BG 1983. str. 46).

Bogastvo prične figurirati kot centralna vrednota. To kajpak ni iznajdba sodobnosti, sodobnost to samo potencira. Jean-Pierre Vermant nam priča o tem v svoji knjigi Začetki grške misli. (Lj. 1986, str. 62):

»Bogastvo, *ta chrémata*, postane pri človeku nespamet, *aphrosýne*.« Kdor ima posest, hoče še več. Navsezadnje je cilj bogastva le še eno samo; namesto da bi zadovoljevalo življenske potrebe in bilo zgolj sredstvo za preživljanje, postane samo sebi namen, vzpostavi se kot univerzalna in brezmejna potreba, ki je nikdar nič ne more potešiti. V srčiki bogastva se torej razodeva izprijena narava, zablodela in zlonosna volja, pleoneksía: želja, imeti več kot drugi, imeti več kot svoj delež, imeti vse.«

Pojem bogastva se pervertira. Vsebinsko se izčrpava v razsežnostih nesmisla, brezumja, premoči, oblasti, objesti. To ni bogastvo človekovih moči, ki se izražajo v svobodni skupnosti. To je zgolj bogastvo svobode od, bogastva egoizma, izolacionizma. Tako pojmovano bogastvo človeka upošteva ob vodi, zemlji, zraku, stvari . . . ne pa, vsaj ne dovolj v socialnem, psihološkem, moralnem itd. smislu. Na ravni politične ekonomije se prepad izrisuje kot propad med bogastvom realnih potreb in uporabe vrednosti ter bogastvom zlatega malika, kvaliteto in kvantiteto. Jasno je, da to terja gospodarsko rast, ki se danes izrazito kaže v svoji dvojnosti. Rastejo namreč tudi eksploatacija, polucija, relativna beda, grožnja, da ne bomo preživeli.

»Delo je vir vsega bogastva . . . To je res – poleg narave« (F. Engels: Vloga dela . . . MEID IV, str. 513). Kopičenje bogastva v svoji pervertirani obliki je pogubno za oba. Za naravo in delo, človeka, katerih ločitev je tudi sicer lahko samo nasilna. In kapital-ska logika pripelje do tega, da ». . . se dogaja, da je varčno gospodarjenje z delovnimi sredstvi že od vsega začetka hkrati najbrezobzirnejše zapravljanje delovne sile . . .« (F. Engels: Razvoj socializma, MEID IV, str. 622), da sta, kot je Marx poudaril v Teorijah o presežni vrednosti, delavec in zemlja lahko prezgodaj »anticipirana in opustošena«.

Res, potrošniška družba je kot Pandorina skrinjica, v kateri je ostalo le še upanje.

Nobeno izmed ponujanih skrivnosti, ne tista, ki abstrahira človeka in zgodovino od narave, ne tista, ki abstrahira naravo od človeka (v smislu: treba je živeti tu in sedaj, pa naj bo cena kakršnažekoli), ni sprejemljiva. Na vso srečo dialektika možnega in dejanskega tudi ni tako pičla, da bi nam kazala samo dva obraza Janusove glave. Omeniti pa je treba tudi, da podoba sveta ni manihejska v tem smislu, da bi bil ekološki mrak omejen samo na kapitalistični ekonomsko politični sistem. Ekološke grožnje ne izbirajo.

Nihče, ki hodi z odprtimi očmi po svetu, se ne more nojevsko vdajati brezbriznosti. Vera v tehnološki optimizem je ravno tako zgolj vera, kakor je vera v razrešitev protislovij s pravnim normativizmom. Tehnološki optimizem prepričuje sebe in svet nasploh, da je tehnološki razum dosegel neko stopnjo perfekcionizma, ki zmore preseči ireverzibilne posege v anorgansko telo. S tehnološkega vidika da bojda ni problematično realizirati katerikoli cilj, smoter, problem je v nesposobnosti, smisel zastaviti si. Čeprav je res, da je eden najtežjih problemov koncipiranja smisla življenja, pa vendar ne kaže pozabiti, da tudi smisla ni mimo hic et nunc.

Najmanj tako kot tehnološki optimizem, tehnološki subjektivizem je zgrešen pesimizem. Sedanje stanje in smeri dajejo sicer res pesimistično konotacijo, a glede na *možne* spremembe kvalitet življenja smemo biti tudi optimisti. Zgodovina je alternativna v permanenci, zato si ne smemo po vsaki zmagi dajati dolgega predaha za zajetje sape.

Nekateri, mnogi se izgublajo tudi v plitvinah zaupanja v pravni normativizem. Logika trde roke zakona po mojem ne samo, da ni dovolj, ker je vnanja, nekako pritaknjena, ampak je tudi nesprejemljiva zaradi svojih političnih implikacij. Pravna regulativa je vendarle bolj posledična kot projektivna, ji pa ne smemo jemati sleherne realne vloge. Poudariti je treba le njeno nezadostnost. Kakor ni možno vsega kvantificirati (kdo bo kvantificiral smisel?!), tudi ni možno vsega pravno predvideti in sankcionirati. Zato je pa nujno poudariti potrebo po prehodu od heteronomije, ki terja represivni aparat, k avtonomiji, k avtonomni vesti in samoocenjevanju.

Za konec še nekaj besed o ceni in plačniku. Cene za onesnaževanje v strogem smislu ni. Iz več razlogov, najpomembnejše pa je po mojem to, da moramo upoštevati sinergetsko in dolgoročno naravo onesnaževanja in izkoriščanja ter to, da moramo imeti v mislih razen vidne in merljive polucije in eksploatacije prirode še psihološko, socialno, moralno, politično etc. polucijo in eksploatacijo. In plačnik? Je to tisti, ki neposredno »skruni«? Naj plačuje, kdor neposredno onesnažuje? To bi bila prevelika metafizična preproščina. Treba je preseči napade na producente s skrajnih pozicij. Potrošnja ni zgolj nasprotje produkciji, potrošnja je njen pospeševalnik. »Potrošnika« je treba depreviligrirati. Celotna družbena reprodukcija kliče po demokratičnem sodelovanju vseh družbenih subjektov.

Očitno je, da problematika okolja ne ostaja zgolj problematika stroke ali celo zgolj problematika biologije. Je tudi politični problem, vendar ne v tem smislu, da bi bila potrebna nova politična sila, potrebna je ekološko osveščena politična akcija obstoječih družbenih sil. Družbene in politične sile se morajo opremiti z »globoko spekulativno mislijo«, s konceptualno, teoretično zavestjo. Žal pa je, če reaktualiziram Heglovo misel, »pojem, ideja razumu odvratna, ker je ni v stanju dojeti«.

Kar moramo, znamo, moremo, moramo tudi hoteti!

Tudi gospodarstvenik, politik . . . bo moral postati mislec!

DUŠAN PLUT¹

Prostorsko ekološka protislovja družbenega razvoja Slovenije

Svet kot celota se vse pogosteje srečuje s problemi degradacije okolja. Propadanje življenjskega okolja, njegovih posameznih pokrajnotvornih sestavin (zrak, voda, vegetacija) dobiva jasne obrise krize globalnih, zelo velikih razsežnosti. Kapitalistični način prisvajanja narave z logiko kratkoročno zasnovane, enodimenzionalne in linearne profitne racionalnosti vodi v razprodajo omejenih ekoloških menic. Socializmu, tudi samoupravnemu, v praksi ni uspelo odpraviti osnovnih vzrokov ekološke krize, saj ohranja kapitalistični način proizvodnje. Zato so upravičene misli Kirna (1985) o nujnosti temeljite ekološke revizije socialističnega in komunističnega družbenega razvoja.

Stopnja degradacije v Jugoslaviji kaže, da je propadanje okolja že prešlo iz lokalnih območij v regionalne. Samoupravni socializem in družbena lastnina seveda sama po sebi ne odpravlja ekoloških protislovij družbene reprodukcije. Degradacija okolja v Sloveniji kot najbolj gospodarsko razviti republiki kaže splošne poteze družbenega razvoja, načina produkcije, pa tudi prostorsko ekoloških, poselitvenih in ekonomskih posebnosti njenega regionalnega razvoja.

Geografsko okolje v Sloveniji kot v celoti in v posameznih pokrajinah je namreč bolj onesnaženo, kot bi pričakovali po razvojni stopnji.

Očitna so torej nesorazmerja med onesnaževanjem in onesnaženostjo okolja, med emisijo in imisijo, najbolj pri stopnji onesnaženosti zraka in vodnih virov, v zadnjem času pa zlasti pri alarmantnemu obsegu in hitrosti širjenja propadanja gozda, saj je v različnih stopnjah propadanja že več kot polovica slovenskega gozda. Tako naj bi bilo razmerje med populacijskimi in drugimi načini onesnaževanja (zlasti industrijskega) pri vodnih virih približno 1:4, pri zraku pa je razmerje še dvakrat večje (Radinja, 1978). Vodni viri v Sloveniji so že tako onesnaženi, kot bi ob njih živelo okoli 9 milijonov ljudi. Zelo kritična pa je tudi splošna onesnaženost zraka, saj znaša letna količina SO₂, ki gre v ozračje, okoli 250 ton (Novak, 1985). Primerjava iste količine emisij kaže, da je dejanska stopnja propadanja okolja v posameznih slovenskih pokrajinah zelo različna, odvisna zlasti od fizično-geografskih potez slovenskih pokrajin.

Med pokrajinskimi potezami Slovenije je s prostorsko ekološkega vidika najbolj očitna njena geografska pestrost, pravzaprav mozaično pokrajinska podoba. Na bore 20.000 km² ozemlja se stikajo in prepletajo štiri pokrajinski tipi Evrope: Alpe, Panonska nižina, Dinarsko gorstvo in Sredozemlje (Ilešič, 1979). Stik različnih pokrajinskih enot Evrope na izredno majhnem ozemlju kaže na njen

¹ dr., Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze E. Kardelja Ljubljana, Aškerčeva 12.

poseben geografski položaj kot premalo izkoriščeno primerjalno prednost, ki jo še podčrtuje obmorska lega. Pokrajinska pestrost in raznovrstnost se kažeta v številnih tipih pokrajinskih ekosistemov, kar je z vidika globalnih samočistilnih in samoregenerativnih ekosistemov, kar je z vidika globalnih samočistilnih in samoregenerativnih zmožnosti pozitivno. Globalno so v Sloveniji prisotni naslednji pokrajinski ekosistemi oziroma osnovni pokrajinski tipi: gorski alpski in predalpski, dinarsko-kraški, subpanonski in primorski, vsi s številnimi podtipi (Ilešič, 1972).

Čeprav torej Slovenijo kot celoto označuje ekološko in samočistilno pozitivna pokrajinska pestrost in mozaičnost, prihaja v vrsti pokrajinskih ekosistemov do rušenja naravnega ravnotežja. Posamezni pokrajinski tipi ali njene sestavine so kljub poudarjeni globalni ekološki stabilnosti pokrajinsko pestre Slovenije zelo občutljivi za posamezne oblike onesnaževanja. Zaradi tesne medsebojne povezanosti pokrajino tvornih elementov povzroči degradacija pokrajino tvornega elementa porušenje ravnotežja v celotnem pokrajinskem ekosistemu. Degradacijski režimi se med letom spreminjajo (naravne razmere za onesnaženje zraka so najbolj ugodni pozimi, za vodne vire pa poleti), kar bi bilo treba upoštevati pri uravnavanju emisij onesnaževalcev. Doline, kotline in obalni pas so najbolj z onesnaženostjo obremenjeni pokrajinski ekosistemi, kjer se prepletajo in delujejo različne oblike degradacije. Upoštevati je treba tudi, da prihaja v vrsti slovenskih pokrajin do več desetletij trajajočega, časovno sklenjenega onesnaževanja z akumulacijo in sinergizmom degradacijskih pokrajinskih procesov (Zasavje, Mežiška dolina, Celjska kotlina, Ljubljanska kotlina).

Ob koncu 19. stoletja so bili v Sloveniji med najbolj industrializiranimi predeli Mežiška dolina, Maribor, Celje, Črni revir, Domžale in Kranj z okolico, Tržič in Jesenice (Vrišer, 1977). Uspešno strategijo onemogoča že v prvi fazi le delno organizirana opazovalna mreža rednejšega spremljanja posameznih oblik propadanja okolja (zrak, voda, gozd), kar onemogoča izdelavo celostno zasnovanega katastra onesnaževalcev, kvantitativno oceno celotne polucijske obremenitve ter vseh, tudi sinergetskih in potencialnih posledic degradacije v strukturi in dinamiki pokrajinskih sistemov ter zdravju prebivalcev. Tako pa smo še vedno prepuščeni pogosto subjektivnemu ocenjevanju, negotovim predvidevanjem ob pogosto prisotni nedostopnosti do vseh podatkov. Brez celovito zasnovanega in povezanega monitoringa okolja so naše pogosto le sektorsko zasnovane akcije in ukrepi premalo učinkoviti in nezanesljivi.

Regionalno zasnovan oris propadanja različnih pokrajinskih ekosistemov nedvoumno opozarja, da dosedANJI ekstenzivno zasnovan in zgolj v količinsko večanje proizvodnje (tonska ekonomija) usmerjen gospodarski model razvoja ni upošteval nesprijemljivih prostorsko ekoloških zmogljivosti in omejitev slovenskih pokrajin, kar je povzročilo kritično stopnjo onesnaženosti okolja s povratnimi, tudi ekonomskimi posledicami (pomanjkanje pitne vode, propadanje gozda).

Obenem je za socialistično družbo nesprijemljivo, da onesnaženost okolja, zlasti zraka, postaja v samoupravnem socializmu tudi element socialne diferenciacije. Empirične raziskave v najbolj onesnaženih mestnih predelih Celja, Jesenic in Trbovelj kažejo, da živijo v teh delih mesta nižje socialne skupine, onesnaženost okolja pa eden od elementov »slumizacije« (Špes, Plut; 1982).

Največje spremembe v pokrajinske ekosisteme Slovenije je prinesla povojna industrializacija, ki je povzročila sicer dvig materialnega standarda, a hkrati vse večje izkoriščanje sicer skromnih domačih naravnih virov in veliko količino

odpadkov, ki bremenijo okolje (Lah, 1977). Po mnenju Vrišerja (1977) se je predvsem po zaslugi povojnega industrijskega razvoja Slovenija uvrstila med gospodarsko srednje razvite dežele, vendar je obenem industrija postala največji onesnaževalec okolja. Če je bilo onesnaževanje okolja v t.i. otroški dobi še možno nekako opravičiti, je sedaj zaradi vse večje degradacije okolja tak razvoj nedopusten. Obenem je industrija postala eden glavnih uporabnikov zemljišč, in to povečini najboljših kmetijskih. V mestih je pogosto zavzela dragocene površine, zavirala širjenje mesta in postavljala številne pogoje mestnemu razvoju (Vrišer, 1977, s. 122).

Obenem je povojna poudarjena in pogosto stihijska industrializacija pospešila procese deagrarizacije in urbanizacije. V povojnem obdobju je deagrarizacija povzročila razkroj klasične agrarne strukture v kulturni slovenski pokrajini (Izhodišče in temelji . . ., 1975) z zmanjšanjem števila kmečkega prebivalstva z 49% leta 1948 na le 9,2% leta 1981. V nasprotju z drugimi razvitimi državami, kjer so se močno koncentrirale zemljiške posesti, je sprožila deagrarizacija pri nas nadaljnjo drobitev kmečkih gospodarstev (Natek, 1985). Čedalje številnejša generacija ostarelih kmečkih gospodarjev, razredčene vrste aktivnega kmečkega prebivalstva niso sposobne obdelovati zemlje. V zahodni Sloveniji se pojavlja že primanjkljaj primerne števila kmečkega prebivalstva, presežki pa so še v vzhodni Sloveniji (Jakoš, 1979). Vendar mora deagrarizacija potekati postopoma, korigirano, da se starostno-spolna sestava kmečkega prebivalstva ne slabša. Z dosedanjimi, sicer redkimi, sporadičnimi ukrepi nam ni uspelo nadzorovati procesov deagrarizacije, zato je starostno-spolna sestava kmečkega prebivalstva vse bolj neugodna in nima značilnosti stabilnega prebivalstva z naraščanjem. Tako zelo hitro propada dragocena prostorsko materialna in ekološka dobrina – kulturna pokrajina, ki je bila več stoletij namenjena različnim oblikam primarne kmetijske proizvodnje. Industrializacija z urbanizacijo je torej povzročila zgostitev prebivalstva in gospodarskih dejavnosti v dolinah, kotlinah in dinarskem pasu, a obenem izseljevanje in opuščanje kulturne pokrajine v robnih, hribovitih območjih (Klemenčič, 1971; Mihevc, 1982).

Industrializacija Slovenije je povzročila izoblikovanje ločenih con bivanja, dela in oddiha. Zaradi dinamike in intenzivnosti je industrija dobila dominantno vlogo v procesu preobrazbe gospodarske sestave, prebivalstvene in zaposlitvene dinamike in degradacije okolja. Z vidika preobrazbe slovenske pokrajine sta se s procesom intenzivne industrializacije, urbanizacije in deagrarizacije izoblikovala dva osnovna pokrajinsko degradacijska tipa:

- urbanizirano-industrializirane doline in kotline z zgostitvijo prebivalstva in dejavnosti ter zdravju škodljivo onesnaženo obremenitvijo,
- roben, hribovit svet z odseljevanjem prebivalstva, opuščanjem kmetijske obdelave in propadanjem kulturne pokrajine.

Industrija in druge neagrarne zaposlitvene dejavnosti so težile predvsem za svojimi lastnimi (gospodarskimi) in ožjimi lokalnimi interesi, pa tudi urbanizacija ni potekala skladno z dejanskimi potrebami prebivalcev, s pogoji smotne rabe naravnih virov in širših vidikov varstva in urejanja okolja (Izhodišča in temelji . . ., 1975). Prebivalci Slovenije so se naseljevali in urbanizirali bodisi preveč koncentrirano, v nekaterih večjih ekološko preobremenjenih slovenskih krajih, ali pa neracionalno razpršeno vzdolž cest na podeželju in v bližini večjih zgostitvenih središč z zazidanjem najkvalitetnejših zemljiških površin in ogrožanjem vodnih virov (talna voda). Kljub nesorazmerno hitri urbanizaciji (3,5% letno) pa je rast

slovenskih mest (že 42% Slovencev živi v mestih) zaostajala za linearno, pogosto stihijsko deagrarizacijo slovenskega podeželja, ki je ekonomsko v močno podrejenem položaju. Razvoj obsežnih ravninskih območij spontane urbanizacije je v stalnem nasprotju s potrebami smotrne rabe in zaščite kvalitetnih kmetijskih zemljišč (Mihevc, 1982) ter povzroča prostorsko ekološke »glavobole«. Čeprav narašča ekološka osveščenost tudi na podeželju, je zaradi vse večjih ekonomskosocialnih stisk nerealno pričakovanje, da bodo prebivalci zgolj zaradi višje kvalitete (zunanjega) bivalnega okolja ostali v perifernih območjih, na kmetijah. Potrebni so širši, celoviti ukrepi in spodbude za zadrževanje prebivalcev v odmaknjenih območjih ter individualne gradnje in bivanje na obrobni, pobočnih legah.

Propadanje okolja ima torej regionalne razsežnosti in postopoma prehaja v globalne, čeprav trenutno še ne moremo govoriti o globalni intenzivnosti in visoki stopnji propadanja okolja v vseh slovenskih pokrajinah. Toda v zadnjem desetletju se je propadanje okolja nadaljevalo, slovenska družba pa se je strukturirala na način, ki bi po mnenju Pintarja (1983) bolj ustrezal visoki razviti potrošniški kot pa socialistični saoupravni družbi. Obenem se v zadnjih letih potrjuje postavka, da ekološka neuspešnost, propadanje okolja, neracionalna in visoka poraba skromnih lastnih energetskih in naravnih virov vplivajo (skupaj z drugimi zunanjimi in notranjimi faktorji) na vse slabše ekonomske rezultate in poglobljajo družbeno krizo. Tudi nezmožnost originalnejšega obvladovanja ekoloških in drugih družbenih problemov kaže na resnost in globino krize socializma. Še vedno je očitna nezmožnost prehoda iz ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo, kar je bolj uspelo poznokapitalističnim družbam (Socialistična civilna družba, 1985). Sočan (1982) meni, da bi morali že v sedemdesetih letih tudi ekološko pozitivno prestrukturirati gospodarstvo in zavestno opuščati programe, ki so energetsko, surovinski in ekološko zahtevni. Ekstenzivna rast ni upoštevala ekološko-prostorskih omejitev slovenskih pokrajin in je povzročila kritično onesnaženost okolja, visoko stopnjo izčrpavanja naravnih virov in nakopičenja konfliktnih situacij glede rabe prostora, na drugi strani pa depopulacijo in zaraščanje kulturne pokrajine v hribovitih, odmaknjenih območjih. Nakopičeni prostorsko ekološki in zdravstveni problemi v gospodarsko ter populacijsko najbolj vitalnih slovenskih pokrajinah so upoštevanja vredna »dota« pri oblikovanju bodočega regionalnega razvoja. Slovenska industrija, celotno gospodarstvo ni uspelo izvesti kvalitativne razvojne preobrazbe, ki bi prinesla tudi ekološko pozitivne rezultate.

V dolgoročnem prostorskem planu Slovenije (1986–2000) se predvideva zmerno naraščanje števila prebivalstva (porast za 277.000), 3–4% rast DP in industrijske proizvodnje, 3% rast energije (električne za 4%), nekoliko počasnejša rast, proizvodnja hrane (40–45% do leta 2000), obsežne melioracije, gradnja 130.000 novih stanovanj, večji posek lesa, 3% naraščanje porabe vode, razvoj turizma z gradnjo 50.000 novih prenočitvenih zmogljivosti, gradnja avtocest itd. Zgolj ilustrativen pogled osnovnih razvojnih poudarkov modela količinske rasti nedvomno kaže na povečano obremenitev okolja z odpadki različnega izvora, naraščanje entropije in deleža pozidanih površin (Plut, 1985, b). Komisija za prostorsko-ekološko oceno Slovenija 2000 pri Zvezi društev za varstvo okolja Slovenije (ZVOS) sodi, da se bo ob nespremenjenem odnosu (glede na današnje stanje in ukrepe) globalna onesnaževalna obremenitev okolja do leta 2000 povečala za tretjino, in sicer v že danes močno onesnaženih pokrajinah, onesnaženost okolja pa se bo tudi prostorsko razširila. Ob populacijskem onesnaževanju se bo povečala količina industrijskega, kmetijskega, prometnega in turističnega onesna-

ževanja, prostorsko ekološki konflikti pa bodo najbolj kritični v že danes močno obremenjenih pokrajinskih ekosistemih (doline, kotline, obalni pas), kjer lahko pričakujemo tudi sinergijske učinke s škodljivimi zdravstvenimi (tudi genetskimi) posledicami. Zato je ZVOS ocenila Slovenijo 2000, kljub pozitivnim premikom – kot ekološko še vedno nesprejemljivo varianto načrtovanja naše bodočnosti. Obenem sodi, da razpolagamo z dovolj energije, ki jo neracionalno trošimo, zato nasprotuje gradnji novih centraliziranih energetskih objektov (zlasti JE, ki so tudi ekonomskopolitično in strateško vprašljive).

Slovenija 2000 pušča po mnenju Krašovca (1985) še vedno odprta vrata za zazidavanje kmetijske zemlje zaradi »zaokroženja« naselij, čeprav smo v povojnem obdobju prišli s 25 na 13 arov njivskih površin na prebivalca Slovenije. Po mnenju Ružičeve (1982) smo v povojnem obdobju zazidali kar 54.000 ha dobre orne zemlje. Kmetijsko proizvodnjo na vse manjših in razdrobljenih površinah naj bi pospešili s strojno obdelavo, večjo uporabo gnojil, zlasti rudninskih, in širšo uporabo fetofarmaceutskih pripravkov (Sunčič et. al, 1986). Zato lahko pričakujemo večje negativne vplive kmetijstva na pokrajinske ekosisteme, rodovitnost tal, onesnaževanje okolja (zlasti vode) in na zdravje ljudi kljub danes v celoti še dokaj skromni porabi povprečnih rudninskih gnojil (127 kg na ha obdelovalne zemlje) in zaščitnih sredstev. Z ekološkega vidika odpira tako zasnovana kmetijska politika z vse večjo rabo kemikalij in strupov že dolgo časa razne pomisleke (Carson, 1972)², prav tako pa je dolgoročno ekološko in ekonomsko vprašljivo nadomeščanje zazidalnih, preplavljenih in zaraščenih površin z drugimi aglomelioracijami, brez umetnih gnojil slabo rodovitnih, zamočvirjenih zemljišč.

Prostorsko ekološko so še posebno vprašljiva osnovna izhodišča strategije energetike s preseženim načrtovanjem usklajene rasti DP in porabe energije. V energetsko (in surovinsko) revni, obremenjeni z onesnaženostjo in močno entropijski Sloveniji načrtujemo do leta 2000 podvojitev električnoenergetskih zmogljivosti (za 1960 MW) z izrabo hidroenergetskega potenciala večjih rek (Sava, Mura), izkopom skoraj polovice domačega premoga (od 290 milijonov ton) in vlaganj v gradnjo JE Prevlaka ter TE v BiH in na Kosovu. Razen posledic tako zasnovane energetske strategije se bo po mnenju Novaka (1985) onesnaženost ozračja s SO₂ brez ukrepov za zmanjševanje povečala za 27%, dima pa celo za 44%. Obenem pa bi po ženevskem sporazumu (ki ga trenutno še vedno nismo ratificirali) morali do leta 1993 zmanjšati prenos SO₂ čez državne meje za 30%.

Novak (1985) predlaga, da bi naložbe, predvidene za gradnjo energetskih objektov, usmerili v spremembo tehnologij v industriji, spremembo strukture porabe, smotrno gospodarjenje in varčevanje z energijo.

Namesto dežele ekološkega razuma, socialne pravičnosti, človečnosti in materialne preprostosti (ne znakov revščine) je današnja podoba in razvojna strategija Slovenije kot najbolj razvite jugoslovanske republike naravnana in podrejena logiki nenehne rasti proizvodnje in porabe, za katero pa je treba »nekaj« tudi žrtvovati. Tudi samoupravni socializem kot teoretično morda trenutno najbolj demokratična varianta socialistične vizije naše prihodnosti je nekritično, neinovativno in ponižujoče sprejel ekološko destruktivno in razčlovečeno proizvodnjo in tehnologijo kapitalizma in s tem hote ali nehote vrednote zgolj v materialne simbole zasnovane in bučno reklamirane potrošniške družbe kot vmesne postaje v

² Alternativno zasnovane izkušnje biološkega kmetijstva v ZDA pa kažejo na dolgoročne ekonomske in ekološke prednosti. (Naši razgledi, 1986/3).

družbo »potrošniškega« komunizma. Posledica nekritičnega prevzema ekološko civilizacijsko zgrešenega življenjskega stila so vse bolj kričeča prostorsko ekološka protislovja v slovenskih pokrajinah, ki vse bolj boleče, a stvarno opozarjajo na dolgoročno zavoženost že izhujenih modelov »napredka« z nenehno, celo eksponentialno količinsko rastjo. Nevarna iluzija je mišljenje, da lahko do humanega, demokratičnega socializma pridemo zgolj s samoupravnimi (sicer še vedno nerazvitimi ali celo vedno manj razvitimi) odnosi in družbeno lastnino, a ekološko destruktivno veletehnologijo kapitalizma. Ekološkim pastem razvoja lahko odgovori le družba, ki bo svojo prihodnost gradila s sočasnim odpravljanjem obeh oblik: izkoriščanja človeka, pa tudi narave v smeri razvoja humanega, demokratičnega, samoupravnega ekosocializma, socialistične civilne družbe. Če resnično želimo opravičiti besede o vizionarski vlogi socializma kot naprednega družbeno-ekonomskega sistema, potem mora socializem razviti nov, ekološko pogojen proces družbene reprodukcije.

Ekologija in tehnološka znanost danes vse bolj priporočata preobrat od visokoentropijskih k nizko entropijski družbi, od neobnovljivih k obnovljivim virom energije. Tepina (1986) upravičeno opozarja, da bi morala Slovenija iskati izvirno zamisel gospodarskega razvoja v razmerah groženj ekološke krize, srednje tehnološke razvitosti in samoupravnega družbenega sistema. Sodi, da morajo biti merila za samoupravni socializem pri izboru tehnologije drugačna kot v deželah gospodarskega liberalizma in političnega etatizma. Merila razvoja, izbora tehnologije narekujejo dolgoročni obeti samoupravne družbe, kjer naj bi združeni proizvajalci tako urejali svoje razmerje do narave, da bo komplementarnost narave in družbene reprodukcije pogoj in jamstvo družbenega blagostanja in človekov sreče (Tepina, 1986).

Cilj »zelene« politike razvoja Slovenije naj bi bila ekološko strukturirano gospodarstvo in način življenja, prilagojen specifičnemu prostorsko ekološkemu in poselitvenemu vzorcu ter skromnemu surovinsko energetskemu potencialu posameznih slovenskih pokrajin. Navedene omejitve in že dosežena zgostitev poselitve ravninskega sveta ne dopuščajo močnejše regionalne zgostitve prebivalcev in onesnaževalcev, izgradnje velikih surovinsko-energetsko intenzivnih in entropijsko-onesnaževalnih zahtevnih industrijskih obratov, centraliziranih energetskih objektov in prometnih objektov brez nepopravljive ekološke in v končni fazi ekonomske škode. Pokrajinska mozaična sestava Slovenije in poselitveni vzorec z okoli 6.000 pretežno manjšimi naselji (nad dve tretjini naselij imata manj kot 200 prebivalcev) omogočata policentrični regionalni razvoj nižje hierarhije in decentralizirano industrializacijo z radikalno drugačnim odnosom do t. i. »stranskih« produktov dela in bivanja. Pospeševati je treba zlasti razvoj manjših, fleksibilnih industrijskih objektov in proizvodnih celic, ki slonijo na lokalnih, regionalnih virih, znanju in okolju prijazni, »mehki« tehnologiji z majhno porabo surovin in energije.

Razreševanje izredno zapletenih prostorsko-ekoloških dilem močno antropogeniziranih, zlasti dolinsko-kotlinskih pokrajinskih ekosistemov, ne more dolgoročno prenesti uspehov zgolj z rahlo spremembo dosedanjih trendov pretežno stihijske urbanizacije in ekstenzivne industrializacije, saj pomeni bližnjico v praktično nerešljive, ireverzibilne prostorsko ekološke posledice. Stopnja degradacije antropogeno močno preoblikovanih občutljivih pokrajinskih ekosistemov Slovenije kaže, da že dosedanja onesnaženost presega emisijske in samoregulatorne zmognosti, zato so s tega vidika nesprejemljive težnje k nadaljnji krepitvi večjih

prebivalstvenih zgostitev, nadaljnega razvoja veleindustrije in novih centraliziranih energetskih objektov (zlasti TE in JE ter akumulacijskih HE). Razvojna strategija degradiranih, z onesnaženostjo obremenjenih in visoko entropijskih območij bi morala biti prednostno usmerjena v zmanjševanje degradacije z ekološko ustreznim prestrukturiranjem obstoječe gospodarske sestave in usmeritve, odpravljanje največjih onesnaževalskih in entropijskih žarišč in podpiranje novih alternativnih industrijsko-energetskih in urbanizacijskih usmeritev (proizvodne celice, z delom na domu, drobno gospodarstvo in obrt, raba alternativnih in lokalnih energetskih virov, usmerjanje urbanizacije v bližnja obrobja dolin in kotlin ter na manj kakovostna zemljišča, humana revitalizacija mest itd.).

Polucijsko obremenjene in gosteje naseljene dolinsko-kotlinske in močno antropogenizirane pokrajinske tipe pa še dodatno (stanovanjsko, zaposlitveno, polucijsko) bremenijo doselitve iz robnih območij (kot posledica stihijske preseljitve), ki pa jih ni mogoče omejiti z administrativnimi ukrepi. Krepiti in družbeno podpreti je težnjo zaostajanja prebivalcev v hribovitih, obrobni območjih tudi na račun večanja lokalne (proizvodne, oskrbne) avtonomnosti, razvijanja biodinamičnega kmetijstva, neagresivnega turizma in ohranjanja največje »naravne« dobrote Slovenije – zdrave, kulturne pokrajine.

Klemenčič s sodelavci (1986) ugotavlja, da kljub dosedanjim planskim ukrepom s pospeševanjem turizma in delno kmetijstva v obrobni območjih še ni zadovoljivih rezultatov. Delež slabo poseljenega ali neposeljenega sveta, zlasti v višjih in kraških območjih se večja, obenem pa se še vedno niso bistveno zmanjšali negativni trendi selitev v gosto naseljene rečne doline in kotline. Novejši razvoj tehnologije in informatika pa daje objektivne možnosti za dekoncentracijo industrije, organizacijo proizvodnih celic zunaj centrov zgostitve. Klemenčič (1986) upravičeno sodi, da je z vidika organizacije proizvodnih celic pravzaprav ugodna razpršena poselitve, saj je večina manjših naselij prometno dokaj dobro povezana. Prve celovitejše geografske raziskave možnosti za organizacijo proizvodnih celic Železarne Ravne v Mežiški dolini kažejo, da so v perifernih območjih ugodne možnosti za delo na domu, vendar bo treba sistematično osvetliti vse, zlasti prostorsko ekološke razmere in posledice. Še vedno pa lahko govorimo o postopni zgostitvi prebivalstva na 45,3% površine Slovenije, stagnaciji na 29,2% površine in prazenju na 24,6% površin. Zgolj v 220 naseljih živi (leta 1981) že več kot tri četrtine (76,4%) prebivalcev SRS, leta 1961 pa je živel 69,5% (Mihevc, 1982).

Veledniki energetske krize so varčevanje, stabilizacija in celo zmanjševanje potrebne porabe energije in koriščenje decentraliziranih, alternativnih, obnovljivih lokalnih energetskih virov (male HE, biomasa in bioplin, geotermalna energija, veter, pasivna in aktivna raba sončne energije itd.). V vrsti slovenskih pokrajin so že danes presežene samočistilne sposobnosti, zato je nesprijemljiva gradnja novih objektov, ki bi dodatno obremenjevali okolje. Najprej je treba odpraviti obstoječe vire onesnaževanja (Šoštanj, Žerjav, Trbovlje, Celje, Ljubljana itd.). Ustvarjanje primernih življenjskih razmer za bivanje in delo v obrobni območjih pomeni obenem tudi zmanjševanje populacijskega in onesnaževalnega pritiska na obremenjene dolinske in kotlinske pokrajinske ekosisteme. Odločno varovanje in smotrna raba surovin, naravnih virov, energije, prostora, obdelovalnih površin ter prednost preventivnih ukrepov pred kurativnimi (npr. spremembe tehnologije v proizvodnji naj imajo prednost pred gradnjo čistilnih naprav) je prednostni družbeni cilj krepko degradirane, surovinsko energetske že močno

oropane Slovenije, ki obenem zanemarja in dolgoročno praktično onemogoča razvoj neindustrijskega turizma in biokmetijstva, drobnega gospodarstva.

Če želimo opravičiti oznako samoupravnega, humanega socializma, ki ima za cilj vsestranski razvoj človeka v zdravem humanem okolju in skrb za dostojno življenje bodočih generacij, je skrajni čas za izdelavo in uresničevanje »ozelenjenega« družbenega razvoja kot dolgoročno civilizacijsko edino sprejemljive alternative. Ekološko-ekonomsko in socialno svetlejšo prihodnost Slovenije lahko dosežemo le s takim načrtovajem razvojnih hotenj, ki bodo odraz realne ocene regionalnih virov in prostorsko ekoloških značilnosti, z revizijo prenapetih, nerealnih in prostorsko ekološko premalo pretehtanih ali celo zgrešenih razvojnih usmeritev. Doseganje ekoloških ciljev razvoja bo v Sloveniji sicer zaradi nakopičenih problemov, dolgotrajnejšega onesnaževanja in časovne zamude naporno, dolgotrajnejše in neuresničljivo brez radikalnejših, čeprav postopnih sprememb, s »sprijaznitvijo« kvantitativno skromnejšega, a ekološko uravnoveženega razvoja produkcije, porabe, z materialno preprostejšim (navzven), a duhovno in kulturno bogatim življenjem. Ali bi bila taka usmeritev res »sramotna« za deželo humanega, sicer (kot kaže) ekološko dokaj odpornega samoupravljalca pod Triglavom? In ne nazadnje – ali smo se dejansko tudi z jasnimi finančnimi obveznostmi pripravljene na ta način spoprijeti z ekološkimi grehi preteklosti in skritimi pastmi bodočnosti? Če se tako odločimo, bi bilo treba dolgoročne ekološke cilje glede na kritično današnjo stopnjo gospodarsko tehnološkega razvoja uresničiti v naslednjih časovnih obdobjih:

1. 1986–1995 (v prostorsko ekološkem pomenu, kratkoročno obdobje), v katerem bi globalno zaustavili nadaljnje slabšanje kakovosti okolja, onesnaževanje zraka pa zmanjšali vsaj za tretjino, dosledno uveljavili načelo enakopravnosti, ravnotežja med ekonomskimi in ekološkimi vidiki razvoja.

2. 1996–2005 (srednjeročno obdobje), v katerem bi od globalne stagnacije in izboljšanja kakovosti prešli k občutnemu izboljšanju kakovosti okolja; načelo ravnotežja med ekonomijo in ekologijo pa premakniti k ekološki prednosti.

3. 2006–2030 (dolgoročno obdobje), v katerem bi zmanjšali onesnaženost okolja na stopnjo dokazane neškodljivosti za zdravje in razvijali značilnosti države humanega (do sočloveka in narave) samoupravnega ekosocializma.

Osnovni kapital, prvi pogoj za celovit razvoj človeka je čisto in zdravo življenjsko okolje. Skupaj z znanjem, kulturo in industrijsko tradicijo, delavnostjo, geografskim položajem, pokrajinsko pestrostjo, čistimi vodnimi viri in morjem ter zdravim gozdom, zemljo si lahko obetamo eksistenčno-ekološko obetavnejšo prihodnost.

Dvig kvalitete (materialne, socialne, ekološke) življenja prebivalcev Slovenije dolgoročno zagotavlja upoštevanje naslednjih globalnih podmen:

– ugodna zemljepisna lega, prostorko-ekološke omejitve, skromni naravni viri in razpršena poselitvena struktura,

– srednja gospodarska razvitost z nujnostjo prehoda iz ekstenzivnega v intenzivno, nizko entropijsko gospodarstvo, smotrno rabo naravnih virov in prostora s krepitvijo lokalnih centralnih naselij,

– policentrični, decentralizirani regionalni razvoj s širšimi ukrepi za zadrževanje prebivalcev robnih območij,

– prilagoditev regionalnega razvoja pokrajinskim ekosistemom in njihovim samočistilnim sposobnostim.

V praksi so namreč še vedno močno zasidrane silnice dihonomijskega modela

regionalnega razvoja z gospodarsko razvitejšimi urbanizirano-industrializiranimi regijami in v razvoju zastajajočimi, depopulacijskimi robnimi območji. Dihotomijo je sicer nekoliko omilila, ne pa presegla politika policentričnega razvoja višje hierarhije s krepitvijo medobčinskih središč. V naslednji fazi pa je potreben policentrizem nižje stopnje, s krepitvijo krajevnih lokalnih centralnih krajev in sodobnimi pobudami in celovitimi ukrepi za zadrževanje prebivalcev v obrobni območjih (proizvodne celice, drobno gospodarstvo, biokmetijstvo, kmečki turizem). Tako zasnovan regionalni razvoj z aktiviranjem lastnih regionalnih virov, razvojem pozitivnih premis regionalizma in krepitvijo lokalne avtonomnosti, večje samooskrbe bi okrepili socialno-ekonomski status prebivalcev robnih območjih. Obenem pa bi imel zaradi prilagoditve pokrajinskim in poselitvenim značilnostim mozaične Slovenije tudi pozitivne prostorskoekološke posledice zaradi zmanjšane populacijsko-polucijskega pritiska na ravninske in antropogenizirane (obremenjene) pokrajinske ekosisteme in ohranjanja poselitve kulturne pokrajine v hribovitih in gorskih pokrajinskih ekosistemih.

LITERATURA

- Carson R., 1972, Nema pomlad, Ljubljana, str. 251.
- Erzensberger M., 1974, Kritika političke ekologije, Marksizem u svetu, 1974/9, Beograd, str. 157-197.
- Goz A., 1982, Ekologija in politika, Sarajevo, str. 253.
- Kirn A., 1985, Ekološke meje in protislova družbenega razvoja, Pasti razvoja - Ekološke študije, Ljubljana, str. 5-33.
- Ilešič S., 1979, Slovenske pokrajine, Geografski obzornik 1979/3-4, Ljubljana, str. 3-17.
- Izhodišča in temelji za politiko regionalnega razvoja, 1975, Zavod SRS za regionalno prostorsko planiranje 1975/2, Ljubljana, str. 120.
- Jakoš A., 1979, Ocene deagrarizacije po občinah v SR Sloveniji, Geografski obzornik 1979/1-2, Ljubljana, str. 1-11.
- Klemenčič V., 1971, Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva, Geografski zbornik XII, Ljubljana, str. 135-220.
- Klemenčič V., 1986, Geografsko proučevanje primernosti organiziranja proizvodnih celic na Koroškem (več avtorjev), Dela Oddelka za geografijo FF/2, Ljubljana, str. 98.
- Krašovec S., 1985, Pripombe k planiranju človekovega okolja, Informativni bilten 1985/8-9, Ljubljana, str. 93-101.
- Lah A., 1977, Slovenija sedemdeset let, Ljubljana, str. 457.
- Mihevc P., 1982, Značilnosti zgoščevanja prebivalstva v SR Sloveniji, Geografski vestnik LIV, Ljubljana, str. 65-72.
- Natek M., 1985, Prebivalstvo v gospodinjstvih z zemljiško posestvijo v SR Sloveniji v l. 1981, Geografski vestnik LVII, Ljubljana, str. 35-48.
- Novak P., 1985, Quo vadis slovenske energetike, Revija za razvoj 1985/1, Ljubljana, str. 12-20.
- Petkovšek Z., 1977, Določanje emisije SO₂ in izračun emisijskega potenciala za nekatere kotline v Sloveniji, Razprave 21/1-2, Ljubljana, str. 25-32.
- Pintar E. M., 1983, Nekateri elementi za koncept dolgoročnega razvoja SR Slovenije, Informativni bilten 1983/8-9, Ljubljana, str. 92-111.
- Plut D., 1985 a, Ekološka kriza - vzroki in posledice, Problemi - varnostni razgledi P-6/1986, Ljubljana, str. 24.
- Plut D., 1985 b, Za ekološko svetlejši jutri, Ljubljana, str. 139.
- Pregled dolgoročnega plana SRS za obdobje 1986-2000, 1985, Poročevalec 6. 8. 1985, Ljubljana, str. 1-28.
- Radišnja D., 1978, Pokrajinske značilnosti industrializacijske onesnaženosti v Sloveniji, Geographica Slovenica 9, Ljubljana, str. 75-84.
- Ružič M., 1982, Biti ali ne biti, Ljubljana, str. 251.
- Sočan L., Strukturna in razvojna vprašanja Slovenije, Informativni bilten 1982/1-2, Ljubljana, str. 4-9.
- Socialistična civilna družba (zbornik) 1985, Knjižnica revolucionarne teorije 1985/27 (uredil T. Mastnak), Ljubljana, str. 470.
- Sunčič F., Maček J., Leskovšek M., 1986, Intenziviranje kmetijske pridelave ob ekološkem ravnovesju, Revija za razvoj 1986/2, Ljubljana, str. 12-16.
- Špes M., Plut D., 1982, Socialnogeografsko proučevanje degradiranih območij v nekaterih slovenskih mestih, Geographica Slovenica 13, Ljubljana, str. 28-30.
- Tepina M., 1986, Ekološka komponenta tehnološkega razvoja, Revija za razvoj 1986/2, Ljubljana, str. 9-11.
- Trstenjak A., 1984, Ekološka psihologija - problemi, perspektive, Ljubljana, str. 324.
- Vrišer I., 1977, Industrializacija Slovenije (raziskovalna naloga), Inštitut za geografijo Univerze, Ljubljana, str. 139.

Alternative, varstvo okolja in naša družbena praksa

I

Pojem alternative ima v sodobnem svetu nekako odrešujoč in misteriozen prizvok. Odrešujoč zato, ker dobesedno pomeni preostalo možnost, misteriozen pa zato, ker še ne ve, koliko bi in ali sploh bo druga možnost uspela preusmeriti tok življenja.

Seveda nobena alternativa ali alternative v primerjavi z obstoječo danostjo ne morejo biti učinkovito poročstvo za boljši jutri, če ne upoštevajo človeka, ki je v vseh alternativah razvoja najbolj nepredvidljiva neznanka, bolje rečeno odvisna spremenljivka. Odvisna zato, ker se človek različno vede, spreminjajo pa se tudi razvojne sestavine: ekonomsko socialno kot narodni dohodek na prebivalca, bruto družbeni proizvod, zadolženost države itd., pa tudi take sestavine, kot so stanje onesnaženosti, suburbaniziranost prostora, nataliteta in mortaliteta itd.

Alternativa ima lahko mnogokateri pomen. Je lahko:

- agitacijsko sredstvo za privabljanje ljudi,
- sredstvo za manipulacijo z javnim mnenjem,
- možnost za demokratično odločanje za nek projekt ali akcijo,
- aksiom v planiranju,
- sprememba ob motnjah in zadržkih pri izvedbi planov in projektov.

Alternativa pomeni v bistvu vedno spremljanje nečesa, ovrednotenje neke izvedbe. Alternativa lahko pomeni tudi soodvisno in dopolnjujočo možnost za neizvedeno, posebno če se planirano izkaže za neizvedljivo.

Če pa alternativa pomeni odpor nečemu ali nekomu, je lahko resen razlog za nemir vsake vrste, od političnega do ekonomskega.

Pojem alternative ne more pomeniti nekaj izoliranega od obstoječega, sicer postane iluzija, utopija ali kakorkoli bi to poimenovali.

Toda alternativa mora pomeniti določeno zvezo z nečim, ne samo kritiko nečesa. Opozorjanje z alternativno izzveni v prazno, če pomeni besedno igro na obstoječem planu, projektu ali z načrtovano akcijo, lahko bi rekli tudi motenje ali oviranje v nekem smislu.

Postavljati alternative ne pomeni posploševanja, sicer gre za obrekovanje v verbalnem pomenu tistega, ki skuša biti vsaj aktiven, če že ne more biti konstruktiven. Žal je alternativa lahko tudi dekonstrukcija in lahko živi le od tega, ker vzbuja varljiv videz drugačnega in možnega. Nakazovanje alternativ je lahko tudi vabljava možnost za odlaganje problemov, nakazovanje novih, skratka polemika z javnostjo.

Vsekakor pa je operiranje z alternativno ali alternativami vsega upoštevanja vreden razlog za premislek, koliko je obstoječa praksa pravilna ali vsaj smotrna v toliko, da se je ne bi dalo še izboljšati. Alternativa po možnostih, ki jih ponuja, je vsekakor sinonim našega časa, ki pozna labirinte smeri razvoja.

Vsekakor z nakazujočo se alternativno: naraščanjem družbene rasti ali ničelne rasti perspektive za človeštvo niso nič bolj rožnate. Že znani rimski klub strokovnjakov se je uštel glede bližnje prihodnosti. Še vedno živimo, in *questio facti* je, koliko od napovedi se je uresničilo, izjalovilo ali prevrednotilo v praksi.

Perspektiva je v reorganizaciji življenja, a kakšni? K reorganizaciji življenja sodijo najpomembnejša vprašanja našega časa: delitev družbenega proizvoda, vprašanje energetike, varstva in izboljševanja človekovega okolja, urejanja prostora in urbanizacija, uravnavanje rojstev, pobotanje oboroževalne tekme med velesilama in še kaj.

Reorganizacija življenja izgubi smisel, če ne sloni na tem, kar bi v smislu celotnega sestavka označili kot moralo. Prevrednotenje potrošniške morale zahteva sodelovanje vseh in vsakogar. V temelju se bo morala spremeniti človekova vzgoja. Glede na današnje stanje nezainteresiranosti do vsega kar nas obdaja, in ne da bi klicali nase ekološko katastrofo, bi bil dejansko določen ekološki šok streznitev za marsikoga.

II

Poldrugo desetletje nazaj so se v Evropi razmahnila razna zelena gledanja na perspektivo človeštva, točneje na blaginjo in razvoj človekovega okolja. Razumljivo je, da je med gibanji precej razlik v načinu nastopanja, statusu gibanja, metodi izjavljanja stališč in še kaj. Med značilnostmi teh gibanj je, da se zeleni energičneje pojavljajo na Zahodu, kar je v zvezi z ostrino ekološke krize in (brez)perspektivnosti industrijske civilizacije, čeprav tudi na Vzhodu ne moremo zanikati zelenih gledanj, ki so v državnih planih. Na Zahodu izstopa še ena značilnost, da so z izjemo Francije zeleni najbolj organizirani v germanskem svetu in po Skandinaviji, da pa v državah *anglosaksonskega in romanskega sveta še ni zaslediti kakšnih večjih in bolj organiziranih skupin, čeprav ni dvoma, da obstajajo.*

Zelena gledanja na življenjsko perspektivo so torej evropeistična ne glede na stopnjo industrializacije in politični sistem. Razumljivo je, da so člansko in demonstrativno močnejša v takih državah in okoljih, v katerih so že imeli ekološke katastrofe (kisli dež, ožig gozdov, havarije tankerjev, zastrupitev voda itd.).

Po svoje zgovorno je, da zeleni povsod izhajajo iz konkretnih in za državo in družbo, skratka za človeštvo usodnih pojavov, katastrof, nevarnih ali vsaj motečih objektov in naprav. Torej ne gre za izključno idejna gibanja, ki se napajajo iz ideološke literature, temveč za gibanja s konkretnimi cilji.

Na zunaj najbolj vidna in vsem zelenim skupna oblika delovanja so protesti, demonstracije, kritike, skratka odpor, ki meji včasih že na upor. Nasprotniki zelenih tak način okvalificirajo kot destruktivni način delovanja, pri čemer pa ne smemo take kvalifikacije delovanja zelenih vzeti dobesedno, ker zeleni ponujajo tudi alternative na različnih, zlasti gospodarskih področjih. Seveda se te alternative profitarso zagnanim gospodarskim in političnim strukturam zdijo utopija, ki jih vsaj trenutno še ne upoštevajo pri realizaciji. S tem skušajo birokratsko etatiščne strukture zmanjšati pomen alternativ. Seveda pa vseh alternativ ni mogoče obravnavati kot revolucionarne preobrazbe.

Vsem zelenim po svetu je kritika obstoječega in planiranega metoda dela. Vsaka kritika, kakršna je že, dobronamerna ali zlonamerna, nikdar ni popularna za tistega, na katerega leti. Ker gre za kritiko gospodujočih političnih, tehokratskih in gospodarskih struktur, je taka kritika naperjena zoper vladajoče sloje ali vsaj posameznike. Lahko bi jo označili kot razredno kritiko, če izhajamo iz subjekta, ki jo izraža, tj. zlasti intelektualcev in študentov. Seveda moramo pojem razredna kritika jemati z zadržkom in v prenesenem smislu, če jo povezujemo z

marksistično kritiko kapitalističnega gospodarstva v preteklem stoletju. Vendar za neko kritiko gre, ker se nanaša na več kot na kritiko upravljanja in gospodarjenja. Lahko bi rekli, da gre tudi za kritiko meščanske morale kot razloga za profitarsko gospodarjenje, porabo prostora in potrošniškega življenja nasploh. Razvojno gledano, je taka kritika vsebinsko bolj globinska od doslej znanih, predvsem pa z dolgoročnim pomenom. Čeprav kritika zelenih ni vedno izdelana, pa gotovo kaže iz zagate, v kateri se je znašlo človeštvo. Če pustimo vnmara način, kako je kritika posredovana – z interpretacijami v parlamentu, mirovnimi sprevodi ali sedečimi demonstracijami – dejstvo je, da je taka kritika – ekološka ji ravno ne moremo reči – uperjena proti privatniškemu in zaprtemu dogovarjanju političnih in gospodarskih krogov. Kritika zelenih si prizadeva za družbeni konsenz v širokih razmerah, ki pa jih za zdaj še ni mogla doseči. Morda je za to kriv ne ravno konvencionalen način posredovanja kritike, obravnavanja pripomb in predlogov, ki se po načinu pri zelenih loči od strankarskega posredovanja kritike opozicije tam, kjer zeleni niso v parlamentu.

O razredno pogojeni kritiki zelenih ne moremo govoriti tudi zato, ker ni enotne podlage niti izhodišč za njihove kritike. Ni znan kakšen »ekološki manifest«, niti kaka zelena interpretacija. Morda pa do nje niti ni tako daleč. Pluralizem interesov je zaradi različnih okoliščin v Evropi še tako različen, da zelena gledanja na prihodnost še niso dobila širše povezujočih se horizontov med zelenimi. To kaže na okupiranost z lokalnimi problemi, čeprav tako rekoč planetarna onesnaženost ozračja in vodotokov ne pozna upravnopolitične razmejitve na države, bloke ali celine. Zaenkrat zaradi razsežnosti onesnaženosti našega planeta zelena gibanja niso uspešna, ni pa dvoma, da bo zeleno gibanje *postalo splošno unitaristično, evropeistično gibanje*.

III

Zelena gibanja si za uresničevanje svojih ciljev izbirajo bolj ali manj javno izražene oblike izjavljanja svojih stališč, pogledov in protestov.

Od doslej znanih oblik je edino v ZR Nemčiji strankarsko izražen in uveljavljen način zelenih dobil presenetljivo uspešno habilitacijo. Tretja po številu poslanskih mest v zahodnonemškem parlamentu obsegajoča stranka zelenih pa kaže življenjsko moč presnavljanja tudi v sebi in ne le težnje po širjenju aktivnih članov in simpatizerjev. Dejstvo, da zmore ena stranka v kratkem času svojega mandata enakovredno zamenjati poslanca v lastnih klopeh, je podatek, ki ga ni mogoče prezreti niti podcenjevati.

Strankarski način izražanja gledanj zelenih pomeni željo po prevzemu oblasti in preko oblasti uresničevati program zelenih. Zakonito delovanje v parlamentu je pri zelenih v ZR Nemčiji kombinirano z akcijami, ki so odmevne tako po udeležbi sodelujočih kot po objektih napada oziroma protesta zelenih. V nekem smislu se zeleni identificirajo z mirovnimi gibanji v deželi.

Ekološki v Franciji so bolj gibanje istomislečnih kot stranka ali politična frakcija katerekoli stranke. V poplavi strank in frakcij v Franciji, levo in desno usmerjenih kril, ni videti prave začrtane poti za uresničevanje programa, ki ga imajo pred sabo. V francoskem primeru gre za širšo pripadnost in usmerjenost državljanov, kjer ekološki bolj propagirajo stil življenja, način razmišljanja in obnašanja kot pa izrazito stremljenje po prevzemu oblasti. Bolj jim gre za

reformizem – ne po sistemu revolucionarne preobrazbe – kot pa za evolucijo in prenavo, ki naj prevzameta vedno nove in širše plasti ljudi. Ekologi v Franciji čutijo, da še niso dovolj močni, da bi začeli na široko, kaj šele uspeli s preobrazbo.

Pri skandinavskih zelenih gre za vplivanje na politične, gospodarske in finančne kroge. Po strukturi so zeleni v Skandinaviji najbolj neizdiferenciran krog ljudi. Vtis imam, da gre za nek »zeleni lobby«, ki skuša z vplivnostjo nekaterih pomembnih članov ob hkratnem katastrofalnem stanju skandinavskih gozdov in jezer opozoriti na pretečo ekološko katastrofo v državi. Svarilna znamenja v naravi so zelo zgovorna, zato niti vlada niti gospodarstvo ne moreta prezreti opozoril zelenih, ki se v tem položaju postavljajo v vlogo narodnega rešitelja, pa čeprav le z besedo in argumenti.

Zeleni v sosednji Avstriji skušajo biti kombinacija neke stranke ali kot gibanje, vendar se zdi, da je zanje najbolj ustrezen opis, da so gibanje za ustvarjanje javnega mnenja. Ozemeljska utesnjenost Avstrije, zelo pozidane doline in ravnine, kjer gravitira vse, kar gospodarsko in politično nekaj pomeni, ne dopušča razširne urbanizacije in industrije. Zato je razumljiva vznemirjenost Avstrijcev zaradi večjih energetskih objektov, posebej nukleark. Za zelene v Avstriji je značilno, da iščejo organizacijsko obliko delovanja, ki bi bila dovolj učinkovita. Zaradi različno politično usmerjenih avstrijskih dežel jim težko uspeva enotnost. Za ceno odstopa kakšnega privilegija skušajo močnejše stranke v državi odščipniti kakšen glas tudi zelenim.

Alternativne oblike zelenih srečamo tudi v Švici, Trstu in drugod, ne kot množična gibanja, vedno kot kampanjo za določeno akcijo ali proti določenemu objektu, pri čemer so zeleni gibalno javnega mnenja, ki hoče preprečiti kakšno nesmotrno državno potezo in naložbo.

Če ob oblikah zelenega gibanja v Evropi opozorimo, kakšna so ekološka prizadevanja v dveh industrijsko najbolj razvitih državah na svetu, v ZDA in Japonski, moramo poudariti, da je tam varstvo okolja pomembna postavka državnega programa, ki mu je namenjen upoštevanja vreden odstotek državnega bruto dohodka, ki se lahko meri kar z državnimi proračuni mnogo manjših držav po svetu. Poudarek tega dela državnega programa je v prerazporeditvi in prestrukturiranju zlasti industrije in tehnološko varstvo človekovega okolja. Kljub ogromnim finančnim sredstvom je seveda vse to premalo za storjene napake preteklih industrijskih desetletij.

Izkazalo se je, da je obstoječi državni aparat v vseh obravnavanih državah, isto velja tudi za preostale nenaštete, največja zagozda v kritiki zelenih. To pomeni, da je sistem zakonov, ukrepov, spodbud in vsega, kar je vmes dogovorjeno, korumpirano in zakulisno, tarča napadov zelenih. Drugi objekt kritike zelenih so gospodarske naložbe, za katerimi pogosto stoji država. Ne smemo prezreti, da postajajo tarče kritik in celo sabotažnih in terorističnih dejanj vojaška oporišča, zlasti pakta NATO in posebej ZDA, v katerih zeleni in mirovna gibanja vidijo pretnjo miru in radiološko nevarnost z dolgoročnimi nepredvidljivimi posledicami.

V državah realnega socializma se zeleno gledanje odčituje zgolj zaradi bojazni nad fizičnim propadanjem naravnih dobrin, vodotokov in gozdov. Zelena gledanja so le deloma upoštevana v uradnih vladnih stališčih in dokumentih, ki imajo svojo transmisijo v sredstva javnega obveščanja v strogo odmerjenih in skopih informacijah, ki zvenijo kot zapovedi. Torej je tudi administrativen način zelenega gledanja eden od obstoječih sistemov varstva okolja.

Žal dežele v razvoju in nerazvite države varstvu tamkajšnjega okolja ne

namenjajo potrebne pozornosti. Selitev umazane industrije ali vsaj nečiste tehnologije iz industrijsko razvitih držav v Afriko, Azijo in Latinsko Ameriko, s tem da se tem državam ponujajo tehnologija, strokovnjaki in posojila pod ugodnimi pogoji, v zameno pa še odkup končnih proizvodov, lahko poimenujemo kar neokolonializem, posebej če opisanemu industrijskemu izkoriščanju dodamo brezobzirne sečnje še nepreglednih gozdov in ropanje drugih naravnih bogastev, črpanje rudnih bogastev itd.

Žal sta nepismenost in neznanje ugoden pogoj za izkoriščanje ogromnih, ekološko še neogroženih naravnih možnosti dežel v razvoju. Doklej še?

Pogrešamo vsaj poslanico prihodnjega vrha neuvrščenih v tem pogledu, da bi naravnala gospodarsko politiko teh dežel v zmernejše ritme proizvodnje in porabe, sicer bodo te dežele kmalu na istem kot Evropa, ZDA, del Kanade in Japonska.

IV

Naše okolje po ustavi ni zavarovano nič bolj deklarativno kot s tem, da družbena skupnost zagotavlja razmere za uresničevanje pravice vsakogar, da živi v zdravem življenjskem okolju. Iluzija je, da sektorski zakoni dajejo možnosti, kaj šele osnovo za uresničevanje omenjene ustavne pravice.

Dolžnost, da mora vsak, kdor uporablja zemljišče, vodo ali druge naravne dobrine, to delati tako, da se zagotavljajo pogoji za delo in življenje človeka v zdravem življenjskem okolju (241. člen ustave SRS), zveni prej kot moralni nauk kot sankcionirana prepoved.

Ni čudno, da se zaradi stanja in dejavnosti varstva okolja – kakršno je že – toliko govori in zaupa v alternativen družbeni razvoj, morda zato, ker nekega določenega jamstva po izboljšanju človekovega okolja tudi naša izvedbena zakonodaja ne daje.

Govorice o alternativnem družbenem razvoju so v bistvu nezaupnica obstoječemu stanju! Kakšni smo po dopolnjevanju in izvajanju naše zakonodaje, naj priča samo en podatek, da še po enem letu od sprejetja zakona o sanitarni inšpekciji nimamo predpisanih minimalnih pogojev, ki jih je treba upoštevati pri pripravi prostorskih aktov z vidika zavarovanja zdravja prebivalstva.

Alternativno družbeno varstvo okolja v naši družbi pa ne more biti v neki revolucionarni preobrazbi čez noč, uvedbi novih energetskega virov ali novih iznajdb. Alternativa z nuklearno energetiko je nesprejemljiva, ker bi nas zadolžila še bolj in spravila v politično odvisnost, poleg tega ne odpira delovnih mest.

Alternativni družbeni razvoj je v zagotovitvi dela vseh in vsakogar, vendar ne v vsakem delu, temveč v kvalitetnem delu. Pod tem pa razumemo tudi pravičen odnos do okolja in do varstva naravnih dobrin.

Pri varstvu okolja se ne sme socializirati odgovornost, ker to pomeni le popuščanje, spregledovanje napak in milo kaznovanje. Za začetek ne bi bilo odveč reformirati kazensko politiko do varstva okolja v tem, da jo postrožimo, a uvedemo tudi pozitivne sankcije, tj. stimulacije za izboljšave.

V demokratični družbi je tajnost lahko samo to, kar določata ustava ali zakon, med takimi primeri pa primerov iz varstva okolja ni. Zato pri varstvu okolja ne sme biti umetnega ustvarjanja tajnosti s tem, da se zapirajo informacije o ekoloških katastrofah in že prej, o možnih nevarnostih snovi, naprav in objektov v uporabi.

Preseneča, da se ob dokumentu o kritični analizi političnega sistema ni govorilo o človekovem okolju, v katerem politični in ekonomski sistem (ne)funkcionira. Gospodarska kriza se kaže tudi po tem, kako sistem varuje okolje in njegove naravne in gospodarske dobrine!

Kaj nam pomaga še tako izpopolnjena zasnova političnega in ekonomskega sistema, če njegovo osnovo, prostor in okolje spodjeda onesnaženost, pri čemer ta planetarna rja nima zgolj zdravstvenih, tehnoloških, prostorskih in drugih vidikov, ampak tudi globoke socialne, družbenoekonomske in politične posledice ne le na človeka in množice, temveč tudi na političnoekonomski sistem, ki je to dopustil.

Alternativa stanja, kakršno je, je po mojem nazaj k moralnim vrednotam, ki so nekoč označevale Slovence, tj. varčnost, čistost, delavnost itd. Ta alternativa pomeni perspektivo. Ostati na pol pota pomeni moralizirati. Sožitje okolja s človekom je v bistvu občutljiv sistem, ki se hitro vznemiri in povratno vpliva na sožitje.

Torej je poleg prve alternative našega družbenega razvoja *bolje in sploh delati*, še druga alternativa, *razumeti družbo in okolje kot skupnost in sistem interesov*, pri čemer naj bi vsakega plana ne začeli uresničevati s posameznimi (lokalnimi) interesi v prostoru, temveč najprej s splošnimi in šele nato, če naravne danosti prostora in okolja to dopuščajo, dati možnost posebnim interesom, nikakor pa to zaporedje obrniti v lokalni egoizem, sicer zaradi stanja okolja ne bomo več govorili o varstvu okolja, temveč o reševanju človeka pred takim okoljem.

MATJAŽ JEŽ

Vplivi ekološke degradacije okolja na naravno dediščino

Moj namen je, da na našem simpoziju posvetimo pozornost tudi posebnemu poglavju varstva okolja, to je varstvu naravne dediščine v povezavi z različnimi procesi degradacije okolja. To se mi zdi še posebej potrebno, ker se vprašanja varstva okolja pogosto reducirajo na ozko omejeni tehnokratski pristop in na relacijo varstva človeka pred človekom, medtem ko dobiva prizadevanje za varstvo narave pred človekom prizvok nekakšnega larpurlatizma. To je seveda rezultat nerazumevanja ekološkega koncepta okolja, kajti zaradi povratnih učinkov pomeni tudi varstvo narave in naravne dediščine predvsem varstvo človeka, njegove eksistence in kvalitete življenja.

Za razumevanje problematike varstva naravne dediščine se mi zdi potrebno najprej osvežiti pojem naravne dediščine in šele nato začeti analizirati vplive nanjo.

Temeljna načela pojmovanja naravne dediščine in odnosa človeštva do nje je opredelila že stockholmska deklaracija (Deklaracija konference Združenih narodov o človekovem okolju, Stockholm 1972), ki v načelu št. 2 pravi, da je potrebno naravna bogastva, vključno z zrakom, vodo, zemljo, floro in favno, in še posebej značilne vzorce naravnih ekosistemov, s pravilnim načrtovanjem in upravljanjem varovati za dobro sedanjih in prihodnjih rodov. V načelu št. 4 pa deklaracija

poudarja, da mora obvarovanje narave s prvobitnim življenjem v njej postati pomembno pri načrtovanju ekonomskega razvoja.

Na osnovi te deklaracije je dve leti kasneje nastala mednarodna konvencija, ki jo je Jugoslavija tudi ratificirala (Zakon o ratifikaciji konvencije o varstvu svetovne naravne dediščine, Ur. l. SFRJ, št. 56/74).

Po tej konvenciji so mišljene kot naravna dediščina fizične in biološke formacije ali skupine teh formacij, ki imajo iz estetskega ali znanstvenega vidika izredno splošno vrednost ali so habitat ogroženih živali in rastlin ter imajo z znanstvenega, estetskega in konservatorskega vidika izredni splošni pomen.

Temeljna načela pojmovanja, vrednotenja in varstva naravne dediščine iz navedenih dokumentov sta povzeli tudi Ustava SFRJ (Ur. l. SFRJ, št. 9/1974) in Ustava SR Slovenije (Ur. l. SRS, št. 6/1974), ki na primer v čl. 104 pravi: »Posamezna krajinska območja in predmeti narave, značilnosti slovenske obale, rastlinski in živalski svet, območja, ki so namenjena za rekreacijo, morje in morska obala, reke, potoki, jezera in njihova obrežja, studenci in talna voda ter zrak, so pod posebnim družbenim varstvom.«

Za teorijo in prakso varstva naravne dediščine v Sloveniji je pomemben tudi Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine (Ur. l. SRS, št. 1/1981), ki opredeljuje naravno dediščino kot: nepremičnine, premičnine in njihove skupine, območja in posamezne dele narave, ki imajo za SR Slovenijo ali za njeno ožje območje kulturno, znanstveno, zgodovinsko ali estetsko vrednost.

Naravna dediščina so predvsem: geološke tvorbe, nahajališča mineralov in fosilov, gemorfološke oblike, površinski in podzemeljski kraški pojavi, soteske in tesni, ledeniki in oblike ledeniškega delovanja, izviri, slapovi, brzice, jezera, močvirja in barja, potoki in reke z obrežji, morska obala, redki in značilni ekosistemi, življenjski prostori rastlinskih in živalskih vrst, reliktna, endemična, redke in značilne živalske vrste, drevesa, krajinska območja, razgledišča in izletišča, gorski vrhovi, objekti vrtna arhitekture in oblikovane narave.

Nadalje poudarja zakon, da je skrb za ohranitev dediščine pravica in dolžnost slehernega občana in da se interes varstva uresničuje predvsem s procesom družbenega in prostorskega načrtovanja.

Nekoliko daljši, predvsem s pravne plati utemeljen uvod, se mi je zdel potreben zato, da bi lažje dojeli vse strokovne, moralnoetične in pravne vidike konflikta, ki se poraja med deklarativnim in normativnim odnosom družbe do okolja ter med vsakodnevno prakso, v kateri ugotavljamo, da je stanje okolja vedno slabše in da nepovratno izgubljam naravne znamenitosti.

Analiza

V analizi bomo razčlenili pglavitne dejavnike degradacije okolja in njihov vpliv na naravno dediščino, in to na osnovi nekaterih konkretnih podatkov z območja severovzhodne Slovenije.

Za namene tega simpozija lahko dejavnike degradacije okolja ob upoštevanju njihovega vpliva na naravno dediščino razdelimo v naslednje skupine:

1. onesnaževanje ozračja
2. akustično onesnaževanje
3. onesnaževanje voda
4. regulacija vodotokov in izsuševanje močvirij
5. agromelioracije, komasacije in uporaba biocidov v kmetijstvu.

1. Onesnaževanje ozračja

Onesnaževanje ozračja je danes osnovni ekološki problem industrijskega sveta. Sestavine in viri onesnaženja so zelo številni in jih tukaj ne bomo podrobno navajali. Skupni učinek aeropulutantov se kaže predvsem v pojavu umiranja gozdov, s tem pa tudi vseh rastlin in živali, ki so vezane na gozdni ekosistem.

Za Slovenijo je značilno, da je po najnovejših podatkih poškodovanih že več kot 50% vseh gozdov. Na nekaterih ožjih območjih je stanje še slabše. Tako sta na primer na območju gozdnega gospodarstva Slovenj Gradec od skupne površine 60.000 ha kar dve tretjini gozdov, torej 40.000 ha močno poškodovanih, povsem zdravega gozda pa sploh ni več.

Ker je velik del naše naravne dediščine vezan na gozdove, problem umiranja gozdov ne ostaja le gozdarski ali gospodarski, ampak tudi izrazito naravovarstveni problem. Ne moremo namreč prezreti, da propadajo gozdovi v Triglavskem narodnem parku, v krajinskem parku Zgornja Mežiška dolina in na Pohorju (Regijski park v pripravi). Umira tudi večina od skupno 173 gozdnih rezervatov s skupno površino več kot 9000 ha. Med njimi je gozdni rezervat na Boču, ki je pravi botanični biser in eno najpomembnejših botančnih nahajališč južne Evrope sploh.

Najpomembnejši onesnaževalci ozračja in s tem glavni povzročitelji umiranja gozdov so seveda znani. To so Jeseniški, Zasavski, Celjski, Mežiški in Mariborski industrijski bazen, Tovarna glinice in aluminija v Kidričevem ter termoelektrarne v Trbovljah in Šoštanju. Načrtuje se tudi gradnja dveh novih velikih onesnaževalcev v naši bližini, termoelektrarna Plomin v Istri in Milje v Italiji. Zato lahko sklenemo, da je poglavitni onesnaževalec ozračja v Sloveniji energetska industrijski kompleks.

Če dodamo, da naša industrija porabi kar 80% energije, postane jasno, da je predvsem v sanaciji in prestrukturiranju industrije največji del odgovora na vprašanje, kako zmanjšati aeropolucijo in kako rešiti gozdove in vse, kar je ekološko povezano z njimi.

Poseben problem varstva naravnih znamenitosti pred onesnaženjem je varstvo mestnega zelenja. Kot primer navajam mariborski mestni park, ki je zaradi svojih dendoloških, arhitektonskih, krajinskih in zgodovinskih razlogov zavarovan kot spomenik oblikovane narave. Kljub skrbni negi opažamo v zadnjih letih pospešeno sušenje drevja zaradi onesnaženega ozračja. Rešitev je celovita sanacija onesnaževalcev mestnega ozračja, saj poleg industrije zelo vplivajo promet in pozimi sistemi za ogrevanje.

2. Akustično onesnaževanje okolja

Tudi akustično onesnaževanje okolja se pojavlja kot resen problem pri varstvu naravne dediščine, in to predvsem pri varstvu višje razvitih živali, kot so na primer ptice in sesalci. To se je okrepilo predvsem v zadnjih dveh desetletjih z izrednim razmahom gradnje gozdnih kamionskih cest in uporabe mehanizacije v gozdarstvu ter z razvojem gorskega, letnega in zimskega turizma.

Pri tem je treba poudariti, da so živali večinoma občutljive za dosti nižje jakosti kot so dovoljene za človeka v rekreacijskem območju in tudi za nižje kakor višje frekvence, ki leže zunaj slušnega polja človeka. Zato je treba za območja zooloških rezervatov oblikovati posebno stroga merila zaščite pred hrupom.

Kot konkretno obliko zaščite živali pred hrupom smo razvili posebno obliko načrtovanja prostora, imenovano cono miru, ki je opredeljena s funkcionalnimi in terminskimi parametri. Tako je za območje vzhodnega Pohorja že izdelan program oblikovanja con miru, ki temelji na izločanju nekaterih cest iz javnega prometa, ter omejitvev in časovna prerazporeditev gozdarskih in drugih del v tisti letni čas, ko so živali za hrup najmanj občutljive.

3. Onesnaževanje voda

Po obsegu in učinku je ta oblika degradacije okolja a drugem mestu, takoj za onesnaževanjem ozračja. Vse večje reke Slovenije so onesnažene do tretje oziroma četrte stopnje. Nekatero od njih, kot sta Drava in Mura, pritečejo močno onesnažene že iz sosednje Avstrije. Svetla izjema je Soča v zgornjem delu, kjer je zaščiten v sklopu Triglavskega narodnega parka.

Izdelanih je bilo že veliko sanacijskih programov za posamezne onesnaževalce voda, ki pa so bili večinoma neuspešni. Zgrajenih je bilo tudi na desetine čistilnih naprav, zlasti za industrijske odpadne vode, ki pa niso v pogonu, saj so bile zgrajene samo kot kamuflaža za inšpekcijske službe ob tehničnem prevzemu objektov. Najbolj znani poskusi sanacije onesnažene vode so poskusi rešitve reke Reke, ki povsem onesnažena teče skozi svetovno zanimive Škocjanske jame, onesnažujeta pa jo lesnopredelovalna in kemična industrija v Ilirski Bistrici. Vsi dosednji pritiski javnosti za sanacijo te reke so bili neuspešni. Med redke primere uspešne sanacije lahko uvrstimo rudnik svinca v Mežici in reko Mežo. Vzoren primer imamo tudi v Mariboru, Mariborsko livarno. Svoje tehnološke vode čisti tako učinkovito, da v njih gojijo akvarijske ribe.

S stališča varstva naravne dediščine je možna za naše reke samo ocena: katastrofalno. Enaka je tudi napoved na osnovi trendov, saj se stanje iz leta v leto slabša. Morda nas bo k čiščenju voda prisilila vsaj nujnost, ki se poraja iz neuporabnosti onesnažene vode za komunalne, rekreacijske, tehnološke in kmetijske namene in celo kot se je pokazalo pri Savi in Muri, za energetska izrabo, saj je bil postavljen jasen pogoj, da je treba obe reki temeljito očistiti, preden bi lahko začeli graditi elektrarne.

4. Regulacija vodnih tokov in izsuševanje močvirij

Popolno sliko stanja naravne dediščine naših voda ter vodnih, obvodnih in močvirskih ekosistemov dobimo šele s kombinacijo predhodno obravnavanega onesnaževanja in z degradacijo, ki jo pomenijo regulacije in izsuševanja. Oba procesa skupaj sta namreč privedla do stanja, za katero je značilno, da smo skoraj v celoti izgubili naravne vode. Prekinili smo naravne hidrološke procese, izgubili vodne ekološke sisteme z značilnimi rastlinskimi in živalskimi vrstami in izmaličili značilno obvodno pokrajino.

Značilni primeri tako izgubljenih rek so: na primer Drava, ki je v celoti podrejena hidroenergetski izrabi in je pri Mariboru onesnažena do tretje stopnje. Podobno je s Pesnico, Ščavnico in Ledavo, ki so regulirane brez upoštevanja osnovnih ekoloških, naravovarstvenih in krajinskoestetskih zakonitosti. Ohranili so se le še fragmenti starih strug omenjenih rek, ki jih danes varujemo kot naravne rezervate.

Podobno se je zgodilo z močvirji v nekdanjem poplavnem pasu rek. S spremembo vodnega režima so izgubile možnost za uspevanje redke močvirske rastline. Značilni primer je močvirska logarica (*Fritillaria meleagris*), ki je v Sloveniji zavarovana rastlinska vrsta pa so bila kljub temu preorana njena rastišča v bližini Ptuja.

Ena od posledic izsuševanja je tudi splošno poslabšanje življenjskih razmer za vodne in obvodne ptice. Tako se je na primer v Sloveniji zmanjšala prehrabena kapaciteta okolja za belo štokrlo (*Ciconia ciconia*), tako da je v zadnjih petnajstih letih padel prirastek mladičev za 100%.

Mnoge močvirske ptice so ptice selivke in zavarovane tudi z mednarodno konvencijo o varstvu ptic selivk in konvencijo o varstvu njihovega življenjskega okolja. Zato so naši regulacijski posegi pogosto v nasprotju tudi z mednarodnimi normami.

Razlog za dosedanje neustrezno ravnanje je preozko in tehnokratsko obravnavanje vode. Voda namreč ni samo fizikalna kategorija, samo H₂O, in vodni tok ni samo akvadukt. Vodo je treba obravnavati kot nenadomestljiv vir življenja vsem živim bitjem, tudi divjim rastlinam in živalim, kot specifični in zelo občutljivi ekološki sistem in kot sestavni del celotne pokrajine. To mora biti osnova za spremembo koncepta načrtovanja regulacij pri vodnogospodarskih podjetjih.

Eden največjih dejavnikov degradacije vodnih ekoloških sistemov je gradnja hidroenergetskih objektov. Skoraj v vsej Jugoslaviji je to stalno vroča tema. Poglejmo samo primer reke Tare v Črni gori ali Soče v Sloveniji. V Zadnjem času se aktualizirajo vprašanja izgradnje verige HE na Savi in Muri.

Ker smo vplive HE na naravno dediščino podrobneje obdelali na simpoziju v Ljubljani 1984 (Matjaž Jež, *Geographica Slovenica* 15, Ljubljana 1984), jih tukaj samo omenjamo.

5. Agromelioracije, komasacije in uporaba biocidov v kmetijstvu

V popolnem nasprotovanju s tradicijo in tudi nekaterimi današnjimi prepričanji je sodobno kmetijstvo postalo pomemben dejavnik rušenja ekološkega ravnotežja in uničevanja naravne dediščine celotnih pokrajin. V Sloveniji poznamo te pojave zlasti v nižinah Pomurja, Podravja in Posavja, v zadnjih letih pa tudi v Vipavski dolini.

Negativni vplivi izvirajo predvsem iz oblikovanja velikih monokulturnih kompleksov, zaradi katerih se krčijo zadnji ostanki nižinskih gozdov in živih mej. Enako pomembni parameter degradacije je tudi totalna uporaba biocidov. Končni rezultat takih procesov je nastanek ekološko nestabilne in mrtve monokulturne pokrajine, imenovane tudi kulturna stepa.

Tako so iz večjih predelov Podravja in Pomurja že izginili nižinski ekološki sistemi z značilnimi rastlinskimi in živalskimi vrstami, od katerih imajo mnoge značaj ogroženih ali celo zavarovanih vrst.

Sklepna ugotovitev

Pri analizi vsakega od naštetih virov onesnaževanja in degradacije naravnega okolja smo ugotovili, da je treba človekove posege uskladiti z ekološkimi značil-

nostmi danega okolja. Zato je ta misel tudi sklepna misel referata in alternativa nadaljnega razvoja. Pokazalo se je tudi, da izvira večina težav iz energetsko-industrijskega, vodnogospodarskega in agrarnega kompleksa dejavnosti.

Zato nosijo te dejavnosti glavno odgovornost za sedanje katastrofalno stanje okolja in bodo morale nositi glavno breme sanacije, ki se mi zdi možna le ob temeljiti spremembi odnosa do okolja in do koncepta družbenega razvoja sploh.

V koncept razvoja moramo namreč vključiti tudi okolje kot enakovredni, pa čeprav pogosto omejitveni dejavnik razvoja.

PETER NOVAK

Kam gremo, kaj hočemo?

(Marksistična misel, realna pota socializma, okolje in kakovost življenja)

Danes potekajo po vsem svetu razprave o nadaljnjem razvoju človeštva v celoti kot tudi o njegovih posamičnih delih. Pri tem lahko ločimo dve glavni smeri: razvoj »zapadnih kapitalističnih dežel« in razvoj »vzhodnih socialističnih dežel«. Razvoj neuvršenih dežel pa je zelo neizrazita mešanica obeh navedenih smeri. Ljudje, ki živijo v eni teh dežel, imajo bistveno različen življenjski standard. V večini primerov je pogojen z zgodovinskimi razvojem dežele (bolje rečeno: pogojen je s količino kapitala in naravnih bogastev, ki jih je dežela uspela pridobiti v preteklosti na kakršenkoli način), z razpoložljivimi produkcijskimi sredstvi in socialnim poreklom.

Ob tem lahko ugotovimo, da je v večini evropskih držav dosežena zelo visoka socialna varnost, rešena so osnovna vprašanja oskrbe s hrano in energijo.

Družbeni dohodek na prebivalca stalno narašča, z njim pa tudi potrošnja surovin, poraba energije in degradacija naravnega okolja.

Normalno je torej, da si v določenem trenutku postavimo vprašanja, ki so pomembna za vsakega človeka, ki živi na tej zemlji, in še posebej za nas: Kam gremo? Kaj hočemo? Kaj je kakovost življenja? Kaj storiti, da bo življenje srečno?

Preden bomo skušali odgovoriti na našeta vprašanja, si oglejmo nekatere razvojne značilnosti družbe v celoti. Razvoj lahko opredelimo kot spremembe v biosferi in uporabo mrtvih, živih, finančnih in človeških resursov, da bi zadostili potrebam človeka in izboljšali kakovost življenja. V intenzivnosti teh sprememb in njihovi obliki se kažejo zelo različni pristopi, ki so odvisni od danega zgodovinskega trenutka oziroma razmerja sil v družbi.

Klasični model zapadnih ekonomij je pojmoval in pojmuje še danes kot centralno točko razvoja ekonomski sistem in njegove institucije. Razvoj človeka kot osebnosti je bil v začetku razvoja le sekundarnega pomena. Predstavlja le servis za ekonomski sistem – stroj. Od tu prihaja zelo zgodovna oznaka za delovne ljudi – delovna sila. Ta razvoj je zasnovan na predpostavki, da je uspešen ekonomski sistem prvi pogoj za doseganje vseh drugih vidikov človekove blaginje. Pri signalih nevarnosti, npr. zaradi preobremenitve okolja, se vsa pozornost usmeri na zmanjšanje ekscesov, ne pa na spreminjanje temeljnih odnosov med naravo in družbo. To je lastnost vseh družb, katerih ekonomska moč je večja kot

so osnovne potrebe za preživetje njenih članov. To je v bistvu industrijski ali postindustrijski pogled na svet, katerega izvor in samopotrjevanje temelji na veliki neenakopravnosti v razdelitvi svetovnega bogastva, na neenakopravnosti v svetovni trgovini s kapitalom in dobrinami vseh vrst.

Njegove lastnosti lahko opišemo z naslednjimi ugotovitvami:

- socialna blaginja družbe se enači z višino družbenega proizvoda;
- navzoča je močna integracija znanosti in ekonomije v službi zvečevanja proizvodnje dobrin in širjenja storitvenih dejavnosti;
- tradicionalno »znanstveni« pristop pri reševanju družbenih in skupnih problemov, ki pelje v razslojevanje pri odločanju. Znanstvenik specialist ali znanstvena institucija dobiva vodilno vlogo. »Nestrokovnjaki« naj se ne vtikajo v »posvečene« stvari (energetika, informacijski sistemi itd.);
- povečuje se specializacija, institucionalizacija, centralizacija in monopolizacija, da bi se zagotovila večja učinkovitost in izkoristek v vseh elementih sistema;
- svobodna trgovina in tržišče sta sprejeta kot tista cena, ki se plačuje, da bi se zagotovil zdrav ekonomski sistem. Inflacija nezaposlenosti (ali pa omejena, toda stalna navzočnost nezaposlenih v sistemu, kot pritisk na tržišču »delovne sile«), degradacija okolja (v najširšem pomenu besede) zaradi ekonomske rasti, delo in proizvodnja za zabavo in potrošnjo itd. so posledica takih odnosov;
- socialne pravice so označene z »vsakemu po njegovih sposobnostih«, pri čemer se te sposobnosti merijo s prispevkom pri povečevanju družbene produktivnosti v sprejetem ekonomskem sistemu.

Posledice takih pogledov na svet povzročijo:

- intenzivno rabo naravnih resursov in s tem povezano manjšo ali večjo degradacijo okolja (potrošniška družba);
- alienacijo, nezadovoljstvo in relativno obubožanje sredi bogastva;
- naraščanje birokracije, zakonov, predpisov, odlokov itd.;
- nemožnost državljanov in družbenih institucij, da bi se uprli takemu razvoju.

Vsak lahko sam presodi, katere značilnosti take družbe in v kakšnem obsegu jih doživljamo tudi v samoupravnem socializmu v Jugoslaviji.

Ker je Slovenija na stičišču med zahodnim in vzhodnim modelom, je logično, da so nekatera protislovja v razvoju družbe tu najbolj izrazita. Želeli bi imeti način življenja in standard, kot ga imajo razvite dežele zapada; mnoge odnose uravnavamo kot tipične kapitalistične družbe, hkrati pa smo vpeti v samoupravno normirano družbo, katere produkcijski odnosi so zasnovani na popolnoma drugih izhodiščih. Ker ne moremo zaradi notranjih dilem človeka preseči nasprotij, ki se dnevno porajajo v danem prostoru in času, ne zadoščamo niti samoupravnim normam pri razvoju družbe niti zapadnim zahtevam po produktivnosti, učinkovitosti itn.

Razkorak je vsak dan večji. Da bi ohranili visok osebni in družbeni standard – ob izredni neučinkovitosti pri uporabi kapitala in v produkciji – smo si ob znanih personalnih spremembah konec sedemdesetih let nabrali toliko dolgov, da smo za dobro desetletje ali več ujeti v mrežo zahodnega kapitala. Le-ta nima interesa, da se samoupravljanje in socialistični družbeni odnosi širijo po svetu. Kot dokaz, kako neuspešna je takšna razvojna strategija, naj bi služila prav Jugoslavija, kjer spretno izkoriščajo mednacionalne odnose za povečevanje notranje neučinkovitosti. Posebne značilnosti teh odnosov lahko strnemo v dve glavni skupini:

– država naj bo porok in plačnik vseh dolgov, ne glede na to, kdo se je zadolževal;

– izvozne cene za surovine in proizvode iz Jugoslavije naj bodo pod krinko slabe kvalitete tako nizke, kot je le mogoče.

K prvemu lahko rečemo le to, da je v nasprotju s splošno filozofijo kapitalističnega sveta, kjer vsak subjekt odgovarja v celoti za svoje finančne transakcije (svobodna trgovina in tržišče). Čeprav zadeve niso preproste, smo si s pristankom na popolno odgovornost države za vračanje dolgov nakopali bistveno več težav, kot pa bi jih imeli v primeru, ko bi kapital reševal svoje dolgove s sanacijo naših podjetij.

K drugemu pa lahko rečemo, da je posledica izvoza za vsako ceno. Rezultira pa v popolnem zgubljanju nacionalnega ponosa na zunanjem tržišču (razen redkih izjem) in ekstremnem izkoriščanju delovnega človeka v Jugoslaviji za dobrobit in visok življenjski standard državljanov v zapadnih deželah. V takih razmerah je planiranje družbenega razvoja v odnosu do kakovosti življenja, zdravega okolja, socialističnih samoupravnih odnosov zelo težavna, morda celo nerešljiva naloga. Žal tudi pretekli kongresi niso podali jasnih izhodišč. Bolj so se ukvarjali s kurativo kot pa s preventivo. Nujno bi bilo potrebno osvetliti nekatere dolgoročne poglede na življenje v samoupravni socialistični družbi. Pri tem naj ne bi bilo osnovno vodilo družbena organiziranost, ampak vizija realnega življenja.

Ob znanem napredku, ki so ga dosegle razvite dežele na tehničnem področju, in po grobi oceni nadaljnjega razvoja, lahko približno opredelimo željeno kakovost življenja v naših razmerah, upoštevajoč zgodovinske in geografske danosti.

Kakovost življenja opredeljujeta tako materialno kot duševno blagostanje. Pod ta pojem se torej uvrščajo:

– ustvarjanje ugodnih delovnih in življenjskih pogojev, pogojev za osebni razvoj in razvoj delovnih organizacij;

– zagotavljanje možnosti za smotno in prijetno uporabo prostega časa;

– ustvarjanje uravnoteženega odnosa med grajenim in naravnim okoljem v dobro človeka;

– zagotavljanje takšne socialne varnosti, da je omogočeno uspešno ustvarjanje na vseh področjih in ravneh.

Ker duševno blagostanje ni vedno v tesni povezavi z materialnim, je ob tem razmišljanju potrebno posvetiti posebno pozornost vprašanju narodnega dohodka in njegovi uporabi.

Vsem je znana resnica, da lahko človek živi srečno na različnih ravneh porabe materialnih dobrin. Vprašanje je le, kakšna je tista najnižja raven, ki bo omogočala uspešen razvoj naroda, smotno uporabo prostora in naravnih danosti.

Če izhajamo iz osnovnih opredelitev naše družbe, da sta delo in rezultati dela najpomembnejši merili uspešnosti posameznika in osnovi za njegovo materialno blagostanje, potem je *prva naloga*, da zagotovimo vsem dela sposobnim ljudem *ustrezno, družbeno koristno delo*.

Ker je trenutno družba organizirana tako, da veliko število dela sposobnih opravlja družbeno nekoristno delo, je potrebno spremeniti nekatere dela in naloge. Pri tem mislimo predvsem na *nesmotno organizacijo* upravnih in samoupravnih institucij, njihovo tehnološko zaostalost in birokratsko miselnost, ki se kaže v popolnem nezaupanju v občana in njegovo besedo.

Sodobna informatika omogoča, da bi ob sorazmerno majhnih stroških in stalnosti organizacijskih oblik avtomatske obdelave podatkov pripravljali gradiva

za SIS itd. Brez škode za samoupravljanje bi lahko večino računovodskih in informacijskih opravil za SIS materialne in nematerialne proizvodnje, za občinsko in republiško upravo opravljali mehanizirano.

Zavzemamo se torej za sodobno organizacijo v upravi in samoupravi, ki bi ob navidezni centralizaciji omogočala z ustrežno terminalsko mrežo popolno informacijo in neokrnjeno samoupravljanje. Za narod, ki je po številu prebivalstva enak predmestju nekega vele mesta, drobljenje opravil samo povečuje notranjo neučinkovitost. S tem bi se sprostilo veliko število visoko in srednje kvalificiranih ljudi, ki bi se usmerili v delo za povečanje vrednosti kapitala. Ker se ta dela praviloma ustvarjalna, bi to brez dvoma pozitivno vplivalo na kakovost življenja.

Naslednje vprašanje je, koliko koristnega dela je potrebno za normalno življenje Slovencev, za njihov obstanek in razvoj?

Sedanje izčrpavanje delovnih ljudi v posameznih industrijskih obratih (lesnih, tekstilnih, itd.) ob izrabljeni opremi, in na drugi strani lagodno življenje birokratske strukture, ne pelje v socialno harmonijo. Razen tega je izkoriščanje in delovna obremenitev največja tam, kjer je izvoz največji. Nesorazmerje med ustvarjenim izvozom Slovenije, njeno materialno osnovo, produkcijskimi sredstvi in številom prebivalcev se mora ob sedANJI strukturi dela nujno pokazati na zdravju prebivalstva in ekoloških obremenitvah okolja.

Zaradi tega menimo, da je potrebno pretehtati in podrobno analizirati usmeritve pri surovinski, energetske in delovno intenzivni proizvodnji. Naslednje desetletje bi moralo biti obdobje opuščanja take proizvodnje in njeno nadomščanje z drugo. Ob tem moramo seveda razrešiti vprašanje surovinske oskrbe in oskrbe s hrano.

Če bi se dolgoročno opredelili za oblikovanje družbe »srečnih ljudi« in jo zasnovali kot *svobodno, samoupravno, materialno racionalno in ekološko osveščeno*, potem bi morali že danes pričeti s spreminjanjem nekaterih vrednot, ki so bile tipične za zapadno potrošniško družbo konec 60. let, pri nas pa se pojavljajo z 10 do 15-letno fazno zakasnitvijo. Kaj s tem mislimo? Naj naštejemo nekaj primerov potrebnih sprememb – od hrane, bivanja, transporta, proizvodnje, izobraževanja, kulture in znanosti.

Pridelava in predelava hrane je tesno povezana z umetnimi gnojili (energetske zahtevna) in uporabo zaščitnih sredstev. Slovenija ima vse možnosti, da zaokroži svoj *biološki cikel* tako, da pridelava hrano, ki bo *ekološko čista* in z uporabo sodobnih znanstvenih metod pridelovanja, v količinah, ki zadoščajo za *domačo uporabo* ter turizem.

Cena take hrane se ne more primerjati s ceno »standardne« hrane – predvsem ne v izvozu ali v turistični ponudbi.

Vprašanje je le eno: ali ni naša zemlja že tako onesnažena, da tega ni mogoče več uresničiti. Gornji primer zahteva primerno prestrukturiranje našega kmetijstva, pomeni uvajanje znanosti tudi v individualno kmetijsko proizvodnjo, njeno širjenje in bistveno izboljšanje kvalifikacijske strukture na kmetijah. Smotrna organiziranost zainteresiranih kmetov v zadrugah pa bi omogočila tudi visoko samoupravno povezanost z družbenim kmetijstvom. To bi se pokazalo tudi na zdravju prebivalstva, znižanju stroškov v zdravstvu, znižanju uporabe energije in ne nazadnje v ekološkem ravnotežju v naravi.

Število družin in število stanovanj v Sloveniji sovpada. Kljub temu moramo za mlade družine graditi letno 5 – 6 tisoč novih stanovanj. Velika poraba plodne zemlje, gradnja v ekološko neprimernih dolinah in visoki stroški komunalnega

opremljanja, opuščanja številnih zgradb v prometno težje dostopnih krajih nas mora peljati k razmišljanju, da stanovanjskega prostora ne uporabljamo smotrno. Ob upoštevanju vseh socialnih in družbenih interesov bi lahko oskrbeli primerno bivanje vsem, in sicer ob bistveno manjši novogradnji in intenzivnejši revitalizaciji. Smotrna raba je tu brez dvoma povezana z našimi družbenimi opredelitvami o dobrini »stanovanje«, čeprav se le-te nanašajo komaj na polovico vseh stanovanj – namreč stanovanj v družbeni lasti. Zaradi dolgoročnosti, vpliva na okolje, na gradbeno dediščino, ki jo bomo zapustili zanamcem, je potrebno na tem področju vendar spremeniti tako družbene opredelitve o stanovanju kot dobrini in njegovi ekonomski vrednosti. Razen tega pa lahko prav to področje mobilizira neizmerno velika prosta privatna sredstva, mobilizira ljudi za prostovoljno delo, delo za razvedrilo itd. Vrednost vloženi sredstev v individualno gradnjo in tržna vrednost teh objektov to nedvomno potrjujeta.

Torej manj graditi, več vzdrževati in obnavljati ter smotrno uporabljati obstoječi stanovanjski prostor.

Transport je imel na Slovenskem zelo različno vlogo. Smotrno organizirana družba potrebuje kvaliteten transportni sistem. Z ekološkega vidika ima prednost železnica. Toda cestno omrežje je s svojo kapilarnostjo nepogrešljivo. Vprašanje, ki tu nastopi, je vprašanje namembnosti. Brez velikih dvomov lahko rečemo, da gradnja avtomobilskih cest zato, da bi pospešili tranzitni promet težkih vozil skoz Slovenijo, ni smotrna. V kolikor bomo zgradili avtocestni križ, potem mora biti njegova namembnost predvsem v optimizaciji lokalnega transporta. Daljinski in masovni transport mora prevzeti železnica. Zato njena hitra in učinkovita modernizacija ne bi smela biti vprašljiva. Žal sedanja smer razvoja ni taka. Ne gradimo drugega tira do Jesenic, ne moderniziramo dolenjske proge, ne urejamo dovolj hitro primestnega železniškega prometa. Ob tem pa nam je avtobusni promet že zrasel čez glavo, da o tovrnem sploh ne govorimo. Ker proizvajalci niti uporabniki težkih motornih vozil ne pokrivajo stroškov škode na cestah niti niso odgovorni za škodo v okolju, je uporaba teh vozil navidezno narodnogospodarsko utemeljena – kar pa je seveda velika zmeta. Če hoče kdo imeti speljano skoz Slovenijo tranzitno avtocesto za težki tovrni promet (upamo, da vsi pametni Slovenci za to varianto niso), potem naj pokriva tudi celotne stroške (gradnje, vzdrževanja in ekologije).

O ekoloških problemih v proizvodnji je bilo veliko napisanega. Dve stvari sta jasni:

- v Sloveniji ne moremo nadaljevati z materialno, delovno in ekološko zahtevno proizvodnjo;

- vse kar proizvajamo, mora imeti pečat smotrnosti in ekološke ustreznosti.

Velikoserijsko proizvodnjo s poprečno kvaliteto naj bi dopolnila maloserijska proizvodnja z visoko kvaliteto in dolgo življenjsko dobo. Načelo, da je potrebno izdelati predmete večjih vrednosti, katerih tehnološki razvoj je dosegel svoj vrh s tako dolgo življenjsko dobo, da služi vsaj eni generaciji, bi moralo postati pravilo. To prinaša sicer hitrejše zasičenje domačega trga, hkrati pa pomeni prihranek pri materialu, energiji in delu.

Posebno pozornost bi morali posvetiti proizvodnji prevoznih sredstev za individualni promet. Kolo, moped in izredno lahek avto za vožnje na kratke razdalje bi morali biti cilji nadaljnega razvoja. Kolesarstvo, kolesarske steze zunaj prometnic pomenita skupaj s smučarskimi teki za slovenski turizem popolnoma

nov izziv. Ekološko čisto, zdravju koristno in za rekreacijo primerno prometno sredstvo je danes močno zapostavljeno.

Uporaba mopeda – dvokolesa, ki terja zelo malo surovin pri proizvodnji in malo energije pri uporabi, lahko ob ustreznem tehnološkem napredku (zgorevanje, hrup) dobro poteši željo človeka po relativno hitrem transportu.

Kadar dvokolo zaradi svojih vozni lastnosti ni primerno za uporabo (vreme, stabilnost, starost voznika, bolezen), bi ga lahko zamenjal zelo lahek avto s plastično karoserijo, dolgo življenjsko dobo, malim motorjem (z notranjim zgorevanjem ali elektro) in s prostorom za 2 osebi s prtljago. Pretežni del osebnega transporta bi lahko opravili na ta način ob polovični porabi goriv in surovin. To je tudi tehnološki izziv za proizvajalce, saj takega vozila na tržišču še ni. Pomeni pa uvajanje nove tehnologije in prilagajanje stare novim potrebam.

Naj sklenemo s primeri. Vse te drobne spremembe, ki so bile do sedaj naštet, pogojujejo tudi spremembe v morali – poslovni, občni, spremembe v odnosih med ljudmi.

Vizija bodočega življenja v Sloveniji bi morala temeljiti na ugotovitvah:

- da si kakovost življenja in okolja ter industrijski razvoj nista v nasprotju, seveda ob uporabi ustreznih tehnologij;

- da morajo dobiti varčevanje, smotrnost in znanje pri uporabi naravnih virov v načrtih razvoja prednost;

- da je potrebno preprečevati proizvodnjo zaradi potrošnje;

- da morajo biti spremembe v proizvodnih procesih in načinu življenja ekonomsko stimulirane in socialno zaželjene;

- da mora priti do ekološkega ravnotežja med vsemi aktivnostmi v prostoru in naravi.

Zato bi bilo potrebno izdelati nove materialne bilance potreb v Sloveniji živečih ljudi – ob upoštevanju doslej naštetih zamisli in ugotovitev; uskladiti koristno in »manj koristno« delo s temi bilancami, in ugotoviti, ali lahko s presežkom dela zagotovimo ustrezen narodni razvoj. Načelo narodnogospodarske smotrnosti mora vsebovati tudi načelo, da delamo zato, da bi bolje živeli, torej da ne živimo zato, da bi delali.

S splošnim konsenzom pa bi se morali dogovoriti o nekaterih spremembah v naši družbi, po katerih bi se v pogledu kvalitete razlikovali tako od zapadne potrošniške kakor tudi od vzhodne družbe realnega socializma. Ko govorimo o teh spremembah, imamo v mislih sproščanje ustvarjalnosti posameznika v njegovo osebno in splošno družbeno korist. Norme obnašanja in moralne norme pa morajo poskrbeti za ravnotežje obeh interesov. Naša ustava v veliki meri omogoča takšno oblikovanje bodoče družbe, zato bi morali odpraviti vso tisto zakonodajo, ki osnovno ustavno zamisel samoupravne družbe nepotrebno zapleta in pogosto omejuje zdrav, naravni razvoj.

Naj bo to »tehnološko« razmišljanje pobuda teoretikom marksizma za prevrednotenje nekaterih vrednosti, ki so s časom zastarele in onemogočajo mladim socialističnim družbam, da bi prišle na čelo razvoja v svetu.

Razvoj mesta Maribora na osnovi ekoloških danosti

Uvod

Zavest o pomenu čistega okolja se pojavi šele tedaj, ko človeška družba doseže tisto razvojno stopnjo, ko zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb in kopičenje materialnih dobrin nista več edina smotra človekovega delovanja. Takrat se posamezniki in družba zavedo, da je čisto okolje eden bistvenih dejavnikov, ki določajo kvaliteto življenja. V razvitem svetu je to spoznanje dozorelo v šestdesetih, pri nas pa v sedemdesetih letih.

Prve ugotovitve, do kakšne mere je človek s svojo aktivnostjo okolje že onesnažil, so bile in so še vedno običajno šokantne. Povezave med nadaljnjim razvojem in celo obstojem družbe ter stanjem v okolju hitro pokažejo, da postaja onesnaženo okolje izredno močan omejevalni razvojni dejavnik v širšem smislu. Človekovo zavestno delovanje na zemlji, takšno kot je bilo v preteklosti in je v glavnem še marsikje danes, vodi do rušenja naravnega ravnotežja in končne posledice se pokažejo prav na človeku in njegovem zdravju. Reakcija družb, ki so se zavedle svoje ogroženosti zaradi onesnaženega okolja, so razumljive. Sprejetih je bilo vrsta zakonskih in tehničnih ukrepov, s katerimi v posameznih državah skušajo najprej zaustaviti, nato pa čimbolj zmanjšati onesnaževanje okolja.

Onesnaženost okolja zajema vsa področja in jo običajno delimo na onesnaženost ozračja, onesnaženost vod, problematiko hrupa, ravnanje z odpadki in degradacijo pokrajine. Kljub takšni delitvi, ki ima tudi zakonsko osnovo, je treba dogajanja v prostoru obravnavati celovito predvsem zaradi tesne medsebojne povezanosti vseh navedenih področij. Problemi okolja se v svoji celovitosti izražajo najbolj v mestih in njihovi okolici, saj je v industrializiranih deželah prav tu skoncentriranih največ prebivalcev.

Tudi Maribor, ki s svojimi 120.000 prebivalci sodi med srednje velika industrijska mesta, pestijo vsi ti problemi:

- onesnaženost ozračja zaradi velikega števila kurišč in gostega prometa;
- onesnaženost vod zaradi nenadzorovanega izpuščanja industrijskih in komunalnih odpadkov ter zaradi neprimerne ravnanja z odpadnimi ter raznimi nevarnimi snovmi;
- prekomerni hrup zaradi neurejenega in napačno speljanega prometa;
- veliko število divjih in za okolje, predvsem podtalnico, nevarnih odlagališč vseh mogočih odpadkov, med katerimi je na mariborskem območju največ opuščenih gramoznic.

Center za varstvo okolja pri Zavodu za zdravstveno varstvo je že pred desetimi leti, ko je bil ustanovljen, spoznal potrebo po celoviti obravnavi prostora z vidika ogroženosti okolja in je tako zasnoval tudi svoj razvojni program, četudi ga je koncem prejšnjega in v začetku tega desetletja postopno uresničeval. Razumljivo je, da se vsako obvladovanje problema prične pri vhodnih podatkih. Konec prejšnjega desetletja ni bilo za Maribor praktično nobenih podatkov, kakšno je stanje v okolju, kakšni so zrak, hrup ali voda, o problematiki ravnanja z odpadki je

komaj razmišljalo nekaj ljudi v Sloveniji. Med Mariborčani je veljalo mnenje, da je zrak več kot odličen, saj imamo poleg mesta gozdnato Pohorje, pitna voda je odlična, saj prihaja s Pohorja in se kot podtalnica odlično filtrira in prečisti v pesku in gramozu, hrup je pa nujno zlo civilizacije in osebnega standarda in se tako ne dá proti temu nič ukrepati.

Zato je razumljivo, da so bile prve ugotovitve v letih 1978 in 1979, da sodi Maribor po onesnaženosti zraka med najbolj umazana mesta v Sloveniji, naravnost šokantne. Prve sistematične meritve komunalnega hrupa, na osnovi katerih je Center za varstvo okolja pri Zavodu za zdravstveno varstvo izdelal prvo karto hrupa za celo mesto, so pokazale, da zelo majhen del (20%) prebivalcev Maribora lahko ponoči spi pri odprtih oknih in da so območja v mestu, kjer prometni hrup onemogoča normalen pogovor med ljudmi, ki hodijo ob cesti. Onesnaženje pitne vode s tri- in šestvalentnim kromom mnogi v začetku niso jemali resno, dokler ni Center za varstvo okolja odkril v pitni vodi še organska topila v istem viru.

Onesnaženost pitne vode v Rušah prav tako z organskimi topili je pospešila resnejša razmišljanja in akcije pri ravnanju z odpadki.

Te prve, za Mariborčane šokantne ugotovitve so pokazale, da stanje v našem prostoru še zdaleč ni v redu, da sta nagel razvoj mesta in z njim v zvezi pospešitev kemizacije našega življenja prerasla znanje o pravilnem načrtovanju razvoja mesta, v katero je nujno treba vključiti ekološko sestavino. Ta prva leta so bila usmerjena skoraj izključno k odkrivanju problemov na mariborskem območju, njihovim naglim sanacijam, kolikor jih je bilo pač mogoče kratkoročno izvesti, predvsem pa k osveščanju prebivalstva in njihovih predstavnikov v upravi ter družbenopolitičnih organizacijah in skupnostih. Po ugotovitvah dejanskega stanja, ki ga Center za varstvo okolja spremlja še nadalje, je razumljivo, da je poteklo nekaj časa, da so si tako aktivni družbeni dejavniki kot tudi večji del prebivalstva, ki je probleme razumel in se jih zavedel, na mariborskem območju opomogli od šoka. Naslednja faza nalog pri urejanju prostora logično sledi, kljub temu da so se v mestu Mariboru z okolico še po letih 1981 in 1982 praktično vsako leto dogodile kakšne ekološke nesreče ali pa je bilo odkrito kakšno novo onesnaženje, ki ga je bilo treba sanirati.

Ekološke danosti in stanje na področju varovanja okolja

Mesto Maribor leži ob Dravi na izhodu iz Dravske doline. Postavljeno je na prodnata tla na levem in desnem bregu Drave, pri čemer na severu meji na gričevnate Slovenske gorice, ki so v osnovi iz glinenega laporja, proti jugu meji na Pohorje, proti vzhodu in jugovzhodu pa se širi na prodnato Dravsko polje, kjer so danes večje pomembnejše poljedelske površine. Mesto je bilo v preteklosti predvsem na levem bregu Drave z industrijskim centrom v Melju. Nagel razvoj mesta je zasedel površine proti Pohorju ter proti jugu in jugovzhodu v ravninski del, kjer je bila gradnja tudi najcenejša; kmetijske površine v preteklosti žal niso imele ustrezne cene. Dokler nismo poznali in se zavedli problemov, se je mesto naglo gradilo in obnavljalo, vsak blok je dobil svojo kotlovnico, o toplifikaciji večjih območij mesta ni nihče razmišljal. Prav tako ni nihče razmišljal o izgradnji industrijske cone na območjih, ki bi naj bila v prihodnosti vir pitne vode ne samo za Maribor, ampak tudi za druga območja v severovzhodni Sloveniji.

Že prve meritve onesnaženosti ozračja v sezoni 1978/79, čeprav samo na

osnovnih kazalnikov onesnaženosti, t. j. SO_2 in prašnih delcev, so pokazale, da je bila pozimi onesnaženost ozračja nad dovoljenimi koncentracijami po naših predpisih in daleč nad priporočili WHO (Svetovna zdravstvena organizacija). Kataster virov onesnaževanja, ki ga je Center za varstvo okolja izdelal prvi v Sloveniji, je pokazal, da so skupne emisije v ozračje med eno kurilno sezono okrog 8000 t SO_2 , 1400 t prahu, 1000 NO_x , 530 t ogljikovodikov, 1000 t CO. Prostorska razporeditev virov onesnaževanja kaže, da industrijski viri onesnaževanja vplivajo predvsem na bolj oddaljeno okolico, zrak v mestu Maribor pa je onesnažen predvsem zaradi velikga števila majhnih in srednje velikih kotlovnice, ki so skoncentrirane v širšem mestnem središču. Povprečne koncentracije SO_2 v kurilnih sezonah od leta 1978 do 1986 kažejo na nihanje med 0,21 do 0,25 mg/m^3 ter izredno povečanje na 0,42 v sezoni 1984/85 ter rahel padec v sezoni 1985/86 zaradi nekoliko ugodnejših meteoroloških razmer. Stanje se je zaradi širše uporabe kakršnegakoli premoga slabšalo iz leta v leto in pa tudi zaradi cen vseh kuriv, ko so prebivalci obvladovali problem ogrevanja po sistemu »znajdi se, kot veš in znaš«. Onesnaženost ozračja se zaradi prevladujočih vetrov širi proti jugovzhodu, zato so povečane koncentracije z vsemi vrstami snovi (SO_2 , prašni delci, organske snovi) prav v tem predelu mesta.

Najčistejši del sta južni in zahodni del mesta, kjer so v splošnem koncentracije škodljivih snovi redko presežene, osnovni pogoj za to pa je dosledno izvajanje vseh ukrepov za preprečevanje emisije prašnih delcev Tovarne dušika Ruše.

Po letu 1978 so Mariborčani zaradi onesnaženosti pitne vode doživeli vrsto šokov:

- onesnaževanje glavnega vira pitne vode za Maribor s Cr^{6+} in organskimi topili - sanacija: prva ukinitvev in porušenje delovne organizacije vključno s temelji;

- onesnaženje pitne vode v Rušah z organskimi topili - sanacija: črpanje vode na prosto, povezava mariborskega vodovoda z Rušami in večji nadzor nad odpadnimi topili v delovnih organizacijah;

- razlitje kurilnega olja v TAM-u - sanacija: črpanje vode iz vodnjakov v kanalizacijo;

- onesnaževanje vode z organskimi topili v vodnjaku Tezno I - sanacija: obnovev tehnoloških naprav in kanalizacije v Elektrokovini in črpanje vode iz vodnjaka na prosto;

- onesnaženje vodnjakov Bohova I in II s pesticidi in drugimi škodljivimi snovmi, kar je ogrozilo oskrbo okrog 40.000 Mariborčanov s pitno vodo in pospešilo vsa prizadevanja in ukrepe mesta Maribora za pridobivanje novih virov pitne vode na Mariborskem otoku, na Dravskem polju in iz bodočih akumulacij pohorskih potokov ter za zavarovanje obstoječih in novih virov.

Težave pri oskrbi prebivalstva z zdravo pitno vodo so sprožile, žal ne povsod, prehod na ločevanje tehnološke od pitne vode. Gospodarska zbornica Slovenije za Podravje pa si prizadeva, da bi bila cena pitne vode, ki se uporablja za tehnološko, tako visoka, da bi vsaka delovna organizacija zagotovila fizično ločevanje tehnološke in sanitarne vode, reciklažo in uporabo manj čiste vode tam, kjer to tehnologija dopušča. Osnovno vodilo pri vseh akcijah v mariborskem prostoru je namreč to, da so se zaloge zdrave pitne vode izredno zmanjšale.

Hrup učinkuje na ljudi vedno skupaj z drugimi parametri okolja. Zanimivo je, da se nad prekomernim hrupom v zadnjih letih pritožuje več ljudi kot nad slabim

zrakom ali onesnaženo vodo. Splošne ugotovitve o komunalnem hrupu so naslednje:

– Glavni in daleč najpomembnejši vir hrupa v Mariboru je cestni promet. Prometni hrup ogroža največ ljudi, vedno več pa je pritožb zaradi hrupa, ki ga povzročajo prireditve, deloma industrijske oz. obrtne dejavnosti, v novejših zgradbah pa so pritožbe zaradi hišnih napeljav.

– Dosedanje načrtovanje mesta ni upoštevalo nikakršnih smernic za varstvo pred hrupom. Ves tranzitni pa tudi mestni promet sta speljana in bosta še dolgo skozi mesto. Še vedno je močno obremenjena glavna prometna žila skozi Maribor, ob kateri so šole, vrtci, bolnišnice, zdravstveni dom, stanovanjske zgradbe. Hitra cesta je kljub nekaterim protihrupnim ukrepom ob sami cesti le malo prispevala k zmanjšanju hrupa v Mariboru, predvsem zaradi v osnovi zgrešene lokacije, ker ni obvoznice in vodi preko precejšnjega dela mestnega bivalnega območja.

Žal se prekomernega hrupa ne da odpraviti z enkratno akcijo, ampak zahteva obvladovanje tega problema dolgotrajno in preudarno delo, večkrat povezano z velikimi materialnimi stroški. Osnova izogibanja vsem težavam v prihodnosti pa je pravilno načrtovanje izgradnje in razvoja mesta v celoti ter njegovih posameznih delov, kamor že morajo biti vtakani ukrepi glede varstva pred prekomernim hrupom.

Ravnanje z odpadki je za naše območje relativno nova veda. Vsak pač gleda na odpadne snovi kot na nekaj umazanega, nepotrebne, kar je treba skriti, zakopati in podobno. Tak odnos med prebivalstvom obstaja še danes, čeprav se je ravnanje z odpadnimi snovmi v tujini razvilo do izredne tehnološke stopnje predvsem v smislu pridobivanja sekundarnih surovin in zmanjšanja volumna. Pri ravnanju s komunalnimi odpadki nismo prišli mnogo dlje, kot smo bili pred dvajsetimi ali tridesetimi leti. Nihče ni pomislil, da »sanacije« opuščenih gramoznic s komunalnimi odpadki, pestrimi kot so, onesnažujejo podtalnico, ki je za večji del Slovenije glavni vir pitne vode. Ob tem pa vemo, da so lahko izcedne vode iz odlagališč komunalnih odpadkov mnogo bolj toksične kot marsikateri industrijske odpadne vode, deponijski plin pa je lahko nevaren, lahko pa se tudi izkoristi kot kakovosten energetski vir. Pri ravnanju s posebnimi odpadki, ki vsebujejo nevarne snovi, je Maribor dejansko naredil največ v Sloveniji. Ni čakal na republiško rešitev, ampak je zgradil svoje odlagališče za trdne in pastozne posebne odpadke, ki že dve leti obratuje. Tako je v Mariboru obvladan problem okrog 80–85% vseh nevarnih odpadkov. Evidenca posebnih odpadkov na našem območju ni popolna in kataster odpadkov bo treba obnavljati, obenem pa pri novih naložbah in pri rekonstrukcijah starih tehnologij izbirati takšne postopke, kjer odpadkov ne bo ali jih bo mogoče reciklirati ali porabiti kot surovino za kak drug vzporeden tehnološki postopek. Osnovna smer je jasna: zmanjšati skupne količine vseh vrst odpadkov.

Smernice za upoštevanje varovanja okolja pri dolgoročnem razvoju mesta Maribora

Kaj lahko naredi za sanacijo obstoječih razmer v okolju in za razvoj mesto Maribor!

Popolnoma jasno je, da lahko probleme v okolju na območju Maribora obvladajo le Mariborčani. Potrebne bodo najprej dokaj jasne politične opredeli-

tve, podobne kot so bile nakazane v resoluciji za leto 1986 za reševanje vprašanj pitne vode, šele nato bodo lahko sledile konkretne akcije. Te politične opredelitve pa bo pri konkretizaciji planov in vodenju akcij potrebno dosledno upoštevati ter uporabljati predvsem znanje in strokovnost, ki ju je tudi v tem prostoru dovolj na razpolago; treba ju je samo vključiti in organizirati, predvsem pa sklepom verjeti in jih upoštevati brez političnih kompromisov. Pogoste ekološke evforije ob ugotovitvi onesnaženj v okolju namreč ne vodijo nikamor, ob njih se po nepotrebnem burijo duhovi, nihče več nikomur ne verjame in preverja pri eni ali drugi inštituciji ali celo v tujini, strokovna obravnava in presojanje problemov sta potisnjeni v ozadje, in tisti, ki se spoznajo na vse, običajno preglasijo stroko.

Ekološki dejavniki, ki že danes omejujejo razvoj mesta Maribora, so po eni strani hipoteka slabo načrtovanega razvoja in izgradnje mesta v preteklosti, po drugi strani pa prostorska omejitve širjenja mesta proti jugovzhodu zaradi kakovostnih kmetijskih površin in zaradi varovanja podtalnice Dravskega polja, ki je že rahlo onesnaženo s pesticidi in mineralnimi olji, okrog Kidričevega s cianidi, toksičnimi kovinami in močno alkalnimi elementi. Kot posebni omejitveni dejavnik, na katerega pa ne vpliva samo Maribor, bi navedli še reko Dravo, ki je dosegla skozi leta takšno stopnjo onesnaženosti zlasti s svincem, da so ribe, s katerimi se hrani znaten del prebivalstva ob Dravi, tik pod mejo zdravstvene neoporečnosti.

Mesto Maribor bo moralo pri načrtovanju svojega razvoja upoštevati naslednja dejstva, ki so hipoteka preteklosti:

- ozračje na določenih območjih mesta je onesnaženo do te meje, da je vsako dodatno onesnaženje nedopustno;

- vsako dodatno onesnaževanje podtalnice je nedopustno, sicer bo podravska predel severovzhodne Slovenije ostal v prihodnosti brez pitne vode;

- komunalni hrup je v Mariboru daleč nad dovoljenim glede na urbanistično razdelitev mesta na cone, katerih namembnost mora upoštevati varstvo pred hrupom;

- vzrok za večino onesnaženj podtalnice – s tem pa neposredno pitne vode – je bilo nepravilno ravnanje z odpadnimi snovmi ali malomarnost, delno tudi nevednost pri ravnanju z nevarnimi snovmi.

Osnovne smernice za varovanje okolja, ki jih bo mesto Maribor moralo pri svojem razvoju upoštevati, so v bistvu kombinacija saniranja obstoječega stanja z načrtovanjem, rekonstrukcijami in obnavljanjem posameznih območij mesta. Pri tem je treba upoštevati tudi dejstvo, da je za izboljšanje kakovosti ozračja v mestu bolje postaviti industrijske obrate (vire tehnoloških emisij) v jugovzhodni del mesta, kar pa je z vidika varovanja zaloga podtalnice na Dravskem polju slabo. Južni in zahodni del Maribora imata relativno čisto ozračje, tam so tudi glavni viri pitne vode; stanje je treba ohraniti oziroma še izboljšati. Očitno mora mesto izbirati pri poseljevanju in pri gradnji industrije kot potencialne nevarnosti med večjim in manjšim zlom, predvsem pa precej natančno poznati razvojne načrte posameznih industrijskih vej.

Za vsako dolgoročno načrtovanje razvoja mesta z vidika varovanja okolja bo treba najprej opraviti inventarizacijo prostora in natančno spoznati obstoječe stanje v tem prostoru.

V Mariboru nam je delno uspelo izboljšati kakovost zraka in pitne vode, deloma zagotoviti odlagališče za posebne odpadke. Ostalo je še mnogo, za kar ne vemo, kako je v prostoru porazdeljeno ali da sploh obstaja: kakovost in količine

odpadnih vod, vrste in količine surovin in izdelkov, ki so nevarni okolju, emisije iz tehnoloških procesov, onesnaženost kmetijskih površin, industrijski odpadki, vsebina v opuščeni gramoznicah in drugo. Z inventarizacijo prostora bo tudi mogoče dolgoročno vključiti v razvoj mesta vse spremljevalne zmogljivosti (npr. toplarne, predelovalnice in reciklaže odpadkov, čistilne naprave v vodi itd.), da ne bomo ponovno dosegli stopnje, ko bo kak ekološki dejavnik zavrl načrtovani razvoj.

V tem in še naslednjem srednjeročnem obdobju bo moralo mesto Maribor v predelih, kjer je zrak prekomerno onesnažen, spodbujati uporabo čistejših goriv, pregledati in po možnosti priključiti manjše in dotrajane kotlovnice na večje stanovanjske in industrijske kotlovnice, dolgoročno pa je nujen prehod na daljinsko ogrevanje. Čimveč tranzitnega prometa je treba preusmeriti iz mestnega središča na široke, dobro prevetrene ceste, kar bo ugodno tudi z vidika varstva pred hrupom. Dolgoročno bi bilo dobro proučiti tudi možnost za elektrificiran mestni javni promet.

Področje uporabe in onesnaževanja voda bo za Maribor izredno pomembno. Načrtovati in izvajati bo treba recikliranje vseh vrst tehnoloških vod, ločevati tehnološko in pitno vodo in čistiti tehnološke vode do stopnje, da jih bo dolgoročno mogoče čistiti na komunalni čistilni napravi do takrat pa se bo zmanjšalo neposredno onesnaževanje reke Drave.

Z odloki o varstvenih pasovih bo treba zaščititi vse vire pitne vode, obstoječe in tiste, ki jih bo mesto uporabljalo v prihodnosti, predvsem pa te odloke izvajati.

Pri varstvu pred hrupom bo moralo mesto pri svojem razvoju srednjeročno in dolgoročno upoštevati naslednje smernice:

- preprečiti nastanek hrupa z izogibanjem glavnih prometnic občutljivim objektom in stanovanjskim naseljem;

- preprečiti širjenje hrupa, tako da se pri izgradnji hrupnejših objektov v bližini stanovanjskih naselij s poslovnimi in drugimi objekti prepreči širjenje hrupa v občutljiva področja;

- preprečevanje hrupa s pasivnimi zaščitnimi ukrepi, kot so dodatna zvočna izolacija, protihrupne pregrade in drugo.

Pri ravnanju z odpadki je treba spodbujati razvoj takšnih tehnologij, ki v osnovi ne proizvajajo odpadkov. Naslednja stopnja je recikliranje odpadnih snovi ali njihova uporaba v kakšnem drugem vzporednem tehnološkem procesu. Primarna razvojna težnja industrije naj bi torej bili sklenjeni tehnološki krogi. Zadnje pridejo na vrsto tehnologije, ki proizvajajo odpadke, s katerimi je treba ravnati pod posebnimi pogoji, ker pač ni druge tehnološke rešitve. Srednje in dolgoročno bo treba zgraditi ali sodelovati pri izgradnji odlagališč za varno končno razporeditev tistih posebnih odpadkov, ki niso primerni za odlaganje na odlagališču posebnih odpadkov v Metavi pri Mariboru.

Popolnoma nerešeno je vprašanje ravnanja s komunalnimi odpadki, v katerih so primešane tudi snovi, ki so nevarne za okolje (npr. kondenzatorji, ki vsebujejo PCB, živosrebrne, nikeljkadmijeve baterije in podobno). Čimveč koristnih odpadkov bo treba v prihodnosti zbrati, še preden se pomešajo z drugimi odpadki. Pričeti pa je treba tudi organizirano zbirati odpadne baterije in jih varno skladiščiti, kar v razvitejših državah že dalj časa delajo.

Mesto Maribor se bo v bližnji prihodnosti tudi moralo odločiti za novo, vendar urejeno in strokovno vodeno odlagališče komunalnih odpadkov ali pa za izgradnjo

naprave za sežiganje komunalnih odpadkov, ki bi bila z vidika pomanjkanja prostora mnogo primernejša, vendar dražja varianta.

Očitno čaka mesto Maribor v naslednjih desetletjih težko delo pri obvladovanju vrste obstoječih problemov varovanja okolja. V vse globalne ali delne razvojne programe za posamezna področja bo moralo vključiti ekološko sestavino, ki bo obenem pripomogla k odstranitvi napak v preteklosti in k varnemu in trajnemu bivanju ljudi na tem območju.

ZVONIMIR DEVIDÉ

Fiziologija rastlin in okolje sodobnega človeka

Fiziologija rastlin je znanost, ki raziskuje in tolmači zakonitosti življenja rastlin s spoznanji matematike, fizike, kemije in njihovih interdisciplin (biomatematike, fizikalne kemije, biofizike, biokemije, molekularne biologije itn.)

Prvi Prirodopis rastlin je podal Theophrastos Eresios sicer že okrog 1.300 pred n. št., vendar je moralo od takrat miniti še 2079 let, da se je z odkritjem fotosinteze pričelo obdobje razvoja rastlinske fiziologije. S študijem izmenjave plinov rastlin z okoljem, z odkritjem osmoze, s proučevanjem mineralne prehrane in funkcije koreninskih gomoljčkov pri stročnicah, z raziskovanjem vpliva svetlobe, temperature in vlage na razvoj rastlin, z odkritjem rastlinskih hormonov, s podrobnim spoznavanjem procesov presnove, zlasti dihanja in fotosinteze itn., je fiziologija rastlin kmalu izrastla v ogromno znanstveno področje, ki je danes najintimnejše povezano z vsemi prirodoslovnimi znanostmi. Moderne tehnike raziskovanja, kot so tehnike celične biologije, kulture celic, tkiv in organov ter sodobne genetike, so danes rastlinsko fiziologijo potisnile na čelo fronte, med prve vrste najaktualnejših bioloških raziskovanj.

Kot je fiziologija živali in človeka osnova sodobne medicine (veterinarske in humane), tako je fiziologija rastlin podlaga sodobnega intenzivnega poljedelstva, vrtnarstva in gozdarstva.^{2,4} Poizkušajmo si zatorej s spoznanji rastlinske fiziologije ogledati ekosistem sodobnega človeka, pri čemer se bomo omejili samo na najosnovnejše življenjsko vprašanje, namreč, kakšne so v sodobnem človekovem ekosistemu možnosti za prehrano petmilijardnega prebivalstva.

V svoji sebični želji za trenutnim udobnim življenjem je človek do zdaj žal zelo nesmotrno uporabljal znanost. Z medicino je zelo zmanjšal umrljivost prebivalstva, zlasti dojenčkov, ne da bi se hkrati pobrigal za to, da število svojega prebivalstva uravnoteži z naravo in si s tem zagotovi dolgotrajen obstoj svojega rodu. Namesto tega je z intenzivnim poljedelstvom, vrtnarstvom in gozdarstvom bolj ali manj zadovoljivo prehranjeval svoje eksponencialno naraščajoče, danes že petkrat nadštevilo prebivalstvo. To je dosegel predvsem z monokulturami visokorodnih sort kulturnih rastlin, ki zahtevajo strojno obdelavo, uporabo umetnih gnojil, kemijska sredstva za »zaščito rastlin« (uničevanje »plevela« in »škodljivcev«) ter razne dodatne postopke (namakanje, dohranjevanje itn.). Tak način obdelovanja zemlje zahteva vlaganje velikih količin energije v proizvodnjo. Medtem ko primitivni poljedelec kamene dobe – kakor še danes živijo indijanska plemena ob Orinoku – za vsako v obdelovanje zemlje vloženo energetsko enoto dobi pridelek, ki vsebuje 12 energetskih enot, dobi sodobni intenzivni pridelovalec hrane za vsako vloženo energetsko enoto povrnjeno komaj 1/6 (žito), 1/10 (žitni

produkt), 1/20 (meso) ali celo samo 1/50 (morska riba) energetske enote. Po energetski bilanci je torej sodobno pridelovanje hrane izrecno bankrotski podvig.

Vse, kar sodobni pridelovalec hrane vplaga v svoje kulture, poteka iz fosilnih goriv, predvsem nafte, tako: gorivo za strojno obdelavo, dušikova gnojila, gorivo za prevoz, hlajenje in predelavo, proizvodnja pesticidov (vključno herbicid) itd.^{2,4} Dokler so bila fosilna goriva poceni, tako rekoč zastoj, je bila seveda kljub svojemu energetskemu bankrotstvu taka predelava hrane dobičkanosna.² Ko je pa človek spoznal, da količine nafte niso neizčrpne in se je nafta pričela dražiti, so se stvari zasukale povsem drugače. Stroški strojne obdelave, cene umetnih gnojil, pesticidov idr. se sedaj silno zvišujejo, kar povzroča strahotno podražitev hrane. Zvišana cena pa pomeni zmanjšanje števila kupcev in zato še večjo podražitev.

No, s tem pa s težavami pri pridobivanju hrane še ni konec. Fosfatna gnojila, ki so se dozdaj pridobivala v dnevnem kopu, so pri kraju. Kopenje iz notranjosti zemlje bo zelo podražilo njihovo pridobivanje. Površina plodne zemlje se s pozidavo in izgrajevanjem prometnih površin, igrišč itn. vsak dan zmanjšuje (npr. v Jugoslaviji letno več kot 30.000 hektarjev!). Taka plodna zemlja, ki je pripravna za sodobno intenzivno obdelavo, je na zemeljski obliki omejena le na razmeroma skromna področja v zahodni in srednji Evropi, Sovjetski zvezi, Severni Ameriki in Avstraliji. Vremensko manj ugodna leta, predvsem pa ekološki problemi, ki jih povzročajo sodobno intenzivno poljedelstvo (eutrofizacija vodá zaradi topnosti umetnih gnojil, zlasti dušikovih, večanje koncentracije dušikovnih oksidov v zraku nad intenzivno obdelanimi površinami in s tem v zvezi umiranje gozdov, zastrupljanje hrane s kemikalijami itn.), ne obetajo nič dobrega.

Kot je iz vsega povedanega razvidno, ni več nobene možnosti, da bi še naprej večali proizvodnjo hrane za vedno bolj naraščajoče število prebivalstva, ampak je zelo verjetno, da se bo proizvodnja hrane zaradi nastalih težav celo zmanjšala.² Svetovni Botanični kongres v Seattlu (USA) je zato že l. 1969 opozoril svetovno javnost, da je nemogoče zadovoljivo prehraniti človeško prebivalstvo na Zemlji, dokler le-to ne obrzda svojega razmnoževanja.⁴ V bolj civiliziranih državah kaj radi valimo krivdo na prebivalstvo manj civiliziranih področij, češ, njih je preveč, nas pa premalo. Pri tem nihče ne misli na to, koliko posamezni prebivalec obremenjuje okolje. Siromašni prebivalec Indije s svojimi bosimi nogami, kupcom otrok in borno bajtico pač gotovo nesorazmerno manj obremenjuje okolje kot povprečen prebivalec Evrope s komfortnim stanovanjem (pralni stroj, WC, centralno gretje itn.), motornimi vozili in stroji, počitniškimi hišami in še marsičim. Naj omenim samo to, da osebni avtomobil požre letno toliko goriva, kot je potrebno za letno prehrano tridesetih prebivalcev.⁵

Iz vsega tega sledi, da je nujno potrebno čimprej uskladiti proizvodnjo hrane – kakor tudi vso drugo proizvodnjo – z okoljem. Pri pridelavi hrane pa se sedaj še ne moremo odreči nafti. Zato so tudi debate o »energetski krizi« in velikih potrebah graditve elektrarn (TE, HE in NE) popolnoma neumestne, kajti za proizvodnjo hrane, ki je brez dvoma najvažnejši življenjski problem, še noben drugi vir energije ne pride v poštev razen nafte.² Električna energija je potrebna predvsem za naše udobje, luksuz in proizvodnjo manj potrebnih, zlasti pa nepotrebnih stvari, pa je pravzaprav ne bi potrebovali toliko več, kot to zahteva današnja potrošniška – boljše rečeno: *potratniška* – družba.

Ker pa je nemogoče izdatno povečati proizvodnjo hrane, – kot je to iz doslej povedanega jasno vidno – se mora človeštvo pomiriti s tem, da bo moralo število prebivalstva na Zemlji postopoma uravnati tako, da bo trajno usklajeno z mož-

nostmi prirode, če ne želi, da bo to redukcijo opravila priroda sama temeljiteje in radikalneje, enostavno s podhranjenostjo, boleznimi in lakoto.²

Zato je skrajni čas, da se streznimo in uvidimo, da so za vedno minili časi, ko nam je bilo naše udobje glavna življenjska skrb, pri čemer se nismo zavedali, da bodo to naše udobje morali plačati naši potomci s pomanjkanjem. Zaradi tega je nujno, da se odrečemo luksuzu in pomirimo z mnogo skromnejšim načinom življenja, trajno usklajenim s prirodnimi možnostmi, ki bo tako lahko zagotovil življenje tudi našim potomcem. To mora biti odslej človeštvu glavna skrb.

LITERATURA

¹ Georg Borgstrom: Food and Energy in Confrontation. Proceedings of the American Phytopathological Society, 3, 28-34 (1976)

² Hans Mohr: Hungersnot oder chronische Unterernährung. (Möglichkeiten und Grenzen der Ertragssteigerung in der Landwirtschaft): Umschau in Wissenschaft und Technik 79, 527-534 (1979).

³ Bengt Nihlgård: The Ammonium Hypothesis - An Additional Explanation to the Forest Dieback in Europe. Ambio 14, 2-8 (1985).

⁴ Johannes van Overbeek: Plant Physiology and the Human Ecosystem. Annual Review of Plant Physiology 27, 1-17 (1976).

⁵ Worldwatch Institute: Food or Fuel - New Competition for the World's Cropland. March 1980, povzeto iz Umschau in Wissenschaft und Technik 80, 350 (1980).

DANIMIR KERIN

Agronomija in biosfera

1. Mineralna gnojila

S porabo mineralnih gnojil narašča tudi vegetabilna proizvodnja v kmetijstvu, vendar še ni dosegla zahtevane stopnje intenzivnosti glede na to, da kmetijskega prostora ni moč širiti, nasprotno, razpoložljive površine se iz leta v leto manjšajo. Razen tega ugotavljamo bistvene sociološke spremembe, ki so posledica industrijskega razvoja, tako da je v Sloveniji v povprečju le še 9% kmečkega prebivalstva. V nekaterih občinah je le 3% kmetov, gornja meja je do 25% kmetov, medtem ko je povprečje v državi okoli 35%, kar je sorazmerno veliko v primerjavi z obstoječimi proizvodnimi možnostmi. Zato so nujni tehnološki ukrepi, ki bi omogočili ustrezno stopnjo eksploatacije tal in racionalno proizvodnjo, saj še vedno ugotavljamo, da je oskrba z osnovnimi pridelki vegetabilne proizvodnje, kot so žita, oljnice, krmila in sadje, neustrezna. To se kaže v predelovalni industriji, ki nima stabilnega dotoka surovin glede na zmogljivost obstoječih strojnih linij.

Znano je, da narašča prebivalstvo sveta hitreje kot proizvodne zmogljivosti, zato je v nerazvitem svetu še močan deficit v prehrani pri 25% prebivalstva. Posebej je izražen v beljakovinah in maščobah. Izračuni FAO kažejo, da do leta 2000 ni realnih možnosti za normalizacijo prehrane, posebno kar zadeva beljakovine živalskega izvora. Zato je razumljivo prizadevanje za povečanje proizvodnje živil, za kar so potrebni ustrezni agrokemijski in agromehanizacijski ukrepi. Vsi ukrepi so poseg v naravo, ne glede na to, ali so to vzgoja monokultur, uporaba mineralnih gnojil, pesticidov, v požetveni tehnologiji uporaba konzervansov,

aditivov in sodobnih postopkov embaliranja in ohranjanje živil. Število tujih snovi v živilih narašča, ker se vtihotapljuje v vseh členih produkcijskega procesa v agroživilstvo. Tudi pri nas zaznavamo v zadnjih desetletjih bistveno povečanje proizvodnje, ki poteka vzporedno z uvajanjem novih tehnologij v vegetabilni in animalni proizvodnji, z naraščanjem porabe mineralnih gnojil narašča tudi proizvodnja.

Biosfera pri nas z uporabo mineralnih gnojil še ni ogrožena, ker je njihova uporaba pod evropskim poprečjem. Nasplošno je vrednotenje statističnih podatkov, ki se nanašajo na vso državo, brez ustrezne vrednosti, ker je poraba gnojil po posameznih republikah različna. Razen tega nastopajo znatna nihanja pri porabi v posameznih letih. V Zahodni Evropi je poraba rastlinskih hranil kot so dušik, fosfor in kalij N, P₂O₅, K₂O v mejah 400 do 500 kg na hektar letno. Povprečje Evrope je okoli 200 kg/ha, Jugoslavije 100 kg/ha, v Sloveniji 150 kg/ha.

Statistične vrednosti o porabi gnojil ne dajejo zadovoljive informacije. Letna proizvodnja mineralnih gnojil v državi je 4 milijone ton. Za primerjavo navajamo sosednji državi Italijo s porabo 125 kg in Avstrijo, kjer porabijo 145 kg/ha.

Vendar s stališča agrokemijske ekologije sama vrednost porabe za Slovenijo ne daje ustrezne slike, kajti porazdelitev porabe v zasebnem in družbenem sektorju se močno razlikuje. Družbeni sektor zavzema 15% obdelovalnih površin in porabi 400 kg NPK na hektar, zemljišče v zasebni lasti 85% površin z znatno manjšo porabo 60 kg NPK/ha.

Kar zadeva porabo mineralnih gnojil, torej ni virov za kopičenje njihovih sestavin v okolju, kar tudi potrjujejo analize tal in površinskih voda. Več kot polovica tal ni dovolj založena z rastlinskimi hranili. Pretirano uporabo industrijsko pridobljenih mineralnih gnojil pri nas omejujejo dejavniki:

- visoka cena,
- uvoz surovin za fosfate in kalijeva gnojila,
- kriza v petrokemiji za proizvodnjo dušikovih gnojil
- draga energija, embalaža in transport,
- nesorazmerje med ceno živil in cenami agrokemijskih reprodukcijskih materialov, energije in transporta.

Uporaba kmetijskih strojev je posledica bega populacije iz vasi v industrijska središča, a njena nujna posledica je intenzivna in mehanizirana proizvodnja z uporabo agrokemizacije.

Kot pri vsakem tehničnem posegu in ukrepu je možna racionalna proizvodnja le, če jo strokovno usmerjamo. Tako je možna uporaba mineralnih gnojil le o preiskavi tal in optimiziranem doziranju rastlinskih hranil, za kar je prirejena ustrezna računalniška metoda po načelu: »low input high output«. Tako tudi pri nas na sadnih plantažah ugotavljamo, da smo s smotrno uporabo mineralnih gnojil ob vrednotnji analize tal dosegli vrhunske pridelke kakovostnega sadja do 50.000 kg/ha. Pri tem pa uporabljamo le še polovične doze mineralnih gnojil, a ponekod v posameznih letih celo opustimo njihovo uporabo, ne da bi se to kazalo na pridelkih. Vsekakor pa povzroča pretirana poraba mineralnih gnojil v zelo intenzivni proizvodnji povečanje škodljivih nitratov v površinskih in pitnih vodah. Kopičenje fosfatov v površinskih vodah iz mineralnih gnojil ni možno zaradi slabe gibljivosti in spiranja fosforja iz tal.

Porabo mineralnih gnojil in pesticidov nujno povezujemo s celotno porabo energije, ki znaša za gnojila 33% in za pesticide 2%.

Dobro zemljišče daje brez uporabe kakršnihkoli gnojil le 1000 kg žita/ha. Ob

uporabi hlevskega gnoja je pridelek na enakem zemljišču 2000 kg/ha. Z mineralnimi gnojili: 160 kg dušika, 80 kg P₂O₅ in 80 kg K₂O (320 kg NPK) se pridelek ob enakih razmerah poveča do 6000 kg/ha. Toliko smo pridelali tudi pri nas na večjih površinah, in to je rezultat intenzivnih metod v rastlinski tehnologiji.

Pridelek jabolk I. kakovosti na sadnih plantažah je dosegel do 50.000 kg/ha, a pridelek grozdja največ 10.000 kg/ha. S porabo NPK je naraščala tudi druga proizvodnja. V zadnjih 50 letih se je v Sloveniji povečala poraba mineralnih gnojil za 30-krat, kot je razvidno iz razpredelnice:

Tabela 1: Poraba rastlinskih hranil

Leto	Poraba hranil (N, P ₂ O ₅ , K ₂ O) v kg/ha obdelovalne zemlje
1939	4
1948/50	5
1951/53	10
1954/56	25
1957/59	37
1960/62	35
1963/65	47
1969	46,20
1970	56,60
1971	61,60
1972	76,10
1973	72,10
1974	66,20
1975	64,87
1976	69,83
1977	99,20
1978	91,40
1979	95,44
1980	73,78
1981	124,31
1982	118,48
1983	114,55
1984	138,24
1985	121,85

Iz 1982 Fertilizer Yearbook FAO statistic Series No 48 Food and agriculture organisation of the United Nations, Rome 1983 navajam za primerjavo nekaj podatkov o porabi rastlinskih hranil/ha obdelovalne zemlje v letih 1981 za posamezne države:

Poraba rastlinskih hranil na hektar obdelovalnih tal je v SFRJ v mejah med 60 do 80 kg/ha.

Je torej vidna razlika med posameznimi republikami, kot izhaja tudi iz primera v SAP Vojvodina. Povprečna poraba v družbenem sektorju je 200 do

Tabela 2: Poraba rastlinskih hranil (kg/ha obdelovalne zemlje) v letu 1981 po posameznih državah

Država	kg NPK/ha	Država	kg NPK/ha
Albanija	63,5	ZSSR	31,6
Avstrija	106,9	Severna Amerika	43,0
		Afrika	1,9
Belgija	272,5	Latinska Amerika	8,8
Bolgarija	169,0	BDR	275,5
ČSSR	251,4	DDR	256,7
Danska	213,2	Grčija	57,1
Finska	181,5	Madžarska	224,9
Francija	176,8	Italija	115,6
Španija	44,1	Nizozemska	329,6
Švedska	132,0	Norveška	268,3
Švica	83,9	Poljska	194,9
UK	125,6	Portugalska	66,8
SFRJ	70,9	Romunija	108,1

220 kg N + P₂O₅ + K₂O/ha, pri individualnih proizvajalcih 100 do 140 kg. Povprečne porabe 160 do 170 kg/ha je še daleč od idealne porabe 280–300 kg/ha, pri čemer bi dosegli optimalen izkoristek zmogljivosti tal.

Tudi raziskovalno delo mora odigrati svojo pomembno vlogo, da bo lahko usmerjalo proces fertilizacije:

- izdelati enotni sistem analiznega nadzora plodnosti zemljišča za posamezne kulture (makro in mikroelementi, humus, pH) in določiti ustrezne mejne vrednosti,

- preverjati spiranje hranil iz tal kot tudi njihovo inverzibilno fiksacijo in volatilizacijo,

- računalniška obdelava podatkov analize tal in matematična prognostika pridelka ob optimalizaciji fertilizacije,

- opredeliti ravnanje z gnojili in uvesti tehnično opremo za logistiko, to je racionalni prevoz gnojil v razsutem stanju in omejiti porabo plastične embalaže za vreče. V Franciji 40% gnojil razvažajo v vrečah in 60% v razsutem stanju, v ZR Nemčiji le 20% v vrečah in 60% v razsutem stanju, a v SFRJ 98% v vrečah in le 2% v razsutem stanju.

Od klasičnih pogledov, metod in ukrepov moramo torej preiti na sodobno tehniko, da bomo lahko sledili dinamičnemu razvoju. V tehniko fertilizacije je to tem bolj pomembno, ker so surovine in energija za to proizvodnjo v glavnem iz uvoza.

Letni uvoz surovih fosfatov je 2.000.000 ton iz držav: Tunizija, Alžirija, Maroko, Sirija in Togo. Kalij uvažamo v obliki 60% kalijeve soli, letno 500.000 ton v glavnem iz ZSSR in DR Nemčije, a proizvodnja dušikovih gnojil je na petrokemijski bazi in porabi ob sintezi mnogo energije. Zato so tudi dušikova gnojila najdražja, česar porabniki ne morejo razumeti, saj je glavna surovina, to je dušik iz zraka, še edini brezplačni vir.

Pri nas je v prodaji okoli 800 raznih pesticidov, ki so po ustreznem postopku biološko, kemijsko in toksikološko preizkušeni in registrirani za uporabo v določen namen ob upoštevanju varnostnih ukrepov in rokov uporabe. V zadnjih treh desetletjih se je poraba pesticidov močno razmahnila, za kar je precej vzrokov, od katerih jih lahko le nekaj naštejemo.

Že sama uvedba monokultur na večjih površinah povzroča, da se močno razvijajo škodljivci in bolezni, specifični za vsako monokulturo. V tem primeru je nujna uporaba pesticidov. Ti uničijo sicer nezaželjenega škodljivca in hkrati tudi njegove prirodne sovražnike. S tem se sproži ciklus uničevanja in hkrati masovni pojav novih vrst škodljivcev, tako da moramo pri pospešeni proizvodnji nenehno uporabljati insekticide, fungicide, akaricide in druge pesticide. Zaradi odpornosti, ki se kaj kmalu pojavi, moramo vrsto pesticidov menjavati. Za multinacionalne družbe sta proizvodnja in poraba pesticidov izredno dobičkonosna dejavnost. Navadno imajo proizvodne obrate na kraju samih virov, cenene energije in delovne sile. V zadnjem času so pričeli kritično, umazano in nevarno tehnologijo seliti na razna področja nerazvitega sveta. Večina postopkov je patentiranih, a moč v proizvodnji in svetovni distribuciji izhaja predvsem iz cenenih surovih lastnih virov, razvejane industrijske verige po vsem svetu kot tudi lastnega mednarodnega bančnega sistema. Uvajanje določenih novih intenzivnih sort industrijskih in drugih rastlin, ki so plod raziskav v genetiki in bioinženiringu zahteva uporabo povsem določenih pesticidov, kar velja za nekatere vrste sadja, oljnic, vlaknin in industrijskih monokultur. Kemizem, biološki učinek, analitika, predvsem pa toksikologija teh sestavin so silno zapleteni. Že sama deklaracija aktivne snovi kot kemijskega individua ni v vseh primerih precizna, ker gre za razne izomere in stereoisomere.

Tudi sestavina aktivne snovi ni čista, v mnogih primerih jo spremljajo manjše koncentracije neaktivnih sestavin, ki so pa lahko zelo strupene, a jih deklaracija ne navaja. Z uporabo pesticidov se biosfera dodatno onesnaži, s strupenimi snovmi in njihovimi metaboliti, ki jih analitsko ne ugotavljajo. Zato je treba zakonodajo in pravilnik dopolniti s tem, da je treba razen deklarirane aktivne snovi v pesticidih določati tudi spremljajoče strupene snovi in jih za vsak primer posebej opredeliti.

Industrija aktivne sestavine po veljavnem pravilniku deklarira po biološkem učinku in toksikoloških podatkih le za osnovno aktivno materijo. Razen učinka kot insekticid ali fungicid so za pridobitev uporabnega dovoljenja pri pesticidih potrebne obširne toksikološke raziskave, ki dejansko nikoli niso popolne. Te preiskave so potrebne, da zaščitimo porabnika obravnavanih živil in da se nam persistentne tuje snovi ne kopičijo v okolju.

Tako ima vsak pesticid dovoljeno največjo koncentracijo kot preostanek po določenem obdobju uporabe. Tolerančne vrednosti so prav tako relativne, ker ne obravnavajo celotnega poteka prisotnosti in kroženja pesticida v prirodi kot funkcija dogajanja v atmosferi in tleh. Dolgoletna uporaba iste aktivne snovi na določenem zemljišču vodi, posebno če je ta sestavina težko razgradljiva, do kopičenja in prehaja po koreninah še desetletja v rastlino.

Toksikološki preizkusi so porazdeljeni v več stopenj določaja:

1. *Subkronična toksičnost*: s krmilnimi poskusi na dveh vrstah živali, 90 dni.
2. *Kronična toksičnost*: dvoletni krmilni poskusi na dveh vrstah živali. Poskus reprodukcije na treh generacijah poskusnih živali.

3. *Posebne raziskave*: študije mutacij in teratogenosti, metabolizma, ostanki, vpliv na živčni sistem, poenciranje več koncentracij in substanc hkrati.

4. *Raziskave na rastlinah*: metabolizem in razgradni produkti v rastlini, določanje učinkov zaradi ostankov, fototoksičnost.

5. *Raziskave tal*: razgradnja, kopičenje aktivnih snovi in njihovih metabolitov.

Podatki takih večletnih razvejanih eksperimentov daje prvotno toksikološko informacijo o zmožnosti in profilu novega fitofarmaceutskega produkta.

Da pridobimo zadovoljivo stopnjo varnosti pri prenosu pogojev od poskusnih živali na človeka, skušamo določiti dnevno dopustno dozo za človeka tako, da eksperimentalno določeno toksikološko neučinkovito pomnožimo s faktorjem 100. Pri novo odkritih spojinah s pesticidno aktivnostjo, katerih toksikološki učinek ni znan, uporabljajo večji faktor varnosti v razponu do 2000. Pri nas je registriranih sedaj 800 raznih pesticidov z 271 aktivnimi sestavinami, ki imajo dovoljenje za promet in uporabo po predpisanih navodilih: škodljivci in bolezni, kulturne rastline, koncentracija in rok uporabe, dopustni ostanek in predpisi o varnosti pri delu.

Število škropljenj posameznih kultur je odvisno od stopnje intenzivnosti proizvodnje. Največje število je doslej ugotovljeno na plantažah jablan v Italiji, kjer so od aprila do septembra 40-krat škropili. Nekatere države so prepovedale uvoz tega sadja in zahtevajo certifikat o opravljenih ukrepih, z navedbo uporabljenih pesticidov.

Pri nas je značilno zmernejše število škropljenj:

Tabela 3: Število škropljenj za varstvo rastlin

Sadne plantaže	15
Vinogradi	5 do 7
Sladkorna pesa	5
Pšenica	2 do 3
Koruz	2 do 3

Na pridelkih je ostanek pesticidov minimalen, kar lahko s sodobno mikroanalitično tehniko določamo zelo natančno. Vendar se pesticidi kopičijo na žetvenih ostankih v zemljišču in bodo slej ko prej dosegli kritično koncentracijo.

Po naših večletnih raziskavah se s fungicidi, v katerih so tudi težke kovine (organometalni – fungicidi), odlagajo na površini enega hektarja letno naslednje količine težkih kovin:

Tabela 4: Depozit težkih kovin (kg/ha)

Cink	3 do 6
Mangan	5 do 6
Baker	do 20

Ostanki težkih kovin na plodovih jablan in na grozdju so minimalni, tako da ni bistvene razlike v količini težkih kovin na plodovih iz plantažne proizvodnje in iz ekstenzivnih sadovnjakov brez uporabe pesticidov. Iz spodnje tabele je razvidna koncentracija težkih kovin v nekaterih vrstah jabolk:

Tabela 5: Količina težkih kovin (mg/kg)

Plantažna jabolka	Železo	Mangan	Baker	Svinec
Zlati delišez	1,46	0,72	0,46	0,61
Rdeči delišez	1,46	0,97	0,16	0,32
Kmečka jabolka	0,97	0,17	0,13	0,35

V trgovski mreži smo odvzeli razne industrijsko prirejene sadne sokove in jih preiskali zaradi težkih kovin, kot so železo, baker, cink, mangan, kadmij in svinec. Čeprav so sadne sokove naredili industrijsko, so bile množine težkih kovin v sokovih znatno pod dopustno mejo.

Isto velja tudi za organske spojine pesticidov v živilih, ki so ob upoštevanju karenčne dobe navadno pod dopustno koncentracijo. To posebej nadzorujejo skandinavske in druge industrijske države že ob samem uvozu in v določenih primerih zavrnejo pošiljke in prepovedo nadaljnji uvoz. Tako se moramo tudi pri nas pri uporabi pesticidov disciplinirati, kar samo po sebi ne pomeni težav, saj so že postopki pri njihovem uvozu in registraciji, nadalje tudi vse višje cene pesticidov – zadosten omejitveni dejavnik za neustrezno in pretirano uporabo pesticidov.

Kljub navedenim zahtevam pri uporabi pesticidov povzročajo določena dejstva občutek ogroženosti. To je predvsem kopičenje tujih snovi v zemlji in spiranje v vodotoke. Nadalje ni proučeno vprašanje prenosa pesticidov in njihovih metabolitov v mikrokoličinah z aerosoli v biosfero. Prav tako je povsem odprto vprašanje medsebojnega učinka in reakcije množice tujih snovi v biosferi in možni kumulacijski učinki v človeku, ki ga moramo obravnavati kot celovito mikrotoksično situacijo. Zaradi vse večjega števila pesticidov in drugih neprirodnih sestavin v aerosolih ob sedanjem stanju znanosti in tehnike ter ob uporabi računalništva ni realne možnosti, da bi proučili celotno medsebojno odvisnost in vplivanje dejavnikov, ki odločajo o ogroženosti biosfere.

Biotehnologija kot znanost o biotehnikah se aktivno vključuje v korekturo ekološkega, ekonomskega in sociološkega razvoja, kar ugotavljamo pri nas z njeno vključitvijo v prednostni program raziskav – skupno z raziskavami pri pospeševanju kmetijske proizvodnje ob ekološkem ravnotežju. Stalno je treba analitično spremljati koncentracijo reziduirov in metabolitov pesticidov v biosferi. Ta kvantifikacija mora biti posebej financirana, kajti le tako je lahko ustrezno, predvsem pa znanstveno nevtravno naravnana.

LITERATURA

1. S. Manojlović: Teorijske osnove jedinstvenog sistema kontrole plodnosti zemljišta i upotrebe đubriva u Jugoslaviji, Agrohemijska, Beograd, I, 1986, 1-36.
2. M. Rovani: Analiza porabe mineralnih gnojil, Statistični podatki republiškega komiteja za kmetijstvo, gozd in prehrano, Ljubljana 1986.
3. D. Kerin: Agrohemijski priručnik, Maribor, 1966.
4. D. Kerin: Ekotopologija, VEKŠ, Maribor 1982.
5. H. P. Nigitz: Zur Einschätzung des gewerbe- und ernährungstoxikologischen Risikos nach Anwendung von Pflanzenschutzmitteln. Blickfeld, Linz, 59, 1982, 8-10.

Zapiranje tehnologij kot dejavnik pokrivanja stroškov za varstvo okolja

Procesi taljenja materialov na osnovi barvnih kovin povzročajo zaradi raznih fizikalnih in kemičnih pojavov v različnih fazah tehnologije številne stranske učinke. Nastajajo plini, pare, prah; sprošča se toplota; nastajajo pretresi in ropot; stranski proizvodi so razni tekoči in trdni odpadki. Vse to se prenaša v okolje in ga onesnažuje.

Ostanki in odpadki predstavljajo vedno tudi izgube v materialni bilanci tehnoloških procesov.

Zaradi težavnih delovnih razmer pod vplivom stranskih učinkov tehnologije so delovna mesta v metalurgiji in predelavi barvnih kovin nepopularna, tako da je ta dejavnost v svoji nekdanji obliki ogrožena.

Podobno je zaostren odnos zaradi nezdravih učinkov emisij iz topilnic na naravno in bivalno človekovo okolje.

Vse to je zahtevalo ukrepanje. Tehnologije smo rekonstruirali, da bi jih tehnološko in ekološko posodobili. Potrebne so bile znatne naložbe v posodobitev tehnološke opremljenosti, dodatno pa še v razne čistilne naprave. Zato pa se zaostrejejo vprašanja gospodarnosti poslovanja, ki je pod vplivom povečanih fiksnih in tekočih stroškov predvsem zaradi delovanja čistilnih naprav.

Pod stroškovnimi pritiski so ponekod ustavljali čistilne naprave, da bi prihranili pri stroških za energijo, vzdrževanje, osebne dohodke in drugo. Zastavljajo se vprašanja:

Ali bo možno z racionaliziranjem tehnologije in drugimi prihranki nadomestiti povečane stroške? Kakšne so rezerve pri izkoriščanju odpadkov in stranskih proizvodov?

Neposrednih vzorov za posnemanje ni. Torej je potrebno ustvarjalno delovanje. V tem prispevku bomo na kratko predstavili naše izkušnje ob nakazanih problemih.

1. Tehnologija kot izvor emisij v okolje

Energetski viri, ki jih talilnice uporabljajo, vplivajo na emisije v okolja. Pri zgorevanju vseh vrst goriv (trdnih, tekočih in plinastih) nastajajo produkti zgorevanja in poletina, ki sestavljajo dim.

Z uporabo električne energije za taljenje in vzdrževanje litine na temperaturi je možno dim zmanjšati. Vendar izključna uporaba električne energije iz stroškovnih in čisto tehnoloških razlogov ter z vidika razpoložljivosti ni možna v sodobnih obratih.

V zvezi z energijo je pomembna naprava, kjer energijo porabljamo. Od vrste potrošnika je odvisno, koliko toplote se izgubi v neposredno okolje, kjer ta izgubljena toplota obremenjuje okolje – predvsem uporabnike. Zmanjševanje toplotnih izgub pa je važno tudi z vidika stroškov. V tem primeru se ujema interesa ekološke čistosti in ekonomike dejavnosti.

Vložni materiali za taljenje so nasploh trdne snovi, ki okolja ne ogrožajo. Pri taljenju pa posamezni elementi izparevajo, pare se dvigujejo v atmosfero, kjer oksidirajo in nastali oksidi postanejo poletina, ki jo odnaša dim v okolje. Ta pojav je posebno očiten pri bakrovih zlitinah s cinkom. Pri taljenju teh zlitin nastaja neprijeten *bel dim*, ki vsebuje ZnO. Še bolj neprijetno je taljenje bakrovih zlitin s kadmijem, ker Cd zaradi nizkega vrelišča prav tako močno izhlapeva; kadmijevi hlapi so strupeni. Tudi svinec, ki je v bakrovih zlitinah, pri praktičnih temperaturah talin že izpareva in ga najdemo v poletini. Posebni primer pri taljenju bakrovih zlitin je berilij, ker je izrazito strupen. Pri temperaturi litja (okrog 1200 °C) doseže parcialni tlak Be že 1 mbar, zato pride do izparevanja in s tem do nevarnosti zastrupitve osebja v livarni.

Pri talilniških postopkih aluminijastih materialov nastanejo dimi, ki vsebujejo spojine s klorom in fluorom.

Elementi, ki so v vložku za izdelavo litine, pri taljenju delno izparevajo. Izparevanje lahko opredelimo z zakoni termodinamike. Poenostavljeni prikaz izparevanja pa nam dajejo podatki o temperaturi vrelišča in o parnem tlaku sestavin zlitine pri temperaturi litja.

Nekaj podatkov o tem je zbranih v naslednji tabeli:

Element	Tališče °C	Vrelišče °C	Temper. Cu zlitin v li- varstvu °C	Parni tlak pri tempera- turi litja – za nelegir. stanje mbar
1	2	3	4	5
Berilij	1280	2967	1100 do 1200	nad 0,7
Litij	179	1370	1100 do 1200	130 do 330
Cink	419	907	950 do 1150	1013
Fosfor	44	282	1050 do 1250	1013

Pri talilnih postopkih je treba ustrezno ukrepati za zagotovitev primerne sestave zlitine, kakovosti litine, odgora kovin idr. Ukrepi so fizikalno-mehanski (filtriranje, vibriranje, evakuiranje). Uporabljajo pa se tudi pomožna talilna sredstva s kemično-fizikalnimi učinki.

Sredstva za obdelavo talin imajo skupno značilnost, da so njihove izparilne karakteristike takšne, da pri uporabi reagirajo z emisijami. Intenzivnost in potek reakcij s tekočo litino povzročata nastanek določenih ostankov, pepelov in žlinder in neposredne emisije zraka. Ti reakcijski produkti so stranski proizvodi taljenja. Odlaganje ostankov – vključno prahov od filtriranja dima – je z vidika ekologije problematično. Pri postopkih obdelave litin skoraj v vseh primerih nastanejo plini, ki kot plinske zmesi s poletino odhajajo v zrak. Dimi zato vsebujejo najrazličnejše produkte zgorevanja, hlapenja, oksidacije in drugih procesov. Snovi so trdne (prah) in plinaste. Z vidika varstva okolja moramo zagotoviti, da ostajajo sestavine dima v dovoljenih mejah. Osnovni podatki o dovoljenih mejah onesnaževanja zraka so zbrani v naslednjih tabelah.

a) Dovoljene koncentracije plinov v delovnih prostorih (MDK vrednosti po JUS):

NO ₂	9 mg/m ³
NO	30 mg/m ³
CO	58 mg/m ³
SO ₂	10 mg/m ³

b) Dovoljene koncentracije v zraku (MIK = maksim. imisijske koncentracije po odloku za Slovenijo):

	Povprečje 24 ur (MIKd)	Povprečje 1/2 ure (MIKt)
ZnO	0,2	0,5
Saje, prah pod 10 mikronov	0,15	—
Svinec	0,003	—
Železov oksid	1	—
NO	0,2	0,6
NO ₂	0,1	0,3
HF	0,005	0,02
CL ₂	0,1	0,3
HCl	0,1	0,2
CO	10	30
SO ₂	0,3	
Prah (delci nad 10 mikronov)	za stanov. naselje	6
	za mešana ind. stanov. naselja	10
	za ind. cone	15

c) Dovoljene koncentracije prahu (emisija po odloku za Slovenijo)

Proizvodni agregat	Dovoljene emisijske koncentrac. prahu v ones. plinih pri izstopu v ozračje mg/m ³ n
Naprave za pretaljevanje cinka	200
Pridobivanje in pretaljevanje svinca	150
Topilnica bakra	150
Pretaljevalnica bakr. zlitin	150

2. Dejanske emisije dima

Kolikšnesodejanske emisije dima, smo sistematično raziskali za dva tipična talilna agregata med celotnim tehnološkim ciklom izdelave ene šarže litine. Podatki kažejo, da vsebuje dim znatno več prahu, kot je dovoljeno. Zato je potrebno odpraševanje dima.

Velikost prašnih delcev

nad 20 mikronov	0,2%
5 do 20 mikronov	2,3%
2,5 do 5 mikronov	9,4%
pod 2,5 mikronov	88,1%

3. Ukrepi za omejitev emisije

Prizadevanja za omejitev emisije usmerjamo k vsem izvorom emisij, tako da poskušamo urediti bolj čisto osnovno tehnologijo, emisijo dima, ki še ostane, pa zajamemo in očistimo pred izpuščanjem v okolje.

V naši praksi dejansko uporabljamo tako preventivne ukrepe, ki jih vgrajujemo v tehnologijo, kot tudi sanacijo s pomočjo čistilnih naprav.

Osnovna načela ukrepanja:

- izločiti iz uporabe tehnološke agregate s pretirano emisijo v okolje; ti agregati večinoma obremenjujejo tudi mikroklimo v delovnih prostorih;
- izbrane tehnološke agregate za taljenje in litje poenotiti in konstrukcijsko oblikovati tudi z vidika zavarovanja mikroklimo v obratih in emisije v zrak;
- sorodno dejavnost koncentrirati v ustreznih zgradbah v zgoščene koncentracije;
- osnovni layout sorodnih agregatov, ki so izvori emisij, naj bo skupinski ali linijski, kar je osnova za racionalno zbiranje in odvajanje emisij;
- vsak izvor emisije zajeti za odvajanje v ustrezno čistilno napravo,
- emisije očistiti pred izpustom v ozračje v ustreznih čistilnih napravah;
- izbrane čistilne naprave morajo zagotoviti zadovoljive učinke odpraševanja in delovati tako, da stranski učinki ne povzročajo novega onesnaževanja (odplake, energetska ekonomija, hrup, ostanki);
- z zajetjem in odsesavanjem emisij iz delovnih prostorov nastane potreba po sistematičnem dovodu nadomestnega zraka; dovajalni sistem mora zagotoviti kondicioniranje zraka in ustrezne hitrosti v delovnem prorostoru (prepih);
- ostanek iz čistilnih naprav reciklirati v proizvodni proces ali neškodljivo odlagati;
- za hladilne vode urediti poseben zaprt krožni sistem (ki vsebuje pripravo, čiščenje, hlajenje itd.);
- razne izpiralne vode, ki vsebujejo koristne snovi, v krožnem sistemu pripraviti za ponovno uporabo (ker pri tem odpade potreba po nadomeščanju dodatkov in nevtralizaciji odplake);
- prehod na uporabo čistih goriv (mešani naftni plin, zemeljski plin, električna energija).

4. Doseženi učinki

V talilnicah, livarnah in brusilnicah smo zgradili več naprav za odpraševanje dima. Za odpraševanje uporabljamo tkaninaste in vodne filtre. Rezultati odpraševanja so dokaj dobri.

Pri galvanizaciji smo v veliki meri »zaprli« procese in jih avtomatizirali.

4.1 Izboljšanje delovnih razmer kažejo podatki iz livarskega obrata bakrovih zlitin. Podatki se nanašajo na koncentracijo prahu v zraku delovnih prostorov:

Delovno mesto	Koncentracija prahu v livarni (mg/m ³)			
	ZnO	Cu	Pb	Sn
a) Pred sanacijo				
Kokilno litje 12	9,15		0,06	
kokilno litje 6	5,7		0,07	
b) Po sanaciji				
kokilno litje 9	0,95	0,074	0,056	0,03
kokilno litje 5	1,44	0,059	0,038	0,02
plamen tal. peč	0,59	0,085	0,070	0,04
c) MDK (maks. dov. konc.)	5,0	0,1	0,15	2,0

4.2 Emisija dima iz filtrov talilnice in livarne (po uradnih meritvah za obratovalno dovoljenje)

Pri izstopu iz filtrov smo izmerili:

	SO ₂	prah
emisija iz filtra 6	0,1 mg/m ³	0,16 mg/m ³
emisija iz filtra 7	16 mg/m ³	0,20 mg/m ³

4.3 Ugotovitve

Tehnološka posodobitev topilnic bakrovih materialov s paralelno zgraditvijo odpraševalnih naprav je dala ugodne rezultate tudi zaradi ekoloških dosežkov. Meritve onesnaženosti zraka v delovnih prostorih kot tudi emisije in imisije kažejo, da ostaja onesnaževanje zraka pod najvišjo dovoljeno koncentracijo.

To je rezultat ukrepov v 1. fazi.

Tehnologija pa še vedno daje stranske učinke v obliki trdnih odpadkov: filterski prahovi, žlindre, ostanki. Ti odpadki vsebujejo znatno količino kovin, predvsem cinka in bakra. Filterski prah pa je razen tega še zelo droben (delci so večinoma manjši od 1 mikrona), voluminozen in ga zaradi tega skoraj ni mogoče skladiščiti, pretovarjati in transportirati.

To so izhodišča ukrepov pri valorizaciji teh odpadkov, ki so bili izvedeni v 2. fazi.

5. Predelava in valorizacija žlinder in prahov

5.1 Mletje žlindre medi iz indukcijskih talilnih peči

Izdelava zlitin CuZn in livarska predelava v kanalnih in lončnih indukcijskih pečeh je danes zelo popularna in razširjena. Uporaba tovrstnih talilnih peči ima veliko prednosti: uporabnost za vse vrste vložka, dobri izkoristki vložka, energetska ekonomija, majhna potrebna površina za postavitev in obratovanje, enostavna možnost zavarovanja delovnih mest pri pečeh, možnost popolnega zajetja dima idr.

Posnemki oziroma žlindre vsebujejo poleg oksidov in kompleksnih spojin še granule in manjše kose medi ter neraztopljeno železo. Vso žlindro predelamo v posebnem kroglječnem mlinu, ki deluje na principu: mletje z odsesavanjem nastalega prahu, izločanje prahu v filtru; trdni kovinski ostanek v mlinu se po šaržah izprazni in z magnetom izloči železo.

Bilanca mletja žlindre:

- 38% kovinskega koncentrata,
- 6% frakcije, ki vsebuje pretežno Fe,
- 56% filtrskega prahu.

Vse tri frakcije se *ponovno uporabijo*:

- kovinski koncentrat pretalimo s 94% izkoristkom,
- železasti odpadki gre v odpadno železo za jeklarne,
- filtrski prah se proda v topilnico bakra, ki z redukcijo pridobi vsebovani baker; po kemični analizi prah vsebuje: 29,4% Cu, 1,2% Pb, 0,8% Fe, 0,2% Ni, ostanek je pretežno ZnO.

5.2 Redukcijska predelava žlindre

Odpadne materiale in deloma žlindre, ki so mešani (med, bron, spajke, druge primesi), pretaljujemo v rotacijskih plamenskih pečeh. Pri tem se kombinira oksidacijsko taljenje z delovanjem aktivnih talil za vezavo primesi. Stranski produkt je steklasta žlindra dokaj raznovrstne sestave, ki vsebuje od 10 do 30% Cu (povprečno okrog 17,5% Cu).

Steklasta žlindra in filtrski prah iz predelave žlindre z mletjem gresta v redukcijsko predelavo v baker. Izkoristek te predelave je odvisen od vsebnosti bakra; pri vsebnosti 17,5% Cu je koristek okrog 84%. To pomeni pridobitev okrog 147,6 kg bakra iz 1 tone žlindre oziroma prahu.

Stroški predelave, za transport in drugi stroški znašajo okrog 2/3 od vrednosti pridobljenega bakra. S čistim dobičkom v višini vrednosti 1/3 pridobljenega bakra se izboljšuje donosnost procesa.

5.3 Predelava talilniških filtrskih prahov

Odpraševanje dima smo v našem primeru uresničili po obratih in postopno. Zato imamo več odpraševalnih naprav, ki so urejene tako, da zajema, odvaja in filtrira vsaka svoj del nastalih dimov.

Izločeni prah je zelo fin, saj je 88% delcev manjših od 2,5 mikrona, razen tega pa je prah zelo voluminozen, nasipna teža znaša le okrog 300 kg/m³. Prah je zaradi teh značilnosti zelo neprijeten in celo vnetljiv. Zato je bilo treba zagotoviti granuliranje. V ta namen smo naredili preizkuse, da bi ugotovili obnašanje prahu pri tem. Ugotovili smo tehnološke pogoje in se nato odločili za uvedbo granulacije s postopkom peletiranja. Za peletiranje prahu niso potrebna veziva. Dodajamo le okrog 20% vlage.

Značilnosti pelet:

Tlačna trdnost: okrog 10 N/pelet,

Nasipna teža: 1600 kg/m³,

Kemična sestava suhe substance: 75% ZnO, 4,5% CuO, 2% SnO₂, 0,5% FeO, 2,5% PbCl₂, 2,5% Pb(OH)Cl, 2% SiO₂, 1,5% NaOH, 4,5% C in 5% drugo.

Pelete s temi značilnostmi je mogoče skladiščiti in transportirati pod normalnimi pogoji.

Za izkoriščanje substanc filtrskega prahu smo izvedli raziskave v dveh smereh: predelavo v cink in predelavo v cinkove soli. Pokazalo se je, da sta možni obe.

Večinoma se predeluje peletna substanca v cink z redukcijo po pirometalurškem (ISP) postopku. Tehnološki izkoristek cinka znaša okrog 70%. Stroški predelave in drugi paralelni stroški znašajo 45% vrednosti pridobljenega cinka.

5.4 Vrednostne razmere

Mletje posnemkov in žlinder iz talilnih peči medenine in recikliranje koncentrata v lastno pretaljevalnico sta postali sestavni del sodobno urejene tehnologije. Količine tovrstne žlindre in možni izkoristki kovine zahtevajo reciklažo.

Manjše talilnice, ki se jim ureditev mletja žlindre zaradi majhnih količin ne izplača, predajajo žlindro v predelavo, kar bistveno izboljša ekonomske rezultate talilnice. S tem lahko pridobijo do 15% kovinske medi od celotne topilniške proizvodnje. Prah, ki nastane pri mletju žlindre, se glede na koncentracijo bakra predela z redukcijo v baker, iz peletiziranega prahu pri odpraševanju dima pa se pridobi cink. Pri tem nastanejo sicer znatni proizvodni in drugi stroški, vendar je ta predelava visoko donosna. Kalkulacije pokažejo, da je možno z dobičkom pri izkoriščanju prahov pokriti vse stroške, ki nastajajo z obratovanjem vseh odpraševalnih naprav in nekaj presežka še ostane.

Sklep

V preteklih 10 do 15 letih smo v predelavi barvnih kovin v obravnavani OZD povsem preuredili tehnologijo. Pri tem smo skrbno zajeli vse emisije dima in zagotovili izkoriščanje trdnih odpadkov in prahov. Vhodni materiali so pretežno odpadki barvnih kovin vseh vrst.

V talilniških obratih so zagotovljene normalne delovne razmere. Onesnaževanje zraka se je prenehalo. Ostanke in prahove recikliramo tako, da pridobimo vsebovano nevezano kovino v lastnih obratih, prah pa z redukcijo predelamo v cink oziroma baker.

Z vrednostjo pridobljenega cinka in bakra pokrivamo celotne stroške za delovanje vseh čistilnih in drugih pomožnih naprav. Ob amortizaciji na 10 let še ostane nekaj od dobička. Potrebne ukrepe smo sistematično in postopno pripravljali in izvajali skupaj s številnimi domačimi in tujimi raziskovalnimi, projektantskimi in izvajalskimi organizacijami. *Nova znanja* pri osnovnih tehnologijah predelave barvnih kovin so paralelni proizvod tega razvoja. Nova znanja smo razvili pri raziskovanju problemov, projektiranju sistemov in raznovrstnih naprav. Nastala je domača industrija za izdelavo specializirane opreme za tehnologijo in čistilne naprave.

Pri nadaljnjem razvoju bo kovinskopredelovalna industrija potrebovala kakovostna kovinska gradiva, potrebno bo sočasno in skupaj razvijati nove kovinske materiale in izdelke. To vlogo namenimo metalurgiji in predelavi barvnih kovin, ki je znala obvladati negativne pojave iz preteklih tehnologij. Takšno alternativo predlagamo nasproti tisti, ki pavšalno degradira pridobivanje in predelavo kovin na raven ekološko, energetskego in surovinsko intenzivne in zato za razvoj v Sloveniji a priori neprimerne gospodarske dejavnosti.

Ekološki vidik embalaže

1. Uvod

Embalaža ima pomembno vlogo pri distribuciji blaga in je nepogrešljiva sestavina gospodarske infrastrukture. Ta spoznanja obstajajo že dlje, vendar se v zadnjem času ne posveča pozornost le funkcijam embalaže, temveč je vse več razmišljanj o njenem odnosu v naravnem okolju, kar pomeni preučevanje celostne problematike, torej tudi z vidika negativnih zunanjih učinkov. Gre za preoblikovanje ustaljenih stališč do potrošnje, ki izvirajo iz obdobja usmerjenosti h količinski rasti, v smislu prilagajanja novih okoliščinam, ki jih narekuje pomen ohranjanja naravnega okolja.

V naši državi je 550 proizvajalcev embalaže, ki realizirajo okoli 11% vrednosti skupne industrijske proizvodnje. Za industrijo embalaže pa je značilna tudi visoka stopnja rasti. Tako se je v obdobju 1970–1980 povečala proizvodnja embalaže (papirne in kartonske, steklene, kovinske, plastične in lesene) s 705.000 ton na 1,3 milijona ton, leta 1984 je znašala že okoli 1,8 milijonov ton, medtem ko predvidevajo, da bo leta 2000 proizvodnja vseh vrst embalaže 4,4 milijona ton.¹

Z naraščajočo proizvodnjo in porabo embalaže pa se večja tudi količina industrijskih in gospodinskih odpadkov. Če upoštevamo, da v slednjih zavzema embalaža že okoli tretjino teže, prostorninsko gledano pa še več, so to gotovo količine, ki narekujejo preudaren razmislek o tem, kako jih preprečiti, zmanjšati in ponovno ovrednotiti.

Razen problematike odpadkov na primeru embalaže pa se postavljajo celostna ekološka vprašanja. Gospodrska organizacija more namreč s svojo politiko proizvoda prispevati h kakovostni gospodarski rasti, s tem da spreminja sortiment proizvodov v prid tistih, ki nimajo negativnih učinkov na naravno okolje ali celo prispevajo k izboljšanju njegove kakovosti. Zato je treba že pri razvoju embalaže, pa tudi v vseh nadaljnjih fazah njene življenjske dobe razširiti osrednje vprašanje o zagotavljanju funkcij embalaže (zaščitna, distribucijska, informacijska, tehnološka, prodajna itn.) ob najnižjih stroških na vprašanje razpoložljivih virov surovin in varčevanja z energijo ter na onesnaženje zraka, vode in tal.

V tej zvezi so zanimivi izsledki ankete, ki so jo izvedli v Švici, o željah oziroma zahtevah porabnikov glede embalaže. Večina porabnikov (71%) si namreč želi ekološko sprejemljivo embalažo, kar pomeni, naj embalaža preprečuje obremenjevanje naravnega okolja pri proizvodnji in porabi. Temu so šle podrejene želje po večji praktičnosti embalaže (48%), enostavnosti (33%) in boljši obveščenosti (8%).²

2. Oblikovanje embalaže z vidika zmanjševanja negativnih zunanjih učinkov

Z oblikovanjem embalaže pojmuemo zamisel vzorca za bodočo izdelavo, ki je nato opredmeti z zasnovo in s konstrukcijskimi načrti. Če želimo opredeliti optimalno rešitev nekega problema pakiranja, je potreben celosten pristop, ki narekuje, da se že v razvojni fazi embalaže razen zahtevanih funkcij postavijo še tile cilji:

- zmanjševanje porabe surovin in materiala,
- zmanjševanje porabe energije in
- omejevanje onesnaževanja naravnega okolja.

2.1 Zmanjševanje porabe surovin in embalažnega materiala

Spremembe pri izbiri embalažnih materialov nastajajo iz različnih vzrokov: zaradi uvedbe novega izdelka ali novih embalažnih materialov in nove tehnike pakiranja, zaradi sprememb v načinu transportiranja in uskladiščenja, zaradi sprememb ravnanja z izdelkom ob prodaji, zaradi sprememb predpisov, pa tudi zaradi ukrepov konkurence.

V mnogih primerih je mogoče zniževati težo (maso) embalaže, seveda ob zahtevani zaščitni funkciji, z izboljšanimi lastnostmi materialov in večinoma tudi z novimi tehnološkimi rešitvami. Tako se je v zadnjih 15 letih npr. znižala teža 0,7 l vinskih steklenic in 0,5 l pivskih steklenic za več kot 30%. Še občutneje pa se je znižala teža pri 0,33 l pivskih steklenicah, in to za okoli 40%. Seveda so steklenice z manjšo težo povsem enako odporne proti lomu kot prvotne steklenice z debelejšimi stenami. Podobno velja tudi za plastenke, saj se je znižala njihova teža pri različnih prostorninah od 20% do 50%. Znižala se je tudi teža pločevink iz bele pločevine povprečno kar za polovico.^{3,4} Ti ukrepi pa ne pripomorejo le k prihranku materiala, temveč tudi energije, hkrati pa zagotavljajo nižje prevozne stroške, lažje ravnanje in cenejšo transportno embalažo, pa tudi manjše onesnaževanje okolja.

Težo embalaže je mogoče zniževati tudi z nadomestitvijo materialov, ki lahko poteka tako, da se materiali z višjo prostorninsko maso (π) nadomeščajo s tistimi z nižjo. Tako more na primer jekleno pločevino ($\pi = 7,8$) nadomestiti lažja aluminijaska ($\pi = 2,7$), medtem ko je mogoče kovine nadomestiti s še lažjimi plastičnimi tvorivi ($\pi = 0,9-1,3$). Razumljivo je, da so te spremembe možne, le če nadomestni materiali izpolnjujejo vse funkcije embalaže, ki jih zahtevajo pakirani izdelki.

Pri izbiri embalažnih materialov moramo upoštevati še razpoložljivost surovin za njihovo proizvodnjo. Surovine za steklo (apnenec, soda, kremenjak) so sicer neobnovljive, vendar skoraj neizčrpane. Za papir in karton je surovina les, ki je obnovljiv vir, vendar mora biti vzpostavljeno ravnovesje med prirastom lesa in sečnjo. Za aluminij je surovina boksit, katerega zaloge so omejene in neobnovljive. To velja tudi za železovo in kositrovo rudo. Za plastična tvoriva je danes surovina nafta, katere zaloge so omejene in neobnovljive, toda vedeti moramo, da se za celotno proizvodnjo plastičnih tvoriv izkorišča le 1,6% proizvodnje vseh fosilnih goriv v svetu, a v okviru teh se namenja približno četrtina za plastično embalažo. Možen je tudi prehod na alternativni surovinski vir – premog, ki je sicer neobnovljiv vir, le zaloge so mnogo večje kot pri nafti. Kot potencialni surovinski vir za plastična tvoriva je še biomasa, vendar je še pri vseh alternativnih virih odprto vprašanje gospodarnosti.

Ukrepi v prid naravnemu okolju glede izbire surovin za embalažne materiale naj delujejo v smeri zamenjave neobnovljivih z obnovljivimi surovinami, ki so razpoložljive v relativno velikih količinah, pa tudi zamenjave primarnih surovin s sekundarnimi.

Ustvarjanje predstave o negativnih učinkih določene vrste embalaže na

naravno okolje naj bi omogočil izračun materialov tokov, ki temelji na izdelavi materialne bilance, v kateri so prikazane vse možne količine (vložki) in njihovo pretvarjanje v izhodne količine (izložki) na vseh stopnjah reprodukcijskega procesa s poudarkom na tistih, ki izrazito obremenjujejo okolje. Seveda pa ostaja pri tem odprta vrsta vprašanj: sama materialna bilanca še ne more ugotavljati in meriti negativnih zunanjih učinkov, izračuni veljajo le za okoliščine, v katerih so bili izoblikovani, niso zajeti učinki, ki jih povzroča embalaža po uporabi itn.⁵

2.2 Zmanjševanje porabe energije

Različne vrste embalažnih materialov imajo različne optimume pri porabi energije. Iz tega sledi, da bi bilo z vidika obremenjevanja naravnega okolja in naraščajočih stroškov za energijo smotrno nadomeščati energetske zahtevnejše z energetsko manj potratnimi materiali. Prav ti vidiki pa so nezadostno upoštevani pri snovanju in konstruiranju embalaže.

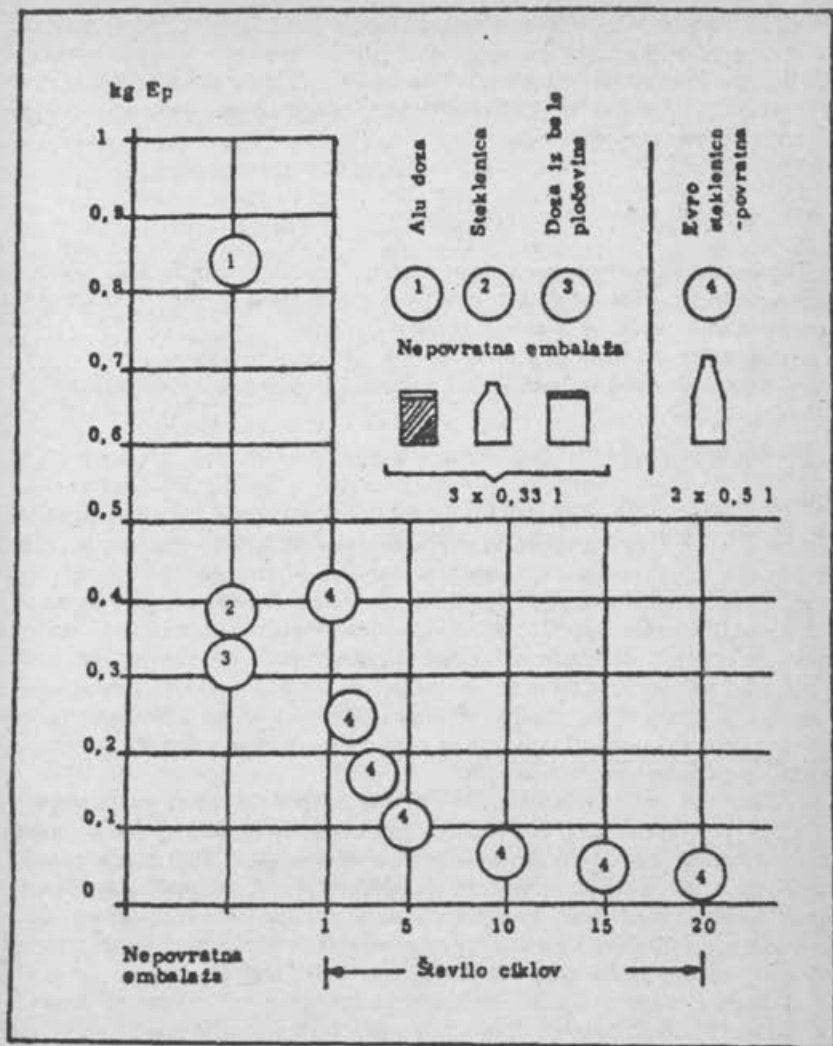
Že med prvo energetske krizo so pričeli podrobneje proučevati vprašanja energetske intenzivnosti različnih vrst materialov in izdelkov, kar velja tudi za embalažo.^{6,7,8} Pri ugotavljanju porabe energije gre za poseben problem, ker je treba ugotavljati porabo energije v vsej procesni verigi, od proizvodnje surovin, embalažnih materialov in embalaže, distribucije, pa vse do energije v zvezi z odstranitvijo odpadne embalaže. To vrsto energije pojmuje kot »kumulirano porabo energije«, »opredmeteno energijo« ali »vezano energijo«. Pri ugotavljanju energetskega toka je treba za vsako bazo reprodukcijskega procesa opraviti energetske bilance, ki so preračunane na primarni energetski vir, in jih sešteti. S posebno analizo pa je mogoče vložene količine energije prikazati še vrednostno.

Ugotavljanje energetskega toka za posamezni izdelek temelji na zapletenih sistemskih mikro- in makroanalizah, za katere je potrebna množica podatkov. Celovitost teh ugotavljanj se že kaže v tem, da je treba opredeliti: omejitev prostora bilanciranja, vrste nosilcev energije in njihovo redkost, strukturo oskrbe z energijo v prostoru, metode analize energetskega toka, izbiro reprezentativnih postopkov in podatkov, izkoriščenost naprav, vračanje materiala in energije v proces itn.

Za zgled navajamo podatke o kumulirani specifični porabi primarne energije* za različne vrste embalaž za pivo. Pri tem gre za primerjavo najpogostejših vrst embalažnih materialov in oblik, kot so steklenice za večkratno uporabo, steklenice za enkratno uporabo, doze iz aluminija in doze iz bele pločevine. Pri izračunavanju kumulirane porabe primarne energije so upoštevali: pridobivanje surovin, proizvodnjo polizdelkov, izdelavo embalaže, polnjenje in transportno pakiranje. Zaradi boljše primerjave se kumulirana specifična poraba primarne energije za embalažo nanaša na prostornino 1 litra (prikaz 1).⁹

Vidimo, da je za doze iz bele pločevine in za steklenice za enkratno uporabo potrebna približno enaka kumulirana specifična poraba energije kot za vračljive steklenice (povratna embalaža). V primerjavi z navedenim pa je za aluminijske doze značilna dvojna količina kumulirane specifične porabe primarne energije.

* Specifična poraba energije pomeni razmerje med količino energije, ki se dovaja v neki sistem v določenem času, morebiti zmanjšano za povratno odpadno toploto, in količino končne energije, ki jo pojmuje kot izstopajočo energijo v želeni obliki, ki je ciljna količina v enakem času. Ta izraz se pojavlja v naši literaturi kot transformacijski izkoristek.

Prikaz 1: Kumulirana specifična poraba primarne energije za različne vrste embalaže za pivo (1 liter)

Toda primerjava ne pokaže, da bi lahko z intenzivnim zbiranjem in pretaljevanjem odpadne alumijske embalaže dosegli energetsko izravnavo z drugo embalažo za enkratno uporabo. Vidimo tudi, da je smotrna večkratna uporaba vračljivih steklenic. S predpostavko, da opravi steklenica povprečno 20 ciklov, se zmanjša poraba primarne energije za vsak cikel za okoli osmino v primerjavi z drugo stekleno in kovinsko embalažo za enkratno uporabo. Vrnjena steklenica ima zatorej s tega vidika energetsko vrednost.

Na znaten vpliv embalaže na kumulirano porabo primarne energije v proizvodnji piva kažejo še tile podatki: za proizvodnjo 1 l piva je po preračunu

potrebnih okoli 0,2 kg ekvivalentnega premoga (Ep)*, za dozo iz bele pločevine pa 0,4 kg ekvivalentnega premoga, torej dvojna količina. Toda pri vračljivih steklenicah, ki opravijo 20 ciklov, odpade na embalažo le 0,5 kg ekvivalentnega premoga, kar pomeni le eno četrtno kumulirane porabe primarne energije, potrebne za proizvodnjo 1 l piva.

2.3 Omejevanje onesnaževanja naravnega okolja

Embalaža se more pojavljati kot znaten dejavnik onesnaževanja naravnega okolja, zlasti še z vidika trdnih odpadkov. Pri razreševanju odnosov embalaže do onesnaževanja okolja pa bi morali razlikovati dvoje:

- uporabo embalaže za prvotni namen - vračljiva embalaža,
- predelavo odpadne embalaže v sekundarne surovine - recikliranje.

2.3.1 Vprašanja vračljive ali nevračljive embalaže

O tej problematiki govori danes mnogo študij in razprav in tudi nasprotujočih si stališč.^{10,11,12} Z vidika vpliva na naraščanje gospodinjskih odpadkov bi po hitri presoji dali zagotovo prednost vračljivi embalaži v primerjavi z nevračljivo. Če primerjamo za zgled steklenici enakih tež, je vpliv vračljive steklenice na nastajanje odpadkov toliko manjši, kolikor večje število ciklov ta opravi. V relativnem smislu je vračljiva embalaža tudi manj intenziven porabnik surovin in energije. Upoštevati pa moramo, da je treba vračljivo steklenico pred uporabo oprati, pri čemer se porabijo voda, energija, pralna sredstva in drugo in tudi onesnaženje okolja z odpadno vodo. Razen tega se porablja še energija za prevoz pri vračanju praznih embalažnih enot proizvajalcu.

Alternative vračljivim steklenicam pa niso le nevračljive steklenice, temveč je to predvsem raznovrstna kompleksna embalaža, ki je sestavljena iz slojstih materialov (npr. karton - polietilenska folija - aluminjska folija) in se je na tržišču uveljavila v več sistemih: tetrapak, tetrabrik, doypak, hypapak itn. Razen te uporabljamo za pijače tudi pločevinke iz aluminjske in jeklene pločevine. Zaradi različnih vrst embalažnih materialov so primerjave z vidika morebitnih prednosti vračljive steklene embalaže v teh primerih še veliko težje.

V zvezi z vplivom odpadne embalaže na gospodinjske odpadke so preučevali t.i. »ekološke koeficiente«, ki pomenijo odnos med utežnimi deleži (%) osameznih vrst odpadne embalaže v tovrstnih odpadkih in utežnimi deleži (%) pijač, polnjenih v določeno vrsto embalaže. Čim nižja je ta vrednost, tem pozitivnejši je namreč ekološko-gospodarski učinek. Za embalažo za osvežilne pijače (brez CO₂) so dobili v ZR Nemčiji leta 1979 te vrednosti: za vračljivo stekleno embalažo 0,20, za nevračljivo stekleno embalažo 2,46, za kovinsko 0,50, za embalažo iz plastičnih tvoriv 0,21 in za kompleksno embalažo 0,18.¹² Vidimo, da ima ekološki koeficient nevračljive steklene embalaže več kot dvanajstkratno vrednost v primerjavi z vračljivo stekleno embalažo in skoraj štirinajstkratno vrednost v primerjavi s kompleksno embalažo za te napitke. Izračun temelji na predpostavki, da zaide vsa uporabljena embalaža med gospodinjske odpadke. Seveda pa bi prišli zopet do drugih vrednosti, če bi zajeli v analizi še razlike v obremenjevanju

* Ep (ekvivalentni premog) = 29.308 kJ/kg.

naravnega okolja z upoštevanjem celotnega poteka proizvodnje primerjanih vrst embalaže.

V zvezi s prevozom kaže omeniti, da nosilke s steklenicami omogočajo slabšo izkoriščenost prevoznega sredstva v primerjavi s kompleksno embalažo, pri kateri je več embalažnih enot povezanih s plastično folijo v večje manipulativne enote. Za zgled tale primerjava embalaž za sadne sokove: 12 enot 0,7 l hypapak embalaže, povezanih s plastično folijo v transportno embalažo, zavzema prostornino 12.000 cm³, medtem ko potrebuje steklena embalaža prostornino 18.500 cm³. Na 24-tonsko vozilo gre 28 palet s skupno več kot 30.000 enotami hypapak embalaže, to pa je skoraj dvakrat toliko kot pri stekleni embalaži.¹³ Omeniti je še treba težo prazne embalaže na tovornem vozilu, pri čemer je hypapak embalaža okoli devetkrat lažja v primerjavi s stekleno embalažo.

Sistem vračljive steklene embalaže povečuje tudi potrebo po skladiščnem prostoru ne le zaradi shranjevanja prazne embalaže, temveč tudi zato, kot smo že omenili, da je za večino izdelkov, ki so pakirani v vračljivo embalažo, potrebno več prostora, kot za enako količino izdelkov v nevračljivi embalaži, odvisno pač od oblike in velikosti slednje. V tej zvezi moramo poudariti pomen poenotenja in standardizacije vračljive embalaže, kar lahko bistveno izboljša gospodarnost, predvsem pri prevozu in ravnanju z njo, to pa velja tudi za transportno embalažo, na primer za nosilke.

Na odločitve potrošnikov o izbiri nevračljive embalaže pogosto vplivajo na primer enostavna nošnja, racionalna izraba prostora, manjša teža, možnosti hitrega ohlajevanja in nelomljivosti, pa čeprav je to dražja embalaža. Prav tako je nevračljiva embalaža za osvežilne pijače pridobila nekatera tržišča, ki bi jih z vračljivo embalažo le težko oskrbeli, na primer za prosti čas, potovanja, distribucijo v avtomatih in podobno.

Podrobno presojanje te problematike bi presešlo namen sestavka, zato lahko strnemo razmišljanja, da moramo pred odločitvijo o izbiri vračljive ali nevračljive embalaže za vsak pakiran izdelek analizirati se dejavnike, ki delujejo v različnih smereh, saj ima vsak sistem pakiranja svoje prednosti in pomanjkljivosti. Prav zato je umestna kritičnost pri hitrih sodbah, ki so pogosto enostranske.

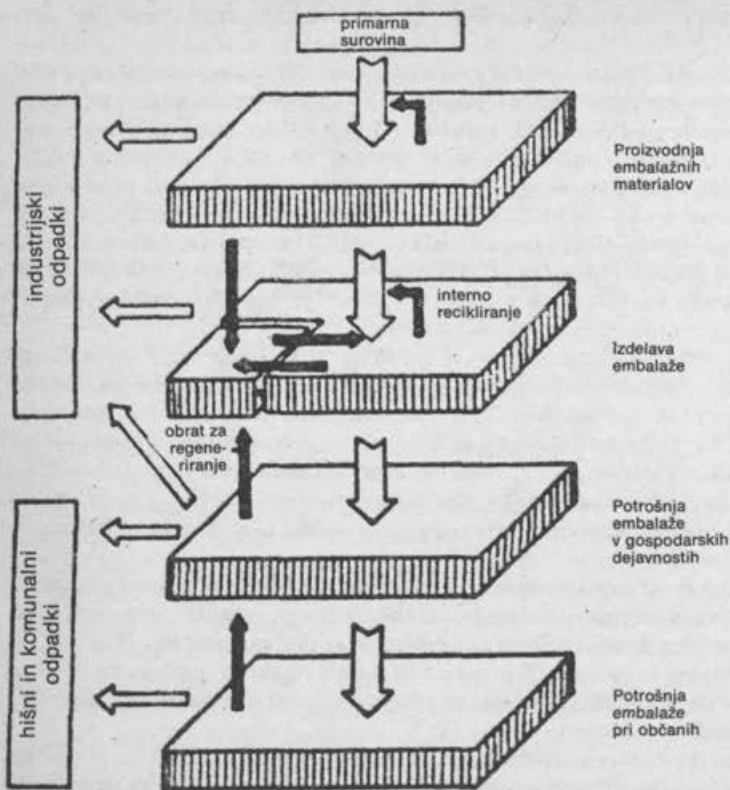
2.3.2 Recikliranje embalažnih odpadkov

Odpadki nastajajo na več ravneh toka materiala: v proizvodnji embalažnih materialov in njihovi nadaljnji predelavi v embalažo, pri pakiranju in po uporabi embalaže. V vseh primerih so to koristni odpadki, ki jih je mogoče v procesu recikliranja vračati v proizvodnjo kot sekundarne surovine (prikaz 3).¹⁴

Odpadki, ki nastajajo v proizvodnji embalažnih materialov (industrijski ostanki), so večinoma enake sestave in so relativno čisti, zato njihovo vračanje v proizvodnjo ni problematično in tudi ne zahteva dodatnih naprav. Ta način predelave je gospodaren in poteka že dlje.

Drugače je z odpadki embalaže po uporabi (amortizacijski odpadki), ki so raznovrstni po sestavi, praviloma tudi močnejše onesnaženi in so razpršeni v širšem prostoru. Za njihovo recikliranje so potrebni učinkovit distribucijski sistem (zbiranje, prevoz), selekcioniranje, večinoma pa tudi novi tehnološki postopki.

Pri tem moramo upoštevati, da so postopki recikliranja povezani z dodatno porabo energije in da z njimi tudi ne moremo povrniti vseh prvotno porabljenih

Prikaz 2: Ravni nastajanja odpadkov embalaže in možnosti recikliranja

materialov. Zato je pri vseh možnih načinih zbiranja in recikliranja odpadne embalaže treba opraviti ustrezne materialne in energetske bilance. Razen tega je razvoj na področju recikliranja odvisen od gospodarske razvitosti dežele, možnosti povezovanja postopkov recikliranja z drugimi postopki, stroškov izvajanja teh postopkov, ekoloških zakonov, cen primarnih surovin in energije ter tržnih možnosti.

Proces recikliranja po uporabi embalaže moramo načrtovati že med njenim snovanjem in nato na vseh stopnjah procesa razvijanja nove embalaže. To je zelo pomembna naloga razvojnikov – konstrukterjev, sicer se lahko kasneje izkaže, da recikliranje ni izvedljivo ali le z nesorazmerno visokimi stroški.

V zvezi z uvajanjem postopkov recikliranja pa zasluži več pozornosti zahteva, naj bodo odpadki istovrstni in nepomešani, to pa narekuje ločeno odlaganje in razvrščanje odpadne embalaže pri samem izvoru.

3. Integralno ekološko bilanciranje

Medtem, ko je bilo za glavne vrste embalažnih materialov (steklo, papir, plastična tvoriva, kovine, kompleksni materiali itn.) kot tudi za nekatere skupine

pakiranih izdelkov opravljenih več delnih raziskav z vidika posameznih negativnih vplivov na naravno okolje in na katere smo opozorili v sestavku, narekujejo spoznanja, da je za presojo ekološkega profila embalaže, a tudi drugih izdelkov potreben celosten pristop. Pri tem gre za koncept integralnega ekološkega bilanciranja, kar pomeni preučevanje obremenjevanja naravnega okolja v vseh fazah življenjske dobe embalaže, od surovin, proizvodnje embalažnih materialov in embalaže, distribucije in potrebe do odstranjevanja embalaže. Bilanciranje zajema za posamezne vrste embalaže ključne ekološke parametre, ki so: poraba surovin, poraba energije, poraba tehnološke vode, obremenjevanje zraka, vode in tal, sposobnost recikliranja in toksičnost. Potrebne so številne metodološke rešitve pri zapletenem količinskem zajemanju negativnih vplivov na okolje, zlasti še pri kompleksni embalaži, sestavljeni iz več materialov.

Razen nekaterih intralnih študij na temo ekološki profil embalaže,^{14,15,16} je treba omeniti raziskavo, ki so jo nedavno opravili na Zveznem uradu za varstvo okolja v Bernu in je doslej najobsežnejši poskus preučevanja te problematike.¹⁷

V omenjeni študiji so vse obremenitve naravnega okolja sistematično analizirane in karseda kvantificirane. V bilanciranju so bile vpeljane približno primerljive globalne veličine: kritične količine zraka in kritične količine vode, kar pomeni tiste količine, ki so zaradi onesnaževalcev obremenjene do določene mejne vrednosti. Za vsak onesnaževalec so dobljene kritične količine zraka oziroma vode, tako da se absolutne količine onesnaževalcev delijo z mejnimi vrednostmi (za zrak MIK vrednosti, za vodo pa vrednosti iz veljavnih predpisov) in nato prostornine seštejejo. Čim višja je namreč kritična vrednost, tem močnejše obremenjuje embalaža zrak in vodo. V študiji so bili upoštevani tudi preostali ekološki parametri. Tako so npr. trdni odpadki iz proizvodnje in po uporabi zajeti kot prostornina pri odlaganju.

V ponazoritev navajamo za nekatere pomembnejše embalažne materiale kratek in prirejen izveček sumarnih vrednosti integralne ekološke bilance (preglednica 1).¹⁷

Vidimo veliko podatkov in celovitost problematike pri opredeljevanju ekološkega profila embalaže. Seveda imajo podatki le relativni pomen in so lahko izhodišče za primerjave variant pakiranja. Pripomniti pa je treba, da ti podatki niso neposredno primerljivi, saj se ekološki profil embalaže ne nanaša samo na določeno količino embalažnega materiala, temveč je treba upoštevati še pakirani izdelek. Tako npr. kilogram plastičnega tvoriva in kilogram stekla ne učinkujeta enako. Zato je treba podatkovne vrednosti za določen embalažni material preračunati na pakirani izdelek in nato primerjati vrste embalaže, ki omogočajo doseganje enakih učinkov.

Razumljivo pa je, da podatki o ekološkem profilu embalaže ne morejo biti izključno merilo za izbiro, temveč je pri tem treba upoštevati tudi druge vidike, kot so: trdnost, trajnost, teža, sposobnost nalaganja in transportiranja, zunanji videz, gospodarnost itn.

4. Sklepne pripombe

Presojanje embalaže z vidika negativnih vplivov na naravno okolje je novo izhodišče za ugotavljanje njene ustreznosti. Gre za ekološki profil embalaže, ki razen tehniško-tehnoloških in tržnoekonomskih meril vključuje še ekološke para-

metre. Slednji opredeljuje obremenjevanje naravnega okolja: poraba materiala in energije, poraba tehnološke vode, onesnaževanje zraka, vode in tal, sposobnost recikliranja in toksičnost. Porabo materiala je možno zmanjševati bodisi z zmanjševanjem mase pri istovrstnih materialih bodisi z nadomestitvijo z lažjimi materiali. Različna energetska vsebnost materialov pa omogoča nadomeščanje energetsko zahtevnejših z energetsko manj potratnimi materiali. Glede odnosa embalaže po uporabi do naravnega okolja pa je treba omejiti onesnaževanje okolja z zapiranjem krožnega toka embalaže, in to ne le z uporabo vračljive embalaže, temveč predvsem še s postopki recikliranja.

Ugotovitve o negativnih vplivih embalaže v vsej življenjski dobi na naravno okolje je empirično težko zajeti. Navedli smo nekatere izsledke delnih raziskav, toda na temelju teh še ne moremo sklepati na celosten sistem obremenjevanja okolja. Opozorili smo na integralno ekološko bilanciranje, za katerega izvedbo je sicer še vrsta odprtih vprašanj, vendar so podatki toliko indikativni, da omogočajo presojo s celostnega vidika obremenjevanja okolja. Načrtovanje ekološkega profila embalaže je zatorej zapletena naloga, za izpolnitev katere so nujna zelo diferencirana znanja.

Uporabljeni viri

1. V. Gajić, D. Jović: Možnost reciklovanja izkoriščene ambalaže u Jugoslaviji. Manipulacija i skladištenje (1985) 5-6, str. 3-6.
2. S. Alber: Ökopprofile von Verpackungen. From Ware (1985) 1-2, str. 47.
3. W. Pönisch: Hauptentwicklungsrichtungen in Verpackungswesen unter besonderer Berücksichtigung der Materialökonomie (I, II). Die Verpackung (1979) 5, 6.
4. G. Grundke: Verpackungen und Verpacken als Rationalisierungsfeld. Die Verpackung (1981) 4, str. 148-151.
5. E. Garbe, D. Graichen: Ökonomische Materialverwendung. Verlag die Wirtschaft, Berlin 1976
6. W. Kraft: Energetik und Verpackungen (I.-VI.) Verpackungs-Rundschau (1980), 5-10.
7. H. Schäfer: Kummulierte Energieverbrauch von Produkten-Methoden der Ermittlung-Probleme der Bewertung. Brennstoffe-Wärme-Kraft (1982) 7.
8. G. Wille: Erfahrungen aus Forschung und Entwicklung bei der Bewertung von Verpackungswerkstoffen aus energie- und materialökonomischer Sicht. Die Verpackung (1982) 3, str. 108-111.
9. P. Schnell; M. Dehli: Wege der Energie. Informationszentrale der Elektrizitätswirtschaft, IZE, Bonn 1983.
10. E. Wagroll, A. Lutz: Energie- und Umwelt-Aspekte bei Verwendung der Einweg und Mehrwegverpackung. Österreichischer Institut für Verpackungswesen, Wirtschafts Universität Wien 1978.
11. Einweg/Mehrweg. Verpackungshersteller geraten verstärkt in die Umweltdiskussion. Rohstoff - Rundschau (1983) 21, str. 572-573.
12. A. Mankovsky: Kartonverpackung in der Getränkestudie des Umweltbundesamtes. Verpackungs-Rundschau (1982) 1, str. 16.
13. V. Musil, B. Pregrad: Problematika recikliranja plastične ambalaže. Savremeno pakovanje (1983) 6, str. 23-27.
14. A. Ullmann: Unternehmungspolitik in der Umweltkrise. H. Lang, Frankfurt 1976.
15. B. Reuther: Der Substitutionswettbewerb zwischen Konsumverpackungen aus unterschiedlichen Packstoffen. Wirtschaft Universität Wien 1977.
16. M. Franke: Umweltauswirkungen durch Getränkeverpackungen. Dissertation, Institut für Technischen Umweltschutz, Technische Universität Berlin, Berlin 1983.
17. Ökobilanzen von Packstoffen. Bundesamt für Umweltschutz, Bern 1984; v Abfall und Recycling. Aktion saubere Schweiz, Zürich 1984.

Vplivi rudarjenja v Šaleški dolini na okolje

1. Uvod

V Šaleški dolini je preko 250 milijonov ton zalog premoga, kar pomeni, da bo možna eksploatacija v približno takšni količini, kot je bila v zadnjih letih, še okoli 50 let. Tudi vsa sedanja vlaganja v razvoj RLV so usmerjena tako, da bo zagotovljena kontinuiteta pridobivanja lignita v Šaleški dolini okoli 4,9 mio ton letno.

Povprečna kalorična vrednost lignita v šaleškem bazenu je 10 MJ/kg. Groba analiza premoga pa kaže naslednji povprečni sestav:

gorljivi del – 45,5%

vлага – 40,0%

pepel – 13,0%

žveplo – 1,5%

Približno 1% žvepla je gorljivega, 0,5% pa ostane v pepelu.

Okoli 80–95% velenjskega lignita se bo pokurilo v termoelektrarnah v Šoštanjju, preostala količina pa v industriji in široki potrošnji. Takšno pridobivanje premoga in termoelektrične energije v Šaleški dolini je predvideno tudi v dolgoročnih planih SRS.

Vsi energetski objekti negativno vplivajo na okolje, in tako tudi objekti Rudarsko-elektroenergetskega kombinata Franc Leskošek-Luka niso nobena izjema. Posledica velikih količin nakopanega premoga in pridobljene termoelektrične energije pa so tudi temu primerno veliki ekološki problemi. Vplivi rudarjenja in pridobivanja termoelektrične energije na okolje so iz dneva v dan večji, negativni vplivi pa se kažejo tudi tam, kjer jih prvotno nismo pričakovali.

2. Vplivi rudarjenja na okolje

Eksploatacijsko območje v RLV zajema 1.549 ha ravninskih površin, kar je polovica ravninskega predela v Šaleški dolini. Odkopavanje premoga povzroča izredno obsežne prostorske spremembe, tako da je rudnik najpomembnejši dejavnik prostorskih dogajanj v občini. Več sto prebivalcev se je že preselilo v okoliške kraje, ker so zaradi kopanja premoga že porušena naselja Škale, del Prelog, del Pesja, Družmirje in del Šoštanja.

Do leta 2010 bomo z odkopavanjem premoga predvidoma zajeli celotno eksploatacijsko področje. Premog se bo pospešeno odkopaval predvidoma do leta 2040, nakar bo sledilo obdobje postopnega zmanjševanja eksploatacije. Ob koncu odkopavanja bo prizadetih 1.130 ha površin. Nastala bodo 4 ugrezninska jezera s skupno površino 418 ha. Ugreznili oziroma porušili se bodo še del Gaberka, del Pesja, celotne Preloge in severni del mesta Šoštanj. Porušiti bo treba še 244 individualnih hiš, 46 kmetijskih gospodarstev, 32 družbenih stanovanjskih objektov z 247 stanovanji, 11 objektov družbenega standarda vključno z dvema osemletkama ter tri manjše industrijske objekte. Porušeni bodo tudi vsi pripadajoči komunalni vodi, objekti in naprave.

Iz pridobivalnega prostora lignita bo treba preseliti še najmanj 2.150 prebivalcev. Preseljevanje prebivalstva in dejavnosti iz eksploatacijskega področja terjajo po izkušnjah dosedanjih preseljevanj v preteklosti posebej pozorno in dolgoročno usmerjanje preselitve. Pri tehtanju problematike morajo imeti še posebno težo socialna problematika kakor tudi pretresi ljudi s prizadetega področja, ki utegnejo poleg izgube svojega doma, na katerega so večletno navezani, izgubiti z zemljišči tudi sredstva za delo. Prilagoditev ljudi novemu okolju je zelo odvisna od tega, kaj jim bomo nudili in kako jim bomo poskušali olajšati prehod iz starega v novo okolje. Temu ustrezno načrtujemo izgradnjo nadomestnih naselij ob robu premogovne kadunje, kjer se bodo naselili predvsem ogroženi z rušnega področja. Zaskrbljujoče pa je, da nam primankuje ustreznega zemljišča za predstavitev kmečkih gospodarstev. Skoraj večino ravninskega dela Šaleške doline zavzemata eksploatacijsko področje in mesto Velenje. Kmetje se preseljujejo tudi iz naše občine, sicer pa so prisiljeni kmetovanje opustiti. RLV si prizadeva že umirjeno zemljišče rekultivirati in vračati kmetijstvu. Le malo ugreznjenih površin je rekultiviranih, saj ugreznanje eksploatiranega področja traja 15 do 20 let. Premog namreč pridobivamo v globini 100–500 m z metodo širokih čel, z odkopavanjem v horizontalnih etažah višine 3,2–11 m, z zarušavanjem krovnine za odkope. Do danes je RLV uspelo rekultivirati le nekaj več kot 50 ha zemljišč. Pridobivalni prostor lignita, ki je pod posebnim družbenim varstvom, postaja iz dneva v dan bolj degradiran, kar nedvomno vpliva na poslabšanje bivalnih razmer 30.000 prebivalcev, ki živimo na njegovem obrobju.

Poseben problem je tudi odlaganje elektrofiltrskega pepela iz termoelektrarn v Šoštanju. Približno 4.000 ton letno ga kljub elektrofiltru uide v ozračje. Del pepela se je dozdaj uporabljal za izdelavo elektrofiltrskih zidakov, vendar je bila letos proizvodnja zaradi nedonosnosti ukinjena. Večina pepela, to je približno milijon m³/letno, se odlaga v velenjsko ugrezninsko jezero. Sedanja tehnologija hidravličnega transporta in odlaganja pepela je neustrezna in v nasprotju s predpisi za varstvo okolja.

Jezerska voda je zaradi odlaganja pepela lužnata, s pH vrednostjo preko 10, brez flore in favne. Prav tako je tudi biološko mrtva reka Paka od izliva iz jezera do izliva v Savinjo. Koncentracija Ca (OH)₂ v jezeru je tako visoka, da se CaCO₃ izloča tudi v strugi Pake.

Zaradi velikih vodnih površin pa se v Šaleški dolini vedno bolj spreminja tudi podnebje. Megla je vedno pogostejša, kar je sicer delno ublaženo z daljinskim ogrevanjem oziroma odpravo individualnih kurišč v gosteje poseljenih predelih doline, vendar problem še vedno ostaja in bo z dneva v dan večji.

Pri vseh naštetih problemih pa ugotovljamo, da najbolj onesnažujejo Šaleško dolino, pa tudi sosednje doline, SO₂ in drugi plini, na kar nas opozarjajo umirajoči gozdovi.

Še posebno zaskrbljujoče pa je, da so z ekološkimi problemi v Šaleški dolini povezani tudi zdravstveni problemi, saj kažejo podatki, da je število obolenj na 1.000 prebivalcev v velenjski občini daleč nad slovenskim povprečjem, da se povečuje število obolenj dihal, predvsem pri otrocih itd.

Vedno bolj spoznavamo, da je Titovo Velenje le navidez lepo mesto, sicer pa polno tehničnih, ekonomskih, ekoloških, socioloških, zdravstvenih, psiholoških in drugih problemov, ki jih z njimi čuti vsa Šaleška dolina in njeni prebivalci.

Pri obvladovanju vseh teh problemov v REK FLL ne stojimo križem rok, vendar so rešitve zaradi velikih problemov drage, denar, ki je za te namene

združen na ravni energetskega sistema, pa se zaradi potreb družbe po večjih količinah energije večinoma porabi za naložbe, ki povečujejo proizvodnjo.

Z navedenimi podatki sem želel opozoriti na velikost ekoloških problemov pri rudarjenju v Šaleški dolini, s poudarkom na problemih, ki so neposredna posledica rudarjenja. S tem pa ne želim manjšati problemov, ki so posledica pretvorbe energije v termoelektrarnah.

Predvsem želim poudariti, da je treba najprej obvladati sedanje ekološke probleme, tam, kjer jih pa še ni, pa jih moramo bolje predvideti kot dozdej in pravočasno ukrepati. Z navedenimi podatki sem želel opozoriti tudi na necelovito reševanje problemov, posledica česar je tudi enostransko reševanje ekološke problematike, kar pa gotovo ni v našem interesu.

Povsem jasno je, da brez energije ne bo šlo, pa tudi to, da vsako pridobivanje energije bolj ali manj vpliva na okolje. Če želimo boljše življenje v čistejšem okolju, bo nujno potrebno boljše gospodarjenje, in to takšno, ki bo spodbudilo razvoj novih tehnologij in proizvodnih odnosov ob čimmanjši porabi energije. To bo sicer zaostriло razmere pri nadaljnjih odločitvah o našem razvoju, menim pa, da samo pritiskanje na večje pridobivanje energije ni sprejemljivo. Treba bo odločnejše ukrepati za omejevanje potratne porabe energije ter bolj spodbujati energetsko varčnejše proizvodne programe.

STALIŠČA, SKLEPI IN POBUDE UDELEŽENCEV JUGOSLOVANSKEGA SIMPOZIJA »ALTERNATIVE DRUŽBENEGA RAZVOJA IN PROBLEMATIKA OKOLJA«, KI JE BIL 22. in 23. MAJA 1986 V MARIBORU PRI MEDOBCINSKEM ŠTUDIJSKEM SREDIŠČU POLITIČNE ŠOLE CK ZKS V MARIBORU.

Soglasno ugotavljamo, da so se onesnaževanje, degradacija in eksploatacija človekovega družbenega okolja zaostri do stopnje, ko je potrebna takojšnja in odločna družbena akcija zoper škodljive pojave, saj lahko sicer, kot ugotavljajo številni referati, opravljene empirične analize in raziskave v Jugoslaviji, ekološko neustrezen razvoj povzroči katastrofo z nepopravljivimi posledicami.

Ker ima ekološka problematika zelo velike razsežnosti, tudi interes kapitala ni enoten. Bije se boj med konservativno frakcijo kapitala, ki gradi na konceptiji vojne zvezd, in reformno frakcijo, ki vidi možnost za rešitev krize kapitalistične produkcije v odkrivanju tehnoloških premagovanj že storjenih ekoloških škod.

Na globino, obseg in zaostritev protislovij opozarjajo vse številnejša ekološka gibanja v svetu, ki nosijo v sebi antikapitalistične in socialistične sile. Socializem sam po sebi kot zgolj nov družbeni odnos brez radikalno drugačnih materialno tehnoloških temeljev proizvodnje in potrošnje ne razrešuje zaostrenih protislovij med naravo in družbo. Ni ne zaustavil in ne zaobrnil negativnih ekoloških trendov, ki so bili okrepljeni s kapitalističnim blagovnim produkcijskim procesom. Ekološka strategija mora biti nujen sestavni del socialistične strategije, od zgolj ekonomske rasti se moramo preusmeriti h kvalitetnemu razvoju, od zgolj ohranjanja in varovanja k izboljšanju, k ekološko osveščeni produkciji družbenega okolja.

Obsežna zakonodajna dejavnost, tehnološke spremembe in številna družbena prizadevanja žal niso mogli zaustaviti splošne smeri razvoja, ki je bila usmerjena v ekstenzivnost proizvodnje, nesmotrno porabo surovin ter energije in ekološko nesmotrno družbeno delitev dela. Tudi obsežno raziskovalno delo, njegovi rezultati ter mednarodna aktivnost Jugoslavije zaradi neustreznega in pomanjkljivega usklajevanja kakor zaradi nezadostne družbenopolitične pripravljenosti in notranje organizacije niso bili dovolj dostopni mnogim zainteresiranim uporabnikom v Jugoslaviji, ostali so v praksi neuporabljeni ali neupoštevani. Od 138 mednarodnih konvencij smo jih ratificirali le 35, štiri pa so v postopku. To dokazuje, da spoznanje, da ekološki problemi niso samo lokalni, ampak regionalni in globalni, ni bilo vse splošno sprejeto pri izvajanju naše politike razvoja in mednarodnega sodelovanja.

Pri teoretski elaboraciji so za marksistično analizo ostala odprta še mnoga nerazčiščena vprašanja o odnosih med tehnologijo, ekonomijo in ekologijo, predvsem pa iskanje vseh možnih rešitev za ekonomsko valorizacijo ekoloških problemov socialističnega produkcijskega načina v njegovem sistemu produktivnih sil. Skrb za izboljšanje okolja mora postati sestavni del celotnega procesa družbene reprodukcije, kvaliteta življenja in razvoja pa mora imeti odločilno prednost pred zgolj količinsko rastjo in ekološko nesmotrnim kopičenjem materialnega bogastva.

Alternativa, ki naj razvozla in preprečijo ekološko krizo, je treba graditi na znanstveno tehnološki in družbenoekonomski ravni, ki naj vodi v ekološko ustrežnejši način produkcije in potrošnje in sploh celotne kulture in zavesti.

Vzroki ekoloških problemov niso samo neustrezna družbena uporaba znanosti, tehnologije, prostora, plodne zemlje, ampak vse bolj tudi rastoča tehnološka prenasičenost in preobremenjenost biosfere in nekatere fundamentalne značilnosti klasičnih in sodobnih tehnologij, ki so v globokem protislovju z načeli funkcioniranja ekosistemov in biosfere, zlasti še zaradi tega, ker te tehnologije zaradi svojih specializiranih in izoliranih funkcij in smotrov nimajo regionalno in nacionalno ekološko sklenjenih produkcijsko-porabniških

procesov. Potreben je globlji družbeni premislek o konfliktni naravi med ekološkimi zakonitostmi in tehnologijo, saj je ekološka strategija nujen sestavni del socialistične strategije. Že nekateri sedanji konflikti pri ekološko tveganih projektih nakazujejo potrebo po bolj demokratični tehnološki politiki, kar ni nujno zgolj zaradi samoupravne usmerjenosti naše družbe, ampak zaradi rastočih in kakovostno novih tehnoloških tveganj, ki so jim izpostavljeni ljudje zaradi obstoječih in tudi novih tehnologij.

Merila uspešnosti tehnoloških proizvodnih procesov moramo pri vsakem primeru razširiti s pretežno ekonomskih tudi na ekološke, socialne in druge vidike. Pri razreševanju ekološke problematike moramo vztrajati pri zaprtih tehnoloških krogih vode ali drugih medijev, ki se uporabljajo v industriji. Tradicionalna bazična in predelovalna industrija že načrtuje in izvaja zapiranje tehnologij z namenom zmanjšati obremenitev okolja in povečati ekonomičnost poslovanja, kar poleg iskanja novih razvojnih programov prispeva k prestrukturiranju gospodarstva v smeri tržno in tehnološko uveljavljenih in obetavnih programov.

Prav tako si moramo postaviti merila, ki bodo ostrejša od trenutno predpisanih pri revitalizaciji starejših tehnoloških postopkov in pri načrtovanju novih. Zaradi trenutnega stanja in pomanjkanja investicijskih sredstev bomo morali prizadevanja usmerjati predvsem v sanacijo obstoječih industrijskih obratov. Čeprav so dodatni posegi v tehnološke procese težko izvedljivi, kažejo primeri iz prakse, da lahko z inovativnim delom dobro razrešujemo akutna ekološka vprašanja. Na ta način bomo kar najbolj zaščitili okolje, po drugi strani pa se bomo izognili nevarnosti, da bi se s spremembo meril znašli z ekološkimi emisijami nad dovoljeno mejo.

V prihodnosti se bo gotovo materialno tehnološki razvoj ustalil na določeni ravni, vsaj količinski, ker nič v biosferi ne raste trajno niti linearno in še manj eksponencialno. Zavedati se moramo, da človeška družba kljub svojim ustvarjalnim zmožnostim ne more graditi na konceptu neomejene količinske rasti, temveč na realni predpostavki, da vire za svoj obstoj in razvoj črpa iz dane, omejene bio – in geosfere. Ne smemo pa spregledati, da ima tudi kakovosten razvoj svoje količinske implikacije ter obremenitve. Zgodovinsko se spreminja razmerje med količinskimi in kakovostnimi vidiki razvoja.

Zato moramo podpirati prestrukturiranje gospodarstva v tiste proizvodne postopke, ki bodo z manj vložene energije in surovin na enoto proizvoda in z velikim vložkom znanja dosegli optimalne rezultate. Z gospodarno uporabo energije in z razvijanjem alternativnih virov energije bomo lahko uspešno popravili energetsko bilanco. Pri energetsko zahtevnih tehnoloških projektih moramo k njihovem vplivu na okolje prišteti še vse emisije, dobljene pri proizvodnji energije, zlasti električne, saj je delež električne energije, pridobljene v termoelektrarnah v SFRJ blizu 60%. V ceno energije je treba vključiti tudi vse stroške za varstvo okolja, za odpravo in preprečevanje ekološko neugodnih posledic.

Cilji družbenega razvoja morajo biti usklajeni z naravnimi danostmi in v ekološkem ravnotežju z naravo ob ekološko pravilnem strukturiranju gospodarstva in načina življenja, ki bo prilagojen posebnemu, prostorskemu, ekološkemu in poselitvenemu vzorcu ter surovinsko energetskim zmožnostim posameznih predelov v Jugoslaviji.

Varstvo okolja je nujno dosledno pojmovati kot gospodarjenje z naravnimi dobrinami in vrednotami, od katerega ne more biti nihče odvezan in česar ni mogoče odlagati na bodočnost ali podcenjevati, zato je treba zagotoviti tudi usklajevalne funkcije upravnega organa za varstvo okolja in ustrezno družbeno ter politično organiziranost.

Glede na dolgoročne in nepopravljive posledice nekaterih odločitev pri porabi plodne zemlje za urbane namene je treba v prihodnje preprečiti take usmeritve. Zagotoviti moramo takšne ekonomske odnose, ki bodo spodbujali samo tak razvoj kmetijstva, turizma in tehnologije, da ne bo bistveno ogroženo okolje. Tudi pridobivanje hrane in pijače za množično oskrbo daje vse več onesnaženih in zdravju škodljivih živil. Za ustrezno preprečevanje teh pojavov je treba spodbuditi široko organiziranost potrošnikov in njihovo organizacijo vključiti v sistem kot enakopravnega partnerja.

Med ključne prvine alternativne usmeritve sodi gotovo postopna zavestna preusmeritev razvoja na obnovljive vire, kar pomeni, da je treba dati odločilno prednost poljedelski produkciji. Izkoriščanju neobnovljivih virov se seveda ne bo mogoče odreči, toda z njimi je treba ravnati skrajno varčno in preudarno ter jim s procesom rekuperacije, reciklaže,

ekološke produkcijske komplementarnosti in povečanja trajnosti proizvodov in delovnih sredstev vtisniti kakovost relativno obnovljivih virov.

Premagovanja problemov proizvodnih ostankov in nesnaževanja industrijske organizacije ne morejo prenesti na široko družbeno skupnost, tako da ekološko obremenjujejo okolico proizvodnih obratov. Precej smo že naredili pri uporabi nekaterih sekundarnih surovin, vendar bi morali razširiti to dejavnost še na nekatere proizvodne ostanke in jih tudi z »navidezno neekonomsko in drago predelavo« prevesti v še uporabne proizvode. Ohranitev čistega in zdravega okolja je v takem primeru dolgoročno vendarle cenejša varianta.

Neobhodno je sprejetje ustreznih standardov in meril za kakovost opreme in varstvo okolja, zagotavljanje obveznega spoštovanja zakonitosti in izpolnjevanja meril za varstvo okolja na vseh ravneh in dosledno izgrajevanje ter uporabljanje čistilnih naprav. Učinkovita prizadevanja zavarovanja okolja naj spodbuja tudi naša zakonodaja s finančnimi olajšavami za nakup in uporabo domače kot tuje opreme.

Tudi pri razvoju in oblikovanju embalaže se kaže potreba, da tehnološka in tržno ekonomska merila dopolnimo z ekološkimi. Onesnaževanje okolja je treba omejiti ne le z uporabo vračljive embalaže, temveč tudi s postopki recikliranja.

Da dosledno uveljavimo načelo o preprečevanju slehernega novega onesnaževanja okolja ali spreminjanja okolja na škodo dolgoročnih družbenih interesov, moramo z vso zavzetostjo z modernizacijo gospodarskih in drugih dejavnosti, s postopnim prestrukturiranjem gospodarstva in predvsem z večjo lastno ustvarjalnostjo ob upoštevanju svetovnih dosežkov spreminjati razmere v prid zdravja ljudi, izboljšanja okolja in občega napredka.

Zato je treba s temi novimi spoznanji idejnoteoretsko, družbenopolitično in strokovno tehnološko in v skladu z načeli stalnega in srečujočega planiranja preveriti program stabilizacije, plane srednjeročnega in dolgoročnega razvoja ter zagotoviti na zvezni ravni sistemski zakon o varstvu okolja in ratifikacijo mednarodnih konvencij o varstvu okolja.

Skupščini SFRJ predlagamo, da ratificira Ženevsko konvencijo o preprečevanju onesnaževanja preko državnih meja in naloži družbenim dejavnikom, da pripravijo program potrebnih ukrepov v Jugoslaviji; obenem pa, da zagotovi ugotavljanje kakovostnih meril okolja v vsej državi, uveljavi ukrepe ekonomske politike za izpolnjevanje nalog varstva okolja in vpliva na izvajanje skupnih akcij, ker bodo samo tako tudi uspešne. S pravnimi predpisi moramo preprečiti, da bi kadarkoli in kdorkoli v kateremkoli delu SFRJ določil odlagališče strupenih odpadkov (radioaktivnih, biokemičnih ...) iz drugih dežel sveta.

Udeleženci simpozija tudi predlagamo, da se obnovi oziroma pripravi predlog sistemskega zakona o družbenem varstvu okolja z vsemi podzakonskimi izvedbenimi predpisi, ki bi zagotovili smotno organizacijo ekološke inšpekcije. Po možnosti bi kazalo na tem področju uvesti interdisciplinarni specialistični študij. Kaže se tudi potreba po usposabljanju sodnikov in tožilcev, ki običajno opažajo samo najbolj neposredne posledice kaznivih dejanj v zvezi z okoljem.

V SRS in SFRJ je treba ob najtesnejšem sodelovanju raziskovalnih in visokošolskih organizacij, akademij, gospodarstva, uprave in drugih oblikovati dolgoročno strategijo razvoja, ki bo podpirala razvojno, ekonomsko in ekološko upravičene projekte na osnovi domačih virov in možnosti.

Da bi to lahko zagotovili, je potreben ustrezen informacijski sistem za prenos informacij v SFRJ in na mednarodni ravni.

Na vseh stopnjah vzgojno-izobraževalnih programov moramo v učne načrte vnesti teme iz humane ekologije in zagotoviti hitrejši pretok raziskovalnih rezultatov v pedagoški proces pri odpravljanju primanjkljaja ekoloških vsebin. Ekološko ravnanje terja tudi spremembo vrednotnega sistema, pri čemer imata posebno vlogo vzgoja in usposabljanje za produkcijo, ki bo povezana z ekološko zavestjo. Zato je treba tudi v kadrovski politiki okrepiti število kvalificiranih specialistov za ekološko problematiko. Raziskovalno delo na tem področju pa naj bo čim bolj medsebojno povezano in usklajeno, ker je samo tako mogoče doseči potrebne raziskovalne rezultate. Čeprav zadnjih nekaj let izhajajo nekoliko številnejša dela z ekološko vsebino, smo še daleč od tega, da bi imeli v slovenskem ali jugoslovanskem prostoru pokrita vsa ključna vprašanja. Izhod vidimo v sistematični založniški dejavnosti, ki naj zajame najpomembnejša prevodna dela, obenem pa izkoristi tudi domače znanstvene rezultate.

Med pobudami za praktične rešitve je vsekakor prisotna tudi potreba po odprtem dialogu med stroko, politiko in demokratično javnostjo ob zagotovitvi vseh možnosti za takšen dialog – solidna znanstvena podlaga pri ponujanju možnih opcij in njihova javna predstavitev z vsestransko predstavljivo argumentov.

IZ PISMA 13. KONGRESU ZVEZE KOMUNISTOV JUGOSLAVIJE – UDELEŽENCI JUGOSLOVANSKEGA SIMPOZIJA V MARIBORU »ALTERNATIVE DRUŽBENEGA RAZVOJA IN PROBLEMATIKA OKOLJA«

I

V obdobju intenzivnega gospodarskega razvoja in obenem velikega izboljšanja našega življenja je prišlo do občutne degradacije narave, kar negativno vpliva na učinkovitost gospodarjenja in na kakovost življenja. To nasprotje je delno posledica podcenjevanja naravnih zakonitosti, delno učinek nedosledne gospodarske politike pri izkoriščanju naravnih dobrin, neprimerne urbanizacije in kemizacije v prostoru, premalo uspešnega raziskovalnega dela in usposabljanja kadrov. Obenem so ti problemi del širših kontinentalnih procesov v okolju. Večina rek je spremenjenih v onesnažene kanale, propadajo drevesne vrste in grozeče umirajo gozdovi, energetski razvoj ni usklajen z vsemi interesi racionalnega družbenega razvoja, še manj pa z varstvom zdravja ljudi, urbanizacija požira dragoceno obdelovalno zemljo in širijo se bolezni, ki so povezane z onesnaženim okoljem. Vse to negativno vpliva na gospodarjenje, na delovno storilnost, na zdravje in razpoloženje ljudi. Zaradi tega Jugoslavija ni dosledno uresničevala načel stockholmske konference iz 1972., takšen razvoj pa tudi ni v skladu z ustavnimi načeli SFRJ, SR in SAP.

II

Zavzemamo se za enakovredno obravnavanje naravnih in družbenih zakonitosti razvoja, za reševanje obstoječih žarišč onesnaževanja ob sočasnem prestrukturiranju in modernizaciji gospodarstva ter preprečevanju nastajanja novih žarišč. Dobre gospodarske politike ni brez ekološke in obratno, življenje v družbi zahteva usklajevanje in spoštovanje zakonitosti. Z vzgojo, dobrim obveščanjem, družbenim nadzorom in vključevanjem varstva okolja v celotno naše ravnanje in odločanje lahko dosežemo pomemben gospodarski in kulturni napredek, okrepi bomo ustvarjalnost in zdravje ljudi, od narave pa bomo imeli več.

III

Posvetovanje izraža željo in priporočilo Zvezi komunistov Jugoslavije, da organizira posebno konferenco o ekološki problematiki in politiki, ker so še vedno odprta nekatera idejna, teoretična in politična vprašanja, ki zahtevajo opredelitve in skupno akcijo v Jugoslaviji.

NICHOLAS GEORGESCU-ROEGEN

Bioekonomski vidiki entropije*

1. Uvod: Mehanicistična dogma in ekonomija

Človek je v svojem nenehnem boju, da bi razumel, kaj je in kako deluje narava, neprestano iskal oporo v nekem posebnem epistemološkem prepričanju, v neki posebni znanstveni dogmi. Sosledje takih dogem je prekinjalo in bo še naprej prekinjalo evolucijo človeške misli z obdobji epistemoloških mod. V vsakem izmed teh obdobji so si znanstveniki ne le prizadevali akumulirati razvidnost v prid prevladujoče dogme, temveč so tudi suženjsko gledali nanjo kot na edini vir plodnega navdiha. Očitno ponazoritev tega čaščenja dogme in posebno njenih možnih posledic nudi ekonomska veda, ki je dozorela ravno v času, ko je mehanicistična dogma dosegala svoj višek. Ta dogma je izjemno močno prevladovala v znanstveni misli že več kot tristo let. Toda kmalu potem – pred nekako sto leti – jo je prezirljivo zavrnila sama fizika zaradi tej posebni znanosti lastnih razlogov [10, str. 69–122; 4]. Navzlic temu se je še vedno držimo, čeravno nam vdira skoz zadnja vrata. Obstajajo dobri razlogi za to, da človeškega duha tako vztrajno pripisujejo mehaniki, pravzaprav gibanju.

Misel, da mehanika odpira široko pot človekovemu znanju, ima zelo stare korenine. Privlačne ure, ki so krasile številne katedrale in palače, so jo vsak dan napovedovale dolgo pred tem, ko je Leonardo da Vinci v *Macchine per volare* (na začetku 16. stoletja) dokazoval, da bi človek moral biti zmožen reproducirati mehanizem, ki ga predstavlja leteča ptica. Descartes, ki je v naslednjem stoletju v *De l'homme* dokazoval, da »je živo telo stroj . . . nič več in nič manj kot gibanje ure ali kateregakoli drugega avtomata«, je zgolj eksplicitno oblikoval misel, ki je dolgo pred tem za mnoge postala elementaren predmet vere. Toda brez Kopernika, Keplerja, Galileja in Newtona – če omenimo le najzgodnejše arhitekta klasične mehanike – mehanicistična dogma ne bi pridobila tiste prevlade v znanosti in filozofiji, ki jo je tako ostro izrekel Laplace v svoji znameniti apoteozi mehanike [29, str. 4]. Vsaka stvar na svetu – bodisi v preteklosti, sedanjosti ali prihodnosti – je razglasil z ošabnostjo, ki je zrcalila razpoloženje vseh znanstvenih krogov tedanjega časa – je popolnoma določena s temeljnimi zakoni mehanike. Laplace je dejansko priznal, da bi lahko le demiurgični duh uspešno določil začetne pogoje vsakega delca v univerzumu in tudi rešil velikanski sistem enačb, ki vodijo gibanja teh delcev. Ponovljene situacije, v katerih je napoved posameznega dogodka odvisna le od rešitve nekaj enačb, so vedno bolj in bolj spektakularno potrjevale mehanicistično dogmo. Najbolj spektakularen od takih ugodnih dokazov se je

* Prevod iz: Entropy and Information in Science and Philosophy, ur. Libor Kubat in Jifi Zeman, Academia Praga, 1973.

zgodil leta 1846, ko so – v manj kot mesecu dni po tistem, ko je Urbain Leverrier pred francosko akademijo napovedal obstoj novega planeta in njegov verjeten položaj – C. J. Galleova opazovanja iz berlinskega observatorija v *celoti* potrdila Leverrierjeve rezultate na papirju.

Pionirji ekonomske vede, ki so vsi delovali v 19. stoletju, so bili napeljeni, da so – vsak na svoj način in z različnimi stopnjami zavesti – na mehaniko gledali kot na model vsakršne discipline, ki si zasluži ime znanosti. Mnogi so odkrito dopuščali, da ekonomije ne moremo dojeti drugače kot »*mehaniko koristi in samointeresa*« – to je jasno določena oblika, v kateri je to pozicijo definiral Jevons [25, str. 21]. Toda dejstvo, da je glavno telo ekonomije še do danes ostalo popolnoma zvesto stari mehanicistični poziciji, nima enako preprostega upravičenja. Gotovo obstaja dejstvo, na katerem je vztrajal lord Kelvin, da človeški um bolje razume vsakršen pojav, če je prikazan z mehaničnim modelom. Človeška narava je, naposled, taka, da lahko delujemo le s potiskanjem in potegom. Toda te naše pomanjkljivosti za znanost niso razlog, da ostaja vselej navezana na te omejitve. Bolj plavzibilen vzrok epistemološke inerce, ki je značilna za moderno ekonomiko, se zdi hudo napačno postavljena ekonomija uspešnosti. Dejansko je vsak model, ki vsebuje – kot vsi ekonomski modeli – načelo ohranitve¹ in pravilo maksimalizacije, mehanska analogija z najpreprostejšo možno strukturo, analogija s sistemom, reduciranim na njegove kinematične vidike. Večina ekonomskih modelov dejansko niti ni kinematična, ker niso v nikakršni natančni obliki povezani s časom. S temi modeli so bila odprta vrata zlorabam abstrakcije; rezultat je, da je ekonomska teorija postala srečno lovišče za ljubitelje čistih matematičnih vaj. To je največja nesreča, kajti – kot je odkril nihče drug kot nek inženir za potrošnjo [26, str. 111] – matematika lahko tudi služi kot nadomestek za običajno težavno nalogo spopadanja z dejanskim pojavom.

Slepa trdovratnost, s katero so moderni ekonomisti branili svojo skrb za številke, je v analih znanosti enkratna. Moderni ekonomisti so – srečni v svoji lastni niši – v ekonomski znanosti, reducirani na papirnate vaje o ultrasimplificiranih kinematičnih modelih – izgubili vsakršno zanimanje, da bi sledili evoluciji drugih disciplin, vključno s samo mehaniko. Če bi kdorkoli izmed vidnih ekonomistov povedal kakšno misel o poznejši usodi te znanosti, bi ekonomija po vsej verjetnosti že dolgo pred tem doživela svojo odločilno prekretnico. Kajti Jevons in Walras nista dala vedeti za svoje načrte za novo sestro mehanike nič prej, kot so znamenja napovedovala padec mehanicistične dogme.

II. Ekonomija in evolucija

Obstajajo določene pomembne posledice mehanicistične narave moderne ekonomike. Prva posledica je standardna analiza, ki zjaja tržni proces na analogijo z nihalom. Začetni položaj je – ne glede na to, kako se spreminjajo cene ali načrt povpraševanja in ponudbe – vselej v *celoti* znova vzpostavljen, brž ko so te spremembe obrnjene. Vse stvari se ravna po zgodbi znamenite rime gosje matere, v kateri je pogumni yorkški vojvoda gnal svoje trume gor in dol po hribu, ne da bi delal kakršnokoli zgodovino. Alfred Marshall, ki je edini med velikimi vztrajal, da je ekonomija prej sestrskaa znanost biologije kot mehanike, je pokazal, da je ponudba podvržena ireverzibilnim spremembam, če se premakne povpraše-

¹ Takega kot: »Nič ni uničeno ali ustvarjeno, vse je v neki posebni meri spremenjeno«.

vanje [30, str. 808]. Zelo preprosto, za isto ireverzibilnost so tudi pokazali, da jo je moč aplicirati na povpraševanje [12]. Toda modernim ekonomistom je bilo nasploh ljubše, da niso zapletali svojega udobnega kinematičnega okvira s takim evolucijskim pojavom.

Še presenetljivejši simptom kinematične epistemologije je koncepcija ekonomskega procesa kot krožnega toka znotraj popolnoma zaprtega sistema. To potrjuje krožni diagram, povezujoč »produkcijo« in »konsumpcijo«, s katerim je ta proces ponazorjen v skoraj vsakem standardnem učbeniku.² Tej sliki seveda ne ustreza niti cirkulacija denarja, če jo vzamemo izolirano, kajti celo denar (v kakršnikoli obliki) se navsezadnje izrabi in ga je treba spet oskrbeti iz virov, ki so tuji denarnemu toku. Skoraj gotovo je, kajpada, da se je cirkulacija denarja predstavljala in se še predstavlja v temeljnih nazorih skoraj vsakega ekonomista [13, str. 8].

Ta krožni koncept ekonomskega procesa že od začetka zanikuje, da utegne imeti boj človeštva z materialnim okoljem kakršnokoli vlogo v ekonomskem procesu. Če bi ekonomisti prepoznali pravo naravo tega procesa – ki je, kot bom dokazal v tem članku, entropijski in ne kinematičen – bi bil problem onesnaževanja, ki nas je nenadoma presenetil pred nekaj leti, imel drugačno zgodovino; in tako bi bilo tudi z drugo stranjo entropijskega problema, namreč z nepremišljenim trošenjem naravnih virov.

Toda če se povrnemo k začetkom ekonomske znanosti, bomo tam odkrili priznanje, da je delo oče in narava mati blagostanja, kot je pridigal sir William Petty, tisti globok preučevalec človeške družbe [24, II, str. 377]. Tem bolj nenavadno je – čeravno se je od takrat naše poznavanje preteklosti povečalo in nenehno širilo – da so moderni študenti ekonomije še naprej ostali ravnodušni do nekaterih kričečih primerov, v katerih je bilo okolje glavni dejavnik zgodovine. Jasen in tudi zelo dobro znan primer je velika selitev, ki jo je povzročilo izčrpanje plodnosti tal v centralni Aziji z dolgo in naraščajočo pašo. Vidne civilizacije – taka kot civilizacija Majev – so izginile iz zgodovine zato, ker njihovi ljudje niso bili sposobni migrirati ali ustrezno ravnati s pojemajočimi viri okolja. Toda nad vsem je dobro znano (in neizpodbitno) dejstvo, da je boj za nadzor nad naravnimi viri celo v moderni in sodobni zgodovini igral prevladujočo vlogo.

Tisti, ki se v znanostih življenja oprijemljejo mehanicistične dogme, ne morejo videti, da je zgodovina evolucijska, to je da poteka na ireverzibilen in celo nepreklicen način; popolnoma reverzibilno je le gibanje v prostoru. Naš planet bi se lahko na primer zelo dobro gibal po ekliptiki v nasprotno smer; torej ne bi bil kršen noben zakon mehanike. Mehanične enačbe sploh niso motene, če časovno koordinato spremenimo iz t v $-t$. Mehanika torej ne more razložiti enosmernosti, po kateri se gibljejo evolucijski pojavi. Ni popolnoma nobenega načina preveritve, ali se film poskakujoče, popolnoma elastične krogle vrti naprej ali nazaj, razen če scena ne vključuje tudi nekega ireverzibilnega procesa. Mehanika tudi ne more razložiti kvalitativne spremembe, ki tvori drug temeljni vidik evolucije. Gibanje predstavlja le spremembo prostora in taka sprememba je lahko vselej reverzibilna. Po drugi strani pa celo najpreprostejše dejanje človeškega bitja – bodisi da sežge kos preмога ali celo zajame sapo – povzroči nepreklicno kvalitativno spremembo v celotnem sistemu (ki sestoji iz te osebe in njenega okolja). Če moderna

² Naj navedem le nekaj najbolj upoštevanih učbenikov: G. L. Bach, *Economics*, 2. izd., Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1957, str. 60; Paul A. Samuelson, *Economics*, 8. izd., New York: McGraw-Hill, 1970, str. 72; Robert Heilbroner, *The Economic Problem*, 3. izd., Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1972, str. 177.

ekonomija ni evolucijska znanost (kot bi morala biti), je to zato, ker so se njeni najodličnejši služabniki oprijeli starega laplaceovskega nauka o svetu, ki je popolnoma določen z mehaniko in le z mehaniko.

III. Entropijski zakon in bioekonomski pojavi

Nekateri ekonomisti so opazili, da človek ne more niti ustvariti niti uničiti materije ali energije [npr. 30, str. 63], resnico, ki izhaja iz načela o ohranitvi, najprej vzpostavljenega v mehaniki, in ki je bilo kasneje sprejeto kot prvi zakon termodinamike. S tem načelom smo torej še vedno v mehaniki in za modernega ekonomista je vse v redu, da dokazuje, da človek lahko producira le koristi zgolj s preurejanjem stvari. Nenavadno je seveda, da se zdi, da ni nihče v tej poziciji odkril očitnega paradoksa: zakaj potem človek ne more preurediti pepela in dima, ki ju ustvarja ogenj, da bi tako rekonstruiral prvotno klado?

Da bi vprašanje postavili v pravo luč, pretresimo ekonomski proces v njegovi celoti in si ga oglejmo zgolj s *popolnoma materialnega* gledišča. Slika je slika delnega procesa, ki je – kot vsi taki procesi – *analitično* opisan z abstraktno, prazno mejo, ki ga zgolj ločuje od ostalega materialnega univerzuma, to je od človeškega okolja. Tisto, iz česar potem *dejansko* sestoji ekonomski proces, je izmenjava materije in energije preko njegovih meja.³ To je tisto, kar nas uči mehanika. Toda ekonomija ni mehanika niti celo čista fizika. Najsilovitejši zagovornik pozicije, da viri okolja nimajo ničesar opraviti z vrednostjo, verjetno ne bi mogel zanikati, da je med tistim, kar vstopa v proces, in onim, kar je njegov rezultat, *kvalitativna* razlika. Razlika očitno ne more biti kvantitativna: to bi kršilo načelo ohranitve.

Neortodokсни ekonomist bi rekel, da so tisto, kar v njem poteka, *koristne oblike materije in energije*, koristni viri, in tisto, kar proces zavrže, so lahko nasploh le *nekoristne oblike materije in energije*, to je odpadek. In – kar je zelo pomembna točka – to razliko sedaj priznava (červavno v različnih okvirih) posamezna (in posebna) veja fizike, termodinamika. Kajti za termodinamiko je materija-energija, ki vstopa v ekonomski proces, v stanju *nizke entropije*, tisto pa, kar je njegov rezultat, je v stanju *visoke entropije*.

Koncept entropije je v vseh svojih podrobnostih tako zapleten, da je neka avtoriteta v termodinamiki prepričana, da ga »celo fiziki stežka razumejo« [19, str. 37].⁴ Da bi bila zadeva še bolj zapletena, pa sedaj kroži termin z mnogimi drugimi pomeni nefizikalne, čisto formalne narave [14, dodatek B]. Nedavna izdaja *Webster's Collegiate Dictionary* (1965) ima pod entropijo tri opise. Še več, definicija, ki se nanaša na fizični svet, je izrecno konfuzna: »mera nerazpoložljive energije v zaprtem termodinamičnem sistemu, ki je v takem odnosu do stanja sistema, da sprememba v meri variira s spremembo v razmerju porasta toplote, vzete pri absolutni temperaturi, pri kateri je absorbirana«. Toda starejša izdaja (1948) ponuja preprosto, pametno definicijo, ki bo – červavno ne more zadovoljiti specialista – zadostovala za splošne namene, kakršni so nameni te razprave: »Mera nerazpoložljive energije v [zaprtem] termodinamičnem sistemu«. Treba nam je le

³ Za podrobno razpravo o analitični predstavitvi problema glej [14, IX. pogl.].

⁴ Razprava o entropijskem zakonu v [21, str. 17] si prizadeva zagovarjati to sodbo. Celo pojem toplote zastavlja nekatera zelo zanimiva vprašanja z rezultatom, da se nekateri fiziki utegnejo motiti tudi glede nje. Glej *Journal of Economic Literature* X (december 1972), str. 1268.

dodati, da energija eksistira v dveh kvalitativnih stanjih: *razpoložljiva* ali *prosta* energija, nad katero ima človek precejšen nadzor (natančneje, ki se jo da spremeniti v delo), in *nerazpoložljiva* ali *vezana* energija, ki je človek sploh ne more uporabljati (ki je ni moč na noben način spremeniti).⁵ Kemična energija koščka premoga je prosta, ker jo človek lahko uporablja za takšen ali drugačen namen. Toda neizmerna količina toplotne energije, razpršene v morjih, je vezana energija. Jadrnice je ne morejo uporabiti; namesto tega potrebujejo prosto naftno ali vetrno energijo.

Da bi obstajala prosta energija, moramo imeti diferencialno raven kot raven vodnega slapa ali raven med temperaturama kotla in hladilnika v parnem stroju. Kot je prvi opazil Nicholas Sadi Carnot v nove poti utirajoči znanstveni razpravi o učinkovitosti parnega stroja (1824): kjer prevladuje ista temperatura, kakorkoli že visoka, ne more delati noben stroj.⁶ Vezana energija je oblika, v kateri energija sestoji iz popolnoma razpršene toplote. Drug način za opis dveh konceptov je pripomba, da prosta energija implicira red – čim toplejša je para v kotlu, tem hladnejša mora biti tekočina v hladilniku; medtem ko je za vezano energijo značilen nered, kaotična razpršitev. Na entropijo torej lahko gledamo tudi kot na indeks nerada. Zaradi tega lahko, na primer, rečemo, da je entropija bakrene pločevine *nižja* kot entropija rude, iz katere smo jo pridobili.

Distinkcija med dvema kvalitetama energije, ki je specifična za termodinamiko, je gotovo antropomorfna. Toda zadeva ne bi smela delati težav nobenemu preučevalcu človeka niti celo preučevalcu inertne materije. Z dejanskostjo ne moremo stopiti v miselni stik razen prek antropomorfnih kanalov. Če je antropomorfizem presenetljivejši v primeru termodinamike, je to zato, ker ležijo korenine te znanosti v običajni razliki med stvarmi, ki imajo ekonomsko vrednost, in tistimi stvarmi, ki so nekoristna izguba. Termodinamika je dejansko zrasla iz Carnotove znanstvene razprave, prvega znanstvenega dela, ki je primerno za ekonomijo primanjkujočih virov. Termodinamika se je tako začela kot fizika ekonomske vrednosti in je ostala taka navzlic svojemu poznejšemu razvoju, ki je abstraktnejše narave.

Bistveni ekonomski naravi entropijskega zakona, alias drugega zakona termodinamike, bi morali dati še močnejši poudarek. Ta zakon je edini, ki razlikuje termodinamiko od mehanike. Dejansko govori, da je univerzum ali kakršenkoli drug zaprt materialni sistem⁷ vselej podvržen ireverzibilnemu (raje nepreklicnemu) procesu, ki se izkazuje z nenehnim naraščanjem entropije sistema. Z drugimi besedami, v vsakem zaprtem sistemu obstaja nenehna težnja proste energije, da bi se spremenila v vezano energijo, urejenih struktur, da bi se spremenile v neurejene. Skratka, vsak zaprt sistem je nenehno podvržen procesu nepreklicne degradacije, katere zadnji rezultat je popolna razpršitev energije v uniformno toploto in urejene materije v nered. Končno stanje univerzuma je – tako se zdi – tako imenovana toplotna smrt, vendar je kaos boljši termin zanj. Naj bo, kakor že utegne biti⁸, iz neizpodbitnih in ponovnih izkušenj vemo, da se bodo

⁵ Tehnično obstaja razlika med prosto in razpoložljivo energijo in, *ipso facto*, med vezano in nerazpoložljivo energijo. Toda ta tehnični detajl se ne tiče pričujočega argumenta.

⁶ Ideja [21, str. 17], da temperatura meri »koristnost« toplote, je torej popolnoma nesmiselna.

⁷ Sistem je zaprt, če prek njegovih meja ni nikakršne izmenjave materije ali energije. Količini materije in energije sta v zaprtem sistemu očitno stalni. Toda stalnost teh količin ne zagotavlja povečane entropije; če obstaja izmenjava, lahko količina vezane energije upade.

⁸ Vprašanje je povezano z neskončnimi polemikami okrog evolucije univerzuma [14, VIII. pogl.].

ledene kocke v kozarcu vode vsaj v našem delu sveta in v zdajšnji kozmični fazi naposled stopile in da bo voda v kozarcu naposled dosegla svoje termodinamično ravnotežje v odnosu do okolice.

Najpomembnejši od vsega sta dve drugi zadevi, ki ju implicira entropijski zakon. Prvič, prosta energija koščka premoga bo naposled degradirana v vezano, nekoristno energijo, četudi premog – namesto da bi ga uporabili – pustimo na tleh. Drugič, ta degradacija je ireverzibilna ali, raje, nepreklicna. Končni učinek je, da ko so se enkrat ledene kocke v kozarcu vode stopile, se ne bodo pod nikakršnimi pogoji spet same od sebe oblikovale. Kajti če bi se, bi entropija padla na prejšnjo, nižjo raven. Lahko kajpada povzročimo, da vsa voda zamrzne, vendar le z degradacijo neke proste energije znotraj večjega sistema, ki vključuje tudi električno centralo, ki oskrbuje hladilnik z elektriko. V tem primeru entropijski zakon zahteva, da entropija tega večjega sistema naraste. To v neposredni aritmetiki pomeni, da bi s padcem lokalne entropije kozarca vode morala narasti entropija ostalega sistema.⁹

Ekonomisti so ponosni na to, ko rečejo, da »ni brezplačnega kosila«, da je treba za vse plačati svojo ceno, tako da sta cena in vrednost vselej uravnotežena. Entropijski zakon nas uči, da človeštvo živi pod ostrejšo zapovedjo: *v mejah entropije je strošek za kosilo večji kot njegova cena. Zato je obžalovanja vredno, da so napačno razumljena razmerja vodila nuklearne znanstvenike k temu, da so prikrili to resnico. Atomski reaktor, ki s pomočjo nekega atomskega goriva spreminja necepljivo, vendar bogato gradivo v cepljivo, se celo v specialni literaturi imenuje »oplojevalec«. In kar je še več, oplojevalca zdaj hvalijo, da je zmožen »producirati več goriva, kot ga porabi«, opis, ki je primeren za zavajanje neosveščenih ljudi. Ali bi bilo pravilno reči *le*, da tovarna kladiv, na primer, producira več kladiv, kot jih porabi? Kruta resnica je, da ni niti piščančja farma »oplojevalec«; v skladu z entropijskim zakonom še celo tak proces porabi več proste energije, kot jo je v njegovih produktih. Zmeda, za katero se je na tak ali drugačen način dopustilo, da se je razširila med laiki, predstavlja veliko oviro za pravilno razumevanje problema okolja. Gotovo, zdi se, da poziv k »izboljšanju okolja« ki ga tako prestižna organizacija, kot so Združeni narodi, ponavlja v svoji stockholmski deklaraciji o človekovem okolju (junij 1972), pospešuje vtis, da ni v naši moči le zaustavitev delovanja entropijskega zakona, temveč tudi preobrnjenje le-tega.*

Nekateri – posebno Henry Bergson [3, str. 245f] – so trdili, da je življenje izjema v zgornji zapovedi, da se izogne entropijski degradaciji. Ali se ne zdi, da v nekem končnem časovnem obdobju ohranjajo vsi organizmi svojo visoko urejeno strukturo nedotaknjeno? Trditev verjetno ne more pomeniti, da lahko življenje porazi entropijski zakon. Kot so drug za drugimi pokazali veliki naravoslovci, življenje, čeravno ni popolnoma razložljivo z zakoni materije-energije, jima verjetno ne more nasprotovati. Kar organizem v celoti dela, je preprosto; kot je Erwin Schrödinger rekel v veliki mali knjigi [33, str. 71 f]: vsrkava nizko entropijo iz okolja (in odpravlja visoko entropijo). Tako si organizem prizadeva kompenzi-

⁹ Tu lahko le mimogrede omenimo, da so vztrajna prizadevanja adeptov mehanicistične dogme mehaniko naposled pripeljala spet v termodinamiko v novi družbi: v družbi z verjetnostjo. V tem procesu so kajpada »verjetnost« napačno obravnavali, kot še nikoli pred tem oziroma doslej. Najpomembnejše dejstvo je, da za *ново* disciplino, za tako imenovano statistično mehaniko, spontano oblikovanje ledenih kock v kozarcu vode ni nemogoče; je le zelo neverjetno. Ta pozicija je pospešila prepričanje, da lahko – ker je dogodek možen – z nekim preprostim sredstvom povzročimo, da se dogodek zgodi, kadarkoli si to želimo, tako kot lahko goljuf vrže »šestico«, kadarkoli si zaželi. Kot duhovito ugotavlja P. W. Bridgman, potem bi lahko »prikrili entropijo« [14, VI. pogl.].

rati nenehen, neogiben razpad svoje občutljive strukture. Očitna podobnost med tem procesom in ekonomskim procesom, gledanim v celoti, je potrdila Marshallovo intuitivno percepcijo njunega sorodstva. Nesporen namen obeh procesov je seveda ohranitev.¹⁰

Prisotnost življenja je kajpada pomembna. Kot kažejo najpreprostejša dejstva: življenje vpliva na entropijsko degradacijo včasih tako, da jo upočasnjuje – kot tedaj, ko zelene rastline preprečijo *neposredno* degradacijo dela sončnega sevanja v razpršeno toploto – včasih tako, da jo pospešijo – kot tedaj, ko se živali hranijo z rastlinstvom ali z drugimi živalmi. V tej poziciji ni nikakršnega surovega vitalizma. Kajti – zadeva, ki je vredna velikega poudarka – entropijski zakon ne vsiljuje niti določene hitrosti niti posebnega vzorca entropijske degradacije. Vse, kar pravi, je, da je taka degradacija neizogibna in nepreklicna. Ravno zaradi te entropijske svobode dejanskih pojavov si lahko življenje privzema neskončno različnost oblik in ravno zato lahko pospešimo entropijsko degradacijo okolja v skladu z ekonomskimi načrti po naši izbiri [14, str. 12, 194 f].

V življenjskem procesu bi bilo kajpada nesmiselno videti le spremembo nizke v visoko entropijo, virov okolja v odpadek. Odpadek je le materialni stranski produkt takega procesa. Njegov resnični rezultat je uživanje življenja, ki se ga popolnoma zavedamo in ki mora eksistirati kot entropijski tok na vsaki biološki ravni. Po drugi strani pa bi bilo enako nesmiselno popolnoma ignorirati – kot delajo ekonomisti – kontinuirano in nepreklicno izkoriščanje virov okolja kot tudi nenehen tok onesnažujočih odpadkov. Ti niso le ireduktibilni vidiki ekonomskega procesa, temveč tudi dejavniki, ki oblikujejo njegovo evolucijo. Človek, odkar je odkril svoje industrijske zmožnosti, si je prizadeval odkriti nove oblike proste energije kot tudi učinkovitejša sredstva za njihovo izkoriščanje ravno zaradi nezadostnosti virov, ki so potrebni za ohranitev človeške vrste.

IV. Entropijski zakon in ekonomsko pomanjkanje

Glavna korenina ekonomskega pomanjkanja poganja iz entropijskega zakona. Kot ni noben živ organizem nesmrten, tako tudi ne more nobena urejena struktura trajati večno – to je ravno zaradi tega zakona. Res je, vsaka urejena struktura je lahko ponovno ustvarjena, vendar le z dodatnim degradiranjem proste energije, tako da mora končno ravnotežje pokazati entropijski porast. Ker pa se sama prosta energija lahko uporabi le enkrat, lahko isto rečemo tudi za vsako urejeno strukturo.

Predstavlajte si, nasprotno, da bi bakrena streha na zgradbi trajala neomejeno in da bi lahko prosto energijo tone premoga znova in znova uporabljali. Potem človeštvu ne bi bilo treba kontinuirano ohranjati izkopa bakra in premoga, temveč le v obsegu, v katerem bi se pojavile *nove* potrebe po teh virih. Pomanjkanje virov okolja bi se torej lahko pojavilo le, če bi bila njihova količina omejena; v tem primeru bi bilo pomanjkanje istovetno z dejanskim pomanjkanjem ricardovske zemlje (tj. zemlje kot čistega prostora). Ricardovsko zemljo – čeravno je omejena – lahko uporabljamo znova in znova brez omejitev. V tem domišljijemskem svetu bi bilo število prebivalstva ob vsakem času omejeno s celotnim *fondom*

¹⁰ Obstajajo določene druge obravnave, ki popolnoma podpirajo nazor, da je ekonomski proces razširitev biološkega [14, str. 307f, 348f].

virov, vendar pa življenjski lok človeške vrste ne bi poznal nobenih omejitev. V dejanskem svetu pa seveda entropijski zakon postavlja končno mejo tudi temu življenjskemu loku (VI. raz., spodaj). Fiziki, kot H. von Helmholtz, in biologi, kot J. B. S. Haldane, so znova in znova opozarjali svoje soljudi, da je najbolj gotova usoda človeštva taka, kakršna je usoda vsake druge vrste: izginitiv.

Ta sklep gotovo žali človekovo samopripisano višje dostojanstvo. Človek je vselej imel neko notranjo silo, da je o sebi razmišljal kot o enkratnem, izjemnem bitju, ki je nad zakoni, ki jih je moč aplicirati na druge vrste. V Genezi se je razglasil za podobo samega boga. Včasih je verjel, da se okrog njegovega nepomembnega bivališča giblje celoten univerzum, pozneje, da to dela le sonce. Nekoč se je ukvarjal z mitom perpetualnega gibanja prve vrste, ki bi povzročilo, da bi bil domala neodvisen od vsakršne zunanje sile, kajti potem bi lahko do konca znova in znova uporabljal isto količino energije. Pozneje se je oklepal mita perpetualnega gibanja druge vrste, v katerem se lahko prosto energijo pretvarja med toploto in delom v obe smeri brez kakršnekoli degradacije. Oba mita še živita v razširjeni, čeravno negotovi zvestobi možnosti »prikrivanja entropije«. Soroden mit je prišel na dan z zdajšnjimi kontroverzami okrog grožnje onesnaževanja in energetske krize. Po tem mitu bo človek vselej uspešen v odkrivanju novih in obilnih energetskih virov in v odkrivanju vedno učinkovitejših sredstev za njihovo izkoriščanje.

Nič več ne moremo dvomiti, da standardna slika ekonomskega procesa popolnoma ignorira dejavnik okolja ravno zato, ker ekonomisti nasplošno ta mit sprejemajo. Kajti sedaj, ko so sterilnost te slike pokazali tako dogodki kot kritiki, so standardni ekonomisti postavljeni pred eksplicitno obrambo tega mita za vsako ceno. Tisti, ki so vselej zasramovali vsakršen institucionalni ali zgodovinski pristop v ekonomiji, si zdaj pri obrambi standardnega okvira ne pomišljajo klicati na pomoč preteklih človekovih tehnoloških uspehov [2; 28; 39]. W. Beckerman, na primer, se kot pijanec plota drži dejstva, da se ekonomska rast ni nehala že od starih časov sem [2, str. 332 f].¹¹ Težava je, da zgodovinski argument v primeru enkratnega vzorca, kakršen je za nas človeštvo, ni prepričljiv. Nekoga lahko napade rak navzlic temu, da je bil prej popolnoma zdrav. Zgodovinski argument lahko dejansko spodreže obe poti. Zgodovina tudi kaže, da so se viri, ki oskrbujejo življenje, izčrpali, in nekatere velike skupnosti so klonile pred pojemajočo oskrbo. V take vrste situaciji utegnejo biti za kazanje tega, na kateri strani je resnica, zanesljivejši drugi premisleki.

Naša vesoljska ladja – zemlja – plove, kot plove, znotraj kozmične zaloge proste energije. Na nesrečo je človeku dostopen le infinitezimalni del te energije. Kajti človek bi ostal omejen na drobec kozmičnega prostora, četudi bi lahko potoval v prostoru s svetlobno hitrostjo; da bi si zgolj ogledal sosedstvo najbližjega sonca in poizvedoval za kak možen, še negotov, zemlji podoben satelit, bi potreboval devet let. Medzvezdna potovanja nimajo ekonomskih upov [8, str. 28].

¹¹ Na zgodovino se sklicujejo tudi mnogi drugi naravoslovci, za katere se zdi, da delijo mit nesmrtnega človeštva [1]. Toda reakcije ekonomistov imajo druge vidike pripovedovanja zgodbe. Standardni ekonomisti sedaj že leta in leta povzdigujejo ekonometrični model kot edino zanesljivo orodje znanstvenega napovedovanja. Domala ekskluzivno so uporabljali tudi modele s stalno stopnjo rasti in, še več, pridigali, da je ekonomski načrt uspešen le, če lahko ohrani eksponentno rast. Standardni ekonomisti so sedaj napadli sedanje poročilo rimskega kluba [31] zaradi uporabe teh pravih orodij njihove trgovine. In to še celo ni vse. Visoko cenjeni pisci in publikacije si niso pomišljali zateči se k poluciji sramotitev, odkriti ali prikriti, proti tistim, ki so – kot »čudežni otroci iz MIT-a« [2, str. 327] – skušali opozoriti na ekološki problem.

Človekova biološka narava postavlja energiji, s katero lahko ravna, celo bližje meje. Previsoka ali prenizka temperatura je nezdržljiva z njegovim preživetjem. Tako je tudi z mnogimi sevanji. Na kratko, tako prostor kot količina proste energije, ki nam je na razpolago, sta končna. *Torej*, človeška vrsta se mora končati. Te usode ne moreta spremeniti nobena količina zaupanja v človekovo naravo in nobeno zagotovilo s profesionalnega stola, da se bo ekonomska rast neomejeno nadaljevala [2, str. 344].

Tako kot v primeru posameznega organizma bo naravni konec dosežen z zelo počasnim procesom staranja, ki se včasih utegne kazati z neko vidno krizo. Toda vrsta, kot je naša, gotovo ne bo klonila pred prvo krizo. Niti ne bo vsaka kriza trajala morebiti nekaj let, temveč stoletja ali, raje, tisočletja. Dejavniki, odgovorni za proces staranja, delujejo neprestano, celo tedaj, ko noben otipljiv simptom ne izdaja njihove prisotnosti. Še več, njihovo delovanje je enosmerno in nepreklicno. Živo bitje – kot je pripomnil jainistični filozof – začinja umirati ob rojstvu. Zdajšnje polucijske katastrofe in grozeča energetska kriza so zelo verjetno prvi jasni namigi starosti. Vendar to ne pomeni, da je konec blizu niti celo na vidiku. Trenutno nimamo sredstev niti za napoved njegovega verjetnega nastopa. Zaradi tega lahko kdo krivi poročilo rimskega kluba za napoved, da bo človeštvo doseglo katastrofalno krizo, točko brez vrnitve, v naslednjih štirih desetletjih [31]. Toda poročilo ima navkljub temu zaslugo, da sistematično raziskuje nekatere temeljne vidike človeškega počasnega korakanja v propad. Nesmiselni so tudi poskusi, da bi ga postavili ob stran, tako da bi pogledali le nekaj desetletij nazaj in bili zmožni skleniti, da rudni viri zadostujejo za vzdrževanje prevladujoče ravni obilja v ZDA [npr. 18].

V. Sončna energija proti zemeljski energiji

Preprosta pripomba, da je naše okolje končno, samo oplazi ekonomski problem človeštva. Vse vrste živijo v omejenem okolju. Praktično vsaka vrsta – vključno s človekom – tudi neposredno ali posredno izpeljuje svojo biološko eksistenco iz sončnega sevanja, ki dosega naš planet. Človek je enkrat v tem, da poleg endosomatskih organov (organov, s katerimi je organizem biološko obdaren) uporablja tudi eksosomatske organe (artefakte, ki so običajno družbeno producirani). Eksosomatski organi človeku dovoljujejo, da uporablja druge oblike proste energije kot sončno sevanje, namreč prosto energijo, spravljeno v zemljinih nedrjih. Njihova produkcija pa spet zahteva uporabo različnih mineralnih virov. Zaradi razširitve endosomatske evolucije v eksosomatsko evolucijo človek lahko leti, čeravno njegovo telo nima kril in lahko plava pod vodo, čeravno njegovo telo nima peruti in škrč [14, str. 307 f]. In kar je od vsega najpomembnejše, človek lahko dela vse te stvari ob porabi le zelo majhne količine svoje biološko proste energije, to je, ne da bi čutil veliko neudobje, ki običajno spremlja fizičen napor. Dejstvo je, da je tako človeška vrsta postala navajena na industrijsko ugodje, in iz vsega, kar vemo o evoluciji, je taka vdanost nepreklicna. Dejansko si je težko predstavljati, da bi se človeštvo lahko vrnilo v ekonomijo nabiranja plodov.

Z eksosomatsko evolucijo je eksistenca človeške vrste postala odvisna od dveh različnih vrst proste energije, izmed katerih vsaka prihaja iz različnega vira – zemeljske in sončne energije. In odločilna točka za ekonomijo virov je, da ta dva vira predstavljata nize presenetljivih asimetrij.

Prvič, zemeljska energija je *zaloga*; sončna energija nas doseže kot *priliv*. Razlika bo dobro označena. Premog v zemlji je zaloga zato, ker ga lahko vsega porabimo (domnevno) v enem letu ali v več stoletjih, če želimo. V nasprotju s tem pa ne moremo danes rabiti nobenega dela jutrišnjega sončnega sevanja, nič bolj kot ne moremo uporabiti prihodnjih uslug, recimo, zgradbe [14, str. 226 f]. Medtem ko v veliki meri obvladujemo ritem, v katerem lahko uporabljamo zemeljsko nizko entropijo, je obrok sončnega sevanja onstran našega nadzora. Ta tok je striktno določen s temeljnimi koordinatami našega sončnega sistema, najbolj z velikostjo krogle. Ricardovska zemlja ima ekonomsko vrednost zato, ker je mreža, ki ujame najvrednejše stvari – sončno sevanje – in, dodatno, njena velikost je nespremenljivo fiksirana.¹²

Drugič, sončna energija, nad katero človek nima nadzora, je tista, ki je nepogrešljiva za vse življenje na zemlji. Po drugi strani pa bi človek lahko verjetno živel brez izkoriščanja energije, ki jo lahko nadzira. Res je, človek lahko poveča svojo korist od sončne energije – tako kot z uporabo moči vodnih slapov ali sončnih baterij prisili zemljo, da daje večji pridelek – praviloma le s pomočjo nekega dotoka iz zemeljske dote.

Tretjič, za sončno energijo (kot tako ali v kaki prikriti obliki) človek neprestano tekmuje, včasih in nekeje celo kruto, z drugimi vrstami. V tem tekmovanju je tudi človek sledil zakonu džungle, ki ga je s svojimi visoko sofisticiranimi eksosomatskimi orožji naredil manj neusmiljenega. Človek si je očitno prizadeval iztrebiti zajce, volkove, slabotne živali, insekte, mikrobe itn. – vrste, ki bodisi kradejo njegovo hrano bodisi se z njimi prehranjuje. Njegov boj za hrano je nekatere vrste (dober primer je kit) privedel na rob propada, medtem ko so druge ogrožene z njegovim hrepenenjem po ekstravagantnosti. Še pomembnejše – ker je bilo opravljeno diskretno – je počasno iztrebljenje nekaterih vprežnih živali, kot sta vodni bivol in percheronski konj. Ker kmetje niso bili več sposobni producirati dovolj hrane *in* krme na vedno bolj naseljeni zemlji, so odpravili vodne bivole in namesto tega začeli uporabljati traktorje.

V primerjavi s tem človek nima nobenega pomembnega tekmeca pri izkoriščanju mineralnih virov. Toda druge vrste lahko ravno tako ogrozi industrijska dejavnost kot človek. Gotovo, človek mora gledati, da se pri tem izogne nepotrebni škodi in da so vrste, ki so mu koristne, zaščitene. Toda nekateri ekologi pretiravajo z argumentom preko vseh razumnih meja, ko zahtevajo, na primer, da je treba severnoameriške lose ohraniti celo za ceno neogrevanih bolnišnic in domov. Preprosto ne obstaja nikakršen evlucijski zakon, ki pravi, da neka vrsta ne bi smela iztrebiti druge. Res je nasprotno. Če gre za preživetje, se nobeno živo bitje ne bo preprosto uleglo in umrlo in tako pustilo živeti drugim; vsa bitja si bodo prizadevala preživeti ne glede na druge.

Četrtič, kot nas uči entropijski zakon, onesnaževanje je neizogiben stranski produkt vsakršne industrijske dejavnosti, ki uporablja nizko zemeljsko entropijo. Vsako onesnaževanje je – v različnih stopnjah – življenjsko škodljivo. Sestoji se iz nekaterih neizogibnih kemičnih ali atomskih sprememb okolja in – v vseh primerih – iz povečanja temperature okolja.¹³ »Večji in boljši« hladilniki, avtomobili, jumbo

¹² Tisti, ki kot Carl Kaysen [28, str. 663] vztrajajo, da »novo zemljo lahko ustvarimo z novimi investicijami«, preprosto bežijo od zgorajne resnice.

¹³ Termalno onesnaževanje je najodločilnejše. Toplota, izpuščena iz atomske centrale, lahko dvigne temperaturo reke Hudson za okrog 4 °F ob najboljši ureditvi, sicer za približno 7 °F. Kje zgraditi novo centralo in potem še naslednjo, je velikanski problem. Temperatura okolja lahko tudi naraste – ob večji akumulaciji ogljikovega dioksida v ozračju –

jeti itn. ne pomenijo nujno le »večjega in boljšega« izčrpanja izčrpljivih virov, temveč tudi »večje in boljše« onesnaževanje. Človeštvo je podobno gospodinjki, ki uporablja stvari iz omejene shrambe in meče neizogibne odpadke v omejen smetnjak. Dejstvo, da smo prišli do ugotovitve problema onesnaževanja, vendar še vedno nismo voljni videti korelativnega pojava (izčrpanja zemeljskih virov), je razumljivo. Onesnaževanje je površinski pojav; še več, povečini ga čuti generacija, ki ga ustvarja.¹⁴ Izčrpanje vključuje količino in praviloma prizadeva nekoliko oddaljena prihodnje generacije.

V nasprotju z nizko zemeljsko entropijo pa sončna energija *ne onesnažuje*. Sončna energija, ki doseže zemljo in ni porabljena s fotosintezo ali se ne spremeni v zračno gibanje ali v vodno izparevanje, se naposled spremeni v razpršeno toploto. Toda ta toplota je izjemno koristna; vzdržuje termalno ravnovesje med zemljo (pri primerni temperaturi) in zunanjim prostorom. Položaj se ne spremeni, če se sončna energija spremeni v delo. In ker je razpršena toplota edini odpadke take spremembe, ne bo izkoriščanje sončnega sevanja ustvarilo sploh nikakršnega onesnaževanja.¹⁵ Toda obstajajo še močnejši razlogi, zakaj mora sončna energija dobiti življenjsko vlogo v daljnosežni ekonomiji človeštva.

Petič, razlika med velikostjo zemeljske zaloge in sončnim tokom proste energije je astronomska. Sonce letno seva 10^{14} Q za ceno masne izgube 131×10^{12} ton. Od te fantastične količine (en sam Q je enak 10^{18} BTU) doseže zemljo le okrog 5300 Q. Toda za naše razmere je celo ta zadnja količina ogromna. Fotosinteza na celotni zemlji porabi le 1,2 Q; celo celotna energija, ki jo človeštvo letno porabi, zdaj ne doseže nič več kot 0,2 Q. Še več, sonce bo še naprej sijalo s praktično isto intenzivnostjo še nadaljnjih pet milijard let (preden bo postalo rdeči velikan, ki bo popolnoma požgal zemljo pri 1000 °F). Človeštvo nedvomno ne potrebuje vsega tega obilja za življenje. Nasprotno je res za zemeljske vire. Če bi naenkrat sežgali doto človeštva, ki jo predstavlja fosilno gorivo in ki je v začetku dosegala 215 Q, bi ustvarili le dva tedna sončne svetlobe!¹⁶ Take mršave rezerve ne morejo trajati več kot nekaj desetletij, če se bo povpraševanje še naprej povečevalo po zdajšnji stopnji.

Upanja so se naravnala v mnoge smeri, najprej pa k atomskemu gorivu. Toda celo rezerve urana 235 ne bi trajale veliko dlje, če bi ga uporabljali v običajnih reaktorjih. Mnogi upi so postavljeni na oplojevalni reaktor, ki lahko uporablja tudi bogate, vendar necepljive elemente (uran 238 in torij 232). Nekateri avtorji celo trdijo, da je tovrstna energija »v bistvu neizčrpana« [36, str. 412]. Zdaj ni na voljo nobene ocene rezerv, celo grobe ne. Poučeni smo le, da velika področja Združenih držav, na primer, pokrivajo črni skrilavci ali granit, ki vsebujejo 60 g naravnega urana na metrsko tono [22, str. 226 f]. Miniranje in drobljenje teh skal bi preskrbelo veliko goriva za oplojevalne reaktorje, ki lahko od 2000 do 3000 krat povečajo količino, ki jo vsebuje prvotni fosilni gorivni vir. Veliki Weinbergov in Hammondov načrt [36; 37] predvideva zgraditev okrog 4000 od obale oddaljenih atomskih »parkov«, od katerih bi imel vsak osem oplojevalnih reaktorjev. Vendar

intenzivira rastlinski učinek na ozračje. Če bi se stopile velike ledene gore, bi prišle pod vodo velike kontinentalne površine. Če naj zaupamo specialistom [34, str. 56–58; 7, str. 152], je problem daleč od tega, da bi bil to »star strah«, kot ga odpravlja Beckerman [2, str. 340].

¹⁴ Za razlago različnih tipov onesnaževanja, ki so dokumentirani s presenetljivimi fotografijami, glej Young [38].

¹⁵ To ne izključuje možnosti klimatskih sprememb, ki bi bile posledica obsežnih sprememb v distribuciji toplote na zemlji, tako imenovanih učinkov toplotnih otokov.

¹⁶ Ti izračuni temeljijo na podatkih, ki jih je dal Hubbert [22]. Bralec bi moral opaziti, da se nekateri podatki od enega do drugega avtorja zelo razlikujejo, vendar ne toliko, da bi se tikali tu predstavljenе splošne slike.

odgovorni forumi zdaj dopuščajo, da oplojevalec še vedno predstavlja tveganje radioaktivne katastrofe; še več, problemi varnega spravila radioaktivnih odpadkov in kumulativnih učinkov sevanja so daleč od tega, da bi bili rešeni za kakršnokoli razširjeno uporabo atomske energije [15; 16]. Načrt zastavlja še neštne druge probleme – na primer, problem klimatskih sprememb, ki bi jih povzročilo tako veliko število toplotnih otokov (ki ga priznavajo celo predlagalci).

Nadzorovana termonuklearna reakcija ostaja sen fizika. Devterijtritij reakcija uporablja litij 6. Ker je tega elementa bolj malo, bi lahko reakcija prinesla le okrog 200 Q, tj. približno enako količino energije, kot je količina energije prvotne zaloge fosilnega goriva.¹⁷ Zato ne more povzročiti kakršnegakoli ognjevitega upanja, čeravno ima več možnosti za uspeh, ker zahteva nižjo temperaturo kot fuzija samega devterija. Ta reakcija ima drugačno zgodbo. Če bi uporabili le en odstotek devterija v oceanih, bi prinesel 10^8 Q, količino, ki bi zadostovala za preskrbo pet krat večje stopnje energetske porabe, kot je zdajšnja, in to za sto milijonov let. Navzlic vztrajnim prizadevanjem za nadzorovanje fuzije pa uspeha žal ne napovedujejo niti eksperti. Reakcija, sorodna pravemu viru sončne energije, lahko poteka le pri temperaturi, ki je višja od 0,2 milijard °F, višja kot temperatura sončeve notranjosti. Zato fuzije ne moremo nikoli izkoristiti znotraj materialnega kontejnerja.¹⁸ Dejansko imamo primere energije – taka kot je¹⁹ energija dinamita – ki je lahko uporabljena le kot bomba.

Da bi bili popolni, bi morali omeniti tudi tokove geotermalne energije in energije plime in oseke. Čeravno njuna celotna količina (0,1 Q letno) ni zanemarljiva, so situacije, v katerih te tokove sploh lahko izkoristimo, zelo omejene.¹⁹

Povzemimo, energije zemeljskega izvora, na katere se lahko učinkovito opremo, eksistirajo v zelo omejenih količinah; tiste, ki eksistirajo v večjih količinah, spremljajo bodisi velika tveganja bodisi brezupne tehnične ovire. V nasprotju s to sliko pa obstaja, po našem merilu, neznanska količina energije, ki jo prejemamo od sonca. Res je, neposredna uporaba sončne energije praktično še ne predstavlja kakega velikega deleža. Toda njena možnost je dokazano dejstvo. Sončno energijo uporabljamo že v mnogih situacijah; desideratum pa je še vedno le ekonomska učinkovitost njenega obsežnega delovanja. Glavna ovira je, da je sončna energija, ki doseže zemljo, zelo razpršena in tudi zelo spremeljiva. To je podobno temu, kot če bi turbina – namesto da bi zajemala vodni slap – morala delovati z zajemanjem kinetične energije ekvivalentne količine deževnih kapljic.²⁰ Novice o obetajočih rezultatih pa seveda prihajajo iz različnih strani.²¹

VI. Ekonomija naravnih virov

Obstajajo določeni razlogi, zakaj običajnih ekonomskih obravnjav ne moremo aplicirati na naravne vire. En razlog je povezan z ekonomistovim kredom, da »so viri ustrezno merjeni v ekonomskih in ne fizikalističnih mejah« [28, str. 663],

¹⁷ Gotovo ne more ponuditi energije, ki bi svetu zadostovala za 120 milijonov let, kot trdi Holdren [21, str. 108].

¹⁸ Za kratek pregled sedanjih tehničnih težav glej [32]. Pripomniti bi tudi morali, da postavlja razpršena toplota – medtem ko je fuzija domala popolnoma brez radioaktivnosti – celo večje probleme kot fizija.

¹⁹ Za ustrezno razlago vseh energetskih virov glej [23; 24; 35].

²⁰ Kinetična energija deževnih kapelj, vodnih slapov in vetra seveda izvira iz sončne energije.

²¹ Na osnovni ravni sta A. B. Meinel in njegova žena Marjorie uspela pretvoriti sončno energijo v elektriko s 30% učinkovitostjo [20; 23, str. 66f; 35, str. 677–681]. P. Glaser umešča nove upe v uporabo umetnih satelitov za zajemanje intenzivnejšega sončnega sevanja v zunanjem prostoru [17; 35, str. 681]. Za razvoj v ZSSR glej Borissov [5].

kredom, ki so ga sprejeli domala vsi drugi, ki pišejo o virih. Toda cene, daleč od tega, da bi imele moč celo povzročanja ustvarjanja zemlje, energije in materialov, ki jim jo pripisujejo ekonomisti, so ozko ekonomski dejavniki. Edini relevantni način gledanja na oskrbo s prosto energijo v daljšem obdobju je v realnih okvirih: življenja zmožna je vsaka tehnika, predpostavljajoč, da lahko ustvari večjo količino *izkoriščene* energije, kot jo porabi. Nesmiselno je, jasno, računati na nafto v skrilavcih, če iz tega vira ne more nobena metoda izveliči več nafte, kot jo porabi. Po drugi strani pa utegne tehnika za izkoriščanje sončne energije, ki je zdaj ekonomsko neučinkovita, postati v prihodnji konstelaciji cen zelo učinkovita, predpostavljajoč, da je učinkovita (kot je večina takih tehnik) v realnih – v nasprotju z monetarnimi – okvirih. Rezultat je, da ekonomija virov ne more ignorirati sončne energije. Sončna energija je najpomembnejši dejavnik v daljnoročni sliki. Sončna energija je navzlic praktičnim namenom prosto blago; še več, z njo celo nimamo nobenih stroškov z zaščito proti kvarjenju okolja.

Daljnoročno gledano je zemeljski vir energije tisti, ki je pomanjkljivejši, kratkoročno pa sončni vir. Dejstvo, da sta tako tokovna stopnja sevanja kot velikost mreže, ki jo zajema, nespremenljivo fiksirana, postavlja mejo »količini življenja«, vključno s številom prebivalcev, ki lahko kadarkoli eksistirajo na zemlji. Na to mejo seveda vpliva še mnogo drugih dejavnikov, kar še posebno velja za velikost človeške populacije.

Problem velikosti svetovnega prebivalstva je brezupno zapleten. Za večino razprav o tem problemu so sedaj značilne poenostavitve. Nekateri pisci so trdili, da zemlja lahko prehrani 45 milijard ljudi, če bi na vsak akter aplicirali najboljše obdelovalne metode [6, str. 35]. Weinberg in Hammond trdita, da njun načrt lahko oskrbi 20 milijard ljudi ob življenjskem standardu, ki sedaj prevladuje v ZDA [36, str. 415 f; 37]. Nedavno pa je avtoritativni vir trdil, da lahko isto dosežemo celo za 3000 milijardno populacijo [28, str. 664]. Vse te projekcije zanemarjajo odločilno dejstvo, da problema velikosti ni moč zvesti na problem preproste spremembe lestvice [14, str. 105–107]. Desetkratno povečanje ponudbe hrane sploh ne zagotavlja, da lahko eksistira desetkrat večja populacija. Onstran določene meje se organizacija družbe srečuje z vedno večjimi težavami, ki so po naravi sorodne entropiji. Zdi se zelo dvomljivo, ali bi lahko dosegli urejeno organizacijo, ki je tako kompleksna in učinkovita, kot to zahteva domnevno mnogoteri produktivna raven. Take težave bodo spremljale celo populacijo, ki naj bi bila dvakrat večja od sedanje, kar je v skladu s treznejšimi analizami maksimalna meja, ki jo je moč tolerirati [8, str. 13; 11, str. 100]. Kajti telmični napredek in povečana populacijska gostota sta preobrnila resnico stare arabske legende. Dandanes je lažje premakniti goro k Mohamedu, kot prepričati Mohameda, da gre k gori. Odločilna težava pa je, da mora nek Mohamed iti k gori, da bi jo premaknil.

Morali bi tudi pripomniti, da nobena od teh projekcij ni obravnavala veliko bolj življenjskega vprašanja za prihodnost človeštva: Kako dolgo se lahko ohrani določena svetovna populacija, pa naj šteje milijon ali pa sto milijard prebivalcev?²² V luči tega vprašanja postanejo razvidna nekatera pomembna vprašanja.

Med mnogoterimi vidiki človekovega tekmovanja za omejen tok sončne

²² Weinbergov in Hammondov načrt utegne predstavljati izjemo v tem, da se 20 milijardno prebivalstvo utegne ohraniti tako dolgo, kot bo trajala ustrežna preskrba z atomskim gorivom – milijonkrat dlje kot preskrba s fosilnim gorivom [37].

energije z drugimi bitji je dejstvo, da je število ljudi, ki so lahko kadarkoli nahranjeni, odvisno (med množico drugih dejavnikov) od tega, kakšno število vprežnih živali uporabljajo v kmetijstvu. Vprežne živali je treba tudi nakrmiti; zato se pridelek hrane lahko poveča le na račun razpoložljivega kmetijskega zemljišča. Organsko kmetijstvo, ki uporablja le moč vprežnih živali in obnavlja zemljo le z gnojem, prinaša *ceteris paribus* najmanjši pridelek hrane na kakršnemkoli določnem področju. Da bi dosegli maksimalen pridelek hrane, moramo preiti na mehanizirano kmetijstvo in na nove visokorodne vrste. Razlika med dvema tipoma je odločilna. Ker so vprežne živali pretvorniki sončne energije, potrebuje organsko kmetijstvo le majhen dotok zemeljskega vira (za različna dopolnila). V nasprotju s tem pa potrebujejo mehanizirano kmetijstvo in visokorodne vrste zelo velik dotok zemeljske energije in materialov; korist od sončne energije je omejena le na fotosintezo (ki je gotovo večja).

Sklep, presenetljiv – kot se utegne zdeti – je, da predstavljata mehanizacija kmetijstva in uvedba visokorodnih vrst korak, ki nasprotuje pridelovanju hrane, če gre za daljnosežno ekonomijo virov. Tisto, kar je praktično prosto blago, nadomeščata s pomanjkljivimi viri.²³ Premik je bil, kajpada, neizogiben zaradi vedno večjega populacijskega pritiska na letno količino hrane. Navzlic temu, kar lahko zelo pogosto slišimo, pa igra velikost populacije enkratno vlogo v človekovem boju z okoljem. Tu lahko na hitro raziščemo le nekatere posledice.

Četudi bi neposredna uporaba sončne energije povzročila popolno neodvisnost človeštva od vsakršne zemeljske energije, bi druge prvine človekove zemeljske dote še vedno obdržale omejen vpliv na količino človeškega življenja. Zaradi naše eksosomatske evolucije smo odvisni od kontinuirane oskrbe različnih elementov – železa, bakra, kalcija, fosforja itn. Toda ustrezni viri so omejeni. Po drugi strani pa so ti viri podvrženi delovanju entropijskega zakona; se neizogibno trošijo in to trošenje je bistveno poudarjeno s tem, da jih uporablja človek. Res je, stopnjo trošenja lahko upočasnimo z reciklažo. Toda reciklaža ni niti prosta niti popolna. Reciklaža porablja substancialno količino energije in drugih virov, ki morajo postati neomejeni, če postane operacija intenzivnejša. S stališča entropijskega zakona je težko misliti, da lahko reciklaža popolnoma zaustavi trošenje. Lahko spet zberemo vse bisere strgane ogrlice, vendar verjetno ne bi mogel noben dejanski proces znova združiti vseh atomov izrabljenega kovanca. Zato bi se z najboljšo reciklažo zaloga kakršnegakoli elementa v rabi še vedno izčrpavala z nekim stalnim faktorjem.²⁴ Nekateri elementi so žal tako potratni da celo reciklaža ne pride v poštev. Najslabši je položaj elementov, katerih količina je – dodatno – majhna. V to kategorijo spada vsaj en življenjski element – fosfor [18]. Energija nam lahko pomaga, da dosežemo globlje plasti mineralov in še naprej izkoriščamo površinske vire, vendar doslej nimamo nobenega razloga za trditev – kot to počneta Weinberg in Hammond [36, str. 412 f; 37] – da je energijo moč pretvoriti v večino življenjskih potreb. V ekonomiji virov moramo torej materijo obravnavati vzporedno z energijo.

Označimo preprosto agregatno zalogo *mineralnih virov* s *S*. Če je *s* povprečna *neto* količina, letno porabljena za vsako živo osebo, potem je *S/s* količina človeških let oziroma količina človeškega življenja, ki jo lahko oskrbuje *S*. Če je *P*

²³ Zadeva zavrta nesmiselnost misli, da bo obsežna produkcija proteinske hrane iz mineralnega olja popolnoma rešila problem hrane.

²⁴ Nekateri podatke, ki se tičejo reciklaže, najdemo pri Cloudu [8, str. 14].

povprečna populacija, potem je vsako leto porabljena količina $r = Ps$, $t = S/r$ pa predstavlja »izračunano« trajanje eksosomatskega življenja človeštva v letih [13, str. 12 f; 14, str. 304].²⁵ Večja kot je letna dekulacija r , manjše je to trajanje. R se lahko poveča zaradi dveh razlogov. Prvič, lahko se poveča povpreček prebivalstva, kar pomeni, da prej odpišemo prihodnja življenja. Drugič, s lahko naraste zato, ker enaka populacija uporablja vires za zadovoljevanje umetnih človekovih potreb, ki so običajno ekstravaganantne potrebe. Čeravno je ta slika grobo izrisana, sta nespodbita dva sklepa.

Prvič, grobo govoreč, otrok bo, ne glede na to, ali je rojen zdaj ali deset tisoč let kasneje, izkoriščal omejeno zalogo S s približno enako količino. Količina življenja, ki jo oskrbuje S , torej ni prizadeta, če P variira znotraj meje, ki jo vsiljuje oskrba s hrano. Ti dve dejstvi razlagata razširjeno zmoto, da pomanjkanje naravnih virov izvira – nasprotno – iz kontinuirane populacijske rasti. Rast je bila dejansko odgovorna za nekatere sedanje nespodbite simptome tega pomanjkanja. Dejstvo je tudi, da so avtorji *Mej rasti* pokazali na stalno stopnjo rasti kot na krivca za napovedano ekološko katastrofo in so zato videli rešitev v ničelni rasti populacije [31, str. 163–175]. Drugi so tudi, vendar ne nujno iz istih razlogov, videli rešitev v starem pojmu nespremenljivega stanja Johna Stuarta Milla [8, str. 9; 9; 36]. Celo ničelna rast prebivalstva ne more povečati tistega, česar je dokončno malo. Trditev, da ima tehnologija v nespremenljivem stanju več časa za svojo prilagoditev izčrpanju virov [31, str. 166], je veljavna le, če je pritisk populacije, ki postavlja hitrost izkoriščanja, nizek. Enako velja za trditev, da ima neko onesnaževanje več časa, da ga odstranijo naravni dejavniki. Nekdo utegne verjetno tudi dokazovati, da mora sistemu rasti vsaka generacija izobraziti večjo generacijo, kot je sama, in zanjo akumulirati kapital; to bi zanemarjalo dejstvo, da vsaka generacija deluje s povečanimi podedovanimi sposobnostmi (kar je prava prednost sistema rasti).²⁶ Temeljna resnica je, da ničelna rast prebivalstva verjetno ne more povečati tistega, kar je po količini omejeno. Nekateri argumenti v prid ustaljenega stanja dejansko neposredno vodijo k sklepu, da je najbolj zaželeno upadanje prebivalstva. Naj bo, kakor utegne biti, nespremenljivo stanje ni združljivo z dejanskim svetom, kjer neprestano izčrpanje energije in materialov prisiljuje človeštvo, da se včasih v svoje dobro včasih v svojo škodo prilagaja spreminjajočemu položaju.

Drugi sklep se glasi, da vsak Cadillac, vsak Rolls-Royce in celo vsak Zim, če pustimo na miru orožja, pomeni manj plugov za neke oddaljene generacije. Ekonomski razvoj prek fantastičnega industrijskega obilja je lahko ugodnost za nas in tiste, ki ga bodo uživali v bližnji prihodnosti, vendar pa nasprotuje interesu človeške vrste kot celote.

Običajna ekonomija je bila pogosto definirana kot preučevanje upravljanja s primanjkujočimi viri. Zdaj vidimo, da bi morali dodati: »med aktivnimi člani iste generacije«. Ekonomija virov, nasprotno, zastavlja problem njihove distribucije med vsemi generacijami. Kajti ob tem problemu nam trg ali načrt običajne

²⁵ Podoben koeficient uporablja Cloud [8, str. 9], ki ga imenuje »demografski koeficient«.

²⁶ Zadnji argument se lahko nanaša na Dalyjevo pozicijo [9], da bi v nespremenljivem svetu materialno rast nadomestila moralna rast – zelo zaželena, vendar nedokazana napoved. Še posebej moramo biti previdni, da se ne bi ujeli v najresnejšo zanko, ko se v prid nespremenljivega stanja sklicujemo na Prigogineovo termodinamično načelo. Načelo pravi, da – ob nekaterih posebnih domnevah – entropija, ki jo producira nek odprt termodinamični sistem, doseže svoj minimum, ko postane sistem nespremenljiv. Omenjenih domnev pa ne ustrezno zadovoljujejo niti biološki organizmi [27, str. 227–235]. Aplikacija na ekonomijo človeštva je čista fantazija.

ekonomije sploh ne utegneta pomagati. V trgu ali v ekonomskem načrtu ni niti povpraševanja niti ponudbe prihodnjih generacij. Najdlje segajoči pogled v sedanjih ekoloških kontroverzah se je v splošnem ustavil na koncu tega stoletja. Odkrivanje sredstev, s katerimi bi navedli povpraševanje prihodnjih generacij v sedanjosti, kljubuje še tako dobro pripravljeni domišljiji. Problem se zgoščuje v to, da bi vsakega posameznika prepričali o redukciji njegovega sedanjega visokega življenjskega standarda na tako nizko raven, da bi generacije čez milijon let tudi uživale isto udobje. Ko bo in če bo sončna energija postala edini vir energije, se bo ekonomsko diktatorstvo sedanjih nad prihodnjimi generacijami zmanjšalo, vendar ne bo popolnoma izginilo. Mogoče pa je usoda človeške vrste, naposled, taka, da mora imeti kratko, vendar docela razburljivo in ekstravagantno življenje. Naj imajo manj ambiciozne vrste mirno, vendar dolgo življenje, tako da lahko naseljujejo zemljo in še naprej uživajo moč sijočega sonca!

Prevedel Božidar Kante

- [1] Philip H. Abelson: Limits to Growth, Science (17. marec 1972), str. 1197.
- [2] Wilfred Beckerman: Economist, Scientists, and Environmental Catastrophe. Oxford Economic Papers XXVI (1972), 327-344.
- [3] Henry Bergson: Creative Evolution. H. Holt and Company, New York 1911.
- [4] R. J. Blin-Stoyle: The End of Mechanistic Philosophy and the Rise of Field Physics. In Turning Points in Physics (R. J. Blin-Stoyle et al. ur.). North-Holland, Amsterdam 1959, 5-29.
- [5] Oleg Borissov: Sun-raised Energy Warms Up. Energy International IX (junij 1972), 25-27.
- [6] Collin Clark: Agricultural Productivity in Relation to Population. V: Man and His Future (G. Wolstenholme, ur.). Little, Brown, Boston 1963, 23-35.
- [7] Preston Cloud: Mineral Resources from the Sea. V: Resources and Man. W. H. Freeman, San Francisco 1969, 135-155.
- [8] Preston Cloud: Resources, Population, and Quality of Life. V: Is There an Optimum Level of Population? (S. F. Singer, ur.). McGraw-Hill, New York 1971, 8-31.
- [9] Herman E. Daly: The Stationary-State Economy. Distinguished Lecture Series No. 2, Department of Economics, University of Alabama 1971.
- [10] Albert Einstein in Leopold Infeld: The Evolution of Physics. Simon and Schuster, New York 1938.
- [11] David M. Gates: The Flow Energy in the Biosphere. Scientific American CCXXIV (september 1971), 89-100.
- [12] Nicholas Georgescu-Roegen: The Theory of Choice and the Constancy of Economic Laws. Quarterly Journal of Economics LXIV (1950), 125-138. Ponatisnjeno v Nicholas Georgescu-Roegen: Analytical Economics: Issues and Problems. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1966, 171-183.
- [13] Nicholas Georgescu-Roegen: The Entropy Law and the economic Problem. Distinguished Lecture Series No. 1 (lekcija z dne 3. decembra 1970), Department of Economics, University of Alabama. Ponatisnjeno v The Ecologist II (julij 1972), 13-18.
- [14] Nicholas Georgescu-Roegen: The Entropy Law and the Economic Process. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1971
- [15] Robert Gillette: Nuclear Safety: Damaged Fuel Ignites a New Debate in AEC. Science (28. julij 1972), 330-331.
- [16] Robert Gillette: Reactor Safety: AEC Concedes Some Points to Its Critics. Science CLXXVIII (3. november 1972), 482-484.
- [17] Peter E. Glaser: Power from the Sun: Its Future. Science (22. november 1968), 857-861.
- [18] H. E. Goeller: The Ultimate Mineral Resource Situation. Proc. Nat. Acad. Sci. USA LXIX (oktober 1972), 2991-2992.
- [19] D. ter Haar: The Quantum Nature of Matter and Radiation. In Turning Points in Physics (R. J. Blin-Stoyle et al., ur.). North-Holland, Amsterdam 1959, 30-44.
- [20] Allen L. Hammond: Solar Energy: A Feasible Source of Power? Science (14. maj 1971), str. 660.
- [21] John Holdren in Philip Herera: Energy. Sierra Club, San Francisco 1971.
- [22] M. King Hubbert: Energy Resources. V: Resources and Man. W. H. Freeman, San Francisco 1969, 157-242.
- [23] M. King Hubbert: The Energy Sources of the Earth. Scientific American CCXXV (september 1971), 61-70.
- [24] C. H. Hull, ur.: The Economic Writings of Sir William Petty. 2 zv. The University Press, Cambridge, Angl. 1899.

- [25] W. Stanley Jevons: *The Theory of Political Economy*. (1871), 4. izd. Macmillan, London 1921.
- [26] Reginald O. Kapp: *Towards a Unified Cosmology*. Basic Books, New York 1960.
- [27] A. Katchalsky in Peter F. Curran: *Nonequilibrium Thermodynamics in Biophysics*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1965.
- [28] Carl Kayser: *The Computer that Printed Out $W^+O^+L^+F^+$* . *Foreign Affairs* I (1972), 660-668.
- [29] P. S. Laplace: *A Philosophical Essay on Probability* (1814). John Wiley and Sons, New York 1902.
- [30] Alfred Marshall: *Principles of Economics*. 8. izd. Macmillan, New York 1924.
- [31] Donella H. Meadows et al.: *The Limits to Growth*. Universe Book, New York 1972.
- [32] William D. Metz: *Fusion: Princeton Tokamak Proves a Principle*. *Science* (22. december 1972), str. 1274 B.
- [33] Erwin Schrödinger: *What is Life?* The University Press, Cambridge, Angl. 1945.
- [34] Edward Teller: *Energy Pattern of the Future. V: Energy and Man: A Symposium*. (Courtney C. Brown, ur.). Appleton-Century-Crofts, New York 1960, 55-72.
- [35] Kenneth F. Weaver: *The Search for Tomorrow's Power*. *National Geographic* CXLII (november 1972), 650-681.
- [36] Alvin M. Weinberg in R. Philip Hammond: *Limits to the Use of Energy*. *American Scientist* LVIII (1970), 412-418.
- [37] Alvin M. Weinberg in R. Philip Hammond: *Global Effects of Increased Use of Energy*. Članek, predstavljen na 4. mednarodni konferenci o miroljubni uporabi atomske energije, 7. septembra 1971.
- [38] Gordon Young: *Pollution, Threat to Man's Only Home*. *National Geographic* CXXXVIII (december 1970), 738-781.
- [39] *Limits to Misconception*. *The Economist* CCXLII (11. marec 1972), 20-22.
- [40] *The fragile Climate of Spaceship Earth*. *Intellectual Digest* II (marec 1972), 78-80.

Uvodni zapis

Problematika kolaboracionizma, narodnega izdajstva, protirevolucije in sorodnih pojavov priteguje v zadnjem času več pozornosti naše javnosti. Neposredni povod za to so gotovo razne literaturne obravnave ter občutljive, pogosto zelo kategorične trditve in ocene v publicističnih razpravah, ki poleg drugih manj znanih problemov iz naše polpretekle zgodovine namenjajo veliko pozornost tudi domobranstvu ter njegovi usodi po koncu 2. svetovne vojne. Postavlja se vprašanje, ali je kolaboracionizem zgolj »spremljevalec« politike sile, posebej pa še vojne, morda celo njen komplementarni del? Ali ne gre za zakonit, kompleksen in pogosto tudi množičen sodoben pojav in je zato pomembno tudi njegovo vsestransko raziskovanje in obravnavanje. Gotovo to ni le politični ali zgodovinski (zgodovinoepisni), marveč tudi sociološki, pravni, politološki, psihološki, moralni itd. problem. Ker je to eden od zelo dramatičnih odgovorov na politiko nacionalnega podrejanja sodobnih, socialno, politično in pogosto tudi religiozno zelo razčlenjenih družb, je hkrati tudi še zmeraj aktualno vprašanje, s katerim se bomo srečevali še v prihodnje.

Razpravljalce zanima pojav kolaboracionizma z vidika širših sodobnih izkušenj, posebej še izkušenj na slovenskih in jugoslovanskih tleh v času NOB 1941–1945. Zlasti jih zanima vprašanje istovetnosti kolaboracionizma z narodnim izdajstvom, fašizmom in z razredno ali kako drugače povzročeno protirevolucijo. Namen teh razprav in člankov ni komentirati ali ocenjevati spise, ki se v zadnjem času pojavljajo v naši javnosti, temveč doseči izmenjavo mnenj o samem pojavu ter spodbuditi raziskave v okviru oz. z vidika tistih družboslovnih strok, ki morejo prispevati k celovitejši osvetlitvi te problematike.

Nekaterih značilnosti kolaboracionizma se je dotaknil članek mag. Borisa Mlakarja »20. stoletje je rodilo tudi kolaboracijo« (Delo, 4. maj 1986). Članek je bil namreč povod in vsebinska spodbuda za pogovor, ki ga je 27. maja 1985. leta v okviru sekcije za vprašanja zgodovinoepisja organiziral MC CK ZK Slovenije. Pomembnejše razprave in diskusije s tega posveta ter posebej za to napisane prispevke so za objavo pripravili: mag. Boris Mlakar, asistent na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Ivan Križnar, prof. zgodovine, predsednik komisije CK za zgodovino ZK Slovenije, dr. Milan Ževart, ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, dr. Ljubo Bavcon, redni prof. Pravne fakultete in akademik dr. Bogo Grafenauer, prof. Filozofske fakultete.

Želja Teorije in prakse je, da bi v prihodnjih številkah nadaljevali z začeto razpravo ter pritegnili k sodelovanju še druge sodelavce.

Nekaj splošnih razmišljanj ter vprašanj o pojavu kolaboracije

Namen tega prispevka ni nekakšna vseobsegajoča razlaga ali celo sinteza dosedanjega védenja in razmišljanja o kolaboracionizmu, temveč bi rad le opozoril na nekaj možnih vidikov in vprašanj, ki se ob tem pojavljajo ter poskušal vnesti v ta razmišljanja nekaj sistematičnosti. Nemara bodo konkretne ugotovitve komu izzvenele predvsem kot iskanje olajševalnih okoliščin ali celo opravičevanje kolaboracionizma. V tem primeru se že vnaprej opravičujem ter izrecno postavljam, da je edini moj namen prispevati k razumevanju tega pojava; pogoj za to je seveda vsestransko spraševanje in samospraševanje, nedovoljenih vprašanj ali hipotez naj bi tu ne bilo, če pa so, so zgolj zato, da se potrdijo ali pa ovržejo, s čimer domnevamo, da bo t. i. objektivna resnica že nekoliko ožje lokalizirana. Druge vidike, tudi »oteževalne« okoliščine, predvidevam, da bodo dovolj upoštevali drugi udeleženci naše diskusije, pa tudi sicer so le-te bolj znane. Sicer pa, tudi če bi bil moj namen iskati zgolj olajševalne okoliščine za kolaboracionizem, sodim, da bi bilo to relevantno, saj če spomnim na krilatico, da bo o nečem že »sodila zgodovina«, sodba oziroma sojenje v demokratičnem okolju zahteva tudi obrambo. Tu gre, skratka, za nekakšno delitev dela. Drug problem je seveda, ali smo mi tu in zdaj že zgodovina, ki to sodbo dokončno izvršuje; toda to je že vprašanje, ki bi nas s svojimi odgovori odvedlo predaleč od naše teme.

Kolaboracija, če jo pojmujeemo v najširšem smislu, je seveda toliko stara kot človeška družba. Že v prazgodovini se je človek srečeval z različnimi pritiski in nasiljem, na katere je lahko reagiral različno, tudi s sodelovanjem – kolaboracijo, seveda pod določenimi pogoji, ki so le-to sploh omogočali. Tudi tedaj je bila pripadnost skupini na določen način že institucionalizirana, zato je bilo npr. odpadništvo, ki je lahko eden od vidikov ali vrst kolaboracije, razmeroma težko izvedljivo, že v skrbi za preživetje. Videti je, da je slednji vidik tudi v modernih razmerah v precejšnji meri ohranil svojo moč ali celo pridobil na pomenu. Prav moderne ideologije so namreč pripadnost k določenim skupinam ponovno okrepile, kar je na svoj način omejilo svobodo posameznika in njegovo izbiro življenjskih opredelitev. Po drugi strani pa pojav kolaboracije ni splošen le v zgodovinskem, časovnem smislu, temveč tudi »prostorsko«, v določenem zgodovinskem trenutku. Mislim na vsakdanje življenje (tudi) v mirnem času, ko se srečujemo z različnimi pritiski, na katere spet lahko reagiramo različno, z odklonitvijo in bojem ali s priklonitvijo in sodelovanjem. Res pa je, da je v mirnem času to dilemo moč tudi obiti, se odločitvi enostavno izogniti. Po drugi strani pa, tudi če sprejmemo eno od skrajnih možnosti ravnanja, to za nas ponavadi nima usodnih posledic.

Zato je jasno, da nas tu zanimajo prvenstveno okoliščine, ki jih ustvarja organizirana politika sile, vojna, odporniško gibanje, revolucija, protirevolucija. Te danosti oziroma procesi streme po totalnosti, po popolni prevladi oziroma po popolni izjasnitvi tako posameznikov kot skupin. Diferenciacija je ponavadi splošna in tudi nujna, tako da je le malo manevrskega prostora za t. i. sredino. Tu mislimo seveda predvsem na okoliščine, ki jih je ustvarila 2. svetovna vojna, ko je tudi v Evropi nastal ožji pojem in pojav kolaboracije, ki nas tokrat zanima. Glavni »pogoj« za nastanek kolaboracije je najprej začetek vojne, napada, ki mu sledi okupacija napadanega ozemlja. Neke vrste kolaboracija je sicer možna že prej, recimo med sorodnimi ideološkimi ali nacionalnimi skupinami v sprtih in sovražnih državah, vendar gre tu za pojav, ki ga pokrivajo pojmi peta kolona, separatizem, vohunstvo ipd. Okupacija sovražnega ozemlja mora imeti do določene mere značaj stalnosti ali celo subjektivno predvidene dokončnosti. Če se predvideva, da bo okupacija trajala le kratek čas, je dispozicij za nastanek kolaboracije bistveno manj, saj prizadeto prebivalstvo v takem primeru v njej ne vidi kakih večjih koristi. Tudi okupator je v takih primerih pretežno zainteresiran le za pasivno, rekli bi, blažjo obliko kolaboracije.

S tem smo že nakazali nekatere možnosti sistematiziranja oziroma razvrščanja različnih oblik kolaboracij. Kot izhodiščno stanje velja vzeti položaj, ko kaže, da bosta vojna in z njo okupacija trajali še dolgo ali celo, ko se pri nekaterih segmentih okupiranega prebivalstva predvideva, da bo napadalec – okupant v vojni zmagal in je zanje torej verjetno, da bo okupacija trajna in bo prišlo do spremembe državne pripadnosti okupiranega ozemlja ali do vsaj bistveno drugačnih meddržavnih ali drugih odnosov v korist okupatorja. Pri tem so seveda zelo pomembni končni cilji in nameni okupatorja z zasedenim ozemljem. Posebno zaostrene razmere in dileme se porajajo v primeru, ko okupator nastopa do premagane države ali naroda posebno agresivno, z različnimi nameni dotični narod uničiti ali raznaroditi, ko pride do sistematičnega kršenja določil mednarodnega vojnega prava. Prav tak primer smo imeli med 2. svetovno vojno na Slovenskem, posebej na območjih, ki jih je leta 1941 zasedel nemški nacistični okupator.

Najprej lahko kolaboracijo razdelimo na pasivno in aktivno. Vzroki za prvo so verjetno jasno določljivi in pogoji zanjo hitro »izpolnjeni«. Gre seveda za pojav, ki ga zbirno imenujemo oportunistem, tudi konformizem. V tem okviru, pa tudi prek njega, lahko naštejemo določene konkretne pojave, ki vodijo k vsaj pasivnemu kolaboracionizmu. To so strah, pomanjkanje, sebičnost, pohlepnost, hlapčevska mentaliteta, pomanjkanje človeške etike, razkroj morale, pomanjkanje skupinske oziroma narodne zavesti, že omenjena nevera v poraz okupatorja v vojnah z ideološkim predznakom je zelo važna tudi razredna in ideološka razslojenost, nehomogenost napadane družbe. Pomemben je tudi odnos okupatorske oblasti oziroma njen pritisk in ponudbe prebivalstvu. Pri aktivni

kolaboraciji pa je poleg naštetih okoliščin potrebno upoštevati še druge. Tu izvzemamo pojav ovaduštva oziroma izdajalstva v ožjem smislu, saj gre vzroke zanj iskati predvsem v posamičnih, individualnih in psiholoških »okoliščinah«, čeprav je jasno, da je njegova razširjenost tudi širše družbeno utemeljena. Predvsem mora okupirano prebivalstvo oziroma njegove predstavnike okupator priznani kot politični subjekt, pa čeprav le v neznatni in simbolični meri. Pri okupatorju morata obstajati pripravljenost in predvsem potreba po taki pomoči okupiranega prebivalstva. Aktivna pomoč okupatorju je posebej vidna in aktualna v revolucijah oziroma razrednih spopadih v družbi, ko se ogroženi razred oziroma njegova politična struktura prostovoljno ponudita okupatorju, da bosta ob njegovi strani to revolucijo zatrla. To hočeta storiti predvsem za svoj račun, toda hkrati s tem aktivno pomagata tudi okupatorju pri zatrtju te revolucije, ki nasproti okupatorju nastopa kot narodnoosvobodilno gibanje. Tu so torej elementi državljanske vojne med vojno in okupacijo. Aktivno kolaboracijo izvajajo predvsem tisti sloji in politične skupine, ki so bile dejavne že v pasivnih oblikah sodelovanja.

Problem obstoja ali neobstoja državljanske vojne v zapletenih okoliščinah vojne, okupacije in nacionalnih nasprotij je bil posebej izrazit v Jugoslaviji. Formalnim pogojem za definicijo državljanske vojne je v velikih delih Jugoslavije sicer hitro zadoščeno, toda glede na dejstvo, da se kompleksni družbeni pojavi nikdar ne pojavljajo v svoji čisti obliki, pač zaradi različnih zgodovinskih okoliščin, na vprašanje ni moč takoj odgovoriti. Menim, da je potrebno uvesti kot pogoj tudi relativno razširjenost, angažiranost čim večjega števila prebivalstva in njegovih segmentov v tem razrednem spopadu. Kar se tiče Slovenije, bi dejal, da je državljanska vojna v veliki meri potekala v Ljubljanski pokrajini in v letih 1942–1945. V drugih pokrajinah je pojav manj izrazit, pač zaradi manjše moči protirevolucionarnega tabora, kar pa je bilo deloma »zasluga« različnih okupacijskih sistemov. Zato so bile tudi stopnje oziroma oblike kolaboracije v obrobni slovenskih pokrajinah zelo različne.

Ob tem naj se dotaknemo še enega problema, ki ima pravzaprav širši, evropski pomen. 2. svetovno vojno je fašistični tabor začel in tudi vodil s stališča ideološkega, razrednega boja proti naprednim oziroma vsaj naprednejšim silam. Kot glavni sovražnik je bil razglašen azijski boljševizem v »osebi« Sovjetske zveze. Predvojna fašistična gibanja so npr. v zahodnoevropskih državah – med nacistično okupacijo dobila prosto pot, katere oblike so se kazale tudi kot aktivna, prostovoljna vojaška kolaboracija. Če je v tisti državi obstajalo močno odporiško gibanje, je bila ta kolaboracija naperjena tudi proti njemu, saj so bile razglašene kot del komunistične revolucije v Evropi. Toda tudi v primerih, ko takega odporiškega gibanja ni bilo, je prihajalo do ustanavljanja raznih prostovoljnih nacionalnih SS-formacij, ki so jih nacisti uporabljali tudi na vzhodni fronti. Iz tega sledi, da revolucija v okupirani deželi ni bila nujni pogoj za nastanek aktivne vojaške kolaboracije. Prihajalo je do nekakšne, sicer v

šibki obliki izražene, fašistične internacionale (v nacističnem besednjaku izražene kot »Nova Evropa«) nasproti komunistični.

Naslednji možni kriterij za sistematizacijo kolaboracije so, pogojno rečeno, razlike v družbenih dejavnostih. Tudi ta predvideva razmeroma nedotaknjeno družbeno in politično strukturo okupiranega območja. Tak položaj je bil v precejšnji meri v Ljubljanski pokrajini predvsem do kapitulacije Italije. V tem smislu lahko ločimo gospodarsko, upravno, kulturno, ideološko, politično in vojaško kolaboracijo. Vse te vrste sodelovanja z okupatorjem so lahko pasivne ali aktivne, vendar si je vsaj vojaško in ideološko pasivno kolaboracijo težko predstavljati. To bi bila kvečjemu služba ljubljanskih policajev(!) ali služenje prisilno mobiliziranih Štajercev v nemški vojski, toda pri slednjem je vprašanje, ali je to sploh bila kolaboracija. Aktivna vojaška kolaboracija pa so seveda Vaške straže, domobranstvo in deloma četništvo. Pri ideološki kolaboraciji na Slovenskem lahko naštejemo redke simpatizerje fašizma in hkrati sodelavce obeh okupatorjev v Ljubljanski pokrajini. To bi bili Stražarji, Glavačeva skupina ter Rupnikov krog oziroma ljotičevci. Vsa ta gibanja ter ideologijo, ki se je razvijala ob Slovenskem domobranstvu v Ljubljani, lahko prištevamo k slovenskemu fašizmu, katerega zametki so se tudi pri nas pojavili že pred vojno. Tudi t. i. upravne kolaboracije je bilo med vojno veliko, vendar je tu šlo predvsem za veliko število zaposlenih uradnikov, ki so enostavno ohranili svoje službe ali pa se na novo zaposlili, kot npr. številni Štajerci begunci. Seveda so si s tem služili svoj vsakdanji kruh. Drugače je npr., z Rupnikovo kvizlinško upravo, tu mislim predvsem nanj osebno in na ozek krog odločujočih ljudi. Ta uprava je imela predvsem politični predznak in bi se ji njeni nosilci lahko odpovedali. Res pa je, da je treba še preučiti oziroma pretehtati vprašanje, v koliko je ta uprava s svojim obstojem olajšala materialni položaj v Ljubljanski pokrajini. Tudi za kulturno kolaboracijo bi lahko na Slovenskem (sicer je spet aktualen le položaj v Ljubljanski pokrajini) našli le malo izrecnih primerov, kolikor ni šlo za podobne dileme kot pri številnih uradnikih. Aktivnih pisateljev – kolaborantov skoraj ni bilo, znane izjeme so Narte Velikonja, Mirko Javornik, Tine Debeljak itd. Nekaj primerov je bilo tudi med novinarji in uredniki. Rezultat takega spraševanja je seveda odvisen tudi od tega, koliko rigorozno jemljemo znano odločbo o kulturnem molku. Jasno pa je, da je treba vse to jemati s stališča konkretnih življenjskih okoliščin, čeprav so bila zaradi nacistične okupacije merila upravičeno zaostrena. Številne primere političnega sodelovanja z okupatorjem imamo seveda v Ljubljani pred kapitulacijo Italije, spet pa sem spada kvizling Rupnik. Vendar tu često ni mogoče jasno razmejiti politične kolaboracije od ideološke ali upravne. Po drugi strani je tudi res, da je bilo med vojno skoraj vsakršno dejanje, ki ni ostajalo zgolj na osebni ravni, zaradi zunanjih okoliščin hkrati že tudi politično dejanje. Prav zato lahko vse te delitve zvenijo tudi umetno. Poleg tega lahko isti posameznik ali ista organizacija z okupatorjem sodeluje na več ravneh in na več

načinov, Cerkev, npr., prek svoje hierarhije, posameznih duhovnikov, prek vernikov kot takih, prek svoje ideologije itd.

Sodelovanje v sistemu okupacijske uprave je možno razvrstiti še drugače. To nam lahko osvetli tudi nekatere druge vidike kolaboracije. Ločimo namreč lahko nujno, izsiljeno in prostovoljno sodelovanje. Nujno je sodelovanje na tistih področjih javnega in gospodarskega življenja, kjer se zagotavlja prehrana in zadovoljujejo druge nujne potrebe prebivalstva. Gre predvsem za sodelovanje v področju uprave in druge družbene nadstavbe, brez katere bi sicer narod lahko živel naprej, vendar bi bil brez tega ogrožen obstoj velikega števila prebivalcev, predvsem uradništva in delavstva. Pravzaprav bi se omenjenima vrstama sodelovanja z okupatorjem lahko izognili zgolj samozadostni kmetje, če seveda okupator tudi nanje ne bi pritiskal. Ob znani krilatici Bojana Štiha, namreč, da se je v slovensko NOG vključila celotna slovenska kultura, nemoteno pa se je vsa štiri vojna leta kadilo iz tovarniških dimnikov (citirano po spominu), se je treba vsaj vprašati, kaj bi se zgodilo, če se iz teh dimnikov ne bi kadilo. Izrecno izsiljena je bila kolaboracija v obliki mobilizacije v okupatorske vojske in deloma tudi v domobranstvo. V podobno kategorijo lahko štejemo članstvo v Wehrmannschaftu na nemškem okupacijskem območju. Taka kolaboracija je seveda objektivno, z narodnega stališča, tudi škodljiva, a je opravičljiva z individualnega gledišča. Končno je tu še prostovoljna kolaboracija, ki je teoretično, s stališča narodne morale, lahko nevtralna ali celo škodljiva, vendar praktično ponavadi ni tako, ker gre za hoteno podporo okupatorju. Le-ta v veliki večini primerov z zasedenim ozemljem nima dobrih namenov, gledano bodisi kratkoročno ali pa dolgoročno. Tako lahko torej predvsem pri tej aktivni in prostovoljni kolaboraciji ocenjujemo stopnjo škodljivosti narodnim interesom. To lahko imenujemo tudi narodno izdajstvo, ki je seveda odvisno tudi od nekaterih objektivnih in subjektivnih okupacijskih okoliščin, ki smo jih omenili že zgoraj.

Najbolj izstopajoč primer take izdajalske kolaboracije je seveda prostovoljno organiziranje oboroženih enot za pomoč okupatorju v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju v okviru lastnega naroda. Razmišljanje o tem, v koliko in v katerih primerih je kolaboracija tudi narodno izdajstvo, je poseben problem, ki ga seveda na tem mestu ne moremo do konca razrešiti. Najlaže je odpraviti ta problem s trditvijo, da je pač narodno izdajstvo vsako tisto početje, ki je škodljivo narodu. Z drugimi besedami, uporablja se načelo družbene nevarnosti tistega, ki kolaborira. Toda tak kriterij je za konkretno razpravo vsekakor preoster, saj bi po njem na tak ali drugačen način bila zajeta večina slovenskega prebivalstva med vojno. Zato je potrebno pojavne oblike izdajstva omejiti na aktivno in prostovoljno kolaboracijo in to predvsem na vojaško in politično podporo okupatorja, kar prizadeva bistvene in dolgoročne interese naroda. Seveda pa se da tudi bistvene in dolgoročne interese naroda različno razlagati. Prav pri omenjenih narodnih interesih pa je prišlo med vojno do bistve-

nega razhajanja med narodnoosvobodilno-revolucionarno ter kolaboracionistično-protirevolucionarno stranjo. Prva je fašistično grožnjo obstoja slovenskega naroda jemala resno, poudarjala je strogo narodno moralo ter se zavedala moralnega kapitala, ki ga prinesejo žrtve v boju za osvoboditve. Bila je povezana z bojem drugih protifašističnih sil po svetu, povezava s Kominternom ter Sovjetsko zvezo pa je dajala njenemu vodstvu posebno revolucionarno udarnost in samozavest. Druga, kolaboracionistična stran, je moralo smatrala za postransko stran, zato se je tudi eksponirala s kolaboracijo. To pa zato, ker je v ospredje postavljala svoje razredne materialne interese, ki pa jih v precejšnji meri niti okupator ni ogrožal in bi vsaj italijanski okupator dopuščal tudi pasivni odpor. Oborožen odpor je smatrala za samomorilsko dejanje ter poudarjala materialne in človeške žrtve, ki so pri tem nastajale. Pri tem je treba priznati, da je njen glavni tok subjektivno stal na zavezniški strani ter od nje pričakoval tudi osvoboditev. Ob tem je organizirala tudi neke vrste ilegalno odporniško mrežo, ki pa je bila pripravljena le za čim manj boleč zopetni prevzem oblasti ob osvoboditvi. V taki pozi čakanja se je kazala njena nesamozavest, v bistvu pa tudi že oddaljenost od ljudstva. Že prva faza kolaboriranja je izkazovala odpoved demokratični in narodnoosvobodilni tradiciji, ki se je je navzela slovenska buržoazija med svojim nastajanjem. Ko je v okviru NOG zaznala revolucionarno ost, je kolaboracionistična stran stopila še korak dalje ter pričela s aktivno in prostovoljno oboroženo in ideološko kolaboracijo, kar smo že opredelili kot narodno izdajstvo. Zmago revolucije je razglašala za bistvenejšo nevarnost za slovenski narod, kot pa naj bi bila začasna fašistična okupacija. Politično vodstvo protirevolucije ni verjelo v fašistično zmago, zato pa se je s tako vehemenco zagnalo v boj proti NOG, saj če bi v tako zmago verjelo, bi tak boj ne bil potreben: z zmago Nemčije bi bila hkrati z drugimi poražena tudi slovenska revolucija. Zato je ob tem treba dodati, da je pri kolaboraciji manjkal t. i. hudobni naklep, se pravi, da se ni bojevala proti NOG s subjektivnim namenom, fašizirati ali celo uničiti slovenski narod, temveč zgolj uničiti revolucijo. No, manjši del protirevolucionarnega tabora je imel določene ideje o slovenskem fašizmu ter o Sloveniji v okviru bodoče nacistične Nove Evrope. Subjektivno so protirevolucionarji ostajali Slovenci in bolj prepričani, da se bore za prave interese slovenskega naroda. Med voditelji je bilo nekaj koroških Slovencev in štajerskih beguncev pred nacizmom. Svojo zavest so dokazali tudi po vojni, v emigraciji in sicer z ohranitvijo slovenskega jezika in kulture, ne glede na prevladujoči ideološki kontekst.

Ob tem temeljnem položaju aktivne kolaboracije se zastavlja še polno dodatnih vprašanj, ki jih na tem prostoru ne moremo obdelati. Naj jih nekaj samo nakažemo. Prva stvar je pravni oziroma mednarodnopravni vidik oborožene kolaboracije. Slovenski kolaboracionisti so v tem pogledu oboroženo kolaboracijo označevali kot policijsko akcijo v okviru okupacijske uprave, ki naj bi pomagala na zasedenem ozemlju vzdrževati red in mir. Po mednarodnem vojnem pravu, ki je seveda kot vsako kodificirano

pravo vsaj potencialno konservativno, naj bi bil okupator dolžan vzdrževati dotedanje stanje na okupiranem ozemlju. Prebivalstvo po takratnem pravu po okupaciji ni imelo več pravice do upiranja okupatorja. Red in mir naj bi torej ogrožali pri nas partizani, ki naj bi celo hoteli spremeniti družbeni red. Postavlja pa se vprašanje, ali ima okupator pri tem »vzdrževanju reda in miru« pravico uporabljati pripadnike okupiranega prebivalstva. Prav na Slovenskem je okupator še pred oboroženim odporom zavestno kršil celo vrsto določb mednarodnega vojnega in drugega prava. Kako torej na podlagi slovenskega primera med 2. svetovno vojno interpretirati določbe IV. haškega dogovora iz 1907 ter ženevske konvencije iz 1949 in kako ob tem upoštevati novonastajajoče revolucionarno pravo?

Druga stvar je fašistični ali protifašistični značaj kolaboracije med vojno v Jugoslaviji. Seveda je nenavadno govoriti o protifašizmu vojaške formacije, ki se bori na strani fašističnega okupatorja, vendar je potrebno na določen način uveljaviti razlikovanje tudi na tem področju. Treba je pomisliti samo na velike razlike med ustaši in četniki, pa je problem jasen. Spet je potrebno upoštevati subjektivni in objektivni pomen neke oblike kolaboracije. Prav ob tem se nam v jugoslovanskih razmerah ponuja nova sistematizacija kolaboracionizmov, npr. na nacionalistične, separatistične in hegemonistične. Prav nacionalizem je bil značilen za vse kolaborante med vojno. Usmerjen je bil, npr. proti Italijanom, Židom, v prikriti obliki tudi proti Nemcem, če govorimo o slovenskih razmerah. Oboroženo kolaboracijo lahko sistematiziramo še glede na stopnjo prostovoljne ali prisilne rekrutacije njenih pripadnikov, na obliko vojaške oziroma policijske organiziranosti, na stopnjo odvisnosti od okupatorskih oblasti, na njeno številčnost ipd.

Ni zanemarljivo vprašanje, v koliko sta NOG oziroma revolucija sama »vzpodbujala« protirevolucijo in s tem tudi kolaboracijo. Gre seveda za kompleks vprašanj v zvezi s t. i. levičarjenjem, z vojvodstvom, s preostim nastopanjem do izdajalcev oziroma do osumljenih izdajstva, s sektaštvom, s hitrim streljanjem nasprotnikov, z grobim nastopom do prebivalstva itd. Problem je potrebno preučiti glede na to, da je vodstvo protirevolucije svojo kolaboracijo prikazovalo kot samoobrambni boj slovenskega kmeta proti nastopajočemu boljševizmu. Kolaboracija in izdajstvo naj bi bila manjše zlo kot bodoči komunizem, ki naj bi ga bilo zato treba preprečiti.

Nadaljnji pomemben problem so različni politični, sociološki in psihološki sklopi vzrokov in posledic za nastanek take ali drugačne kolaboracije. Jasno je, da ni mogoče vsega pojasniti z razredno razslojenostjo okupirane družbe ali z velikim vplivom katoliške Cerkve v slovenskem primeru. Strinjamo pa se lahko, da so glavne dispozicije za kolaboracijo obstajale že pred vojno in okupacijo, da pa je konkretni razvoj med okupacijo samo vplival na oblike in intenzivnost kolaboracije. Ostaja vprašanje mnogoplastnih vzrokov, ki določajo obnašanje posameznika med okupacijo, ki enega privedejo v izdajo in ovađuštvo, drugega pa med borbe za svobodo in med heroje. Vprašamo se lahko tudi o tem, kako se

določa politični in moralni subjekt, ki vsakokrat določa, kaj je prav in kaj ni, kaj je izdaja, kaj je delo za narodne interese itd. In končno lahko postavimo tudi vprašanje aktualnosti problema kolaboracije. Če je le-ta možna in verjetno zakonita posledica politike sile, je jasno, da je ta problem še vedno aktualen. Ali imamo poleg splošnih načelnih deklaracij izoblikovan kodeks praktičnega obnašanja ljudi v okupacijskih razmerah, ko pa je jasno, da ne morejo vsi, vsepovsod in zmeraj in na vsak način v juriš nad okupatorja. Praktično to vprašanje pomeni – kje so meje dovoljene ali celo potrebne kolaboracije, in komplementarno temu – kje so meje odpora?

IVAN KRIŽNAR

Kolaboracionizem in fašizem

Sodelovanje pripadnikov podjarmljenega naroda s tujimi zavojevalci je dobilo med drugo svetovno vojno razen narodnega izdajstva še poseben socialnopolitični značaj. To je treba pripisati predvsem protirevolucionarnemu, imperialističnemu in totalitarnemu značaju fašizma. Prepričan sem, da se je do danes kljub različnim dopolnitvam ohranila tista temeljna značilnost fašizma, nastala pred 50. leti, ki pravi, da je fašizem diktatura najbolj nazadnjaških in najbolj napadalnih elementov finančnega kapitala, temelječa na državni prisili, ki krvavo obračunava s kakršnimkoli oporečništvom, in na rasni diskriminaciji narodov nearijskega izvora, na skrajnem nacionalnem šovinizmu ter na socialni demagogiji, ki so ji nasedli predvsem nekateri deklasirani sloji, predvsem malomeščanstvo in lumpenproletariat. Protirevolucionarni fašistični režim je bil takrat v svetu najhujši sovražnik demokracije, miru, svobode in enakopravnosti ljudi in narodov ter zato najhujši sovražnik človečnosti.

Zato je povsem neutemeljeno kakršnokoli opravičevanje sodelovanja belogardistov in domobrancev s fašističnim okupatorjem z zahtevo po demokratičnosti, pa čeprav se politična emigracija pri tem sklicuje na utemeljenost idejnih razlik med kolaboracionisti oz. Osvobodilno fronto, ki jo enostransko enači s komunizmom. Povsem neutemeljeno je kolaboracijo iz idejnih razlogov povezovati z ateističnim nacizmom v imenu zaščite vere pred brezbožnim komunizmom. Tudi ni mogoče opravičevati, še manj pa primerjati, idejne, politične in nacionalne agresivnosti fašizma s stališči in dejavnostjo slovenskih komunistov, ki so terjali in tudi razvijali enotnost slovenskih rodoljubov v narodnoobrambni in narodnoosvobodilni vojni ter enakopravnost med ljudmi in narodi. Reči hočem, da sodelovanja z okupatorji ni mogoče opravičevati z razrednimi in idejnimi vzroki, posebej še, ker so komunisti s svojo dejavnostjo in borbenostjo

prepričljivo ovrgli obtožbo svojih političnih nasprotnikov, da so anacionalni in da jim narodnost ničesar ne pomeni. Nacistični okupator tudi med svojimi sodelavci slovenske narodnosti ni dopuščal ne nacionalnega ne socialnega in ne političnega nasprotovanja. Podredil si jih je v političnem in policijskem pogledu. Oborožene formacije, pa naj bodo to belogardistična Prostovoljna protikomunistična milica v službi italijanskega okupatorja ali domobranstvo v službi nemškega okupatorja, ni mogoče opredeliti kot vojaške enote, pač pa kot prostovoljne pomožne policijske enote, ki jih je okupator ustanovil z edinim namenom, da mu pomagajo zatreti narodnoosvobodilno gibanje slovenskega naroda in ohraniti fašistično oblast nad Slovenci, ki jih je nameraval kot narod uničiti.

To policijsko službovanje okupatorju je temeljilo na protikomunizmu, pri nekaterih domobranci tudi na profašizmu, pa tudi na raznih ugodnostih, ki sta jih okupatorja dajala kolaborantom. Prizadevanja za pridobitev teh privilegijev na škodo svojega naroda, kakor tudi sodelovanje z okupatorji za ohranitev družbenoekonomskih privilegijev je nedemokratsko in nemoralno in hkrati narodno izdajstvo.

Vsak napadalec in osvajalec, vsak okupator je sovražnik zasužnjene naroda. Fašistični okupator pa je bil s svojo protidemokratsko in imperialistično politiko, nasiljem in totalitarnostjo še toliko bolj.

LJUBO BAVCON

Le narodnoosvobodilna – ali tudi državljanska vojna?

Glede na to, da nisem zgodovinar, o pravnih vprašanjih pa še ni stekla beseda, se v razpravi oglašam bolj z nekaterimi vprašanji kot s trditvami.

1. Najprej sprašujem, ali ni ta razprava morda posledica nekega nesporazuma, ki ga opazujem že nekaj časa. Nekateri tovariši si v člankih, razpravah in govorih na vso moč prizadevajo dokazati, da je bil slovenski belogardizem narodno izdajstvo najhujše vrste. To pa se mi zdi, da sploh ni sporno, še več, slovenski belogardizem je zagrešil tudi dejanja, ki jih dandanes po našem notranjem in po mednarodnem pravu štejejo za hudodelstva zoper človečnost in za vojna hudodelstva.

Tako domnevam, da je pravo, aktualno in sporno vprašanje naslednje: Ali smejo mlajše generacije, spričo vsestranske krize naše družbe in spričo posebnih stisk, ki na te generacije pritiskajo, iskati korenine današnjih težav tudi v morebitnih moralno in pravno dvomljivih ravnanjih naše, starejše generacije v letih med NOV in po osvoboditvi. Odtod, ne pa iz nepoznavanja ali iz zanikanja prave vloge in pomena slovenskega belogar-

dizma, se mi zdi, izhajajo vprašanja, ki tako hudo burijo duhove, npr. o Dolomitski izjavi, o povojnem pomoru domobrancev, o povojnih pojavih nasilja, sektaštva in o vsakovrstnih krivicah, storjenih očetom, ki danes bolijo njihove sinove in tudi vnuke. Nekateri tovariši kategorično trdijo: med tem, kar je kritike in obsodbe vrednih pojavov danes, in tem, kar se je dogajalo med NOB, ni nobene zveze. Morda imajo prav, toda takšne trditve pač ni mogoče dokazati z novimi podatki o slovenskem belogardizmu, o njegovem izdajstvu in o njegovih hudodelstvih. Bojim se, da takšen argument, hočeš ali nočeš, samo opravičuje in upravičuje vse, kar se je z naše strani med NOB tudi zlega zgodilo, tako pa objektivno onemogoča razpravo o vprašanju, ki »visi v zraku«.

2. Med drugimi vprašanji se kot sporno pojavlja tudi vprašanje, ali je bila vojna na Slovenskem med leti 1941 in 1945 samo narodnoosvobodilna ali tudi državljanska. V tej zvezi bi rad najprej opozoril na to, da je vsaj nelogično in protislovno, če nekdo govori hkrati o ljudski in socialistični revoluciji na eni strani, in o beli gardi in o kontrarevoluciji na drugi strani, obenem pa z ogorčenjem protestira, če se temu reče tudi državljanska vojna. Toda, morda res ni ustrezno uporabiti pojma državljanska vojna v zvezi z NOB, če seveda temu pojmu damo neko prav natančno določeno vsebino, kot npr., če mislimo s tem na ameriško državljansko vojno iz sredine prejšnjega stoletja ali na državljansko vojno v Sovjetski zvezi po oktobrski revoluciji oziroma na špansko državljansko vojno, če ti dve, spričo tuje vojaške intervencije, sploh še sodita v pojem klasično državljanske vojne. Vendar se mi zdi, da nekateri tovariši zavračajo pojem državljanske vojne v zvezi z NOB samo zato, ker belogardistična in druga podobna emigracija s sklicevanjem na državljansko vojno opravičuje svoje nacionalno izdajstvo in zagrešena vojna hudodelstva. Toda, ali se vam zdi, da je to za resno razpravo sploh relevanten argument?

Po mojem prepričanju pa ni bistvenega pomena, kako kaj poimenujemo, če se sporazumemo o vsebini stvari, ki jo je treba poimenovati. Zato naj mi bo dovoljeno na kratko povedati, kako sem sam doživljal Osvobodilno fronto in narodnoosvobodilno vojno.

Vse skupine in posamezniki, ki so se leta 1941 združili v OF, so to odločitev sprejeli zaradi dveh enakovrednih razlogov. Najprej so to odločitev sprejeli seveda zaradi osvoboditve in ohranitve nadaljnjega obstoja slovenskega naroda, hkrati pa z jasno odločitvijo, da naj iz tega boja nastane nova, pravična, demokratična in ljudska družba in država. Jasno je, da so bile predstave o tej novi družbi in državi zelo različne, pa vendar so imele minimalni skupni imenovalec: ne več stare, gnile, skorumpirane itd. kraljevine. Pri tem je znano, da so vse skupine in posamezniki, ki so se združili v OF, že pred vojno sodelovali ali vsaj simpatizirali s Komunistično partijo Slovenije in prav zaradi nove družbe, ki naj nastane po zmagi, so se pozivu Partije tudi odzvali. Spričo tega je bilo neizogibno, da so se na drugi strani zbrale vse reakcionarne in protikomunistične sile, ki so se bile v boju proti množičnemu, ljudskemu gibanju za nacionalno in

socialno osvoboditev pripravljene povezati tudi z najbolj črnim hudičem. Razen nekaterih fašistično in nacistično usmerjenih izjem večina voditeljev kontrarevolucije ni imela kakšnega posebnega veselja z narodnim izdajstvom, toda razredni, ideološki in politični interesi so bili pač odločilni. Tu govorim seveda o voditeljih kontrarevolucije, ne pa o neopredeljenih, ki so imeli najrazličnejše vzroke za to, da se niso pridružili NOG, med njimi, po pravici ali ne, tudi tega, da se je KPS identificirala z notranjo in zunanjo politiko Sovjetske zveze tudi po tem, ko so v svet prodrle vesti o monsturoznih procesih in množičnih pregonih ljudi in po znamenitem paktu s Hitlerjem.

Narodnoosvobodilnemu gibanju je bila državljanska ali bratomorna vojna seveda vsiljena, in sicer zato, ker je bil njegov objektivni in eksistenčni interes, da za boj pridobi vse ali domala vse Slovence. Zato je jasno, da narodnoosvobodilno gibanje ni smelo sektašiti, nikogar izključevati in zato je vodstvo vedno znova poudarjalo, da je v gibanju prostor za vsakega Slovenca in da se bodo vprašanja povojne družbene ureditve reševala pozneje, in hkrati praviloma ostro reagiralo na pojav sektašenja v lastnih vrstah. Druga stran, se pravi vse, kar se je na Slovenskem zbralo militantno protikomunističnega, je temu nasprotno neizogibno moralo izključevati vse, ki so kakorkoli izražali privrženost ideji narodne in socialne osvoboditve. Z zastraševanjem, ideologijo (religijo), zvijačami, zapeljevanjem itd. so si nanovačili kakih deset tisoč prestrašenih, naivnih, kratkovidnih, nevednih itd. ljudi, ki se seveda niso opredeljevali na razredni podlagi. To bi lahko bil argument proti uporabi pojma državljanska vojna, če ne bi bilo dejstva, da se tudi za narodnoosvobodilni boj ljudje niso opredeljevali na razredni podlagi, marveč predvsem na nacionalni, protifašistični in občečloveški.

Spričo povedanega menim, da je bila narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem hkrati tudi ljudska, demokratična in socialistična revolucija, zaradi organizirane, od okupatorja oborožene in oskrbovane kontrarevolucije in narodnega izdajstva pa obenem tudi bratomorna ali državljanska vojna. V zvezi s tem pa vprašam, ali zanikati element državljanske vojne ne pomeni eo ipso zanikati, da je bil narodnoosvobodilni boj hkrati boj za nacionalno in socialno osvoboditev? Kakor da velika večina slovenskega ljudstva ne bi imela »svete« in legitimne pravice bojevati se tudi za uresničitev večnih sanj izkoriščenega in potlačenega ljudstva o pravični, enakopravni, demokratični in svobodni družbi. Spričo soglasja in aktivne podpore velike večine slovenskega ljudstva je bil po mojem prepričanju upravičen, legitimen tudi boj Komunistične partije Slovenije za oblast. Ne razumem, zakaj in pred kom bi bilo treba to dandanes sramežljivo skrivati in se sprenevedati.

Drugo je seveda vprašanje, ali so bile in koliko je bilo v imenu bodoče družbene ureditve storjenih že med vojno in po njej sektaških napak in krivic, koliko so se uveljavili zaslepljeni fanatizem, nestrpnost, nasilje in tudi nečlovečnost. Vse takšne pojave bi bilo treba danes priznati in jih, če

je le mogoče, popraviti. Prav tako je drugo vprašanje, ali smo komunisti docela upravičili množično in večinsko soglasje in podporo slovenskega ljudstva v povojnem razvoju? Toda ne prej omenjene napake, krivice in nasilje, ne morebitni negativni odgovor na drugo vprašanje ne morejo ne zanikati ne zmanjšati najgloblje upravičenosti (legitimnosti) boja slovenskega ljudstva pod vodstvom KPS za svojo nacionalno in socialno osvoboditev. Prav tako tega ne morejo spremeniti poskusi belogardistične in vsakršne druge emigracije, da bi svoje narodno izdajstvo in svoja hudodelstva opravičili in upravičili z državljansko vojno. Z njihove strani vsiljena državljanska in bratomorna vojna je bila v vsakem pogledu nelegitima – kot narodno izdajstvo, kot manjšinska kontrarevolucija, kot hudodelstvo zoper človečnost in kot vojno hudodelstvo.

3. Ko že govorimo o kolaboracionizmu, bi se mi zdelo zelo zanimivo razmišljati tudi o dogodkih v državah vzhodne Evrope ob koncu vojne in po njej. Najbrže ne bo veliko dvoma, da so sovjetske armade z ozemelj Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije in Bolgarije pregnale nemškega okupatorja in nadomestile s svojo okupacijo, za ozemlje današnje DDR pa je bila to sploh samo okupacija. Drugače kot v Jugoslaviji: zmaga nad nemškim okupatorjem torej ni bila samo osvoboditev in uvajanje nove družbene ureditve je potekalo »na bajonetih sovjetske armade«, ne pa ob množični in večinski podpori tam živečih ljudstev. Kako naj bi sodili o tem in o tovrstni kolaboraciji, ne vem. Vprašanje sem samo navrgel, saj o njem do zdaj še nisem razmišljal.

MILAN ŽEVART

Kolaboracija – posebnosti na Štajerskem

To, kar je Boris Mlakar zapisal v zvezi z belo in plavo gardo ter domobranstvom na Štajerskem in Gorenjskem (20. stoletje je rodilo kolaboracijo, Delo, 4. maj 1985), je točna ugotovitev. Seveda je bilo pomembno, da sta bili belogardistična in plavogardistična dejavnost do jeseni 1943 v glavnem omejeni na tisti del Slovenije, ki ga je aprila 1941 dobila Italija. V tem je bila slabost tistih sil, ki so nasprotovale Osvobodilni fronti slovenskega naroda in osvobodilnemu boju pod vodstvom Komunistične partije Slovenije. Če upoštevamo celotna dogajanja, lahko za Štajersko trdimo, da si slovenski nasprotniki osvobodilnega boja v tej pokrajini niso mogli ustvariti kakšnih pomembnejših pozicij. To velja za ves čas okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Bila so sicer prizadevanja, da bi organizirali belogardistično dejavnost (šlo je zlasti za poskuse iz Ljubljane), ki pa niso bila uspešna.

Od sredine leta 1943, ko je začel izdajati glasilo Kri in zemlja, je pričel

v delu Slovenskih goric in Dravskega polja razpredati četniško organizacijo Jože Melaher-Zmagoslav. V začetku leta 1945 je Melaher na gradu Vurberk sklenil sporazum z okupatorjem in proti koncu vojne le okreпил svojo enoto. V celotnem sklopu dogajanj na Štajerskem pa Melaherjevi četniki niso dosti pomenili. Omejeni so bili na razmeroma majhno območje in še tam niso bili, če izvzamemo njihovo ožjo bazo pri Malečniku, prevladujoča sila.

Konec 1943 in v začetku 1944 je vodstvo osvobodilnega gibanja na Štajerskem močno opozarjalo na plavogardistično nevarnost in ocenilo, da je precejšen del vzhodne Štajerske pod vplivom plavogardističnih organizatorjev. Le-ti naj bi širili svojo mrežo v Slovenskih goricah, na Dravskem in Ptujskem polju in v Prlekiji. Poročila o četnikih na območju Donačke gore in v hribih okrog Šentjurja pri Celju so bila povsem napačna. Ocena o obsegu plavogardistične nevarnosti ni bila v skladu z dejanskimi razmerami. Negativne posledice pretirane dejavnosti v boju proti plavi gardi pa so vendarle bile časovno in območno omejene.

Če upoštevamo vse poskuse organiziranja bele in plave garde in dejanski obseg njunega delovanja, lahko trdimo, da je ena od pomembnih značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem to, da tam ni bilo kakšne pomembnejše organizacije ali vojaške formacije slovenske reakcije oziroma slovenskih nasprotnikov osvobodilnega gibanja. Na Štajerskem okupator tudi po letu 1943 ni skušal uveljavljati domobranstva, dopustil pa ga je v gorenjskem predelu 4. operativne cone NOV in POS. Navedeno pa ne pomeni, da zlasti v začetku okupacije ni bilo sodelovanja dela prebivalstva z okupatorjem. Po zlomu stare Jugoslavije je nacistični demagogiji nasedlo precej ljudi – več, kot jih je zmogla pridobiti nacistična propaganda pred napadom na Jugoslavijo. K temu je pripomoglo razočaranje, ki je sledilo hitremu zlomu stare Jugoslavije. Z okupatorjem je sodelovala velika večina domačih Nemcem, ki so podlegli nacističnemu vplivu že pred napadom na Jugoslavijo in so aprila 1941 navdušeno pozdravili nemške čete. Za okupatorja pa so bili tudi taki, ki so bili Slovenci, vendar so se iz raznih vzrokov vsaj za nekaj časa opredelili za okupatorja. Okupatorjeve pristaše, ki so bili po rodu Slovenci, so ljudje označevali za nemčurje.

Omenjena značilnost narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem je bila v precejšnji meri posledica okupacijskega sistema oziroma ciljev nacističnega okupatorja in ukrepov, ki so jih nacisti takoj začeli izvajati za uresničitev svojih namenov. Okupacija je pomenila v tistem delu Slovenije, ki ga je aprila 1941 dobila Nemčija in si ga nameravala priključiti, veliko zarezo, večjo kot v večini drugih jugoslovanskih pokrajin. Nacisti so obravnavali tisti del Slovenije, ki so ga okupirali, kot del svojega rajha, četudi formalne priključitve ni bilo. Slovensko Štajersko so nacisti hoteli ponemčiti v izjemno kratkem času in zato sploh niso predvidevali kolaboracije s predstavniki prejšnjih oblasti ali s kakšno slovensko organizacijo. Okupator je takoj po zasedbi začel odpravljati, razpuščati in uničevati vse,

kar je bilo slovensko in jugoslovansko, in to od oblastnega aparata in organizacij, društev in zvez, do šolstva in slovenske kulturne dediščine. Razpuščena so bila tudi društva, ki so potem pod novim imenom in novim vodstvom ter vključena v štajerske in rajhovske zveze delovala še naprej. To velja predvsem za gasilska društva in v določeni meri za podružnice sadjarskega in vrtnarskega društva.

Deportacije Slovencev in drugi ukrepi so močno prizadeli tudi organizacijo katoliške cerkve oziroma njene škofije s sedežem v Mariboru. Nacisti so bili prepričani, da je duhovščina imela vodilno vlogo pri širjenju in utrjevanju slovenske narodne zavesti na Spodnjem Štajerskem. Tako mnenje o vlogi duhovnikov se je izoblikovalo pri nemških nacionalistih že v času narodnostnih bojev v habsburški monarhiji. Nacisti so menili, da bi duhovščina ovirala ponemčevalni proces in zato so pri aretacijah in izganjanju Slovencev med prvimi zajeli tudi duhovščino. Ukrepom proti duhovščini se niso hoteli odreči, kljub temu, da so predvidevali negativne posledice izгона večine duhovščine. Skušali pa so nacisti na razne načine in zlasti s propagandno dejavnostjo kar se da zmanjšati nejevoljo prebivalstva zaradi aretacij. Med drugim so izdali tole navodilo: »Treba je paziti, da se razpoloženje prebivalstva zaradi izгона duhovščine ne bo poslabšalo. Politika do cerkve mora biti taka, da bo le-ta postala tujek v narodnem telesu«. Okupator pa je iz širših političnih razlogov zavrnil pobudo »Volksdeutscherjev« za ustanovitev posebne nemške cerkve na Spodnjem Štajerskem.

Izgon duhovnikov je skupaj z drugimi ponemčevalnimi ukrepi pri velikem delu prebivalstva vzbudil le nejevoljo. S tem v zvezi naj omenimo, da je komunist Oto Mader iz Škal pri Velenju novembra 1941 zapisal: »Slovensko inteligenco so takoj pozaprli in duhovščino. Ravno s tem pa so si začeli jamo kopati, ker so tudi klerikalci prišli na našo stran.« Mader je vsekakor poenostavil problematiko, a delno je njegova trditev ustrezna.

Nacistični okupator je v zvezi s svojimi ponemčevalnimi nameni hotel kar najhitreje odstraniti slovenski vodilni sloj in vzpostaviti nemškega. Nacisti so govorili o »Neuaufbau einer deutschen Führerschichte«. Dogajanja pa so potekala drugače, kot si je zamislil okupator.

Na odnos prebivalstva do okupatorjev so do določene mere in zlasti v začetku okupacije vplivali tudi njegovi gospodarski ukrepi. Ko je dr. Manfred Straka v svojem delu *Untersteiermark unvergessene Heimat* (Graz 1965) obravnaval razpoloženje prebivalstva na Spodnjem Štajerskem po nemški zasedbi, je trdil, da so na razpoloženja vplivali gospodarski ukrepi nove oblasti. Po Straki je bil namreč na Spodnjem Štajerskem izveden hiter prehod iz mirnodobskega gospodarstva z obiljem dobrin v vojno gospodarstvo z raznimi omejitvami. Te omejitve, trdi Straka, so pri prebivalstvu povzročile občutek o močnem poslabšanju življenjskih razmer in zmanjšale njegovo navdušenje za Nemčijo. Dovolj je dokazov, da Strakova trditev velja le v tem smislu, da so omejitve zbudile slabo voljo pri ozkem krogu prebivalstva. V celoti pa je bilo tako, da so nekateri

okupatorjevi ukrepi na gospodarskem področju – številni so bili izvedeni iz vojnogospodarskih in vojaških razlogov – za nekaj časa okrepili uspehe nacistične demagogije, ker so se nekaterim delom prebivalstva izboljšale življenjske razmere (npr. viničarjem). Prišlo je do tega, da so nemški kapitalisti in veleposestniki in tisti, ki so jih le-ti izkoriščali, videli v Hitlerju odrešenika.

Nacisti so računali, da jim bo tudi zaradi gospodarskih ukrepov uspelo pridobiti kmete na svojo stran. Na splošno velja, da jim to ni uspelo in da zlasti trdnejši srednji kmetje niso bili dostopni za nacistično propagando. Na njihovo obnašanje so kmalu začeli odločilno vplivati okupatorjevi ukrepi zunaj gospodarskega območja. Naj s tem v zvezi omenimo, da je partijski svet 14. udarne divizije NOV in POJ marca 1944 poročal, da je bilo vodstvo divizije presenečeno nad zavednostjo prebivalstva in da so tam, kjer je divizija bila, trdnejši kmetje najbolj zavedni in najbolj naklonjeni NOB.

Na odnos slovenskega prebivalstva do okupatorja so torej v prvih mesecih vplivali predvsem okupatorjevi ponemčevalni ukrepi in začetek narodnoosvobodilnega boja, potem pa odločilno razmah tega boja. Zaradi spremenjenih razmer so bile možnosti za delovanje domačih oziroma slovenskih reakcionarnih formacij izredno majhne. Pri tem je treba upoštevati, da je okupator na Štajerskem v bistvu vztrajal pri okupacijski politiki, ki jo je začel izvajati leta 1941.

Če upoštevamo celotno dogajanje, je bila pomembna tudi ustrezna politika KPS, pri čemer je njeno vodstvo upoštevalo izkušnje z belo gardo na Dolenjskem in Notranjskem in med drugim nastopilo proti pojavom sektaštva. Partijski komite 14. divizije pa je maja 1944 ob neki nepravilnosti ostro nastopil proti njej in poudaril, da se na Štajerskem ne smejo ponavljati napake, ki so se leta 1942 dogodile v Suhi krajini. Ko je pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja v času največjega razmaha narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem leta 1944 poročalo, da osvobodilno gibanje ni diferencirano, je od vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega boja dobilo odgovor, naj ne izvaja diferenciacije, ker bi s tem ustvarjalo belo gardo. Navedena posebnost NOB na Štajerskem je med drugim omogočila, da je IV. operativna cona v letu 1944 poslala na območje VII. korpusa oziroma na Dolenjsko okrog 800 novih borcev.

Z dr. Tonetom Ferencem sva zapisala (Nekatere značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem, ČZN¹ – nova vrsta 15, št. 1–2, Maribor 1979, str. 459), da je imel narodnoosvobodilni boj na Štajerskem vseskozi močan narodnoosvobodilni značaj, revolucionarne prvine tega boja pa so se izražale predvsem v vodilni vlogi KPS, v prehajanju množic na napredne pozicije, v odločujoči udeležbi delavcev in kmetov v osvobodilnem boju, v razvijanju ljudske oblasti itd. V takih razmerah se je torej zunanja

¹ Časopis za zgodovino in narodopisje.

diferenciacija množic izražala predvsem v opredelitvi: ali za narodnoosvobodilno gibanje ali za okupatorja.

Na koncu naj v zvezi s tem, da so nekateri pisци označevali Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze za kvislinško formacijo, povem še tole. Vermašaft je bil povsem okupatorjeva tvorba. Okupator jo je organiziral kot polvojaško organizacijo v okviru Štajerske domovinske zveze neposredno sam in v skladu s svojo ponemčevalno politiko. Njegovi voditelji so bili domači in priseljeni Nemci. Prvotna naloga vermašafta je bila vzgoja njegovih članov v duhu nacističnih idej, ponemčevanje v njegovem okviru in njegovo sodelovanje pri izvajanju ponemčevanja ter urjenje v vojaških veščinah. Že konec avgusta 1941 pa je zaradi narodnoosvobodilnega gibanja poveljnik redarstvene policije Alpenlad sporazumno s šefom civilne uprave na Spodnjem Štajerskem odredil, da lahko vermani sodelujejo z nemško eksekutivo v akcijah proti partizanom. Nacisti so imeli razne težave z vermašaftom, ker je bila večina njegovih pripadnikov prisilno vključena vanj. Marca 1942 je vodja vermanskega Sturm 42, ki je sodil v okvir Standarte Celje-zahod, spraševal, kaj naj napravi s tistimi vermani, ki so bili avgusta 1941 odpeljani v koncentracijsko taborišče, nato pa izpuščeni. Septembra 1942 pa je vodja omenjene Standarte poročal za 42. Sturm, da je bilo zaradi sodelovanja z NOB ustreljenih 13 vermanov Sturm.

Določeni krogi in predvsem urad komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem v vermašaftu niso videli nekaj zanesljivega in so si prizadevali za njegovo ukinitvev. Velik razkroj vermašafta v času največjega razmaha NOB na Štajerskem je take ocene potrdil. Navedeno pa seveda ne pomeni, da nekatere vermanske enote in posamezni vermani niso bile zagrizeni nasprotniki narodnoosvobodilnih enot.²

BOGO GRAFENAUER

Zgodovinski vidiki kolaboracionizma

Nisem specialist za obdobje, o katerem govorimo, in zaradi tega tudi nisem mislil govoriti o njem. Oglušam se zaradi nekaterih sporočil v današnji razpravi. Najprej morem reči, kako sem doživel svet, o katerem govorimo.

Kolaboracionizma ni mogoče opravičiti. Posebej ne pri Slovencih, ki smo bili kot eden izmed redkih narodov v drugi svetovni vojni od obeh

² Pri pripravi tega diskusijskega prispevka sem poleg že omenjene razprave (Tone Ferenc in Milan Ževart: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem) uporabljal predvsem še deli: Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Saleški dolini, Ljubljana 1977, in Miroslav Stiplovec: Šlandrova brigada, Ljubljana, Maribor 1971.

velikih okupatorjev gotovo obsojeni na smrt. Za nas, ki smo to doživljali, o tem najbrže ni smiselno razpravljati. Pri starosti vprašanja kolaboracije ni potrebe, da bi posegali daleč nazaj v zgodovino. Iz časa kmečkih uporov poznamo tri ali štiri primere ljudi, ki so sodelovali s fevdalci in sporočali, kateri kmetje iz njihovega okoliša so bili na vodilnih mestih pri puntarjih, in so po uporu najbrže zaradi tega imeli lažje dajatve. To se da dokazati z urbarji in drugimi viri in to sem v svoji disertaciji tudi napisal. Tega sploh ne bi primerjal s tem, o čemer danes govorimo. Težko je primerjati na videz podobne položaje celo v času, v katerem je bil naš narod že izoblikovan. Ni mogoče, npr., meriti s takimi merili ravnanja vseh tistih slovenskih ljudi, ki so živeli med leti 1918 in 1941 v Avstriji, pa odločitve koroških Slovencev ob samem »anšlusu«, ali pa onih, ki so živeli v Italiji in so preprosto hoteli pač preživeti kot Slovenci – vse to je v resnici stvar zase. In o tem najbrže tudi ni mogoče govoriti v drugih časih, razen med leti 1941 in 1945, kajti če bi upoštevali okoliščine brez te omejitve, potem bi marsikje po Evropi že od leta 1944 najprej lahko upravičeno rekli, kar je bilo tudi pri nas v polemiki že izrečeno, da je šlo za uvedbo demokracije ali pa boljševiškega režima. Kakor hitro širimo našo dilemo npr. v Romunijo, na Čehoslovaško ali na Poljsko, postaja vprašanje bistveno drugačno – in tudi vprašanje »kolaboracije« se drugače postavlja od leta 1944 naprej (v smislu podpore tuje nadoblasti).

Torej se moramo v razgovoru omejit pri prav na tiste stvari, ki so se dogajale tukaj, na Slovenskem, v tistem položaju, v katerem smo bili Slovenci obsojeni na narodnostno smrt in ko so se našli ljudje, ki so sodelovali z okupatorjem, ki nas je obsodil na smrt, proti osvobodilnemu gibanju. Mislim, da je res pogoj za to, da lahko govorimo o kolaboraciji, odpor proti okupatorju, brez odpora najbrže tudi kolaboracije v našem smislu ne more biti, se pravi tega, da so se našli ljudje, ki so vzeli orožje od okupatorja, torej od tistega, ki je hotel slovenski narod uničiti, da so se bojevali proti tistim, ki so se borili zoper okupatorja in s tem za obstoj slovenskega naroda. To je temeljnega pomena pri ocenjevanju teh procesov.

Če gremo v evropsko širino, nas pri teh presojah hitro lahko zanese. Govorimo o odporniških gibanjih tudi pri Nemcih in Italijanih, čeprav je bil položaj tam očitno bistveno drugačen kot pri nas. Se pravi, da lahko govorimo o teh gibanjih v evropskem gibanju kot o zgodovinski enoti le, če govorimo o boju za demokratične režime proti totalitarnemu fašizmu ali pa če govorimo o teh stvareh s stališča zmagovalcev po končani vojni. Niti nemško »gibanje 20. julija« niti »rdeči orkester« in cela vrsta drugih stvari niso bili tisto, kar je bilo partizansko gibanje pri nas. Tu gre za bistvene razlike in glede na ta evropski okvir se preveč stvari meče v isti koš. Vprašanja kolaboracije v našem smislu ni mogoče postavljati v Nemčiji in Italiji, na Poljskem in v Čehoslovaški republiki pa ga je na določen način mogoče postavljati tudi po 1944.

Glede na vprašanje izhodišča, ki sem ga določil z opredelitvijo pomena

odpora proti okupatorjem, bi se vrnil na oceno, da je denuncianstvo od aprilske okupacije naprej treba obsoditi kot greh, ki ga ni mogoče opravičiti. Druga beseda za to je »izdaja«. Pri tej besedi pa se vnovič srečujemo s kompleksom – ki je tudi historiografsko bistveno širši od naše obravnave problematike. Ne gre samo za »kolaboracionizem«. Vzemimo samo delo v štirih zvezkih *Der Verrat im XX. Jahrhundert*, ki ga je Margret Boveri izdala v Rorojevi Nemški enciklopediji, kjer razlikuje v okviru »izdaje« zelo različne stvari: v I. knjigi – »Vidno dogajanje« (*Das sichtbare Geschehen*) – le kot del tega kompleksa obravnava izdajo v obliki kolaboracije, sicer pa gre za oblike različnih političnih prepričanj in njihovih izrazov tudi v dvournih zgodovinskih položajih, od francoske revolucije naprej do nemškega položaja ob razdeljenosti Nemcev v našem času. Pri »Nevidnem dogajanju« (*Das unsichtbare Geschehen*) v drugi knjigi gre za različne oblike odporniškega gibanja in za »tajne službe« v Nemčiji, kjer se kažejo zelo pisane palete in tudi različna pojmovanja besede »izdaja« v teh okvirih. Najznačilnejši je kompleks III. knjige, kjer se problem »izdaje« povezuje z bojem med ideologijami s središčem v Evropi. Navajam samo naslove poglavij, v katere je avtorica razdelila problematiko od leta 1914 do danes: naprej zajema pojave privlačnosti komunizma (*Der Zug zum Kommunismus*) do leta 1933 in vpliv tega na notranji odpor zoper različne režime. Nato pride vloga komunistov (*Die Kommunisten*) v obveščevalni službi zaradi zmage ideje – bodisi med drugo svetovno vojno bodisi po njej (torej v korist tuje sile!), nato odpad od komunizma zaradi razočaranja nad stalinizmom (*Der Abfall vom Kommunismus*) in končno vloga teh bivših komunistov (*Die Ex-kommunisten*) v glavnem v zvezi s hladno vojno. Četrta knjiga ima naslov »Izdaja kot epidemija« in uporablja kot primer Ameriko. Se pravi, da gre za mnogo širše pojave, kot je naš, in da je prišlo do novih značilnih pojavov te vrste prav v zaostrenem ideološkem razmerju med obema središčema moči na svetu, ker se je pač tudi komunistično gibanje v Sovjetski zvezi v Stalinovi dobi povsem ideologiziralo – tudi to je bil vzrok za današnje razmere – in se je tako pojavila nevarnost ideološke križarske vojne, kot sem na to nekoč že opozoril v prispevku o pomenu zgodovine v našem času v Naših razgledih.

Toliko sem želel povedati za razjasnitev pojmov, ki jih moramo zgodovinsko gledati takšne, kot so bili v svojem življenju in ne v smislu stanja stvari po letu 1945, poenotene od zadaj. In s tem prehajam h konkretniji razpravi o že doslej zastavljenih vprašanjih v okviru naše problematike. Na dolomitsko izjavo ne bi gledal samo kot na sporazum, ampak mislim – kot je Mlakar to že nakazal – da je ta izjava dejansko tudi izraz razrednega boja v partizanih, to je »druge faze« revolucije. Treba je samo dodati tej izjavi tisti dve pismi, ki ju je pisal Boris Kidrič po podpisu Dolomitske izjave v Ljubljano Miri Tomšičevi (17. II. 1943) in na Primorsko Alešu Beblerju (21. II. 1943), objavljeni v 5. knjigi Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji (str. 457 ss., 515 ss.). Tone Fajfar, ki je poleg

Edvarda Kocbeka podpisal Dolomitsko izjavo za krščanske socialiste, je bil ob objavi teh dveh pisem človeško strašno razočaran. To mi je sam razkril, ko me je v razgovoru opozoril na to objavo. Pri tem je jasno, da gre za logiko razrednega mišljenja. Partijsko vodstvo tudi ob sklepanju Dolomitske izjave ni v resnici mislilo, da so stvari končane. Sicer Kidrič ne bi mogel napisati, kar je napisal: Obenem ko je bil priznan »krščanski skupini« neke vrste obstoj (skupina »kot taka se ne likvidira«, pač pa se likvidira njena funkcija »posebne politične organizacije«), je zapisal, »da gre razvoj naglo naprej, da pričenjajo razredni momenti igrati vse odkritejšo vlogo« itd. Jasno je, kaj je mislil. V svoji oceni knjige s posmrtnimi govori Edvardu Kocbeku (Človek je utihnil, 1983) sem napisal, kako razumem ti dve Kidričevi pismi (kot izraz »nezaupanja« v »začasne sopotnike«, za katerim »stojе drugačne izkušnje ruske revolucije, kot so se pokazale do osvoboditve v naši revoluciji« itd., Zgodovinski časopis 36, 1982, str. 356), tam si lahko sami to preberete. Res pa je doživel Kocbekov razmislek o moralnih dilemah revolucije v knjigi Strah in pogum posledice te vrste leta 1952. Kdor ve, kaj se je tedaj dogajalo in kaj se je tedaj tiskalo, zlahka oboje poveže med seboj. Nekaj časnikov iz tistega časa imam spravljenih – in jasno kažejo organizirano gonjo zoper Kocbeka s sklicevanjem sestankov Zveze borcev po vsej Sloveniji in predlaganjem resolucij z zahtevo po njegovi politični odstranitvi. To ni bil spor zaradi »kolaboracije«, marveč zaradi tega, ker so se kazali različni pogledi in različno razumevanje stvari, ki so se dogajale že po osvoboditvi.

Levičarska skupina krščanske študentske mladine moje generacije je bila v tistih letih pred drugo svetovno vojno, v katerih sem se oblikoval v samostojnega človeka, res proti tistemu režimu, ki smo ga imeli nad seboj, marsikdaj smo kot študenti sodelovali s komunisti, marsikdaj so v levih revijah ali časnikih tudi citirali moja stališča. Tudi tisto, ko sem predvideval spremembo struktur političnega življenja pri nas. Prvič sem pisal o tem v članku »Slovenska svoboda« v Dejanju junija 1939, nato pa zlasti v predavanju o »Slovenskem vprašanju« na Bohinjskem tednu 1939 (obj. v knjigi 1940). Obakrat sem izrazil prepričanje, da je za slovensko življenje nujno, da izgine kombinirana ideološka politična diferenciacija, ki povezuje ideologijo z dnevno politično borbo (»skoraj nujno privede s seboj obravnavanje majhnih političnih sporov na svetovnonazorski bazi in ponižanje ter zlorabo ideoloških političnih vrednot v dnevno politični borbi, ki se zaostri s tem do skrajnosti«). Slovenska zgodovina me je naučila, da je bila prav ta politična struktura eden izmed vzrokov za to, kar smo Slovenci doživljali med obema vojnama in tudi že pred njima, gotovo pa tudi med drugo svetovno vojno. V tem je tudi ozadje bele garde. Zato se mi zdi sektaška formulacija to, da je ozadje bele garde samo vzgoja, vpliv duhovnikov pri njej itd. To ni res. Veliko jih je, ki so šli isto to pot, pa so bili potem v partizanih. To se pravi, da človek ne more trditi, da je v tem glavni razlog. Če bi vzgoja res imela v življenju takšen pomen, potem bi danes najbrž sploh ne nastajalo vprašanje kritične mladine (glede na

različne stvari, ki jih doživlja okrog sebe). Življenje je tisto, ki odloča, ne šole. V šoli se učijo o partizanih in vseh teh stvareh nič koliko. A če življenje s svojimi vsakdanjimi bremeni kaže stvari drugače, noben šolski pouk ne vzdrži tekme s tem nazornim poukom.

Svoj referat sem sklenil (leta 1939) z izrazom prepričanja, da bo med Slovenci seveda ostala različna socialna struktura, prav tako pa tudi – seveda ločeni – politična diferenciacija in svetovnonazorska diferenciacija. Zaviranje tega razlikovanja sem imel za škodljivo, ker me je zgodovina naučila, da smo »si pridobili Slovenci vse svoje največje pridobitve v znamenju demokracije« in v boju zanjo. In tu je eno izmed razočaranj, ker ideologija z novo politično strukturo ni izgubila svojega pomena. To razočaranje je najbrže za marsikoga, kdor je med vojno sodeloval v Osvobodilni fronti, enako živo, kot je bilo moje. Naj za obdobje pritiska nesvobode v tem pogledu navedem samo zelo drastičen primer, ki sem ga doživel že v poletju 1945: kmalu po osvoboditvi smo se nekajkrat sestali pri meni na domu nekateri sodelavci bivšega Dejanja (gotovo so bili med njimi Jože Udovič in Emilijan Cevc, Stanko Osterc pa še kdo, ki se ga ne spomnim več). Udovič nam je preskrbel enega izmed takrat še redkih izvodov Kratke zgodovine VKP(b), ki smo ga začeli skupaj prebirati. No, pa to ni dolgo trajalo. Po nekaj sestankih se je pojavil pri meni bivši Zarjan Franček Majcen (tedaj tajnik Marijana Breclja) in zahteval, da se naši sestanki nehajo, ker se bivši sodelavci Dejanja nimamo pravice shajati. Če se bomo še enkrat sestali, nas bo pač UDBA pobrala. Na to sem mu odvrnil, da se bomo enkrat gotovo še našli, ker se pač moramo dogovoriti o tem našem sestajanju, da se preneha. Nato pa so se sestanki res nehali. To ni edini primer te vrste, še marsikaj je takšnega, o čemer bi se dalo govoriti in kar je kazalo, da je šlo življenje po vojski drugačno pot, kot smo jo pričakovali.

Mislím, da se v vsem tem delno res izraža tudi Dolomitska izjava. Vodstvo KPS je tedaj verjelo, da je doseglo zmago že v smislu »druge faze« revolucije. Zgodovinsko je to tudi res. To se je pokazalo tudi leta 1945, ko je prišlo v Beogradu v parlamentu do diskusije o istih stvareh. Slovenski predstavniki so se tedaj takoj oglasili, češ da so pri nas ta vprašanja (več strank itd.) že razrešena z enotno politično organizacijo OF. Se pravi, da so najbrže tudi v tem pogledu stvari v zvezi z Dolomitsko izjavo veliko bolj komplicirane, tudi zaradi tega, kar je bilo z njo posredno izvedeno že za čas po osvoboditvi.

Še dveh vprašanj bi se rad dotaknil. Najprej problema, koliko časa je še treba nadaljevati razpravo o krivdi in kaj z njo povezovati. Jaz razumem ta vprašanja tako, kot jih je Jančar nakazal v svojem filmskem scenariju: česa so krivi mladi, otroci tistih, ki so se vojskovali med seboj, da se ne bi smeli razumeti kot ljudje? To je zame najbolj bistveno sporočilo njegovega filma. Seveda pa je to sporočilo nujno zvezano tudi z relativiziranjem ideoloških meja v korist humanizma.

Končno pa moram v zvezi s tem nakazati še problem, ki je zvezan

posebej z vsemi kriznimi težavami našega časa. Po mojem gledanju današnje krize sploh ni mogoče niti presojati po takem ali drugačnem ocenjevanju NOB, niti zaradi današnjega stanja in poti, ki nas je pripeljala v današnjo krizo, presojati NOB drugače, kot ga ocenjujemo. Namreč kot vrh dosedanje slovenske zgodovine. To oceno sem že nekajkrat zapisal in to je zame tudi danes edina pravilna ocena teh štirih let. Toda kot se na eni strani pojavlja pri mladih ljudeh zaradi tega, kar danes doživljajo, kriza mišljenja in presojanja o preteklosti, tako se na drugi strani pojavlja v imenu te preteklosti obsojanje kritičnega mišljenja mladih o današnjem stanju in krivdi (oz. odgovornosti) zanj. Tisto »obujanje tradicij«, »vzdrževanje tradicij« itn. se neprestano povezuje z vprašanjem današnjega stanja in z gledanjem nanj. To je stvar, ki je – po moji sodbi – spet napačna z obeh strani. Sedanje stanje v ničemer ne omogoča in v ničemer ne spreminja naše sodbe in ocene boja za narodno osvoboditev, toda zmaga v NOB in pravilno stališče Komunistične partije med drugo svetovno vojno tudi ne pomeni več legitimacije za oblast v letu 1985. Oblast v letu 1985 moreta v resnici legitimirati samo čas po zmagi in ravnanje po zmagi. Prav to, poglobitno, pa se v političnih sporih povsem spregleduje in zamenjuje s spori o drugih stvareh. Zaradi teh preprostih resnic pa je današnje življenje seveda veliko bolj komplicirano in manj preprosto, kot se zdi, pa če govorimo samo o vprašanju sprave.

JANKO PRUNK

Narodni programi v slovenski politični misli 1848–1945 (3)

Z okupacijo se začenja na slovenskem nova zgodovinska dialektika. Ena najpomembnejših značilnosti le-te je oborožena revolucionarna borba za realizacijo popolne slovenske narodne in socialne osvoboditve, torej za realizacijo političnih programov najbolj progresivnih političnih sil izpred vojne. V teh prizadevanjih je slovenski narod pokazal veliko narodno samozavest in jo udejanjal s tako odločno akcijo, ki je potrdila, da so tudi v malem slovenskem narodu močno zakoreninjene tiste eminentne lastnosti, ki jih imajo vsi razviti narodi, to pa so: volja po samobitnosti, enakopravnosti, samoodločanju in vsestranskem razvoju.

Kljub temu, da je obdobje narodnoosvobodilnega boja oziroma Osvobodilne fronte predvsem doba neposrednega boja za realizacijo idealnega slovenskega programa svobodne demokratične zedinjene Slovenije, je zelo zanimivo pogledati tudi programske izjave o slovenskem narodnem vprašanju, ki so jih v času boja dajali razni pomembnejši dejavniki v narodnoosvobodilnem boju, med njimi vodstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, vodstva oziroma zastopniki posameznih v njej združenih političnih skupin in posameznikov, in tudi slovenska kontrarevolucija, ki se je pojavila med NOB.

Položaj, ki so se v njem znašli Slovenci, se je vse bolj razločno oblikoval v alternativno: ali se brez odpora prepustiti nevarnosti, da kot narod enkrat za vselej zginejo, ali pa da v tem času najtežje preizkušnje na razvalinah sistemov, ki so jim to dotlej preprečevali, v revolucionarnem boju zastavijo vse svoje moči in svoje narodno vprašanje enkrat za vselej rešijo. To alternativo je izrazil Kidričev članek »Naša nesreča in naša vera« v prvi številki Slovenskega poročevalca, maja 1941. V njem je najprej govor o najhujši katastrofi, ki je doletela slovenski narod, nato pa oznanja vero v osvobajanje in združitev slovenskega naroda, v slogo in enotnost, osvoboditev in popolno samoodločbo vseh zaslužjenih narodov Jugoslavije in Balkana.¹⁵⁶

Problem osvoboditve in samoodločbe slovenskega naroda je bil od

¹⁵⁶ Slovenski poročevalec, štev. 1, maja 1941 – ponatis v: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1 (dalje cit.: Dokumenti), Ljubljana 1962, str. 35–37.

prvega trenutka naprej zavestno in dejansko neločljivo povezan z zahtevo po njegovi združitvi. Lahko bi rekli, da je v zavesti slovenskega človeka združitev stala na prvem mestu in se v veliki meri približevala tudi pojmu samoodločbe.¹⁵⁷

Sredi junija 1941, še pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo, je slovenska Protiimperialistična fronta na svojem prvem plenumu 15. junija sprejela svoj narodni program, tako imenovana Gesla našega osvobodilnega boja, kot jih je predlagal Boris Kidrič: »1. Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, všteti pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi!« Ta točka je imela še eksplicitno razlago: »Kdor izrecno ne priznava slovenskemu in slehernemu drugemu narodu te pravice v njeni celoti, se potvarja, če pravi, da je bojevnik proti imperializmu; ostaja na takih ali drugačnih postojankah imperializma, pa naj se še tako peni v »osvobodilnih frazah«. Naslednje tri točke samo precizirajo v danem položaju obseg in poti slovenske narodne osvoboditve; »2. Osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, všteti koroške in primorske Slovence!; 3. Sloga in enotnost zasužnjenih narodov Jugoslavije in vsega Balkana v njihovem boju za osvoboditev!; 4. Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora v osvobodilnem boju slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov; ona nam je vzor enakopravnega sožitja med narodi, njihove sloge in pogojev za njihov neomajen narodni razvoj brez nacionalnega zatiranja in brez kitajskega zidu med narodi!«¹⁵⁸

Za razumevanje našega konteksta in v izogib pripombam in očitkom o nepoznavanju oziroma nerazumevanju zadnjih misli Komunistične partije Slovenije pri njeni odločitvi za narodno osvobodilni boj, je potrebno reči naslednje:

Komunistična partija Slovenije, vodilna idejna in politična sila v Osvobodilni fronti je bila ves čas obstoja OF na stališču leninistične ideologije in je v svoji politični ontologiji imela zamišljeno docela monolitno socialistično družbo. Toda zelo objektivno je ocenjevala družbenopolitično konstelacijo, in vse svoje napore, strategijo in taktiko usmerjala k prvi in najneposrednejši nalogi, k boju proti fašizmu in za narodno osvoboditev, kar je bilo popolnoma v skladu z nalogami mednarodnega komunističnega gibanja.

Takšno vlogo in namen so Komunistični partiji Slovenije priznavali vsi njeni zavezniki v Osvobodilni fronti, in tu ter v programskih stališčih med njimi ni prihajalo do razhajanj, ki so se kdaj pojavljala glede vprašanj metod boja zoper nasprotnike OF ter oblik in tempa socialne preobrazbe, kakor so tedaj imenovali socialistično revolucijo.

Osvobodilna fronta je nastala in se razvijala v času velikega svetovnega protifašističnega boja, ko je bil slovenski narod okupiran, razkosan

¹⁵⁷ Janko Pleterški, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije (dalje cit: OF in program Zedinjene Slovenije). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI/1966, str. 235.

¹⁵⁸ Slovenski poročevalec štev. 4, 22. junija 1941, ponatisnjeno v Dokumentih ljudske revolucije, knjiga 1, Ljubljana 1962, str. 42–43.

in obsojen na smrt in ni je bilo med starimi slovenskimi političnimi silami nobene, ki bi bila voljna in sposobna organizirati narodni odpor. Tega je organizirala KPS z Osvobodilno fronto. Primarni cilj: narodno osvoboditev je KPS jasno poudarjala ves čas narodnoosvobodilnega boja. Tako je v Kidričevem članku »Za pravilno izvajanje linije Osvobodilne fronte« v glasilu KPS Delu, septembra 1941, izpostavljena temeljna naloga Osvobodilne fronte: »Doprinesti vse, kar je v slovenskih močeh, k zlomu nemškega in italijanskega fašizma, doseči nacionalno osvoboditev in združitve vseh Slovencev.«¹⁵⁹

Ob osnovanju Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora 16. septembra 1941 je B. Kidrič napisal članek o pomenu tega osnovanja. V kratkem članku¹⁶⁰ je zapisal misel, ki izpričuje nacionalni program osvobodilnega boja in SNOO: »Prvič so ti ukrepi (odloki SNOO – op. J.P.) prvi korak k izpostavitvi slovenske narodne suverenosti, ki smo jo izgubili in ki jo z lastnim osvobodilnim bojem hočemo obnoviti še v večji moči in sijaju kakor kdaj koli popreje. Objavljeni ukrepi so prvi znaki nove slovenske oblasti, ki se z naraščajočo avtoriteto javlja v Osvobodilni fronti.«

V začetku novembra 1941 je Centralni komite Komunistične partije Slovenije izdal komunike o odnosu KPS do slovenskega narodnega vprašanja. V njem je zavračal obrekovanja svojih političnih nasprotnikov, da so komunisti nacionalno ravnodušni. Ugotavljal je, da se je KP v Sloveniji že pred vojno jasno izrekla o pravici slovenskega naroda in združitve, kar je potrdila tudi Kominternina in njeni sekciji KPI in KPA, in tako se danes kompetenca in akcija KPS razteza tudi na primorske in koroške Slovence. V letaku je tudi povedano, da sta bili KPS in KPJ ob okupaciji edina vez med razkosanimi jugoslovanskimi narodi in da sta prvi prišli z geslom o slogi in enotnosti narodov Jugoslavije. V zadnji od enajstih točk Komunique zagotavlja: »Kmalu po zlomu Jugoslavije in še pred napadom fašistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, se je kompetenca Komunistične partije Slovenije kot sestavnega dela Komunistične partije Jugoslavije razširila na primorsko in koroško slovensko ozemlje. Vsaka misel, da bi KPS 'odstopila' Trst in Maribor ali pa da bi KPS mogla zatajiti katero koli slovensko nacionalno pravico, je potemtakem popoln nesmisel. Res pa je narobe, da zahteva pristni proletarski internacionalizem, ki ga zastopa Komunistična internacionala, vse pravice za slovenski narod in njegov razvoj ter popolno jamstvo do razvoja, in upravičenega razmaha stoletja tlačenege slovenskega rodu ne bo mogla nikoli več ter v nobenem pogledu ovirati imperialistična tujčeva peta.«¹⁶¹

V narodnem programu Osvobodilne fronte je bil od vsega začetka jasno začrtan cilj: zedinjena, svobodna Slovenija in poudarjena vizija te svobodne Slovenije v neki zvezi oziroma skupnosti svobodnih in enakopravnih jugoslovanskih narodov. Svojo predstavo o bodoči jugoslovanski

¹⁵⁹ Boris Kidrič, Zbrano delo, I. knj., Ljubljana 1978, str. 160.

¹⁶⁰ Izšel v Slovenskem poročevalcu, štev. 18, 20. september 1941.

¹⁶¹ Slovenski poročevalec, štev. 24, 8. november 1941.

državi oziroma mestu in vlogi Slovenije v njej je OF gradila in modificirala postopoma, z razmahom narodnoosvobodilnega boja in s soočanjem s svojimi političnimi nasprotniki, ki so ji očitali, da ni za Jugoslavijo.

Tako je v jeseni 1941 ena od mihajlovičevskih meščanskih skupin v Sloveniji, Nagodetova »Stara pravda«, (ki je bila takrat še članica OF, kmalu pa iz nje izključena), izdala letak, v katerem je pozivala Slovence, naj z bojkotom javnih lokalov počastijo praznik jugoslovanskega zedinjenja 1. decembra. Na letaku je tudi zapisala: »S svojim vedenjem bomo izpričali neomajno zvestobo jugoslovanski ideji, ki bo po tej preizkušnji zažarela močnejše kot kdaj prej. Ni več strankarskih razlik med nami, vsi smo zdaj bratje. Naša srca in naše oči so zdaj obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje.«¹⁶²

Vodstvo Osvobodilne fronte je reagiralo s svojim pozivom na bojkot lokalov in s svojo obrazložitvijo v članku v Slovenskem poročevalcu, ki se glasi: Ko Osvobodilna fronta slovenskega naroda to odloča, jasno izjavlja, da se v naši svobodni bodočnosti ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je prejšnja leta narodom Jugoslavije in delovnim slojem preprečevalo, da bi mogli z vso iskrenostjo sodelovati v proslavi 1. decembra, stanje, ki je konec koncev upropastilo samo Jugoslavijo. Osvobodilna fronta slovenskega naroda bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terja slovenska narodna individualnost. Z uvedbo dosledne ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice.«¹⁶³ Proslava naj bi potekala v znaku globalne borbene solidarnosti z brati na jugu in v znaku zaostrelega boja proti fašističnim zatiralcem.¹⁶⁴

Zelo jasno in konkretno so slovenski narodni program razgrnile Temeljne točke Osvobodilne fronte, sprejete na 4. plenumu OF, v začetku novembra 1941:

»1. Proti okupatorju je treba začeti neizprosno akcijo.

2. Ta akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.

3. Stoječ na stališču naravne in usodne povezanosti jugoslovanskih narodov ne priznava OF razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.«¹⁶⁵

Temeljne točke Osvobodilne fronte so odprle možnosti ramišljanju in načrtovanju še bolj eksplicitnega nacionalnega programa, oziroma posebne deklaracije o slovenskem narodnem vprašanju in vprašanju jugo-

¹⁶² France Škerl, Jugoslovanska ideja pri Slovencih v dobi narodnoosvobodilnega boja do Drugoga zasedanja AVNOJ (dalje cit.: Škerl, Jugoslovanska ideja). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XIV/1974, str. 214).

¹⁶³ Slovenski poročevalec, št. 26, 22. november 1941.

¹⁶⁴ Prav tam.

¹⁶⁵ Dokumenti . . . , knjiga 1, str. 255.

slovenske države. O takšnem namenu je sporočal CK KPS Centralnemu komiteju KPJ sredi decembra 1941: »... Izvršni odbor bo izdal Magno charto slovenskih pravic, kjer bo odkrito napadel Kreka in (jugoslovansko) londonsko vlado ter poudaril:

a) O svoji usodi, o zunanjih odnosih in notranji ureditvi bo odločal slovenski narod sam;

b) Slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije, itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve;

c) Naša narodna vojska raste iz slovenskih partizanskih oddelkov in Narodnih zaščit.«¹⁶⁶

Predlog deklaracije slovenskih narodnih pravic je v istem času sestavilo tudi vodstvo krščansko socialistične skupine v OF:¹⁶⁷

»Izhajajoč iz temeljnih točk, sprejetih na II. plenarni seji Slovenskega Narodnega osvobodilnega odbora, proglašajo Osvobodilna fronta slovenskega naroda naslednjo Deklaracijo slovenskih narodnih pravic:

Deklaracija, ki ima osem točk, govori najprej o slovenski narodni dozorelosti in jasni državno-pravni zavesti o suverenosti, ki si jo je pridobil slovenski narod v sedanji borbi za narodni obstanek. Zategadelj je slovenska borbena narodna skupnost, ki jo predstavlja Osvobodilna fronta, izraz težnje po popolni slovenski osvoboditvi in združitvi in ne priznava in ne bo nikoli priznala imperialističnega in fašističnega razkosanja Slovenije, marveč se bo borila proti okupatorju. Deklaracija poudarja pomen slovenske partizanske vojske, ki bo »... slovensko ozemlje osvobodila in slovensko narodno suverenost tudi vnaprej branila«. Nato se sklicuje na pravico OF in slovenskega naroda »... do popolne narodne suverenosti v skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina«. Zadnji dve točki pa navajata naslednje:

»7. V tem smislu slovenski narod ali Osvobodilna fronta kot njegova današnja predstavница ne moreta niti od zunaj niti od znotraj sprejemati navodil, ki bi bila v nasprotju z dosedanjo slovensko narodno suverenostjo.

8. Suvereni slovenski narod stremi po novem, bratskem sožitju z ostalimi narodi Jugoslavije in vsemi južnimi Slovani. Poudarja pa, da kot narod, ki je upravičen in odločen do kraja vzpostaviti svojo narodno suverenost, v vsaki politični obliki sožitja za vse čase vztraja na načelno in praktično zajamčeni pravici do samoodločbe, ki vključuje pravico do odcepitve.«

Ob koncu leta 1941 je potrebno reči nekaj o narodnih programih političnih nasprotnikov Osvobodilne fronte. Ti nasprotniki so od poletja 1941 dalje pripravljali naslonitev na Dražo Mihailovića. Ta naslonitev je bila bolj propaganda, kot pa dejanska ali idejno sorodna. Kontrarevolu-

¹⁶⁶ Dokumenti, knjiga 1, str. 235.

¹⁶⁷ Dokument do sedaj ni bil znan, nahaja se v osebni zapeščini Edvarda Kocbeka – kopija pri avtorju.

cija v Sloveniji je rasla iz svojih družbenih, političnih in idejnih temeljev, ki so bili drugačni kot temelji, iz katerih je zraslo mihailovičevstvo v Srbiji. Slovenska kontrarevolucija ni postala njegov privesek, ker je rasla samostojno iz svojega družbenega položaja in je že v začetku pokazala mnogo svojih potez in jih izražala tudi v poznejšem času.¹⁶⁸

Program, ki ga je proklamiralo Mihailovičevo gibanje, je bil program skrajnega militarističnega krila velikosrbske buržoazije. Takega programa pa slovenske skupine, ki so se sicer naslonile na Dražo Mihailovića, niso sprejele. Naslonile so se na Mihailovića zaradi splošne jugoslovanske enotnosti, ki naj bi se obnovila na temeljih kapitalističnega gospodarstva, toda sočasno so bile proti unitarizmu in centralizmu. Vse skupine so se odločale za federalističen princip, celo stara JNS, kakor je pokazal sporazum med Kramarjem in Natlačenom septembra 1941.¹⁶⁹

Drugače je bilo z Osvobodilno fronto; tu je bil politični program in s tem narodni program vseh skupin, ki so bile v njej združene, popolnoma enoten, ker je bila OF od vsega začetka politično enoten organizem. Zato so posamezne izjave, ki so jih dajale posamezne politične skupine, vključene v OF, vedno izrečene v imenu Osvobodilne fronte.

V Osvobodilni fronti slovenskega naroda so bila že v začetku leta 1942 živa razmišljanja o ustvaritvi nekega skupnega političnega organa, ki je bil poleg Vrhovnega štaba partizanskih odredov politični predstavnik bojujočih se jugoslovanskih narodov v domovini. O tem priča odstavek iz Kidričevega pisma Centralnemu komiteju KPJ, 7. januarja 1942, v katerem pojasnjuje položaj v Sloveniji: »Za naš položaj v Sloveniji bi bilo izredno ugodno, če bi se na svobodnem teritoriju lahko čimprej vršila konferenca zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije . . . Konferenca naj bi bila v smislu enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti okupatorju. Z našega stališča gledano, bi bilo dobro, če bi se vzpostavil na tej konferenci Narodnoosvobodilni odbor . . . vse Jugoslavije.¹⁷⁰ Podobno zahtevo je junija 1942 izrazil v pismu Kardelju član vodstva sokolske skupine v OF Zoran Polič.¹⁷¹

Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je zelo zgodaj poskušalo postaviti jasno opredelitev meja bodoče Slovenije, kot enega osnovnih elementov slovenske državnosti. Prva opredelitev tega vprašanja je bila že v pozivu CK KPS na dan nemškega napada na Sovjetsko zvezo, 22. junija 1941, ko je bilo slovensko ljudstvo poklicano v boj do popolnega uničenja fašističnih napadalcev, » . . . dokler ne bo osvobojena zadnja ped slovenske zemlje od Jadranskega morja do severnih slovenskih predelov, od Koroške do Sotle . . .«¹⁷²

¹⁶⁸ France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941 (dalje cit.: Razvoj nasprotnikov OF). Zgodovinski časopis 1967, str. 192.

¹⁶⁹ Prav tam.

¹⁷⁰ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 1, str. 268.

¹⁷¹ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, str. 153.

¹⁷² Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 1, str. 44-47.

Spomladi 1942 je Komunistična partija Slovenije, izzvana z očitki kontrarevolucije, da prodaja slovenski narod, podala precizno izjavo o slovenskih mejah. Izjava je bila kratka, toda popolnoma jasna, glasila se je: »Glede na klevete, ki jih trosijo sovražniki Partije, Osvobodilne fronte in popolne osvoboditve slovenskega naroda, izjavlja Centralni odbor KPS:

1. V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperi-
alistični dobi nasilno potujen.

2. Vprašanje pravičnih bodočih slovenskih mej ni vprašanje kavarniške in zakotniške politične licitacije, temveč vprašanje današnje oborožene borbe slovenskega naroda in dejanske krepitve slovenskega partizanstva, ki predstavlja z Narodno zaščito edino slovensko narodno vojsko.«¹⁷³

Takšno stališče o slovenskih mejah je bilo veliko širše kot npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega narodno-revolucionarnega gibanja, ki ga je izdalo partijsko vodstvo v tujini, in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino.¹⁷⁴

Komunistična partija Slovenije je nato še večkrat spregovorila o slovenskih mejah. Pomembna je izjava, namenjena partijskemu aktivu in predstavnikom posameznih skupin v vodstvu OF, ki jo je dal Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu v svojem uvodnem referatu 5. junija 1942. Poudaril je potrebo po enotnosti jugoslovanskih narodov, nastopil proti reakcionarnemu šovinističnemu sovraštvu proti italijanskemu in nemškemu ljudstvu, odbil klevete glede prodajanja Trsta, Maribora, Celovca in Gorice in glede vključevanja Slovencev v Podonavsko federacijo, ter ponovil načelno izjavo CK KPS o mejah z dne 1. maja 1942.¹⁷⁵

Za široko javnost prirejeno stališče KPS do tega vprašanja je pripravil v posebni brošuri konec leta 1942 Pavle Vilhar-Lovro Kuhar, in je imela velik učinek.¹⁷⁶ Utemeljevanje izjave slovenskih komunistov glede slovenskih meja je najti v Kardeljevem poročilu Titu z dne 14. decembra 1942, kjer pravi: Izjavo o mejah je slovensko vodstvo oblikovalo samostojno. Načelo združitve Slovencev ne glede na stare državne meje je bilo pri tem nesporno priznано izhodišče. CK KPS je dal to izjavo zavestno zato, da se obvaruje položaj in ugled KPS kot vodilnega nacionalnega dejavnika – CK KPS je dal to izjavo tudi zato, ker je bil prepričan, da so tako zastavljene meje pravilne tako s stališča pogledov marksizma-leninizma, kot tudi s stališča pravice vsakega naroda do samoodločbe.¹⁷⁷

Od sredine leta 1942 se pojavlja vrsta tudi teoretičnih programskih

¹⁷³ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, str. 57.

¹⁷⁴ J. Pleterski, Osvobodilna fronta in Zedinjena Slovenija, str. 241.

¹⁷⁵ Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, str. 228–229.

¹⁷⁶ J. Pleterski, Osvobodilna fronta in zedinjena Slovenija, str. 242.

¹⁷⁷ Jesen 1942, str. 557–558.

razmišljanj o slovenskem narodnem vprašanju iz vrst pristašev Osvobodilne fronte. Med njimi je zanimiva daljša razprava Maksa Stermeckega julija 1942 v partijskem glasilu Delu »KPS in Jugoslavija«, verjetno napisan po naročilu CK KPS. Avtor je na stvaren, miren način razložil svoje misli in zavrnil očitke nasprotnikov na račun KPS. Orisal je značaj versajske Jugoslavije in njen polom zaradi nerešenega nacionalnega vprašanja. Branil je oborožen boj kot temelj akcije slovenskega naroda zoper okupatorja, češ, da samo oborožen boj množic zatiranega naroda, naslonjen na revolucionarna osvobodilna gibanja in perspektivo revolucionarnih sprememb predstavlja pot, ki bo prinesla resnično narodno osvoboditev. Opozoril je, da ljudstvo noče obnove take Jugoslavije, kakršna je bila, ker bi to pomenilo obnovo vsega tistega, kar je pretresalo staro državo in bi v prihodnosti privedlo še do usodnejših posledic. Toda odklanjanje stare Jugoslavije z vsemi njenimi protiljudskimi in narodno-zatiralskimi oznakami še ne pomeni zanikanja Jugoslavije sploh. Nasprotno. Boj za samoodločbo in njeno uveljavljanje je edini način za zблиžanje jugoslovanskih narodov in združitve v eno državno zvezo, ki je protiljudski elementi nikoli niso mogli doseči. Priznavanje pravice do samoodločbe bo odstranilo občutek narodne zapostavljenosti, ki je prej odtuževal Slovence drugim jugoslovanskim narodom, itd.¹⁷⁸

Sredi leta 1942 je izšel ciklostiran »Slovenski zbornik 1942«, v katerem je najti obilico zanimivih misli o slovenskem narodnem programu, o njegovih perspektivah, o novi slovenski družbi, o novi kulturi, o odnosu Slovencev do nove drugačne jugoslovanske države in o zunanjepolitični orientaciji slovenskega naroda. Pri zborniku so s svojimi prispevki sodelovali vidni voditelji Osvobodilne fronte, zlasti pa predstavniki v njej združenih slovenskih kulturnih delavcev. Poleg literarnih prispevkov: Otona Župančiča, Frana Albrechta in Mateja Bora so s svojimi publicističnimi članki sodelovali: Juš Jozak, Slovenskemu izobražencu; Ferdo Kozak, Narod je umrl – naj živi narod!; Edvard Kocbek, Narod in socialno osvobojenje; Boris Zihlerl, Dva mejnika v razvoju slovenske misli; Fran Zwitter, Zunanjepolitična orientacija Slovencev; Boris Kidrič, Vloga delavskega razreda in delovnega ljudstva v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju; Josip Vidmar, Na prelomu; Lojze Ude, Notranja fronta Slovenskega naroda in jugoslovanstvo; Prežihov Voranc-Lovro Kuhar, Za samoodločbo slovenskega naroda in Jože Zemljak, Misli o slovenskem mednarodno-političnem konceptu.

Tu bomo za primer citirali samo nekatere misli, ki jih običajno malokdaj omenjamo.

Tako je Juš Kozak zanimivo opredeljeval vlogo slovenske inteligence: »V boju za svobodo mora slovenska inteligenca hoditi z ljudstvom, premalo je občudovati njegovo tvornost jezika in jo romantično hvaliti. Ljudstvu je treba služiti in mu pripravljati bodočnost, da postane resnični

¹⁷⁸ »KPS in Jugoslavija«, Delo, julija 1942, štev. 4.

gospodar svoje zemlje z veliko voljo do življenja. Slovenska inteligenca se mora zavedati delovne skupnosti svojega naroda in človeštva.«¹⁷⁹

Za Zihlerla sta dva dogodka mejnika v razvoju slovenske misli, »... ki nekako oklepata celo stoletje političnega dozorevanja in dokončnega nacionalnega oblikovanja slovenskih narodov: leto 1848 z vseslovanskim kongresom v Pragi in leto 1941 z vseslovanskim mitingom v Moskvi. V teh dveh letnicah je hkrati obeležen razvoj slovenske misli od meglenege panslavizma do konkretne realne zamisli slovanskega sodelovanja, ki jo z vso nujnostjo terja veliko dogajanje naših dni.« Nato ocenjuje panslavizem in pravi: »Več kot naravno je, da so panslavizem odklanjali vsi resnično veliki duhovi med Slovani, od našega Prešerna preko ruskih in čeških zapadnjakov pa do Lenina in boljševikov. Odklanjali so ga v imenu prave vseslovanske svobode, zavedajoč se, da je moči to svobodo doseči le z notranjo sprostitvijo slovanskih narodov, s prebujanjem in s politično aktivizacijo širokih ljudskih množic...«; in nato zaključek: »Naše plamenče in vse obsegajoče stremljenje gre le za tem, da bi se mogli vsi slovanski, kakor tudi vsi drugi narodi mirno in svobodoljubno razvijati v okviru svojih držav. Odločno in trdno odklanjamo vsako misel panslavizma kot reakcionarne struje, nad vse sovražne visokim nalogam narodne enakopravnosti in narodnega razvoja vseh držav...«¹⁸⁰

Zanimiv je tudi Fran Zwitter, ki v svojem članku skicira slovensko zunanjepolitično orientacijo, in pravi: »... Za mali slovenski narod, ki bo pač tudi v bodoče sosed velikega nemškega in velikega italijanskega naroda, predstavlja edino trajno garancijo za narodni obstanek država, ki so se nanjo že v dobi carskega režima zaupno ozirale generacije naših prednikov in iz te tedaj še naivne vere črpale moralno moč v neenakem narodnem boju. Danes je ta država pred vsem svetom dokazala ne samo svojo vojaško moč, ampak tudi vso silo svojega socialnega reda in svojega pojmovanja narodnega načela. Slovenska ideja je dobila s tem novo vsebino. Jasno pa je, da je mogoče to misel za Slovence izvesti le, če se temu velikemu političnemu bloku pridružijo kot popolnoma enakopravni činitelji, ki so jim zagotovljene njihove posebnosti, ne samo vsi južnoslovanski narodi, ampak tudi Romuni in Madžari. Slovenija bi mogla v tem primeru postati vogelni kamen, kjer bi se ta blok stikal z Italijo in ločil Nemčijo od Sredozemskega morja. Smer Moskva–Budimpešta–Trst bi mogla postati glavna žila slovenskega prometa, kakor nekdanja smer Dunaj–Ljubljana–Trst in pozneje Pariz–Ljubljana–Beograd–Carigrad.«¹⁸¹

Takšno daljnovidno predvidevanje, ki ga je praksa v celoti potrdila, je sijajen rezultat lucidnih sklepanj, ki jih daje kritična presoja zgodovinskih tokov.

Lojze Ude se je v svojem članku »Notranja fronta slovenskega naroda in jugoslovanstvo« lotil te teme s prav izjemno iskrenostjo in samokritič-

¹⁷⁹ Slovenski zbornik 1942, str. 7.

¹⁸⁰ Prav tam, str. 19–20.

¹⁸¹ Prav tam, str. 26.

nostjo, brez zatiskanja oči pred bistvom slovenskega narodnega vprašanja. Udetova formulacija je ena najbolj poglobljenih in preciznih predstav slovenske narodne individualnosti in je neizprosno obračun z jugoslovanskim nacionalnim unitarizmom. Ude je zapisal: »... Za vsakega človeka je torej jasno, na prvi hip vsaj to, da nam ljudje, ki ne priznavajo, da smo Slovenci narod, odrekajo pravice samoodločbe in pravico do lastne državnosti. Dejansko pa je zadeva še bolj nevarna. Slovenci, ki ne priznavajo dejstva, da smo Slovenci narod, nosijo v sebi najnevarnejšo kal renegatstva, duhovno razpoloženje, da postanejo slovenski odpadniki, kolikor to nekateri že niso. Nobeno priznavanje neke slovenske regionalne kulturne individualnosti ne more, posebno v situaciji, v kateri danes smo (negotovost rešitve hrvaškega vprašanja, spor zaradi Bosne, nujnost, zanesti se, kar se tiče pomoči z juga, predvsem na lastne sile), duhovno ovirati Slovenca, da bi v sporu, v katerega ga zgodovina postavlja, ne odgovoril negativno za slovanstvo. Le Slovenec, ki odkrito, brezdvomno, brez pridržkov priznava, da smo Slovenci narod v popolnem pomenu besede, izpoveduje tudi vero, da imamo in moramo imeti Slovenci bodočnost prav kot Slovenci. Le Slovenec, ki se zaveda, da smo narod, je pripravljen za slovenstvo tudi delati in se boriti. Vsak drugačen odnos do slovenstva jemlje borbenemu delu vsak globlji smisel, ker je v najboljšem primeru le slovenstvo od preklica, le neka toleranca slovenstva, ne pa potrjevanja za bodočnost, na vse strani. Borben, odločen in dosleden nasproti nemštvu, italijanstvu in madžarstvu ne more biti tisti Slovenec, ki ni tak tudi nasproti protislovenskim tendencam s sicer sorodnega slovanskega juga. Notranjo slovensko fronto slabi vsakdo, ki si o tem ni na jasnem.«¹⁸²

Oktober 1942, po prestani veliki italijanski ofenzivi in po sprejetju razveseljivih novic o partizanskih zmagah na jugoslovanskem jugu, je Osvobodilna fronta še intenzivirala izjave o svojem stališču do Jugoslavije. To je po drugi strani storila tudi zato, da bi parirala očitkom slovenske kontrarevolucije, da je OF protijugoslovanska.

Poglejmo si samo najbolj na kratko narodne programe slovenske kontrarevolucije, ko je bila v polnem razmahu. Vodilni poznavalec slovenske kontrarevolucije Boris Mlakar pravi o njih naslednje: »... Po pregledu vseh pomembnejših dokumentov, ki so omenjali svobodno, suvereno in združeno Slovenijo, moramo zaključiti, da pravzaprav nikjer ni šlo za načrte o pravi neodvisni slovenski državi. Videti je, da je v poudarjanju Slovenije šlo predvsem za svobodnejši izraz nekdanjih separatističnih ali avtonomističnih teženj, še bolj pa zato, da se prelicitira program OF, ki si je postavila za cilj doseči svobodno in Zedinjeno Slovenijo. Pri tem so se pretiravanja kazala predvsem v nezmernih in utopičnih teritorialnih zahtevah za to veliko Slovenijo. Uradno je Slovenska ljudska stranka že v svojem prvem programu, jeseni 1941, ki ga je posredovala tudi ministru Mihi Kreku v London, na prvem mestu zahte-

¹⁸² Prav tam, str. 39.

vala, na temelju narodnostnega načela ‚svobodno in samostojno Slovenijo‘ z vsem njej pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem. Izraz ‚samostojna Slovenija‘ nas tu ne sme zavajati, kajti že v drugi točki istega programa stoji, da bo ta Slovenija enakopraven sestavni del obnovljene, razširjene in federativno urejene Kraljevine Jugoslavije itd. Četrta točka pa izraža celo interes, da se Jugoslavija združi z Bolgarijo in tako velika Jugoslavija postane hrbtenica bodoče Balkanske unije«. ¹⁸³

Lahko rečemo, da je bil to program, ki se ga je SLS v glavnem držala do konca, čeprav je morala v pogajanjih z liberalci popustiti toliko, da je program samostojne Slovenije prišel šele na drugo mesto. Tak kompromis je obveljal tudi v skupnem programu kontrarevolucionarne Slovenske zaveze spomladi 1942. ¹⁸⁴

Takšno »popušcanje« je izzvalo proteste druge skupine iz klerikalnega tabora, to je Stražarjev, ki se jim tudi pripisuje prizadevanja za samostojno Slovenijo. Res so bili ti učenci dr. Lamberta Ehrlicha, fanatični protikomunisti, najbolj samoslovenski, vendar je tudi pri njih videti, da niso resno računali s tem, da bi bila Slovenija popolnoma samostojna država. V njihovi koncepciji morajo Slovenci kot samostojen, suveren narod najprej sestaviti svoje ozemeljske zahteve, ter šele nato s tega vidika ugotoviti tiste širše politične in gospodarske okvire, v katere se želi v lastnih stvareh suverena slovenska država prostovoljno vključiti. Ob tem so Stražarji zahtevali za Slovenijo meje na Tilmentu, na Visokih Turah ter hkrati izražali šovinistična stališča do sosednih Italijanov in Avstrijcev. To pa jih ni oviralo, da ne bi v praksi sodelovali z italijanskim in nemškim okupatorjem. ¹⁸⁵

Kot enega glavnih ciljev je njihov program postavljajl izrinjanje nemškega vpliva iz srednje Evrope, kjer bi po njihovem absolutno morali prevladovati Slovani. Po Stražarskem mnenju je za Slovence prvenstvenega pomena, da dobijo ozemeljsko zvezo s severnimi Slovani, s katerimi morajo stopiti tudi v državno zvezo. ¹⁸⁶

Oktober 1942 je, kot smo že omenili, Slovenski poročevalec v posebni izdaji prinesel daljši članek »Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija«. Iz tega reprezentativnega članka je moč jasno videti, kakšno je bilo stališče vodstva OF do Jugoslavije v tem odločilnem trenutku, ko se je razmišljalo o ustanovitvi AVNOJ.

Poglejmo si to opredelitev: »Osvobodilni fronti slovenskega naroda kaj radi očitajo, da je ‚proti Jugoslaviji‘. Svoje natolcevanje skušajo opirati na dejstvo, da je OF brezobzirno razkrinkala napake stare versajske Jugoslavije . . . Mar je kritika stare Jugoslavije v resnici ‚protijugoslovanska‘? Končno: mar je spoznanje, da si mora sleherni narod priboriti svojo

¹⁸³ Boris Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941–1945. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja; XXII, 1982, str. 214.

¹⁸⁴ Prav tam.

¹⁸⁵ Prav tam, str. 215.

¹⁸⁶ Prav tam, str. 218.

popolno nacionalno svobodo, če se hoče združiti z bratskimi narodi v enakopravno skupnost – protijugoslovansko? Osvobodilna fronta sme danes s ponosom naglasiti, da ni postavljala svojega slovenskega programa nikoli v nasprotje z idejo jugoslovanske skupnosti, zgrajeni na temelju narodne enakopravnosti in pravici slehernega naroda do samoodločbe. Še več, Osvobodilna fronta sme trditi, da je edina na Slovenskem programatično in praktično pokazala pot, kako je mogoče priboriti slovenskemu narodu njegove suverene narodne pravice, hkrati pa ustvariti pogoje tudi za bodoče svobodno sožitje narodov Jugoslavije, pogoje za novo, na narodni enakopravnosti in zadovoljstvu svojih narodov temelječo Jugoslavijo. Kar se tiče borbene poti Osvobodilne fronte, je ta pot edina, ki dejansko ustvarja pogoje za novo Jugoslavijo. Če je velikosrbska hegemonija v stari Jugoslaviji razbijala slogo in enotnost južnoslovanskih narodov, tedaj jo skupna partizanska borba proti fašističnim imperialistom in okupatorjem kuje na novih temeljih, na temeljih skupnih borbenih nastopov, za katere prelivajo svojo kri tako srbski kakor slovenski, hrvaški in črnogorski partizani. Narodnoosvobodilna partizanska in prostovoljska vojska Jugoslavije, ki ji poveljuje skupni vrhovni štab, je najpristnejša vez med narodi Jugoslavije, kar jih je kdaj bilo. Trditi smemo, popolna zmaga narodnoosvobodilne partizanske vojske Jugoslavije je hkrati jamstvo in pogoj za nastanek ter zmago nove Jugoslavije. Partizansko gibanje jugoslovanskih narodov združuje v najvišjem in najčistejšem pomenu besede načelo samoodločbe z voljo trdno preizkušenih narodov Jugoslavije po slogi, enotnosti in skupnem sožitju. V tem smislu sme in mora Osvobodilna fronta zapisati na svoj prapor: *Svobodna in združena Slovenija v svobodni, na narodni enakopravnosti temelječi Jugoslaviji.*¹⁸⁷

Ustanovitev AVNOJ 26. novembra 1942 in njegova resolucija sta postavila že prve konkretne oblike politične in, moramo reči, tudi že državne povezave jugoslovanskih narodov. Nova jugoslovanska država je vstala iz osvobodilne borbe jugoslovanskih narodov, ki so se čutili usodno povezani in so hoteli to usodno povezanost ohraniti, toda v novi, demokratičnejši, enakopravni državni zvezi. V Izvršnem odboru OF so bile po prvi vesti o ustanovitvi AVNOJ, 12. decembra 1942 živahne razprave o pomenu zasedanja, ki se ga Slovenci zaradi sovražnikove ofenzive niso udeležili. Sklep IO OF je bil, »da slovenski narod v obliki Osvobodilne fronte pristopa k AVNOJ-u v Bihaću, ne da bi s tem prejudiciral državno-pravno voljo slovenskega naroda, ki se bo glede narodne suverenosti izrazil v prvih svobodnih volitvah.«¹⁸⁸

Izvršni odbor je izdal o ustanovitvi AVNOJ posebni Komunique, v katerem je pojasnil, zakaj predstavniki Slovencev temu zasedanju niso prisostvovali, in izjavil naslednje: »... Toda ne glede na to se IO v imenu Osvobodilne fronte slovenskega naroda v celoti strinja s splošno smerjo

¹⁸⁷ Slovenski poročevalec, oktober 1942, posebna izdaja.

¹⁸⁸ Edvard Kocbek, *Tovarišija*, str. 299.

tega zbora in bo v kratkem tudi določil svoje delegate za avnojske organe«. Nato pa je povedal, kaj misli o AVNOJ: »V Bihaću so bili začrtani prvi obrisi nove demokratične Jugoslavije, ljudske Jugoslavije, domovine svobodnih in enakopravnih narodov. V to novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo stopil kakor leta 1918 kot narod brez zaslug in brez pravic, kot narod, ki so mu drugi kovali usodo in ustave. Slovenski narod je svojo borbo in s svojimi žrtvami doprinesel k skupni osvobodilni stvari toliko, kakor le redkokateri narod v Evropi. V novo Jugoslavijo bo zato *Svobodna in Združena Slovenija* od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam«. ¹⁸⁹

Izjave in članki, ki so bili na Slovenskem napisani v zvezi z zasedanjem AVNOJ v Bihaću, so kazali na njegov pomen tudi za Slovence. Pravzaprav lahko rečemo, da je življenje na Slovenskem po zasedanju v Bihaću teklo v njegovem znamenju. Ko je ob drugi obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte izvršni odbor pošiljal na razne strani pozdrave, je poslal pozdrav tudi AVNOJ-u. V njem mu je izrekel soglasje z besedami: »Osvobodilno fronto slovenskega naroda od vsega začetka vodijo ista načela, ki so izražena v zgodovinskem proglasu Antifašističnega sveta narodnega osvobojenja Jugoslavije. Mi smo ta proglas sprejeli kot poročstvo za srečno in svobodno bodočnost narodov Jugoslavije. V njem imamo Slovenci najtrdnejšo oporo v našem težkem zgodovinskem boju proti okupatorjem in belogardističnim izdajalcem, v boju, v katerem moramo doseči osvoboditev vse naše dolga stoletja zaslužnjene zemlje. Ob vaši strani se bomo borili za uresničenje tega stoletnega sna slovenskega naroda, za zmagoslavje naše svete domovinske stvari.« ¹⁹⁰

Sredi leta 1943 je Boris Kidrič dal navodilo, da je treba v Slovenskem poročevalcu prebiti ozke slovenske okvirje in bolj sistematično poudarjati Jugoslavijo. V tem smislu je potem sledila vrsta člankov. ¹⁹¹ Najprej je Slovenski poročevalec ob ustanovitvi ZAVNOH-a posvetil posebno številko Hrvatom; v njej je Edvard Kocbek izrazil posebno veselje nad sodelovanjem hrvatskega naroda v osvobodilnem boju: »Veselimo se zato, ker je danes hrvaški narod vojaško in politično organiziran v istem duhu boja, demokratičnih načel in narodne enakopravnosti, ki danes prepaja slovenski narod sam. Veselimo se zato, ker se poleg vojaškega sodelovanja krepi med Slovenci in Hrvati tudi politično sodelovanje, ki je neprestana želja vseh naših velikih duhov in ljudskih množic in po krivdi dosedanjih politikov nikoli ni prišlo do njega.« ¹⁹²

Boris Kidrič je v tem duhu napisal za Slovenski poročevalec članek (Slovensko narodno zastopstvo novega kova«. V njem je govoril o razliki med staro predaprilsko Jugoslavijo, ki ni bila sposobna obrambe svojih

¹⁸⁹ Slovenski poročevalec, posebna izdaja, december 1942.

¹⁹⁰ Slovenski poročevalec, šte. 9, 27. IV. 1943.

¹⁹¹ France Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 227.

¹⁹² Zgodovinski dan hrvatskega naroda, Slovenski poročevalec, šte. 14/15, julij 1943.

narodov, in pa med novo demokratično, na narodni enakopravnosti temelječo Jugoslavijo, ki raste iz narodnoosvobodilnega boja južnoslovenskih narodov. Med bistvene razlike med staro in novo Jugoslavijo spada po njegovem razlika med slovenskim zastopstvom v predaprilski Jugoslaviji in zastopstvom v Izvršnem odboru AVNOJ, kjer Slovence zastopajo Edvard Kardelj, Edvard Kocbek in Josip Rus. Načo je Kidrič kratko predstavil vse tri slovenske zastopnike. Svoj članek je zaključil z mislijo: »V tem je ena izmed osnovnih jamstev, da bo nova Jugoslavija združevala pravico slovenskega naroda s plemenitim stremljenjem vseh južnoslovenskih narodov po njihovem sožitju in skupni demokratični domovini.«¹⁹³

Jugoslovansko smer v uvodnikih v Slovenskem poročevalcu je nadaljeval Edvard Kocbek z jedernatim člankom »Svobodna Slovenija v enakopravni Jugoslaviji«. Za izhodišče mu je dejstvo, da pri Slovencih jugoslovanska državna ideja z razkosanjem Jugoslavije aprila 1941 ni umrla, temveč je nasprotno oživela z novo življenjsko silo. Slovenci so se tedaj zavedli naravne in usodne skupnosti vseh jugoslovanskih narodov, spoznali so, da je ta ideja globoko vcepljena vanje in da spada k političnemu bistvu njihovega narodnega življenja. Jugoslovanska ideja je bila torej že vodilna državna ideja tudi za slovenski narod. ». . . V osvobodilnem boju južnoslovenskih narodov se vežeta in skladata težnja po narodni samostojnosti in težnja po jugoslovanski državni skupnosti. Načelo samoodločbe narodov in jugoslovanska ideja se dopolnjujeta in vzajemno podpirata.«¹⁹⁴ To posrečeno Kocbekovo formulacijo bi mogli imenovati kar najbolj točna in precizna definicija nacionalne politike slovenske Osvobodilne fronte in vsega osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov.

Za Kocbekom so jugoslovansko orientacijo propagirali še Zoran Polič, Tone Fajfar in drugi. O jasnem nacionalnem programu in hotenju slovenske Osvobodilne fronte govori proglas njenega Vrhovnega plenuma 16. septembra 1943, teden dni po kapitulaciji Italije, o »priključitvi slovenskega Primorja k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji.«¹⁹⁵

Velika manifestacija slovenskega narodnega programa in njegovega udejanjanja je zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Za ta velik zbor odposlancev bojujočega se naroda, okoli 650, se je slovensko narodnoosvobodilno vodstvo odločilo v prepričanju, da je potrebno še pred dokončno osvoboditvijo domovine jasno postaviti nekatere bistvene politične določnice, to je npr. vprašanje demokratične izvolitve slovenskega narodnega zastopstva, potrditev dotedanje politične poti, razglasitev slovenske državnosti in vključitev v federacijo jugoslovanskih narodov. Zbor odposlancev, ki je bil po številčnosti in jasnosti političnih opredelitev nekaj edinstvenega v okviru osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov in tudi v Evropi, je potekal v duhu izreka velikega

¹⁹³ Slovenski poročevalec, 15. avgust 1943.

¹⁹⁴ Slovenski poročevalec, št. 16, 25. avgust 1943.

¹⁹⁵ Slovenski poročevalec, št. 18, 17. september 1943.

slovenskega pisatelja in narodnega vidca Ivana Cankarja: »Narod si bo pisal sodbo sam«. Voditelj Osvobodilne fronte Boris Kidrič pa je v svojem referatu s Cankarjevim izrekom definiral, kdo vodi usodo slovenskega naroda: »Na tvojih plečih, na plečih slovenskega delavca, delavca proletarca sloni usoda slovenskega naroda, naroda proletarca – če hočemo Slovenci v teh težkih časih in okoliščinah izvojevati zmago«. ¹⁹⁶ Predsednik IOOF Josip Vidmar je tej intonaciji dodal še prepričanje v veliki smoter slovenskega osvobodilnega boja: »V svobodno in združeno Slovenijo v svobodni in demokratični Jugoslaviji.« ¹⁹⁷

Med elementi, ki so jih nanovo poudarili v slovenskem narodnem programu na Kočevskem zboru, so bili predvsem vrednost narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, kot vojske vseh narodov, in načelo federativne ureditve nove Jugoslavije.

O prvem elementu je govoril Boris Kidrič, ki je dejal, da je bila Titova zamisel od vsega začetka narodnoosvobodilne borbe snovanje narodnoosvobodilne vojske Slovenije, Srbije, Črne Gore . . . Hrvatske. »Ta vojska, ki ji poveljuje naš rodni tovariš Tito, je zares vojska narodov Jugoslavije. To ni vojska enega naroda, to je vojska vseh južnoslovanskih narodov, to je vojska Jugoslavije.« ¹⁹⁸

Drugi element je v svojem govoru razčlenjeval Edvard Kardelj: » . . . In še o nekem principu je danes treba glasno govoriti. Iz Londona nam stalno govore: po okupatorjevem zlomu bo slovenski narod svoboden, toda vprašanje federacije se še ne more postaviti na dnevni red, ker je pre zgodaj. Kako bomo to federacijo uredili, pravi licemerna gospoda v Londonu, se bo odločalo po vojni. Kakšno bi bilo tako odločanje po vojni, o tem nam govori dejstvo, da se ta reakcionarna gospoda v Londonu doslej nikakor ni mogla niti sama med seboj sporazumeti. Mi v teh stvareh ne dopuščamo nikakršnega slepomišljenja in nikakega dvoma več. Slovenski narod stopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega dvoma več, in da bo ves slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem ni nobenega dvoma več. Če pa londonska gospoda o tem še dvomi, potem ji moramo povedati, da smo mi že razčistili račune v tem pogledu, in sicer v bratskem sporazumu z vsemi drugimi bratskimi narodi Jugoslavije. Naša aktivnost se gradi na principu pravice do samoodločbe, na enakopravnosti v tej skupni južnoslovanski domovini.« ¹⁹⁹

Ob Kidričevem in Kardeljevem nastopu na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju moramo glede novih elementov, ki sta o njih razpravljala, reči, da so bili precejšen korak naprej od nekaterih zgolj načelnih deklaracij, ki smo jih tolikokrat imeli priložnost slišati na prejšnji

¹⁹⁶ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Dokumenti, Ljubljana 1953, str. 47 in 49.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 18.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 61.

¹⁹⁹ Prav tam, str. 77.

stopnji razvoja. Novi elementi so bili bolj konkretni kakor dotedanji, pa čeprav še vedno niso vseh zadovoljili. Vsak od njih je imel daljšo zgodovino, pravzaprav so vsi izhajali še od prvih začetkov osvobodilnega boja, čeprav se o njih saj javno ni dosti govorilo. Po svojem bistvu so bili vsi novi elementi po svoji vsebini tudi v nasprotju z elementi, na katerih je slonela stara Jugoslavija.²⁰⁰ Kočevski zbor je v svojem zaključnem razglasu povedal nekaj misli, ki jasno razgrinjajo narodni program Osvobodilne fronte, njeno optimistično vero o svobodni perspektivi za slovenski narodni razvoj v povojnem obdobju, ko bo zlomljen fašizem; v proglasu je med drugim rečeno: »Slovenci in Slovenke! Ko končujemo zasedanje tega zbora, izražamo pred svojim narodom in pred vsem svetom svoje trdno prepričanje, da je slovenski narod na varnem in gotovem potu v svobodo, da se pred njim vedno jasneje razgrinjajo pogledi na svetlo prihodnost in da se v našem srcu in umu potrjuje pravilnost osvobodilne poti . . . Napolnjeni z neizmerno vero v pravilnost dosedanjega in bodočega razvoja izražamo pred svojimi sonarodnjaki in pred vsem svetom, da je slovenski narod prvič v svoji dolgi zgodovini vzel krmilo svoje usode v lastne roke. Kot prvi svobodno izvoljeni odposlanci, izbrani sredi najhujšega boja za narodni obstanek, izpovedujemo v imenu vsega borečega se ljudstva, da je slovenski narod danes končno veljavno stopil v krog suverenih narodov. Ugotavljamo, da slovenski narod v tem uveljavljanju svojih življenjskih pravic ravna v popolnem skladu z vsemi zgodovinskimi in naravnimi izrazi svojega duha, z resnično vsebino demokratičnih načel in z osvobodilnimi težnjami človeštva. Slovesno odobravamo, da je Izvršni odbor OF v imenu suverenega slovenskega naroda stopil v AVNOJ, ki družijo vse južnoslovansko narodnoosvobodilno gibanje v tesno politično skupnost z namenom graditi novo Jugoslavijo«. ²⁰¹

Po končanem kočevskem zboru odposlancev je v Sloveniji še nekaj časa ostala delegacija jugoslovanskih narodov na čelu s predsednikom AVNOJ dr. Ivanom Ribarjem. Ta delegacija je imela intenzivne in zanimive razgovore z vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda na čelu s Kidričem in Vidmarjem (Kardelj je takoj po zboru odšel v Vrhovni štab) o konkretni obliki bodoče jugoslovanske države. Razglabljali so o vprašanju, koliko federativna naj bo bodoča Jugoslavija in kako naj se v njej izraža suverenost posameznih narodov. Drugače rečeno, obravnavali so problem, ali naj bo Jugoslavija konfederativna zveza držav ali zvezna država. Prevladovalo je mnenje, naj bo to zvezna država, pri čemer je s svojim pragmatičnim političnim čutom imel velike zasluge Boris Kidrič. Zaključki, kakršni so bili izoblikovani v teh razgovorih, so bili v bistvu temelj za kasnejše sklepe II. zasedanja AVNOJ o federativni Jugoslaviji.

Ko je po končanem II. zasedanju AVNOJ maršal Josip Broz-Tito

²⁰⁰ France Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 233.

²⁰¹ *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, uredil Makso Šnuderl, Ljubljana 1949, str. 103–104.

posebej sprejel slovensko delegacijo na zasedanju, je izrekel Slovincem priznanje za njihovo tako zgodnjo odločitev za Jugoslavijo, se pravi že v začetku narodnoosvobodilnega boja, ki je v mnogočem omogočila nastanek nove Jugoslavije. Ob tem pa je izrazil pomembno misel, da je trenutni državni in vojaški centralizem nove Jugoslavije maksimum le-tega, ker je pač potreben zaradi nalog narodnoosvobodilnega boja. Ves razvoj jugoslovenske države po osvoboditvi pa bo šel v smer vse večje federalizacije in samoodločbe narodov.²⁰²

Po končanem II. zasedanju AVNOJ so sredstva obveščanja Osvobodilne fronte polna navdušenja nad novo Jugoslavijo in nad ostalimi jugoslovanskimi narodi, pri katerih opažajo pravega duha bratstva in enotnosti. Članki prav pozivajo na z gledovanje pri južnoslovanskih narodih, posebej kar se tiče bratstva in edinstva, požrtvovalnosti in borbenosti.

Izjava Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju 19. 2. 1944 o potrditvi dela slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ-a je poudarila še enkrat slovensko narodno suverenost v okviru federativne Jugoslavije. Delegacija je razglašala: »Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvatske, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno po lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, pa tudi združitve z drugimi narodi. Zavedajoč se, da so v demokratični in federativni Jugoslaviji zajamčene slovenskemu narodu vse pravice, ki mu pripadajo kot svobodnemu narodu, se SNOS kot najvišje zakonodajno in izvršno telo slovenske narodne oblasti v imenu slovenskega naroda zavezuje, da bo slovenski narod častno izvršil obveze, ki izhajajo iz njegove pripadnosti federativni Jugoslaviji na čelu z Nacionalnim Komitejem Osvoboditve Jugoslavije.«²⁰³

Črnomeljsko zasedanje SNOS in njegove zaključke ter deklaracijo je najboljši poznavalec razvoja slovenske državnosti Makso Šnuderl takole ocenil: V Črnomlju je bil uzakonjen federativni odnos slovenskega naroda z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Do tedaj je slovenska državnost nastajala na načelu samoodločbe z odločitvijo za združitev z drugimi jugoslovanskimi narodi v skupno federativno državo. Izjava Kočevskega zbora je bila glede federacije državnopravno še enostranska deklaracija, ker je federacija v državnopravnem pogledu dvostranska pogodba, a od drugih narodov glede tega še ni bilo pravih deklaracij. Dejansko in pravno pa je federativni odnos že živel, deloval in učinkoval v enotni vojski, v enotni borbi, v skladnosti nastajanja in funkcioniranja ljudske oblasti. Delegati vseh narodov so v AVNOJ-u uzakonili princip federacije s stališča državnega prava, da se Jugoslavija gradi in se bo gradila po federativnem načelu. S tem se je federacija gradila, toda zgradila se bo formalno, ko

²⁰² S. Nešović, AVNOJ in stvaranje Jugoslavije, Bg., 1983, str. 527.

²⁰³ Dokumenti o razvoju ljudske oblasti, str. 135.

bodo posamezne nacionalne države nastale in pravno obvezno stopile v federativne odnose med seboj in glede na AVNOJ kot skupni zvezni organ, ki predstavlja njihovo skupnost kot zvezno državo Jugoslavijo.²⁰⁴

Meritoren komentar k izgradnji federativnih odnosov v jugoslovanski državi je dal Boris Kidrič v svojem članku »O osnovnih značilnostih v graditvi demokratične in federativne Jugoslavije« v začetku poletja 1944 v Ljudski pravici, kjer je zapisal: »Za nastanek in graditev nove, demokratične in federativne Jugoslavije pa je v nasprotju s formalnimi in abstraktnimi državnopravnimi teorijami značilno prav to, da se je v praksi in v popolnem soglasju s sklepi zgodovinskega drugega zasedanja AVNOJ porodil resnični tip federacije z vsemi njenimi potrebnimi lastnostmi: po eni plati dejanska enakopravnost narodov in jamstvo za njihov kar najpopolnejši nacionalen razvoj, vštevši lastno državnost, po drugi strani pa močna državna celota zvezne države, enotno in učinkovito vodene, z rastočim ugledom doma ter v inozemstvu.«²⁰⁵

Kidrič je razložil, da je takšna federacija zgrajena samo na narodno-svobodilni borbi elementarnih ljudskih sil. Izrazil je trdno prepričanje, da je ta boj moral nujno »poroditi že v samem sebi dovršeni zarodek demokratične in federativne Jugoslavije – namreč zvezne države, ki je napravila po eni plati dokončno križ čez vso hegemonistično preteklost, zagotovila narodom popolno enakopravnost in graditev lastne državnosti, po drugi strani pa skovala bratstvo med narodi ter se začela z vse večjim zamahom razvijati v močno, enotno in učinkovito vodeno državno celoto.«²⁰⁶ Kidrič je tudi razložil, kaj pomeni zanj ta *dovršeni* zarodek demokratične in federativne države: »Osnovno načelo resnične federacije, načelo namreč, da vsaka federalna enota prepušča del svoje suverenosti v korist skupne suverenosti vse države, ne da bi pri tem izgubila lastno državnost.«²⁰⁷ Izrazil je tudi prepričanje, da bosta takšen federalizem in ljudska demokracija doprinesla ». . . k zbližanju jugoslovanskih narodov – ta proces zbližanja pa ni v nobenem nasprotju s prebujanjem vseh pozitivnih nacionalnih sil slehernega naroda posebej.«²⁰⁸

Podobno navdušeno o bratski slogi jugoslovanskih narodov je govoril tudi Edvard Kocbek v svojem govoru na zborovanju Slovencev 19. novembra 1944 v Beogradu: »Slovenski narodni koncept se ni omejil samo na slovenstvo. Slovenski pogum ni obstajal le v tem, da je sredi okupatorjevega obroča dvignil klic po zedinjeni in svobodni Sloveniji, ampak tudi v tem, da je v času najtemnejših odnosov med Srbi in Hrvati v letu 1941 zaklical po novi bratski Jugoslaviji . . . Nikoli se ne sme pozabiti, da so Slovenci po zlomu versajske Jugoslavije prvi zahrepeneli po novi bratski in enakopravni Jugoslaviji. Mi smo vedeli, da svobodne Slovenije ni brez

²⁰⁴ Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti*, Ljubljana 1950, str. 310.

²⁰⁵ B. Kidrič, *Zbrano delo II*, Ljubljana 1978, str. 111.

²⁰⁶ Prav tam, str. 112.

²⁰⁷ Prav tam, str. 113.

²⁰⁸ Prav tam.

svobodne Jugoslavije. Imeli smo pogum, da smo pred Srbi, Hrvati in pred vsem svetom rekli, da hočemo slogo in svobodo vseh bratskih narodov. To nam je narekovala prava narodna zavest in jasen pogled v bodočnost.«²⁰⁹ Iz Kocbekovega govora jasno odsevata dva poudarka: absolutna povezanost svobodne Slovenije z novo Jugoslavijo, in trditev, da smo se Slovenci prvi med jugoslovanskimi narodi odločili za novo Jugoslavijo.

Prepričanje, da sta najtesnejša zveza in preplet zedinjene svobodne Slovenije in federativne Jugoslavije vira novih nezlomljivih moči za razvoj jugoslovanskih narodov, je bilo glavno obeležje razpoloženja na največjih političnih manifestacijah v Sloveniji ob osvoboditvi – tako 5. maja v Ajdovščini ob ustanovitvi slovenske narodne vlade kot tudi 10. maja ob prihodu te vlade v osvobojeno Ljubljano.

V Ajdovščini je o tem spregovoril E. Kardelj: »Sestava narodne vlade Slovenije zaključuje prvo razdobje v izgradnji Demokratične federativne Jugoslavije. Vse federalne enote naše državne skupnosti so že postavile svoje narodne vlade. S tem je še enkrat jasno potrjeno, da se v novi Jugoslaviji besede ne ločijo od dela. Uresničuje se ena osnovnih zahtev osvobodilne borbe naših narodov, pravica na samoodločbo slehernega naroda, enakopravnost vseh narodov Jugoslavije. Rešeno je brez dolgotrajnih pogajanj, v bratskem sporazumu in soglasju vseh narodov Jugoslavije, vprašanje, ki je neprestano pretresalo staro Jugoslavijo in ki so ga njeni protiljudski režimi zaman poskušali spraviti s sveta. Nova Jugoslavija ga je rešila v teku borbe proti fašističnemu okupatorju – ne samo, da ga je rešila, ampak je ta rešitev postala tudi temelj nove Jugoslavije in vir njene nezlomljive notranje moči.«²¹⁰

Veliko zbrano množico, ki je na Kongresnem trgu v Ljubljani pričakala osvoboditelje, je nagovoril predsednik slovenske vlade. V njegovem navdušujočem nagovoru, ki izraža veselje nad svobodo, veselje nad herojsko Ljubljano, ki izraža zahvalo borbenemu slovenskemu ljudstvu, njegovi partizanski vojski, jugoslovanski armadi in njenemu komandantu Titu ter pomoči sovjetskih narodov in njihove rdeče armade, spregovori tudi nekaj misli, ki jih moremo imenovati slovenski narodni program ob slovenski osvoboditvi: »Če je lahko slovenski narod zmagal, se mora zahvaliti samo dejstvu, da se je boril skupno z drugimi narodi Jugoslavije, da se je povezal na življenje in smrt z drugimi narodi Jugoslavije. Vse kar danes predstavlja nova Jugoslavija, je prav tako slovensko, kakor hrvatsko, srbsko, makedonsko in črnogorsko. Nova Jugoslavija je resnično jugoslovansko bratstvo, nova Jugoslavija je zares Jugoslavija prvič v zgodovini. Brez te Jugoslavije, ki je znala skovati bratstvo vseh narodov, mi danes ne bi imeli svobodnega slovenskega Primorja, ne bi imeli Gorice, ne Trsta in Trziča. Slovensko Primorje, Trst, Gorico in Trzič je osvobodila jugoslovanska armada kot najvidnejša, najučinkovitejša, najplemenitejša manifestacija našega bratstva.«²¹¹

²⁰⁹ Tiskan govor E. Kocbeka.

²¹⁰ E. Kardelj, Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946, str. 453.

Te misli so bile izrečene v trenutku, ko je bilo osvobojeno in združeno vse slovensko etnično ozemlje, ko je bil za trenutek realiziran stoletni slovenski program Zedinjena Slovenija. Verjetno je, da je bila v tistih osvobodilnih dneh ogromna večina Slovencev resnično globoko in iskreno prepričana v isto, kakor njen partizanski voditelj Boris Kidrič o resnični dokončni narodni osvoboditvi in o federativni jugoslovanski državi kot najboljši rešitvi in zagotovitvi slovenske narodne svobode v prihodnosti. Kako se je v federativni Jugoslaviji uveljavljala slovenska svoboda in razvijal narodni program, pa bi mogla pojasniti posebna nova študija.

²¹¹ Slovenski poročevalec, 11. maja 1945.

»Javno mnenje« in spori v komunikologiji (2)

Javno mnenje – znanstveni ponaredek ali dejanskost?

V družboslovni literaturi se srečujemo z dvema skupinama definicij javnega mnenja:

1. skupino sestavljajo definicije tipa »javno mnenje je mnenje javnosti«, torej mnenje določene socialne kategorije. Splošna oznaka sicer vzbuja vtis, da gre za tautologijo, vendar je to le videz. V to skupino lahko uvrstimo vse tiste definicije, ki izhajajo iz (možnega) obstoja *javnosti*, ki pa jo različno definirajo. Tukaj nas razlike v pojmovanju javnosti posebej ne bodo zanimale.

2. skupino sestavljajo definicije, da »je javno mnenje tisto, kar ugotavljamo z javnomnenskimi raziskavami« (operacionalistična definicija), oz. celo da »je javno mnenje rezultat javnomnenske raziskave«. Kot v prvi skupini gre tudi tu za zelo heterogene definicije oz. pojmovanja javnega mnenja, ki pa jim je skupno to, da ga *neposredno* povezujejo z raziskovalno dejavnostjo.

Ne da bi se hoteli podrobneje spuščati v obravnavo vsebine pojma javnost, moramo ugotoviti, da pojem javnost tako v pomenu socialne kategorije kot v pomenu narave (značilnosti) določene dejavnosti (javno kot nasprotje zasebnemu in prikritemu) sodi v družboslovni kategorialni aparat *vsaj* od poznega srednjega veka (Habermas, 1969; 1980). Pojem javnosti ima izrazito pomensko raznovrstnost, ki ni določena samo (in sploh ne predvsem) s specifičnimi teoretskimi pozicijami, ampak je zgodovinsko konkretno določena. Pojem *fevdalne reprezentativne javnosti* na primer v nasprotju z antičnim in meščanskim pojmom označuje *javno reprezentiranje gospostva* (oblasti), torej ne socialno kategorijo kot pojem meščanske javnosti, ampak socialni status. Po eni strani je zato razumljiva in logično dosledna konstatacija N. Luhmana (1971: 339–401), da klasična kategorija javnosti ne samo praktično ne obstaja več, ampak je nasploh »preveč nedoločena, za analitične in za kritične namene neprikladna kategorija«, »agrarnozgodovinski pojem«, kategorija »staroevropske tradicije«, od katere se je sistemska teorija emancipirala.

Večina zagovornikov javnega mnenja kot mnenja javnosti nemožnost definiranja javnega mnenja »rešuje« tako, da »javno mnenje« pojmovno izenačuje z »javno oblikovanim mnenjem« (Hunziker, 1981:520), ki ga je seveda brez težav mogoče tudi empirično identificirati, na primer v množičnih občilih. Tako razumljeno »javno mnenje« pa je v bistvu identično strukturalno-funkcionalnemu pojmovanju, da »javnega mnenja« ne

oblikuje »javnost«, ampak *sistem političnega odločanja* (Luhmann, 1974:54). Po tej koncepciji javnost ni nič drugega kot institucionalizacija tem političnega komuniciranja in zagotavljanja pripravljenosti komunicirajočih, da se bodo ukvarjali s temami, ki jih proizvaja sistem političnega odločanja.

V danes že klasični obravnavi strukturnih sprememb javnosti Habermas sicer opozarja na nujnost zgodovinske obravnave javnosti: »Kot poskušamo pokazati, da v določenem smislu besede lahko o ‚javnem mnenju‘ govorimo šele v Angliji poznega sedemnajstega in v Franciji osemnajstega stoletja, tako nasploh obravnavamo ‚javnost‘ kot zgodovinsko kategorijo. V tem se naš postopek iz temeljev razlikuje od postopkov formalne sociologije . . .« (Habermas, 1969:4). Za meščansko (liberalno) javnost, ki je predmet njegove analize, Habermas posebej poudarja, da je ni mogoče obravnavati ločeno od »neponovljive zgodovine meščanske družbe«, predvsem pa je ni dopustno prenesti kot »idealni tip« na formalno enake odnose katerekoli zgodovinske situacije. Habermas sam se je očitno zavedal nevarnosti poskusov, da bi kategorijo javnosti definirali kot občo kategorijo (podobno kot npr. kategorijo produkcije), ki se v konkretni zgodovinski situaciji vedno konstituira kot določena posebna javnost (Splichal, 1981:1611). Ta »nevarnost« ni zgolj hipotetična; ne le v vsakdanji govorici, ampak tudi v znanstvenem diskurzu so bile »konstituirane« »svetovna javnost«, »proletarska javnost«, »socialistična javnost«, »samoupravna javnost«, da »napredne javnosti« sploh ne omenjamo.

Kljub eksplicitnemu opozorilu na nujnost konkretne zgodovinske obravnave javnosti pa je Habermas sam podlegel idealizmu. Podobno kot Mills tudi Habermas (prav z obsežnim citatom iz Millsa) sklene svoje proučevanje javnosti z ugotovitvijo, da je razpadla, ne da bi razkril njeno razredno naravo, in z iluzorično predstavo – ki sicer ni tako izrazita kot pri Millsu, za katerega je javnost večni ideal demokracije nasploh – da se lahko javnost in javno mnenje ponovno konstituirata. Ideal javnosti temelji na predpostavki o *neodvisnosti* med oblastjo in javnostjo, namesto da bi bilo tematizirano *protislovje* med oblastjo in javnostjo. Ostane pa prezrto, da je javnost *dvakrat osvobojena* oblasti: (1) *ni podrejena* oblasti in (2) *nima* oblasti. Ni javnost neodvisna od oblasti (saj se, kot ugotavlja Habermas, nujno konstituira *v odnosu* do oblasti), ampak je *oblast odtujena javnosti*. Praktična posledica take enostranske tematizacije je, da je (meščanska) javnost v bistvu (kot javnost) sploh zvedena na dostopnost. Čeprav Habermas na primer ves čas poskuša dokazati, da javno pomeni *nekaj več* od obče dostopnosti, mora(?) na koncu vendarle priznati, da »meščanska javnost stoji in pade z načelom obče dostopnosti« (Habermas, 1969:110). Javnost je konstituirana v odnosu do oblasti izključno v sferi komuniciranja (publicistike), zunaj politične sfere (procesov odločanja) in zunaj produkcijske sfere. Ob tem najbrž lahko rečemo, da ni nikakršno naključje, da je Marx javnost in javno mnenje (v pomenu mnenja javnosti) obravnaval le redko, predvsem pa z veliko mero *ironije*.

Kot že rečeno, ni naš namen, da bi se izčrpnje ukvarjali z različnimi pojmovanji javnosti in javnega mnenja v pomenu mnenja javnosti, ki praviloma izhajajo iz tradicije liberalnega kapitalizma in (tudi praviloma) abstrahirajo specifične zgodovinske okoliščine razvoja buržoazije kot razreda (Vreg, 1980). S prehodom v monopolistično in imperialistično fazo je kapitalizem sam povzročil razkroj liberalne meščanske javnosti. »Princip publicitete na temelju publike izobraženih ljudi, ki rezonirajo in uživajo v umetnosti in v mediju meščanskega tiska – ki je bil v začetku udejanjen v nedvoumno kritični funkciji proti tajni praksi absolutistične države in utrjen v metodah organov pravne države – je bil prefunkcioniran v demonstrativne in manipulativne namene« (Habermas, 1980:10), tako da se je meščanska javnost v bistvu refevdalizirala. Pasivizacija, depolitizacija javnosti v bistvu pomenita ukinitvev javnosti kot posebne socialne kategorije, kot subjekta »javnega mnenja«. Habermas vidi poglavitni vzrok za razpad javnosti v naraščajočem državnem intervencionizmu, podobno kot Mills: Institucije oblasti vdirajo v javnost in vse bolj omejujejo njeno avtonomnost v oblikovanju mnenj z diskusijo, tako da le-ta končno razpade v »množico«. Ne upošteva pa, da ta proces konkretno zgodovinsko (lahko) poteka prav v nasprotni smeri, da se namreč meščanska javnost prelevi v subjekt javnega reprezentiranja gospostva. Izhod iz dvojne osvobojenosti od oblasti je (tudi) v prihodu na oblast. Javnost izgine kot javnost, ne pa kot subjekt.

Proces razkroja klasične liberalne javnosti se začneja že konec 19. stoletja, torej v obdobju nastajanja *množičnega* tiska oz. v obdobju, ko pride tudi komunikacijska sfera pod splošni zakon kapitalističnega načina produkcije. Buržoazija se je v boju za uveljavitev svojih interesov (najprej proti domači aristokraciji, potem proti buržoazijam tujih dežel) prisiljena potegovati za podporo proletariata in prikazovati svoje delne interese kot obče, »višje« nacionalne interese (Splichal, 1981:96; 1984:32). Razvoj buržoazne politične propagande tako ne gre le v smeri nadaljevanja nekdanje državne represije (npr. v obliki cenzure) in legitimizacije oblasti, ampak tudi v smeri pritegnitve publik k določenim posameznim ciljem (vključno z zagotavljanjem podpore za vojaške akcije) s politično propagando, ki se v veliki meri zgleduje pri reklamah, da bi v ciljnih publikah dosegala zaželene učinke.

Javnost kot subjekt javnega mnenja *po eni strani* »sublimira« v meščansko-parlamentarno oblast, *po drugi strani* pa razpade v množico, ki ni – kot je bila liberalna javnost – »v odnosu do oblasti«, ampak predvsem v odnosu do množičnih medijev. Na eni strani se konstituira kvazijavno mnenje, javno objavljeno mnenje institucij oblasti (kot so govori, izjave, obvestila); na drugi strani obstajajo neformalna nejavna, individualna mnenja (Habermas, 1969: 308–310), ki niso več povezana s političnimi institucijami. Ta razkol javnosti je realna podlaga, na kateri se razvije socialno-psihološko empirično raziskovanje »javnega mnenja«, najprej v Združenih državah Amerike in potem na evropskih tleh.

Ugotovili smo že, da dvajseta leta v več razsežnostih označujejo prelomno obdobje empiričnega družboslovnega raziskovanja: od institucionalizacije empiričnega raziskovanja na univerzah do razvoja empiričnih metod in uveljavitve oz. uporabe teorije verjetnosti. Ključna »inovacija« je gotovo uporaba novih dognanj v tržnem raziskovanju, katerega (edini) predmet so konsumpcijske potrebe in zmožnosti posameznikov, še zlasti pa njihove motivacije za določen način konsumpcijskega vedenja.

Razpad javnosti kot (liberalne) javnosti je povzročil transformacijo javnega mnenja iz dejanskega mnenja javnosti v golo fikcijo in krinko, pod katero se skriva manipulativno javno objavljane privilegiranih mnenj. V tem okviru so izkušnje socialno-psiholoških tržnih raziskav, ki so dosegle raven objektivnega merjenja in dovolj zanesljivega napovedovanja vedenja konsumentov, postale močno relevantne za institucije politične elite in politične propagande, torej za zagotavljanje uspešnosti manipulativnega pridobivanja podpore v množici za politične cilje in odločitve vlade in njenih organov. Empirično raziskovanje javnega mnenja je bilo rezultat dejanskega izenačevanja konsumpcijske in politične sfere (dejanskega razpada javnosti v množico, zatona kritične publicitete), ne pa nasprotno. »Javno mnenje« je postalo *predmet raziskovanja* s tem (potem), ko je postalo *predmet vladanja* (manipulacije). Kritika uporabe (zlorabe) znanstvenih spoznanj s področja empiričnega družboslovnega raziskovanja za »protidemokratske vindikacije merjenja in proizvajanja javnega mnenja« (Keane, 1984: 148) spregleduje, da tako raziskovanje samo povečuje zanesljivost in učinkovitost usklajevanja množične zavesti z dejansko odtujenimi družbenimi odnosi, nikakor pa ga ne omogoča oz. ni njegova (zgodovinska) predpostavka. Sploh ne gre za »tiho izenačevanje med univerzumom konsumpcije in politike« (Keane, 1984: 148), ampak za popolno eksplicitno uporabo enakih postopkov raziskovanja, ki dosega tudi enako (visoko) stopnjo vindikacije. Poudariti hočemo, da »protidemokratske« narave nimajo konkretne metode raziskovanja mnenj, ampak da je sam predmet raziskovanja rezultat nedemokratskega dejanskega družbenega razvoja, in da je prav takemu razvoju podrejen cilj raziskovanja. (V analogiji bi sicer lahko tudi trdili, da je atomska fizika krivec za atomsko bombo, pri čemer je v tem primeru znanost [fizika] dejansko proizvedla možnost zlorabe, medtem ko je bila v našem primeru znanost zlorabljena v zunaj nje proizvedenih nedemokratskih okoliščinah). Razvoj metode objektiviranega merjenja v obliki odgovorov na vprašanja v okviru socialne statistike 19. stoletja je nedvomno zadosten dokaz neveljavnosti izenačevanja empiričnega (mnenjskega) raziskovanja s podrejanjem institucijam oblasti *nasploh*, ne le v konkretnih zgodovinskih okoliščinah poznega kapitalizma.

Vsekakor je empirično raziskovanje mnenj, interesov in v njih skritih potreb in vrednot težavno početje, če ne gre za srečno zgodovinsko okoliščino, da najdemo v praksi jasno in polno izražene razredne, slojevskega ali skupinskega duha v najširšem pomenu, kot je temu dejal

Marx, ampak mu moramo pomagati na površje, v »javnost« z usmerjenim intervjujem. Kot so v življenju pomembne razlike med tistim, kar ljudje govorijo, in tistim, kar mislijo ali si samo umišljajo o sebi in drugih, tako in še bolj pomembno je treba v empiričnem raziskovanju razlikovati fraze in domišljanja posameznikov in skupin od njihovih dejanskih stališč, mnenj in interesov; njihove predstave od dejanskosti. To enako velja tako za javno objavljena, običajno vladajoča mnenja, npr. v množičnih občilih, kot za zasebno, anonimno izražena mnenja v raziskavah, ki so nujno sociološko-politične: politika jih lahko upošteva in se jim prilagaja, lahko z njimi manipulira in jih poskuša spreminjati. Politika mora, če hoče biti učinkovita, upoštevati stanje in razvoj (množične) zavesti in množičnih mnenj – pa naj bo politika avtoritarna ali emancipatorična sila. Empirično raziskovanje mnenj je zaradi zainteresiranosti politike vedno tudi politično delovanje, pa naj se hočejo raziskovalci »odnosa do oblasti« še tako osvoboditi.

Če iz kritik empiričnega raziskovanja »javnega mnenja« izločimo ideologizirane abstraktne ugovore (npr. da je »protidemokratsko«), ostanejo za racionalni diskurz naslednje teme (teze):

1. Mnenjske raziskave predpostavljajo, da vsak posameznik ima ali celo mora imeti mnenje o vsem (Keane, 1984:148; Bourdieu, 1979:124).

2. Empirično raziskovanje mnenj predpostavlja, da »je mogoče mnenja statistično vzorčiti, jih predstaviti v tabelah kot rezultate in matematično rekonstruirati« (Keane, *ibidem*).

3. Predpostavlja se, da imajo vsa mnenja enako vrednost oz. realno pomembnost (Bourdieu, *ibidem*).

4. Predpostavlja se, da v družbi obstaja konsenz o tem, katera vprašanja so pomembna in jih je (zato) treba postaviti respondentom (Bourdieu, *ibidem*).

Teza o implicitni predpostavki mnenjskih raziskav, da vsak posameznik mora imeti mnenje, je preprosto – zabloda. Utemeljena je namreč na dognanju, da so v *interpretacijah* izsledkov mnenjskih raziskav odgovori »ne vem«, »ne poznam«, »ne morem odgovoriti« ipd. pogosto *ignorirani*, namesto da bi bili *posebej analizirani*, ker niso rezultat naključij, ampak dejanskega položaja človeka v družbi (Bourdieu, 1979:125). Ne gre torej za načelno nemožnost, ampak za vprašanje, zakaj možnost analiziranja ne-odgovorov v raziskovalni praksi ni uveljavljena kot integralni del preskušanja veljavnosti (npr. Michelat, Simon, 1985). Kot kasneje ugotavlja Bourdieu (1985), je to predvsem vprašanje *avtonomije znanosti* v konkretni družbi. Empirično družboslovno raziskovanje prav zaradi finančne zahtevnosti relativno hitro podlega vplivom naročnikov oz. financerjev – ne le v izboru vprašanj, ampak tudi s pristajanjem na deskriptivno predstavitev izsledkov in izločanjem vprašanj in metod, ki bi omogočile pojasnjevanje teh izsledkov, ker to naročnika običajno ne zanima (Bourdieu, 1985: 134, 138).

Najočitnejši izraz zanimanja politike za mnenjske raziskave v meščan-

skih demokracijah je *zakonsko urejanje* mnenjskega raziskovanja, predvsem raziskovanja oz. napovedovanja volilnega vedenja (Lazareff, 1984). Večino zakonov prepoveduje objavlanje izsledkov mnenjskih raziskav o volilnem vedenju v celotnem predvolilnem obdobju (npr. Portugalska, Brazilija) ali v zadnjih nekaj dneh pred volitvami oz. med volitvami (npr. ZR Nemčija, Velika Britanija) ali pa za objavo zahteva dovoljenje upravnega organa (npr. Francija), pri čemer se omejitve ali prepovedi nanašajo na množične medije nasploh (v večini držav) ali samo na določene medije (npr. v Kanadi na elektronske medije). Zakonske omejitve volilnih raziskav, predvsem pa omejitve objavljanja izsledkov raziskovanja v množičnih občilih (ki se sicer vse bolj pogosto, zlasti v Franciji in ZDA, pojavljajo tudi kot financerji tovrstnega raziskovanja), ne zadevajo le vprašanja dejanske svobode tiska, ampak opozarjajo tudi na možnost, da bi prav mnenjsko raziskovanje poseglo v proces vladajoče industrijske (tj. državne in partijske) množične »produkcije mnenj« kot kritični impulz. Podrejanje empiričnega raziskovanja mnenj in javnega objavljanja v raziskavah razkritih mnenj vladajočemu pravnemu redu nedvomno dokazuje, da empirično raziskovanje samo po sebi nikakor nima inherentne administrativne narave, ampak mu je lahko celo sovražno, tako kot je bila socialna statistika 19. stoletja v veliki meri usmerjena proti (prvotnim) oblikam kapitalistične akumulacije.

Keanov očitek o statistični mistifikaciji mnenjskih raziskav je primer poenostavljenega (in zato napačnega) razumevanja pomena in možnosti statistične analize podatkov v obliki odgovorov na vprašanja, ki smo ga že obravnavali. A ponovimo:

Res je, da mnenjske raziskave pogosto (razloge npr. navaja Bourdieu) ostajajo le na ravni »sumiranja empirično obstoječih mnenj posameznikov«, vendar seštevalni deskriptivizem ni logični deficit metode raziskovanja, ampak posledica podreditve uporabljene metode naročnikov interesom (tj. ciljem raziskovanja). Keane utemeljeno dokazuje poglobljenje oz. komercializacijo oblikovanja mnenj, a ne razlikuje med dejanskim procesom razkroja javnosti ter pristajanjem na rezultat tega procesa, ki je impliciran v nekritičnem mnenjskem raziskovanju.

Od vseh argumentov o neveljavnosti empiričnega raziskovanja mnenj je videti najbolj tehtna Bourdieujeva ugotovitev, da tako raziskovanje predpostavlja enako vrednost oz. realno pomembnost vseh mnenj v družbi oz. v vzorcu respondentov. Če bi se ta predpostavka izkazala za dejansko, pa to vendarle ne bi bil dokaz »administrativne narave« mnenjskih raziskav, ampak le pomembne pomanjkljivosti in zato morda celo neveljavnosti mnenjskega raziskovanja. Bourdieu (1979: 126–127) opozarja na dve načeli »produkcije mnenj«, ki ju model empiričnega mnenjskega raziskovanja ne upošteva:

1. neenakomerno porazdelitev »politične kompetence«, ki temelji na (političnem) znanju in izobrazbi (zato že verjetnost, da posameznik sploh ima mnenje, ni konstantna), in

2. »razredni etos«, tj. sistem implicitnih vrednot, ki ga človek interiorizira od najbolj zgodnjega otroštva naprej in ki je temelj generiranja odgovorov na najbolj različna vprašanja.

Menim, da mnenjsko raziskovanje načelno ne omogoča objektiviranega merjenja »politične kompetence« respondentov kot podlage za pojasnjevanje porazdelitve mnenj (vključno z ne-odgovori) v družbi. Res pa je, da empirično mnenjsko raziskovanje (tudi) »politično kompetenco« lahko samo ugotavlja kot dejstvo, kot rezultat, ne more pa ničesar povedati o procesu njenega nastajanja. Za razkrivanje in pojasnjevanje odsotnosti/prisotnosti oz. različne stopnje politične kompetence posameznikov so potrebne posebne raziskave, katerih izsledke pa je mogoče smiselno uporabiti tudi pri pojasnjevanju izsledkov raziskovanja »javnega mnenja«, čeprav gotovo ne v vseh podrobnostih, zlasti ko gre za subjektivne razsežnosti politične socializacije. Ob tem pa moramo seveda ugotoviti, da procesi posameznikove politične socializacije, katerih rezultat je »politična (ne)kompetentnost«, ostajajo prikriti tudi v realnih procesih »boja mnenj«, da tudi tam niso predmet tematizacije. S tega stališča torej raziskovanje »javnega mnenja« ni nič bolj pomanjkljivo, kot je sam proces dejanskega oblikovanja mnenj ali kot je bilo oblikovanje javnega mnenja liberalne meščanske javnosti.

Gotovo drži, da raziskav »javnega mnenja« običajno ne zanima, rezultat česa so mnenja posameznikov. Taka redukcija zanemarja ključno vprašanje, *kdo oblikuje mnenje*, kdo pa ga le sprejema in ga izraža v zasebnem razgovoru z anketarjem. Mnenje je tako definirano s konsumpcijske strani (skladno s konceptom javnosti kot pasivne dostopnosti, kot »trga mnenj«), ne pa s produkcijske strani. Empirično raziskovanje »javnega mnenja« proučuje rezultat (mnenja) in se ne sprašuje, rezultat česa, kakšnih družbenih procesov je. Tako nezanimanje za vzroke (ali vsaj predpostavke) oblikovanja mnenj se izraža tudi v običajni odsotnosti vsakršne kritične refleksije o dominantni problematiki, ki je operacionalizirana z listo vprašanj v empirični raziskavi, v odsotnosti samospraševanja, *za koga* je z vprašanji operacionalizirana problematika *dejansko dominantna politična problematika* in *za koga* so »možni odgovori« v vprašalnikih dejanski odgovori, tj. dejansko možni načini premagovanja problemov v družbi. Kot utemeljeno ugotavlja Bourdieu, je dominantna problematika, kot se kaže v mnenjskih raziskavah, »problematika, ki bistveno zanima ljudi, ki imajo moč in ki se štejejo za dobro obveščene o sredstvih za organiziranje politične akcije«.

Vendar pa je mogoče kritiko, da mnenjsko raziskovanje ne upošteva različne veljavnosti mnenj (ki je seveda v tem, da imajo posamična mnenja glede na objektivne okoliščine različno verjetnost, da se bodo uveljavila kot skupinska ali celo »splošna«), nasloviti tudi na nasprotno stran. Ob odsotnosti dejanskega javnega mnenja se kot »javno«, »obče« ali celo »edino umno« mnenje legitimizira mnenje oblasti. Bourdieujeva kritika, da mnenjske raziskave »niso sposobne generirati nikakršne razumne

predikcije, kaj se bo zgodilo v krizni situaciji«, čeprav so sposobne dovolj natančno napovedati (ne)spreminjanje mnenj v stabilnih situacijah (1979: 128–129), je mogoče razumeti tudi kot prepričanje ali celo zahtevo, da imajo mnenjske raziskave za cilj opisovati in napovedovati *dejansko vladajoče mnenje*. Taka zahteva je seveda paradoksalna, saj je prav nasprotna kritiki mnenjskega raziskovanja, ki da je podrejeno intervencijam organov oblasti. Dejansko vladajoče mnenje ustvarjajo skupine (elite) *moči*, ki mu zagotavljajo tudi *publiciteto*; za ugotavljanje vladajočega mnenja torej niso potrebne mnenjske raziskave. Nasprotno pa raziskovanje mnenja množic *razkriva nasprotje* med vladajočim mnenjem in mnenji, ki »nimajo enake veljave« oziroma »realne pomembnosti«. Razkrivanje obstoja »latentnih« mnenj, ki niso politično kompetentna in zato tudi nimajo možnosti, da bi prevladala v dani družbi, pa je prav cilj vsakega (tudi empiričnega) *kritičnega raziskovanja*.

S tem pa smo se vrnili k že postavljenemu, bistvenemu vprašanju družbenih subjektov, ki naročajo mnenjske raziskave in uporabljajo njihove izsledke, ki določajo raziskovalne cilje in tudi tako imenovana dominantna vprašanja. Gre torej za vprašanje avtonomnosti družboslovne (empirične) znanosti in njene kritične samorefleksije, *za koga* so mnenjske (in vse druge) raziskave. Če so v določenem zgodovinskem obdobju in določeni družbi mnenjske raziskave predvsem za nosilce dominantnega mnenja, potem iz tega dejstva še ni mogoče izpeljati splošnega sklepa o administrativni naravi mnenjskega raziskovanja. Neveljavnost takega sklepanja lahko dokažemo že s funkcijo mnenjskih raziskav v pokapitalistični družbi.

»Javno mnenje« v socializmu kot empirična kritika ideologije

Znano je, da socialistične družbe, ki so nastajale v revolucijah 20. stoletja, niso (bile) naklonjene razvoju kritične družboslovne znanosti, še zlasti pa niso bile naklonjene empiričnemu raziskovanju. Dolgo časa je veljala sociologija v celoti za »buržoazno znanost«, kasneje je ta »razredna narava« veljala le še za empirično družboslovno raziskovanje. Niso dostopni viri, na temelju katerih bi bilo mogoče dovolj zanesljivo sklepati o razlogih in (čeprav ideoloških) argumentih, ki so posameznike in organe oblasti vodili do sklepov o škodljivosti empiričnega raziskovanja, še zlasti ne o tem, ali je poleg enostranske interpretacije pomena »buržoazne sociologije« k radikalnemu zavračanju s svojo kritiko razvoja družboslovja v poznem kapitalizmu prispevala tudi kritična teorija. »Znanstvena« utemeljitev zavračanja sociologije, kakršna se je začela razvijati v 19. stoletju, je v izenačevanju »revolucionarne« obče sociologije z »zgodovinskim materializmom« na eni strani ter v dognanju o načelu sovražnosti buržoazne sociologije do marksizma na drugi strani. Ta pozicija je dolgo časa prevladovala v vseh socialističnih državah in povsod si je empirično

družboslovje stežka utiralo pot k družbenemu priznanju; še najlaže na Poljskem zaradi bogate predvojne sociološke tradicije.

Tudi uvajanje samoupravljanja v Jugoslaviji kot negacije državnega socializma (1950) še ni odprlo poti razvoju družboslovja. Za prelomnico bi lahko šteli šele leto 1958, ko je bil v Programu Zveze komunistov Jugoslavije svobodni razvoj vsakega posameznika razglašen za pogoj svobodnega razvoja vseh. V tem obdobju so se pojavili prvi prevodi metodoloških besedil o mnenjskem raziskovanju (npr. Deming, Moreno, Moser), zasnove sociologije kot (predvsem teoretične) znanstvene discipline, ki si je utrla pot tudi na univerze, in prve obsežnejše tematizacije metodoloških problemov empiričnega družboslovnega raziskovanja, ki so – razumljivo – gradile predvsem na dognanjih empiričnega družboslovja v razvitih meščanskih družbah (Supek 1958, 1960, Milić, 1958, 1965, Djurić 1962, Popović 1962, Toš 1963, Županov 1963 itd.). Za dokončen prelom z ideologizirano kritiko empiričnega družboslovja bi lahko šteli posvetovanje o metodoloških problemih empiričnega raziskovanja v Jugoslaviji leta 1965, kjer so se raziskovalci že lahko učili na lastnih, ne samo na tujih napakah.

V sredini šestdesetih let so se namreč intenzivirale samoupravne reforme z vse večjim poudarkom na političnem, ne samo ekonomskem – kot dotlej – razvoju samoupravljanja. Zaostroval se je proces diferenciacije v partijskem in državnem vodstvu – med tistimi, ki so želeli ohraniti polarizacijo na privilegirano upravljalsko in deprivirano izvrševalno (produkcijsko) sfero, »trdo roko oblasti«, ter drugimi, ki so dejansko hoteli uveljaviti samoupravni socializem. Likvidiranje politične policije leta 1966 simbolično označuje konec obdobja, v katerem je bila policija (Uprava državne varnosti) kot organ socialistične države poklicana, da varuje in zagotavlja socialistični razvoj.

Empirično mnenjsko raziskovanje je doživelo v Jugoslaviji prve poskuse institucionalizacije na področju tržnega raziskovanja (v Zagrebu v petdesetih letih). Institucionalizacija samoupravljanja leta 1950 je pomenila tudi družbeno priznanje blagovne produkcije kot pogoja za preseganje državnega socializma in dejansko razvijanje socialističnih odnosov. Institucionalizacija samoupravljanja seveda sama po sebi ni mogla izsiliti politične decentralizacije, je pa odpirala možnosti večje avtonomnosti ne le ekonomskih, ampak tudi drugih subjektov. Vendar so v petdesetih letih le posamični poskusi empiričnega mnenjskega raziskovanja in neuspešni poskusi zasnove raziskav »javnega mnenja« (npr. iniciativa L. Vavpotiča z ljubljanske Pravne fakultete leta 1960). Leta 1962 je bila v Sloveniji izvedena prva mnenjska raziskava o »množičnih komunikacijskih sredstvih« na reprezentativnem vzorcu *12.000 respondentov*, kar je za današnje pojme naravnost fantastično število. Za prvo politično javnomnejsko raziskavo pa lahko štejemo raziskavo Javno mnenje o osnutku nove Ustave, ki jo je izvedel leta 1964 Institut za družbene vede v Beogradu.

Po obračunu s politično policijo je tedanji predsednik Izvršnega sveta

slovenske skupščine Janko Smole jeseni 1966 javno predlagal, da je treba začeti raziskovati mnenja občanov o političnih vprašanjih (Delo, 21. 10. 1966). Med ključnimi argumenti za pobudo za raziskovanje »javnega mnenja« v samoupravni družbi je – tedaj sicer gotovo neprevladujoče – prepričanje, da je empirično raziskovanje mnenj dokaz ali pa vsaj izraz demokracije družbe ter da prav empirično razkrivanje politično pomembnih mnenj delavcev in občanov lahko prepreči družbene situacije, v katerih mnenja tajno »raziskuje« (samo) policija. V tem letu je bil tudi v Sloveniji znova pripravljen načrt za raziskovanje javnega mnenja pri tedanji Visoki šoli za politične vede, in po raziskavi o stališčih občanov do arabsko-izraelske vojne leta 1967 na kvotnem vzorcu je leta 1968 začel kontinuirano teči program Slovensko javno mnenje.

Jugoslovanski primer razvoja družboslovnih znanosti in posebej empiričnega raziskovanja mnenj nedvomno falzificira tezo o imanentni konservativni, »administrativni« naravi empiričnega raziskovanja, saj se je – prav nasprotno – empirično raziskovanje dejansko pojavilo kot neposreden izraz demokratizacije družbe. Kasneje je večkrat prihajalo do napetosti in celo konfliktov med politiko in raziskovanjem, ker je politika kot posredni ali neposredni naročnik empiričnih mnenjskih raziskav omejevala raziskovalno avtonomijo, tako da so bile ponekod celo ukinjene raziskave »javnega mnenja«. Bili bi najbrž zelo daleč od resnice, če bi hoteli iskati razloge za take konflikte predvsem ali celo izključno v »buržoazni naravi« mnenjskih raziskav, čeprav vplivov pozitivizma ne gre izključevati.

Specifična družbena funkcija, ki jo ima empirično raziskovanje mnenj v pokapitalističnih družbah, seveda nič ne spremeni dejstva, da je raziskovanje »javnega mnenja« nadomestek mnenja javnosti, ki je zatrto z ekonomsko in/ali politično prisilo, in da je raziskovanje »javnega mnenja« v takih okoliščinah nujno tudi samo oblika zatiranja javnosti. Vendar pa, če upoštevamo obe razsežnosti, empiričnega raziskovanja mnenj ni mogoče preprosto in brez ostanka zvesti na »administrativno raziskovanje«, torej tako, ki je podrejeno podjetniškim in/ali oblastniškim interesom. Predmet raziskovanja »javnega mnenja« so še vedno mnenja, ki niso rezultat svobodne razprave, razmišljanja in ki niso javno izražena. V vsakem raziskovanju »javnega mnenja« je respondentu zagotovljeno, da bodo njegova mnenja ostala *anonimna*. Vendar pa taka zajamčena *anonimnost zasebnih mnenj* ni posledica pritiska »administrativnega raziskovanja«, ampak raziskovalna spodbuda za svobodno izražanje mnenja, čeprav le v dvogovoru z anketarjem. Kritična narava takega raziskovanja, ki ima sicer res vedno tudi manipulativno naravo, je odvisna od dejanskega zanimanja empirične družboslovne znanosti za razkrivanje emancipatoričnih potencialov množice. S pomembnima omejitvama – 1), da z mnenjskim raziskovanjem ne moremo objektivirano meriti strukturalnih relacijskih lastnosti kolektivitet, ampak le stanje individualne zavesti, ter 2), da z mnenjskim raziskovanjem ne moremo odpraviti informacijskega primanjkljaja, ki je posledica neuporabljanja, odsotnosti ali nedostopnosti

drugih virov znanstveno pomembnih informacij – ter z upoštevanjem realnih metodoloških dopustnosti interpretacije in predpostavk raziskovanja, lahko torej obravnavanje metode raziskav »javnega mnenja« z vidika sporov med kritično in administrativno paradigmo komunikologije sklenemo z dognanjem, da mnenjske raziskave ne morejo niti odrešiti izginevajoče javnosti niti je pokopati. To nikakor ne pomeni, da je mnenjsko raziskovanje nevtralen »merski instrument«; nasprotno! Ključno vprašanje je, *za koga* je raziskovanje ali/oziroma koliko in kako je problematika (predmet) mnenjskega raziskovanja omejena in prikrojena po meri posameznih interesov naročnika in tudi znanosti same.

Evropska nova desnica (2)

Izpričani antitotalitarizem

»V idejnem boju, katerega prizorišče je danes ves svet, se spopadata dve različni miselnosti in reprodukciji sveta: diferencialistični in univerzalistični način, protiegalitarni in egalitarni način, način ki stremi k organski družbi, zasnovani in vedno usmerjeni k razlikam, in drugi, ki stremi k družbi, v kateri bi vse bolj prevladovala homogenost« (IE 73). Da bi nova desnica omogočila kar najlažji kapilarni prodor njene ideologije v zavest ljudi, nenehno vpeljuje *semantične spremembe v ključnih teoretskih izrazih*; sedaj reinterpreterira tudi izraz »totalitarizem« v skladu s svojim temeljnim protiegalitarističnim stališčem. Pojem totalitarizem kot izključno deviacijo politične oblasti opušča in pod totalitarizmom zdaj razume precej širši učinek egalitarističnega duha; namreč, da z uniformiranjem in izenačevanjem različnih in neenakih delov neke strukturirane celote zvede posebno in organsko na univerzalno in mehanično enotnost. Totalitarizem je potemtakem vsaka vrsta *redukcionalizma*, vsako opuščanje specifičnosti posameznikov in skupin, vsako zvajanje ene stopnje resničnosti na drugo.³⁹ Na XIV. nacionalnem kolokviju GRECE leta 1980 je bilo govor o štirih glavnih zvrsteh totalitarizma, ki so enako nevarni tako evropskim kot tudi drugim narodom sveta: to so *religijski, politični, ekonomski in rasistični totalitarizmi* (E 33/1980). Pravi evropski mentaliteti, so trdili, je tuja kakršnakoli oblika totalitarizma ali egalitarnih ideologij. »Rojevanje totalitarizma na Zahodu se ujema z nastopom krščanstva«, kar je izraženo v besedah fanatičnega monoteizma: »Kdor ni z menoj, je proti meni« (Luka 11–23). Politično-vojaški totalitarizem je, na primer, lastnost *fašizma in nacizma*, toda nova desnica zavzema do te vrste totalitarizma samo stališče objektivnega distanciranja, ne pokaže pa tistega svojega prezira, s katerim obravnava druge zvrsti totalitarizma; to je povsem razumljivo od trenutka, ko začenja zagovarjati idejo prioritete Politike. Najsubtilnejši in danes najbolj nevaren je ekonomski totalitarizem, značilen za tisto, čemur danes pravimo »zahodna civilizacija«; to je v bistvu univerzalizacija sistema s prevlado »homo oeconomicusa« in ima skrajne domete v *ameriškem načinu življenja*, »proti kateremu se GRECE mobilizira z največjo vztrajnostjo in ostrostjo«. *Sovjetski sistem* je prav tako ekonomski totalitarizem, vendar je zaradi svoje neodpravljive neučinkovitosti in mednacionalne neenotnosti trenutno manj nevaren za svobode in identitete ljudstva kot pa njegov ameriški tekmeč. Ekonomski

³⁹ Zveza francoske nove desnice z Arthurjem Koestlerjem je, kot kaže, vzpostavljena prav zaradi angažiranja tega pisca proti redukcionalizmu, gl. VD 447 in d. in E 45/1983.

totalitarizem vsiljuje kot »temeljni cilj družbe uresničenje individualne sreče, privilegirano ali celo edino sredstvo za to pa je doseganje blaginje z ekonomskim obiljem. Ta postulat ontološke in antropološke narave pravzaprav ustreza materialistični transpoziciji krščanske dogme o individualnem odrešenju« (E 33/1980). In končno, tu je tudi rasistični totalitarizem.

Izpričani antirasizem

Kolikor bolj se nova desnica vključuje v širši javnosti dostopne idejne razprave, bolj je opazna njena skrb, da bi zavrnila obtožbe, ki jo prikazujejo kot rasizem dobro znane vrste. Te obtožbe so odmev na številna stališča nove desnice, v Franciji pa jih, kot kaže, najbolj podžiga trditev, da je *židovsko-krščanski monoteizem glavni izvor egalitarizma in prvi krivec za usihanje evropske kulture*. Zaradi tega in da bi vsaj delno pomirili močni židovski intelektualni lobby v Franciji,⁴⁰ poskušajo v zadnjem času to trditev dopolniti tako, da omenjeno krivdo valijo le na kristjane, ki da so »monoteizmu odvzeli njegove nacionalne židovske specifičnosti in mu vtisnili pečat univerzalnosti, narodom pa odvzemali pravico, da bi privzgajali lastne duhovne prvine, začevši pri samem židovskem ljudstvu, ki je bilo vedno najbolj neposredno izpostavljeno krščanskim preganjanjem«. Novodesničarji nadalje obtožujejo zgodnji *evropski kolonializem* in sedanjí ameriški (zahodni) kulturni, ekonomski in politični *neokolonializem*, prav tako pa tudi *sovjetski hegemonizem*, češ da so glavni povzročitelji ne le dekulturalizacije vseh narodov, marveč tudi modernih ksenofobij in rasizmov povsod po svetu. Nova desnica o sebi zatrjuje, da priznava obstoj ras kot »skupin, ki se razlikujejo po relativni frekvenci nekaterih dednih obeležij«,⁴¹ da pa sama ni rasistična, ker ne zavrača in ne podcenjuje drugih zaradi njihove pripadnosti različnim rasam, niti jih ne rangira na višje in nižje. »Nikakršne skupne reference ni, ki bi dovoljevala oceno ali hierarhizacijo zgodovinsko-kulturnih stvaritev različnih narodov. Vsi rasizmi so torej – zavestno ali nezavestno – nevarne enostranskosti« (E 33/1980). Ko nova desnica sprejema Jensenove sklepe in zaključke drugih strokovnjakov o razlikah IQ (inteligentnega kvocienta) med belci in črnici in drugimi rasami, prikaže to kot preprosto ugotavljanje do neke mere različnih lastnosti mentalnih struktur – za evropsko mentaliteto npr. specifične »prometejske« ali »faustovske« lastnosti, za črnsko pa specifičnost emotivno-izraznega značaja – nikakor pa ne ugotavljanje razmerja superiornosti/inferiornosti teh mentalitet. Novodesničarji prehajajo v protinapad: trdijo, da so mnogi tako imenovani protirasisti pravzaprav pravi rasisti, saj želijo izenačiti etnične skupine, ki so različne in na ta način

⁴⁰ Med najbolj zagretimi kritiki je H. B. Lévy, gl. njegovo *L'ideologie française*, Paris, 1981 in Y. Brunn, cit. p. 311 in d. razpravo na okrogli mizi »France soira«, kjer se Lévy ni hotel rokovati z de Benoistom; gl. tudi S. Trigano: *Za Žida gre*, »Le Monde«, 1. 9. 1979; v E 41/82 zanimiva polemika z delom L. Poliakova: *La causalité diabolique*, Paris, 1981, o protižidovskih programih.

⁴¹ Citat iz *Le racisme devant la science*, Unesco, Paris, 1960.

ogrožajo identiteto narodov in njihovo eksistenco. Takšna ni le praksa sleherne kolonialne politike, temveč tudi katoliških misionarjev, kadar uničujejo ustanove domorodcev, ali pa praksa sodobnih buržujev, ki privabljajo v Evropo milijone tujih delavcev, jih sprva obravnavajo kot sužnje; nato pa predlagajo, naj se integrirajo v evropske družbe. To početje danes preti z dekuluralizacijo tako priseljencev kot Evropejcev. V prid temu navajajo Raymonda Ruyera: »Če po pravici obsojamo etnocid primitivcev, ki so ga zagrešili Evropejci, tudi Evropejcem ne moremo prepovedovati, da ohranjajo svoje etnije«, se pravi, da se uprejo asimilacijskemu pritisku drugih kultur, pa ne le »barvnopolnih ras«, marveč danes predvsem ekonomistično-totalitarne ameriške civilizacije. Kajti za to, »da bi lahko IBM, Coca Cola in NBC Network uniformizirale tipe in navade ter prodajale svoje proizvode po vsem svetu, ne zadošča le pozahodnjačnje bivših kolonialnih narodov: treba je preobraziti tudi Evropo (ki je možno žarišče geokulturnega odpora) v heterogeno, večrasno družbo po univerzalnem modelu ‚north american society‘« (E 48–49/1984). Ob tem pogosto poudarjajo, da je ameriški neokolonializem izrinil iz Tretjega sveta stari evropski kolonializem, kar izraža tudi odtенок političnokulturne nostalgije po »slavnih dnevih« (spominjamo se takih reminiscenc in obujanja skomin v Nemčiji glede kolonialnih sil med dvema vojnama in demagoških izrazov solidarnosti do »zaslužjenih ljudstev«); v bistvu je sporočilo naslednje: ne mešajmo ras in narodov, naj se velesile umaknejo iz Tretjega sveta, naj se vsakdo razvija na svojem, da ne bi vzajemno kvarili svojih kultur! Potem, ko je svojo pozicijo predstavila kot radikalno protirasistično oziroma protitotalitaristično v etničnih razmerjih, se zdi novi desnici povsem normalno, da se v »Nouvelle Ecole« in »Element« poteguje za rehabilitacijo rasistov A. de Gobineau (E 45/1983), G. V. de Lapougea (NE 38/1982) in L. Woltmanna (NE 38/1982),⁴² da s simpatijami predstavlja programe *evgenike* (NE 14/1971), da slavi vrline indo-evropskih narodov, da ima aktivno podružnico v Južni Afriki in tako naprej. Kako potem oporekati, da v vsej tej argumentaciji o rasističnem totalitarizmu, ob vsem, kar je v njej racionalnega – ko je govor o zaščiti kultur zatiranih in manjšinjskih skupin – vendarle ne gre za *ločevanje narodov in za poglobljanje razlike med njimi*, nato pa, čeprav tega ni mogoče jemati kot nujnost, tudi za sprejemanje takšnih ali drugačnih *odnosov dominacije*. Etologija namreč poudarja, da so sovražniki različni; poglobljati razlike pomeni poglobljati tudi temelje agresije in dominacije. Ob tem je odveč govoriti o tem, kako bi se s takšnim ločevanjem povečale razlike med narodi v obvladovanju tehnologije, kar pomeni tudi razlike v družbeni moči. In: ali ne pride na dan neka globoko pristranska ideologija, v tem primeru z jasnimi razrednimi obeležji, če se na podoben in že dolgo znan način enostavno ignorira resničnost z argumentacijo: »Protirasistični zakonodaji bi bilo v prid, če bi se razširila tudi na ostale oblike

⁴² Gl. v E 42/1982 informativni članek »Nova desnica odgovorna svojim difamatorjem«, kjer je med drugim zanikano, da je bil H. F. K. Gunther »nacistični rasolog«.

odklanjanja Drugega. Lahko bi na primer sankcionirala tudi doktrine, ki odklanjajo Drugega v imenu ‚razreda‘. Podžiganje razrednega sovraštva nima nič manj pogubnih posledic kot spodbujanje rasnega sovraštva.« (IE 157).

Indoevropska kultura in protikršćanstvo

Medtem ko so bile stare, tradicionalne in fašisitčne desnice pomembno zaznamovane z nacionalizmom, nova desnica v glavnem ocenjuje (z nekaterimi oscilacijami med državami in osebami), da so ožji nacionalizmi v Evropi presežena ideologija in z velikim žarom izpoveduje (sklicajoč se na zgodovinske in aktualne razloge) ideologijo enotne evropske kulture in njenega poslanstva v svetu. Tudi ta ideologija »naciona- lizma« *evropskega nacionalizma* se sklicuje na znanost, pa tudi na mitsko zavest. Vse publikacije GRECE so polne zgodovinskih, etnografskih, lingvističnih in drugih prispevkov o indoevropskem poreklu sedanjih evropskih, posebej severnjaških narodov – pri čemer se, če je le mogoče, izogibajo izrazov »rasa« in »arijci«. V pogledu podmene oz. teorije o indoevropskem pranarodu pritegujejo pozornost novodesničarjev odkritja o njegovem jeziku, o selitvah, o središčih razvoja na evropskih tleh, o njegovi rodovno-plemenski in aristokratski ureditvi, o kulturah starih Grkov, Rimljanov, Keltov in Germanov, o strukturi evropske mitologije in ljudske kulture;⁴³ nadalje tudi teza D. Warda, da je za Indoevropejce tipična »kultura sramu« (in časti) – v nasprotju s »kulturo krivde« (in greha), »ki je značilna za velike univerzalistične metafizične sisteme.«⁴⁴ Vendar pa največji teoretski pomen pripisujejo delom Georgesu Dumezila, člana Francoske akademije. Ta učenjak namreč že vrsto let dokazuje, kot nam to pojasnjuje de Benoist, »da je obstajala že pred prvimi disperzijami Indoevropejcev neka *skupna indoevropska ideologija* z enotnim pogledom na svet; kaže se zlasti v posebnem pojmovanju religijskih dejstev, družbe, suverenosti, odnosa med ljudmi in bogovi, v skupni teologiji, liturgiji, poeziji in epski književnosti« (VD 35). Jedro te izvirne in samo za indoevropska ljudstva značilne »ideologije« se kaže po Dumezilu v trojni funkcionalni razdelitvi družbe na *vladarje-suverene, vojake in proizvajalce* – torej v koncepciji organizacije družbe, ki je razvidna v indijskem kastnem sistemu, v iranskih in keltskih tekstih oziroma mitih; razvidna je tudi pri Platonu, pri teoretikih monarhije iz X. stoletja v obliki stanov oratores, bellatores in laboratores; tudi zgodovinar G. DUBY se nanjo sklicuje v delu »*Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*« itd. V nasprotju s stališčem samega Dumezila, da mu »ostaja vsakršna aktulizacija Indoevropejcev povsem tuja«, pa novodesničarji menijo, da teorija

⁴³ Gl. na primer dela novodesničarjev Y. Brekiliena: *La mythologie celtique*; J. Mabire in P. Vial: *Les solstices. Histoire et actualité*, Paris 1974; zbornik *Les traditions d'Europe*; A. de Benoista: *Fêter Noël*, Paris 1982.

⁴⁴ Gl. VD 36; to razlikovanje uvaja Margaret Mead.

o treh funkcijah lahko pomaga razumeti sodobno evropsko situacijo, na primer, pojasniti zvrsti družbenih sistemov z vidika premoči posamezne od teh treh funkcij v njih – kot je to npr. *optimalni sistem s primatom Politike (suverena) v organski družbi, ali degradirani sistemi s primatom vojske ali ekonomske funkcije*.⁴⁵ Zaradi nazora, da je za evropsko kulturo značilno to, da je ekonomija determinirana s politiko in kulturo, novodesničarji v dobršni meri zapostavljajo v strukturi družbe ekonomski dejavnik in vse družbene pojave neposredno ali posredno pojasnjujejo z gledišča duhovnih, predvsem političnih in kulturnih procesov.⁴⁶ Po drugi strani nova desnica zaneseno poudarja, da je indoevropski duh dosledno protiegalitaren in pluralističen, kar v verskem pogledu pomeni, da je *pòliteističen in toleranten*. »Politeizem je odraz različnosti ljudi, kot je monoteizem odraz regresivne težnje k enotnemu« (VD 350). Zaradi tega menijo, da je bilo »vključevanje krščanstva v evropski mentalni sistem najbolj porazen zgodovinski dogodek«, saj se je *židovsko-krščanska revolucija začela z razgradnjo evropske organske družbe, njenih avtonomij, vrednot in hierarhij*, s tem pa je orala ledino vsem kasnejšim totalitarizmom, vse do marksizma in socializma; zato je A. de Benoist pojav krščanstva v Rimu poimenoval »boljševizacijo antike«.⁴⁷ Potem Benoist dokazuje – v eruditskem literarnem kontekstu, ki doseže svoj vrh z Nietzschejem in Heideggerjem – kako aktualna je danes potreba po poganstvu v politiki, kulturi in zadovoljevanju človekovega stremljenja k sakralnemu, kajti poganstvo je najpopolnejša izkušnja sakralnega v »kontinuiteti med človekom in bitjem, ki je sveto«.⁴⁸ »Sodobni svet je policentričen, polisemičen, multiformen. To je svet preporoda kolektivnih identitet in potrjevanja pluralizma« (IE 189). Louis Rougier razvija te misli v več knjigah, ki jih je objavila GRECE, vključno z komentiranim prevodom Celsusovih »*Resničnih besed*«⁴⁹ proti kristjanom.

Evropa kot tretja pot

Protiamerikanizem in protikomunizem za novo desnico nista samo začasni ali taktično-pragmatski politični stališči: sta aktualizacija njihovega temeljnega teoretsko-mitskega koncepta o Indoevropejcih in o Evropi. V tem smislu je treba razumeti stališča, da je »temeljno dejstvo

⁴⁵ Gl. J. -C. Rivière v E 32/1979, in A. de Benoist v E 38/1981.

⁴⁶ »Slehera obnova evropske civilizacije, pa najsi gre za tisto iz XI. stoletja, iz renesanse, iz prve industrijske dobe, je bila vedno zasnovana na ekonomskih strukturah, čeprav te, v nasprotju z marksističnimi koncepcijami, niso bile zgodovinski izvori inovacij. Tako je tudi danes. Ekonomijo in tehniko, ki ju implicira evropska civilizacija, je treba priznati za plemenita instrumenta in za sredstva, podrejeni političnim in kulturnim vizijam«, G. Faye: *Contre l'économisme*, Paris, 1983, p. 65.

⁴⁷ V potrditev tega so navedeni številni filozofski in zgodovinski teksti, med drugim tisti o »največji koristi politeizma« iz Nietzschejeve »*Vesele znanosti*« in »*Antikrista*«: »Krščanstvo nam je odvzelo plodove antične civilizacije . . .«; to se posebej potrjuje v biblijskih in drugih tekstih netolerantnega židovskega boga, »boga arabskih puščav, osamljenega in ljubosumnega, ekskluzivnega in okrutnega«, pozneje pa tudi v fanatizmu krščanstva, ki ni le na grmadah sežigalo heretike in ženske, ampak je na antropološkem področju zničilo bistvene moči evropskega duha.

⁴⁸ A. de Benoist: *La religion de l'Europe*, E 36/1980 in *Comment peut-on être païen?*, Paris 1981.

današnjega sveta *planetarna supremacija* dveh velesil in da »med Ameriko vulgarnosti, egalitarizma in merkantilnega duha in Rusijo gulagov in zatiranja . . . stoji *okupirana Evropa* (IE 226 in d. in E 41/1982). V primerjavi s komunistično hegemonijo niso nič manj nevarne Združene države Amerike, ta družba privlačnega materialnega bogastva, univerzalističnega duha, brez kulturnih vrednot višjega reda, prepotentno prepričana, da je obvezen vzor vsemu svetu. Zato Evropejci danes ne smejo nasesti manihejski teoriji o nujnosti izbora med »svobodnim svetom« in »komunistično tiranijo«; kajti za Evropejce, piše de Benoist, »ni večjega zla, kot je mnenje, da je ena okupacija bolj zaželena kot druga . . . Med Moskvo, ki zatira telo, in Washingtonom, ki si prilašča duše, čakam, da se bo Evropa vrnila sama k sebi« (IE 266). Vprašanje odnosa Evrope do teh dveh totalitarnih materialističnih velesil je torej vprašanje možnosti prepoda in neodvisnosti Evrope. Tako imenovana »atlantska Evropa« ne uresničuje te možnosti; je le polovica evropskega prostora in v njej še ni niti evropske zavesti niti evropske volje, je le še ena od ameriških stvaritev. »V središču razdeljene Evrope je narod: Nemčija; v središču tega naroda je mesto: Berlin; v središču tega mesta je zid: sramota. Prihodnost naše kulture leži pod tem zidom« (IE 270). Nemčija je namreč slika Evrope v malem.⁴⁹ Zatorej je neposredno pomembno odvreči manihezem in nasprotovati razdeljenosti Evrope. »Potrditi nujnost *tretje poti*,⁵⁰ tretje sile . . . Evrope Odpora, kakor bi rekel de Gaulle,⁵¹ odpora proti kolaboracionistom na obeh frontah.« Do trenutka konstituiranja Evrope v njenem resničnem prostoru, od Atlantika od Urala, pa je treba ponovno »odkriti kulturne vrednote, ki jih vsi evropski narodi – in samo oni – nosijo kot svojo dediščino«; treba je vzpostaviti zavest o tem, da »Evropa stoji in mora stati, politično, geografsko, geopolitično in ideološko, med tema dvema sistemoma, in nad njima. Evropa je, potencialno vzeto, nekakšna vrsta Cesarstva Sredine. Sredine odločitev in sredine ravnotežja . . . Dežela prave mere. Dežela odločujočih sintez.« To pa pomeni, da je usoda njenih narodov v svetovnih političnih odnosih, da potrdijo svoje mesto v hierarhiji vrednot. Niti najmanj benigno niti pluralistično tvegano ne zveni sklep, da ostaja Evropa matica Vzhoda in Zahoda. Ostaja izvor ustvarjalnih sposobnosti, bloka pa, ki sta v njej rojena in od nje odtrgana, sta samo nosilca uresničenja. Evropa ostaja kultura, medtem ko imata

⁴⁹ O tem gl. tudi A. Mohler: *L'identité allemande et la troisième voie*, v *La troisième voie*, Paris 1984; simpatije do pacifistično-nevtralističnega gibanja v Nemčiji so odvisne od njegove »vse večje nacionalne obarvanosti« (E 41/1982).

⁵⁰ To je morda najboljša priložnost, da pokažemo, da so hoteli na XVII. nacionalnem kolokviju GRECE pojmu »tretja pot« pripisati precej širši filozofski pomen v pogledu odstopanja od dualizmov (inspiriral jih je aristotelovski princip izključitve tretjega), ki prevladujejo v tradicionalni družbeni misli in ki že »vnaprej jemljejo pogum vsaki sintezi« ter »radikalno izključujejo Drugo«. Iz dualizma logično izhaja tudi egalitarizem v vseh svojih razvojnih oblikah. Za primere »tretje poti« imajo novodesničarji »zavračanje lažnih alternativ« med *materializmom in metafiziko, konservacijo in revolucijo, liberalizmom in socializmom, individualizmom in kolektivizmom, razizmom in asimilacijo, monoteizmom in ateizmom* itd., gl. *La troisième voie*, nav. d. Anne Jobert razvija isto misel, kar se tiče znanosti: niti scientizem niti nihilizem, temveč »znanost kot kultura«, ki bo ob razumu vključevala tudi moč, naključje in mit, g. A. Jobert: *Le retour d'Hermès, de la science au sacré*, Paris 1984.

⁵¹ O de Gaulleu gl. E 43/1982.

bloka samo civilizaciji. Evropa pozna smisel zgodovinskega dejanja, bloka pa vesta le za njegov vzrok in posledice. Smisel se namreč nujno nanaša na prvo dejanje duše naroda, ki ga Mircea Eliade imenuje ustanovitveni mit. Namen, koristnost, odnos – to je dodano kasneje« (IE 273–4). Za potrditev teh misli navajajo Nietzscheja, Heideggerja, R. Abellia.⁵² Pri tem tudi poudarjajo, da je Evropa »kot tretja pot povsem naravno solidarna s Tretjim svetom, ali točneje, z vsemi tistimi državami, ki zavračajo politiko blokov in uvrščanje pod eno ali drugo velesilo. Vsaka neuvrščena država je naravni zaveznik Evropejcev«.⁵³ V aktih zadnjega, XVIII. nacionalnega kolokvija GRECE (1984), imenovanega »Konec nekega sveta«,⁵⁴ se omenjena stališča še bolj zaostrujejo v smeri katastrofične napovedi »zadnjih metastaz Zahoda«, tj. smrtne agonije tako ameriškega kot sovjetskega sistema, ki sta kolonizirala svet; to pa pomeni tudi propad vseh idejnih temeljev egalitarizma: prepričanja o naravni enakosti ljudi, o vsemogočnosti razuma, o neomejenem zgodovinskem napredku. Zahod je neozdravljiv. Ne moreta mu pomagati niti moda neoliberalizma niti tehnokratska vera v kompjuterje in v »konec ideologije« – vera, ki je v bistvu tehnicistična ideologija o navidezni nevtralnosti in goli instrumentalnosti tehnike.⁵⁵ A. de Benoist opozarja na Heideggerjevo označitev tehnike kot uresničenja »pozabe bitja«. Tehnika, ki se ji predaja Zahod, »ni nevtralna, ampak je nevtralizator smisla. Obzorje tehnokozmosa je brez-smisel. Tehnicistična ideologija je torej prva ideologija, ki ne proizvaja smisla, ampak brez-smisel.« Človek pa ni nujno podrejen tej ideologiji; lahko dojame pozitivno obliko modernosti in določi tehniki drugačne naloge, ji vtisne smisel in ponovno postane »posrednik med simboličnim in realnim, akter lastne zgodovine«.⁵⁶ En ciklus se zaključuje, drugi se začne. Zahod je padec, »zapisan zakonu entropije, smrti zaradi homogenizacije«, prihaja v svojo »zadnjo fazo statistične eksplozije in smrti vrednot«. Zahod je neozdravljiv, Evropa pa je bolnik, ki lahko še ozdravi, ugotavlja G. Faye v »Koncu nekega sveta.«⁵⁷

V knjigah *Orientacije za odločilna leta. Glavni sovražnik* (Benoist) in *Sistem za ubijanje naroda* (Faye) sta liberalizem in potrošniška družba določno označena kot »glavni sovražnik« konservativne revolucije; hkrati pa Benoist v »Elements« 12/1982, v članku »L'autre visage du socialisme«, z veliko spoštovanja ocenjuje teorijo »nacionalnega socializma« avtorjev Henrija de Mana, Wernerja Sombarta, Edmonda Laskina, Ferdinanda Lassalla in drugih.

⁵² O Raymond Abellio gl. E 35/1980.

⁵³ A. de Benoist: *La troisième voie*, nav. d. p. 56.

⁵⁴ *La fin d'un monde*, Paris, 1985.

⁵⁵ G. Faye v *Le Système à tuer les peuples*, Paris, 1981, pokaže, da kompjuterska tehnika danes postuja sredstvo absolutnega ekonomskega totalitarizma.

⁵⁶ *La fin d'un monde*, cit. p. 63.

⁵⁷ *La fin d'un monde*, cit. p. 72; gl. tudi G. Faye: *L'Occident comme déclin*, Paris, 1984.

Kakšna bi morala biti ekonomija prihodnje združene Evrope? Glede na to, da zanemarjajo skoraj vsa vprašanja politične ekonomije, posebej tista o produkcijskih sredstvih in produkcijskih ter razrednih odnosih, ljudje iz GRECE ocenjujejo, da je za vse sodobne družbe, kapitalistične in socialistične, bistveno to, da v njih prevladuje *ekonomistični ali »merkantilni« duh* – kar pomeni, da v njih buržujski ekonomski determinizem in računarstvo vladata nad vsemi drugimi družbenimi funkcijami, vključno s politično. Posledica tega je odmiranje specifičnosti narodnih kultur, nastopa »psihološka domestikacija« naroda (K. Lorenz), prihaja do kolektivnih moralnih kriz in dolgoročnih demografskih motenj (R. Ruyer) itd.⁵⁸ V odgovor liberalističnemu individualizmu in socialističnemu kolektivismu predlaga nova desnica tudi na področju gospodarstva svojo »tretjo pot« – tako imenovano »organsko ekonomijo«.⁵⁹ Gre za ekonomski koncept, ki nima, kot poudarjajo, ničesar proti pragmatiki uporabi tržnih, planskih, zasebnih, javnih in samoupravnih gospodarskih mehanizmov; njeno temeljno načelo pa je, da *mora biti politično-suverena funkcija nadrejena ekonomiji* in da mora trajno uravnavati (torej ne le z začasnimi intervencionističnimi ukrepi, kot to počne Država blaginje) globalne ekonomske tokove za uresničevanje temeljnih nacionalnih interesov. Ob uvajanju biologistične obče teorije sistema L. von Bertalanffyja in »Ekonomske strategije« E. Wagemanna novodesničarji trdijo, da mora *profit* ostati nezamenljiv motiv (kapitalističnega) poslovanja, vendar samo na relativno avtonomni ravni »intra-ekonomskega obnašanja« – medtem ko mora biti omejen s t. i. *načelom globalnega presežka* (surplus global) ali dolgoročnih »socialnih izdatkov« na ravni »supra-ekonomskega obnašanja«; za to skrbi državna oblast in ob tem upošteva kolektivne, politične, ekološke, kulturne in druge družbene potrebe.⁶⁰ Seveda pa se to trajno in strateško usmerjanje ekonomije ne kaže le v določanju gospodarskih ciljev, marveč »pomeni predvsem preobrazbo ideologije Države« v tem smislu, da dobijo primat določene temeljne politične in kulturne vrednote, ki »ustrezajo obćim nalogam naroda«.⁶¹ Ob tem, pravijo novodesničarji, da omogoča logiko zasebnega profita, omejenega z odločitvami suverena,

⁵⁸ V svoji kritiki »novih ekonomistov« ali francoskih neoliberalov (IE 204 in d.) navaja A. de Benoist iz dela H. Lepage: *Autogestion et capitalisme*, Paris, 1978 ugotovitev, da je za čikaško šolo značilno to, da je »razširila področje ekonomske analize na številna druga področja in probleme, ki so a priori neekonomski: ekonomska analiza zločina, ekonomska analiza političnega procesa (teorije birokracije, volilnih sistemov, institucionalne inovacije), ekonomska analiza prava, teorija družine, teorija zakonske zveze, teorija usmiljenja in altruizma, teorija rasne diskriminacije, teorija seksualnosti.«

⁵⁹ *GL nepodpisani manifest Economie organique et société marchande*, E 29/1979, in G. Faye: *Contre l'économisme*, Paris, 1983 in *La nouvelle société de consommation*, Paris, 1984, v E 44/1983 najdemo dva udarna zapisa: Proti državi blaginje in Liberalizem, to ne gre.

⁶⁰ To politično upravljanje z »globalnim presežkom« na ravni »supra-ekonomskega obnašanja« obsega razen klasičnega državno-pravnega nadzora, monetarno-finančne pristojnosti itd. tudi ukrepe za popraviljanja tistih napak v alokaciji sredstev, ki jih nujno povzroča profitna logika rentabilnosti, npr. dezinvestiranje v infrastrukturi, transportu, energiji, raziskovanjih, zdravstvu, visoki tehnologiji, informatiki, itd.

⁶¹ G. Faye: *Contre l'économisme*, nav. d. str. 56., 52.

pa se organska ekonomija izogiba tistemu birokratskemu administriranju z gospodarstvom, ki je v sodobnem svetu ali posledica ad hoc intervencionističnega ali povsem planskega ekonomskega sistema. Pri vsem tem naj bi imela organska ekonomija še dva temeljna civilizacijskega učinka: *spodkopala naj bi množično potrošniško družbo*, ki jo je ustvaril homo oeconomicus, hkrati pa bi porajala umno »ekonomsko aristokracijo« – kot nasprotje današnje vladajoče instrumentalno-razumske tehnokracije.⁶² »Organska ekonomija je dolgoročno dvakrat revolucionarna: prvič zato, ker se usmerja k postopnemu odpravljanju množične proizvodnje individualnih dobrin (kar seveda ne bi smelo povzročiti pomanjkanja), da bi s tem ukinila udomačevanje človeka po poti blaginje; in drugič, ker išče in predpostavlja nastajanja ne le ‚novih mehanizmov‘, pač pa tudi novih ekonomskih elit. Kroženje elit se v merkantilni ekonomiji slabo uresničuje: ustanovitelji podjetij, zadolženi za obnovo industrijskega tkiva, so po svojem kadrovskem ‚profilu‘ previdni karieristi, poslovni ljudje in tehnokrati, ki so sistemu po volji« (E 28–29). »Ker skrbijo bolj za ‚posle‘ kot za nacionalno ekonomijo, se te ekonomske ‚elite‘ ne soočajo z najbolj elementarnimi izzivi« . . . Koga pa skrbi »vrnitev težkih časov«? (J. Fournastie). Kdo predlaga novo industrijsko strategijo Evrope? Kdo skrbi za mesto Evrope v novem tehničnem okolju?⁶³ Prav glede na potrebe Evrope kot specifične kulturne identitete in kot posebnega »ekonomskega prostora« nova desnica danes predlaga, naj se evropska nova ekonomija organizira »okrog štirih temeljnih strukturalnih nalog«:⁶⁴ 1) vzpostavi naj *pol-avtarkičen ekonomski prostor s selektivnim pretekcionizmom* zaradi razvijanja visoke tehnologije v ostrih pogojih konkurence na lastnem velikem tržišču in izvoznega prodora v svet; 2) izvede naj načrt *energetske substitucije in neodvisnosti*; 3) *umakne naj se iz mednarodnega monetarnega sistema*, kjer vlada dolar, ki je le sredstvo ameriškega imperializma;⁶⁵ 4) spremeni naj odnose med državo in podjetji v smislu *organske ekonomije*, ki bi peljala v nepotrošniško prosperiteto, podrejeno višjim kulturnim vrednotam – to pa so seveda vrednote, ki jih propagira nova desnica.⁶⁶ Sestavni del programa evropskega »ekonomskega nacionalizma« in

⁶² Na tem področju kritike množične družbe in tehnokratizma najde nova desnica nekatere sorodnosti in možnosti dialoga z delom nove levice (=vsaj na ravni analize«, IE 20); gl. NE 41/84 in NE 39/82, ki vključuje tudi prevod Habermasa, ter VD 461 in d. Vendarle novi desničarji oporekajo novi levi (in ekologistom) zaradi skrajnosti rousseaujevskega »sovraštva proti ekonomiji«, »nekega povsem religijskega sovraštva proti moči sami in proti ‚bogokletni‘ transformaciji narave«. G. Faye: Contre l'économisme, *nav. d. str. 61*.

⁶³ G. Faye: Contre l'économisme, *nav. d. Obstaja svojevrstna fascinacija novodesničarjev v razmerju do tehnike, ki da je pomembna določnica evropskega duha – fascinacija, ki ima dolgo zgodovino v »kulturi desnice« XX. stoletja – začnja pa pri E. Jungerju in van den Brucku, M. Heideggerju in gibanju italijanskih futuristov. Ta pasus je videti prav kot delo futuristov iz dvajsetih let: »Leteti, komunicirati na velike razdalje, potapljati se v oceane, obiskovati zvezde, podaljševati življenje, povečati zmogljivost možganov, ustvariti nove vrste, pomnožiti energijo . . . vse to je zdaj mogoče zahvaljujoč tehniki . . . To je nova filozofija faustovskega življenja, ki bi ga nove umetnosti našega časa, če jih ne bi ovirale merkantilne ideologije, končno lahko uresničile« (G. Faye, *id.*, 60).*

⁶⁴ G. Faye: Contre l'économisme, *nav. d.*

⁶⁵ Opozarjamo na predlog A. Grjebine: La nouvelle économie interantionale, Paris 1981, o svetovnih monetarnih razmerjih moči, gl. E 50/1984.

⁶⁶ Ob tem še dodajajo, da morajo biti v primerjavi s »socialno pravičnostjo« socialistov »glede potreb in dela«, ki destimulira najbolj sposobne, ter v primerjavi z neobčutiljivostjo liberalcev za socialno šibke, v pravičnost vključene tudi

ekonomije, podrejene politiki, je tudi *solidarnost z državami Tretjega sveta*; te naj bi med drugim spodbujali k razvijanju avtohtonih potreb in gospodarskih sistemov v ustreznih polavtarkičnih »ekonomskih prostorih«; to pa pomeni, da se ne bi zgledovali po zanje neprimernem modelu industrializma in množične porabe ter da bi z odmikanjem od takega modela zavarovali svojo politično in kulturno neodvisnost pred totalitarizmom Zahoda in Vzhoda. Ko si naravnost zaželi »destabilizacijsko svetovno ekonomsko krizo«, ki naj bi porušila sedanjo svetovno ekonomsko ureditev, se teoretik GRECE G. Faye sklicuje na delo F. Perrouxa: »*Pour une économie du nouveau développement*« (Paris, 1981) in vsem narodom, »ki jih ogroža dominacija velikih sil in mednacionalnih družb . . . predlaga, naj se po sorodnosti združijo v bloke, ki bi bili široko strukturirane celote, trgovinsko in industrijsko avtocentrirane, kulturno homogene in zavarovane pred zahodnim načinom življenja«. ⁶⁷ Ne glede na izrazito utopičnost in sumljivo vrednost te zamisli o zapiranju in avtarkiji, o homogenosti in blokovskem združevanju držav Tretjega sveta, nam novodesničarji ne dajejo dovolj prepričljivih dokazov, zakaj naj bi bil »ekonomski nacionalizem« sprejete združene Evrope manj naravnan k hegemoniji in izkoriščanju ljudstev in Tretjega sveta, kot sta danes, kot pravijo novodesničarji, ZDA in ZSSR (pa ne le ti, temveč tudi druge evropske države).

V tem prispevku ne bomo razpravljali še o nekaterih drugih temah in stališčih, ki so značilni za ideologijo evropske nove desnice: *Mit kot temelj kulture*, ⁶⁸ *poveljevanje vojaških vrlin*, ⁶⁹ *seksualno svobodnjaštvo in vprašanje žensk*, ⁷⁰ *odnos do smrti* ⁷¹ in *estetski ideali*. ⁷²

Na koncu tega prispevka, katerega glavni namen je predstaviti, pojmovno in bibliografsko, pri nas manj poznan politični pojav, je treba vendarle izreči nekaj sklepnih ocen o evropski novi desnici.

Prvič, nedvomno gre za samozavestno in bistrourmno intelektualno

metaekonomske ideje meritokracije in enakih možnosti. Kako bi bila videti uporaba načela meritokracije, kaže naslednji primer: »Ce tvorec zaposlitve ni boljše nagraden od navadnega delavca, tedaj bo takoj ostal brez dela precejšen del prebivalstva, ker podjetnik ne bo več želel investirati in bo raje živel od rente, kot pa da bi vlagal v ustanavljanje novih dejavnosti« (G. Faye, nav. d. str. 68).

⁶⁷ G. Faye, nav. d., str. 59.

⁶⁸ Med številnimi aktivizatorskimi miti, na katere se sklicuje nova desnica, so gotovo najpomembnejši miti o indoevropski rasi in o Evropi. »Evropa, natančneje rečeno, evropska kultura kot dediščina, ki nosi v sebi določeno bivanje, cesarsko bivanje, je za nas ustanoviteljski mit, ki je zmožen mobilizirati . . .«, P. Vial: v E 43/1982. Celotna številka »*elements*« 51/1984 je posvečena temi »*Les Mythes européens*«.

⁶⁹ Razen obsežne publicistične dejavnosti GRECE o vojaških in vojnih stvarih, npr. o Napoleonovih vojnah, gl. tudi VD 226-9.; Etudes et recherches 2/1983; E 10/1975, o »armadi in narodu«; E 47/1983; vedno so poudarjene vrline vojaških elit: čast, zvestoba, junaštvo, brezpogojno žrtvovanje, disciplina, zbranost itd., kar so vse lastnosti indoevropskega človeka.

⁷⁰ Detabuiranje vseh spolnih odnosov po »poganskih načelih seksualnosti« in proti merkantilistični seksualni evoluciji, neopuritanizmu in romantizmu, gl. NE 8/1969; razpravo v Etudes et recherches 2/1983 in 3/1984; G. Faye: Sexe et idéologie, Paris 1983. O različnosti in komplementarnosti spolov in o osvoboditvi ženske, »proti feminizmu, a za feminizeto«, gl. Ne 14-15 in VD 342 in d.

⁷¹ Sprejemanje smrti, evtanazija »kot eden od največjih dosežkov prihodnosti« (VD 371) in samomor (primer Mishime) so nekatere od tem novodesničarjev in dela A. de Benoista in P. Viala: La mort, Paris, 1980.

⁷² Od Richarda Wagnerja (VD 529 in d.; Ne 30, 31-2), prek Arna Brekerja (NE 24/1973), do P. Y. Trémoisa i G. Mathieua (E 52/1985), pri čemer tudi izvore abstraktno umetnosti iščejo, med drugim, v keltsko-germanskem duhu (gl. tudi E 45/1983).

akcijo, ki jo po radikalnosti in vsebini pogledov v bistvu lahko prepoznamo kot naslednico ne le večstoletne tradicije duhovnega in političnega konservativizma, temveč še bolj neposredno in prvenstveno kot naslednico tistega borbenega desničarskega gibanja, ki se je v Evropi vzpostavilo v kriznih tridesetih letih našega stoletja kot rasnacionalni program srednje in velike buržoazije. »Tretja pot«, ki jo je že tedaj predvidel ta program kot obojestransko zavračanje pa tudi delno sprejemanje tako liberalizma kot socializma, se sedaj obnavlja kot *reakcija na novo, globljo in dolgotrajnejšo krizo meščanske družbe* – krizo, ki jo spremlja, kar je pomembna okoliščina, hkrati *upadanje in kompromitiranje revolucionarnih in socialističnih gibanj po svetu, posebej v Evropi*.⁷³ Trenutni silni razvoj znanosti hkrati zavezuje to obnovljeno desnico, ter ji ponuja nekatere izsledke, da more svoja prastara protiegalitaristična, avtoritarna in iracionalistična sporočila *utemeljiti z znanstvenimi podatki*, predvsem z odkritji biologije, genetike in teorije obnašanja (etologije). Očitno pa je, da kljub njenemu prizadevanju za posodobitev in utemeljevanje znanstvene legitimnosti, ostajajo argumenti iz *mitske zavesti*, iz *tradicionalnega organicizma* in iz *filozofije življenja* še vnaprej trdne in nespremenljive meje novodesničarske ideologije. Toda, četudi so zaradi tega razlike med novo desnico in »starimi desnicami« v bistvu še vedno bolj formalne kot vsebinske,⁷⁴ na kar opozarja veliko večja občutljivost novodesničarjev za modernost in njihovo mimetično spreminjanje pomena posamičnih kompromitiranih pojmov in simbolov iz časa fašizma, nikakor ne gre podcenjevati nekaterih pomembnejših vsebinskih odstopanj njihove ideologije in metodologije v razmerju do »starih desnic«: opuščanje ozkih nacionalizmov, monarhizma, najbolj grobega sovražnega rasizma, kulta patriarhalne družine, seksualnega moralizma, neiznajdljivosti v »marketingu idej«, zavračanja sodobne umetnosti itd. V času velikih razprav o francoski novi levici poleti 1979. leta jo je del kritike razglasil za »kriptonacizem« in »neonacizem«, zaradi česar so A. de Benoist in njegova družina javno ostro protestirali zaradi difamacije in celo sprožili nekaj tožb pred sodiščem (npr. proti »Der Spiegel«, »Die Zeit«).⁷⁵ Četudi so takšne obtožbe poenostavljajoče, ker ne upoštevajo intencij protagonistov in nekaterih ne nepomembnih razlik v okoliščinah in stališčih,⁷⁶ je vendarle nekaj razlo-

⁷³ Številni ocenjevalci nove desnice se strinjajo glede povezovanja upadanja levih gibanj v sedemdesetih letih z občo obnovitvijo konservativne misli in prakse, za novo desnico pa še posebej velja, da nastopi v tedaj nastalih razmerah »duhovne zmede« (»Le Monde«, 1. 8. 1979), »filozofskega debakla« (»Le Matin« 7-8. 7. 1979); gl. o tem tudi druga mnenja v J. Brunn, nav. d., od samih novodesničarjev pa v E 47/1983: Le vide intellectuel. Povsod gre za nekatera splošna duhovna stanja, značilna za sedmo desetletje: za vračanje zaskrbljenih in razočaranih ljudi, posebej intelektualcev in mladine, k iracionalnemu, k izvorom, k zasebno-intimnemu življenju, povezanemu z uspehi pri delu, k družini, k domu, k novemu moralizmu, k svetemu, k apolitičnosti, k ezoteričnosti, itd.

⁷⁴ Na to opozarja tudi A. de Benoist, ko opredeljuje cilj svojega dela v Vue de droite: »Izvršena bo dvojna kritika: ideološka kritika levice, metodološka kritika desnice« (VD 26).

⁷⁵ Gl. »Le Monde« 29. 9. 1979, in v tej številki de Benoistovo razlogo »nepoštene kampanje« proti GRECE: Tisto, kar mi pravimo; gl. tudi E 35/1980 in E 42/1982.

⁷⁶ Gl. v tem smislu tudi besede moža z levice in uglednega urednika »Le Monde« André Fontaina, v »Le Monde«, 11. 7. 1979.

gov za opozorila in bojzani tiste vrste, ki jih je izrazil celo konservativec Roymond Aron: »Kult gozdov in germanskih bogov, pogosta zloraba biologije, teorija biokulturne evolucije, mešanje mitov in polznosti . . . s takšnimi elukubracijami se je začel delirij nekega naroda.«⁷⁷ Res je, da se novodesničarji ograjujejo od nacizma kot »obdobja grenkobe in mediokritete« ter v celoti sprejemajo kritiko nacizma, ki jo izrekajo ljudje iz »Konservativne Revolution«;⁷⁸ vendar pa ostaja vtis, da se tudi v tem primeru ograjevanje nanaša bolj na formo, na popačenost in »napačno« izvajanje določenega programa, kot pa na temeljne vsebine samega programa: v ideologiji nove desnice ostaja res veliko tem in osebnosti-vzorov – odkrito ali aluzivno privilegiranih in čaščenih – ki nosijo jasna obeležja fašističnega svetovnega nazora in ravnanja.⁷⁹

Drugič, s teoretskega gledišča je nedvomno glavni pomen in »dosežek« nove desnice nasploh, posebej pa tiste okrog GRECE-ta, da uspeva z zares premišljenjo, dobro organizirano in spretno speljano akcijo zbirati, če že ne tudi na znatno višji ravni sintetizirati ter v nekoliko »spremenjeni preobleki«⁸⁰ prikazati širši intelektualni javnosti *velik del vsebin dosedanje evropske skrajno desne ali konservativne politično-kulturne misli*. Ta program rekonstrukcije, modernizacije in propagiranja radikalno desnega pogleda na svet z ambicijo, da bi sprožil prevrat v »kulturni hegemoniji« v Evropi, je gotovo še vedno na začetku: vsebuje veliko lahkotnih in površnih pristopov in stališč, večasih dvomljive »znanstvenosti«, protislovij, pristranske selektivnosti in sporočil avtorjev, mimetičnih zasukov pomena besed. Tisti, ki novi desnici oponašajo sinkretičnost in številne protislovnosti, pa morajo vendarle upoštevati, da tovrstna iskanja sintez z ideološko uporabo mitov dejansko omogočajo kombinacije, kakršne so npr.: »kult antične Grčije in fascinacija z barbarstvom, pripadnost klasicizmu in zanesenost z romantizmom, tribarvno jakobinstvo, klic k etnijam in obče navzočemu evropeizmu . . .«⁸¹ Novodesničarji bodo odgovorili: to je sinteza razuma in mita, apolonijskega in dionizijskega, logika brez izključevanja tretjega itd., kar je blizu postmodernim stremljenjem in modam našega časa. In to ne glede na vsebino in cilje te ideološke konstrukcije.

Tretjič, nekatere pripombe in ideologije nove desnice so bile izrečene že v prvem delu tega teksta (o neenakosti, enakih možnostih in pravici do razlikovanja; o razširjanju pomena izraza »totalitarizem« glede na lastne potrebe, vendar tako, da ostaja neviden totalitaristični potencial njene teze o »prioriteti politike – suverenega«; o nejasnostih in protislovljih v

⁷⁷ R. Aron: *La Nouvelle droite*, »L'Express«, 28. 7. 1979.

⁷⁸ Gl. npr. članek o »Odlučnih letih« O. Spenglerja; prav tako E 30/1979, kjer H. I. Syberberg pravi, da je »Hitler okužil vse: čast, zvestobo, vaško življenje, delovno vnemo, film, dostojanstvo, domovino . . .«

⁷⁹ Na področju književnosti npr. stalno privilegirani položaji piscev: R. Brasillacha, P. Drieu de La Rochellea, E. Jüngerja, L. F. Célinea, G. Prezzollinija, Y. Mishime.

⁸⁰ Pod naslovom »Nova oblačila francoske desnice« je objavil »Nouvel Observateur«, 2. 8. 1979, vrsto prispevkov o GRECE, kar je tedaj precej prispevalo k seznanjanju javnosti s tem pojavom. O tem »poletju 1979« gl. dosje v E 32/1979.

⁸¹ Y. Plasseraud, cit. p. 54.

sklicevanjih na protirasizem; o dvomih v pogledu solidarnosti novodesničarjev s Tretjim svetom in o njihovi obsodbi »slehernega« kolonializma; o realnosti in pomenu Evrope kot »tretjega cesarstva«, Cesarstva Sredine itd.). K temu bi še rad dodal, da je verjetno temeljna teoretska šibkost nove desnice, s tem pa tudi omejenost njenih dejavnih moči, pravzaprav ista šibkost, ki jo srečamo pri večini konservativnih teorij o družbi. Naj bo še tako »pametna«, oprta na znanost, v sebi konsistentna, demagoško dobro podklovana itd., oziroma, naj ima še tako prav, ko zatrjuje, da so številne razlike med ljudmi veliko (pogosto prezrto ali žaljeno) bogastvo, nova desnica kljub vsemu ostaja *skrajno nerealistična in neprepričljiva v zapostavljanju in zanikovanju odločujočega pomena ekonomskih in razrednih odnosov v strukturi in gibanju družbe*. Idealistična in ideološka razredna narava vsakega organskega dojemanja družbe, tudi tega novodesničarskega, je najbolj očitna v takšnem zamolčevanju osnovnih družbenih procesov in seveda družbenih neenakosti, ki jih poraja, družbenih spopadov, prisile in oblasti, ki so določeni (seveda ne izključno) z ekonomskimi in razrednimi dejavniki. Spoznavnih zmot takšnega idealističnega in brezkonfliktnega dojemanja družbe ni mogoče niti prikriti niti ublažiti s *preusmerjanjem razprave o družbenih neenakostih in spopadih* h globalni problematiki egalitarizma in protiegalitarizma; ali k delno resničnim neenakostim in spopadom interesov med dvema velesilama in Evropo; ali k resnični neenakosti, dominaciji in spopadom med Zahodom (pa ne le ameriškim) in družbami Tretjega sveta. Takšno preusmerjanje, pravzaprav prikrivanje problemov o neenakosti, *dominaciji in spopadih ne moreta imeti množične in trajne prepričljivosti in učinkovitosti na duhovni in politični sceni našega časa*; posebej ne med tistimi večinskimi deli sodobne družbe, katerih izkoriščani, podrejeni in odtujeni položaj takšna ideologija ignorira in prikriva. Zato »ideološka vojna« nove desnice ne more navdušiti in pritegniti ne le delovnih množič prebivalstva – za kar si pravzaprav tudi ne prizadeva preveč – pač pa ostaja tudi brez večine delovno-intelektualnih »elit«, ki bi jih prav rada imela na svoji strani; menimo, da bi v obdobju zaostrene ekonomsko-socialne krize, kakršno je sedanje, nova desnica tudi dolgoročno gledano ne mogla uspeti, četudi bi njene ideje sprejela katera od političnih strank – kar pa je malo verjetna podmena. V teh idejah je namreč preveč doktrinarstva, utopičnega evropeizma, nepriljubljivega protiekonomizma in protikršćanstva, da o neljubih asociacijah, ki jih kličejo na dan in na katere evropski kolektivni spomin nikakor ne more pristati, sploh ne govorimo.⁸² Po drugi strani, če gledamo na stvar z gledišča znanosti, četudi ni povsem pravilna in precizna pogosta kritika, da nova desnica razvija izključno »psevdoznanost«, je vendarle največkrat zelo *sporen način, kako se sklicuje na biologijo obnašanja in na*

⁸² Menimo, da se na novo desnico ne more v celoti nanašati tisto pogosto navajano opozorilo J. Habermasa: »Razviti institucionalizem v okviru teorij, ki jih razvijajo C. Schmitt, K. Lorenz in A. Gehlen more zlahka doseči stopnjo široke prepričljivosti, kar bi bilo dovolj, da bi kolektivni predsodki (rasizem in antisemitizem) razvili virulentno agresivnost in jo, ob pomankanju zunanjih sovražnikov, uperili na notranjega«.

genetiko, da bi pojasnila temeljne relacije neenakosti, spopadanja in hierarhije med ljudmi kot družbeno-kulturnimi bitji. Ali ni takšna uporaba etologije, genetike in sociobiologije, četudi je še tako ublažena z antropološkim kontekstom Gehlenove zvrsti, še ena v nizu zgodovinskih zlorab naravoslovne avtoritete za ustvarjanje videza objektivnosti nekaterih vnaprej določenih ideoloških stališč. Lahko je dokazati, »da so bile vse zapored porajajoče se sociobiologije, od Spencerja do Wilsona, prirejene situacijam socioekonomskih in politično-kulturnih kriz in v katerih je bila ‚narava‘ vedno poklicana, da pride delati ‚red‘«;⁸³ vendar pa je indignacija še posebej upravičena tedaj, ko se na takšno družbeno determinirano znanost »lažno in sistematično sklicujejo tisti, katerih edini namen je zavarovati neko določeno ideologijo.«⁸⁴ V tem pogledu je bolj konsistentna in bolj prepričljiva celo *uporaba mitov* (česar seveda ne počenja le nova desnica), ker takšna uporaba ne prikriva svojih interesnih, decizijskih in mistifikatorskih izhodišč in ciljev v razmerjih družbene moči. Zato lahko ugotovimo, da je *mitsko-ideološka stran ideologije nove desnice še vedno njena močnejša in za določeno publiko tudi bolj prepričljiva in privlačna stran*. O nestrinjanjih z etiko nove desnice pa je bolje da ne govorimo – vrednote humanosti v njej so na lestvici potreb na zares nizkem nivoju.

Četrtič, če je tako, da ta ideologija nima niti ne more dobiti večjega vpliva v političnem in kulturnem življenju sodobnosti, kakšen je potemtaka njen resnični današnji pomen? Izkušnja kaže, da močnim konservativnim stremljenjem, ki jih podžiga sedanji čas vsestranskih družbenih težav in frustracij, še vedno bolje strežejo in jih usmerjajo umirjenejše stranke meščanske desnice, neoliberalne ali populistične – kakršne so v Franciji stranke J. Chiraca, G. d'Estainga in Le Pena. V tem prostoru množičnega političnega življenja nova desnica nima kaj iskati in se tega tudi zaveda. Njene možnosti in njeni dejanski učinki so drugače. Predvsem dokazuje, kolikšen je pomen »kulturne hegemonije« za uresničevanje politične in vsakršne drugačne oblasti v sodobnih družbah; dokazuje in v praksi potrjuje, da je možna »pametna«, intelektualna, nezakompleksana in publicistično sodobna desnica; s tem pa vzpostavlja *model obnašanja in osvajanje »kulturnega prostora«*, in to ne glede na to, kako uspešna je pri spreminjanju stanja duhov v lastnem socialnem okolju. Toda, ali je to vse? Žal, kaže, da ni. Zdi se, da ima dejavnost nove desnice vendarle nek določen vpliv na stabilizacijo in rast – če že ne na hegemonijo širokega vala konservativne zavesti, ki zajema zahodno Evropo, predvsem pa

⁸³ P. Tort: Sociobiologie et idées fausses, »Le Monde«, 21. 10. 1984.

⁸⁴ A. Jacquard: Doctrines politiques et travestissements de la science, »Le Monde«, 20. 5. 1984; tu so navedene tudi besede E. Wilsona, ki v novejši knjigi »Prometejev ogenj« obžaluje, ker se na sociobiologijo sklicujejo »skupine skrajne desnice, med njimi Nacionalna fronta v Angliji in Nova desnica v Franciji...«, ki so blizu različnim vidikom avtoritarne oblasti in rasistične prakse«, obenem pa opozarja, da se to sklicevanje ne nanaša na »resnično znanost, temveč na njeno karikaturo«. Hkrati opozarjamo, da sklicevanje na sociobiologijo z določenimi ideološkimi cilji ni lastno le novodesničarjem, saj imajo to prakso tudi neoliberali, gl. npr. založniško dejavnost v Club de l'Horloge (18. zvezek) ali članke v »Figaro Magazine« (npr. vrsta člankov pod skupnim naslovom »D'où vient l'esprit« v št. 23/1984).

intelektualce in študente. *Nova desnica ne vzpostavlja niti političnih gibanj niti zares izvirne družbene teorije; nova desnica prispeva k nastajanju, kot je dejal R. Aron, določene duhovne klime.* Verjetno najboljši poznavalec evropske nove desnice Marco Revelli tako razmišlja o tem: »To je v bistvu eno najnovejših dejstev osemdesetih let: splošno rušenje avtomatskih mehanizmov za odklanjanje in steriliziranje številnih ideoloških in kulturnih tem, za katere smo menili, da so s končano drugo svetovno vojno za vedno izginile; ponovno »vstopanje v igro«, posebej po poti množičnih medijev, časopisov in tednikov z visokimi nakladami, tistih stališč, kategorij, referenc in likov, ki se povezujejo, če že ne z »zgodovinskimi fažizmi«, pa vsaj z nekakšnim »idealnim tipom« metazgodovinskega fašizma; je Weltanschauung, radikalno protiegalitarističen, protiracionalističen in protidemokratičen, kar je nedvomno tudi posledica uspeha »hegemonistične« strategije nove desnice . . .⁸⁵ Resnica je, na primer, da šele približno dvajset let ni več sramotno ali smešno, če se intelektualci na Zahodu, pa tudi v Franciji, javno razglasi za desničarja. Še več, kaže, da je takšno opredeljevanje postalo v nekaterih družbenih krogih celo moderno. Verjetno so k temu prispevale tudi dejavnosti evropske (še bolj pa ameriške) nove desnice, kot tudi široke literarne razprave, ki jih spodbuja nova desnica. To pomeni, da je novi desnici uspelo neposredno ali v smislu »obče duhovne arome« oblikovati nekatere politične in kulturne nazore dela inteligence v Evropi. To je pravzaprav natanko tisto, kar je nova desnica nameravala s svojim nastopom »desnega gramscizma«.⁸⁶

In nazadnje, ali je nova desnica navzoča danes tudi v Jugoslaviji? Z gledišča kateregakoli od njenih specifičnih obeležij tega ne bi mogli zatrjevati. *Desnica v Jugoslaviji ima še vedno vse lastnosti tradicionalne, in sicer nacionalistično-populistične (šele v zadnjem času nekoliko neoliberalne) desnice.* In le stežka bi presojali, ali je za nas srečna ali nesrečna okoliščina, da je socialističnemu sistemu nenaklonjena desna opozicija pri nas še vedno skoraj v celoti sestavljena iz primitivnih, balkansko-nacionalističnih, »bedastih desnic«, ki se jih na Zahodu že otrsajo.

⁸⁵ M. Revelli: La destra radicale in Europa. *Notiziario dell' Istituto storico della resistenza* in Cuneo 25/1984, p. 208.

⁸⁶ Zanimivo je, da so nekateri bolj znani italijanski levi intelektualci, npr. Massimo Cacciari, začeli pozitiven dialog z novodesničarji, ter tako zanetili »strategijo pozornosti« (strategija dell' attenzione) do tistih njihovih tem, ki v tem kriznem času sovpadajo z interesi leve, predvsem s temami o primatu kulture in o protikapitalizmu; gl. o tem npr. M. Revelli: *Questioni de »confine«, L' Astrogalo*, luglio, 1983.

PETER KLINAR

Stališča do dveh olimpiad

(O predlogih za letno olimpiado v Beogradu in za zimsko olimpiado v trikotniku treh obmejnih dežel)

Na vprašanje iz raziskave slovenskega javnega mnenja 84¹ o organizaciji letnih olimpijskih iger 1992 v Beogradu je večina anketirancev (46%) odgovorila, da je proti temu predlogu. Za ta predlog se je zavzemalo le 27% anketiranih Slovencev, prav toliko pa je bilo anketirancev, ki niso bili seznanjeni s predlogom. Rezultati iz raziskave, ki so jo izvedli v Beogradu kažejo drugačno podobo. Anketiranci se z visokimi deleži odločajo za pritrdilne odgovore.

Hkrati smo anketirancem zastavili vprašanje o organizaciji zimskih olimpijskih iger 1992 v trikotniku treh dežel: Avstrije, Italije in Jugoslavije (Slovenije). Rezultati so naslednji: ta predlog podpira večina anketirancev (56%), nasprotuje mu le 14% slovenskih anketirancev in 30% jih s predlogom ni seznanjenih. Nekoliko preseneča podatek, da je število neseznanjenih in neodločenih o tem predlogu nekoliko višje kot pri predlogu o beograjski olimpiadi.²

Prikazane podatke je mogoče analizirati z vidikov mednarodnih odnosov. Imamo družbeno krizo in razumljivo je, da ljudi skrbi za njihovo socialnoekonomsko prihodnost, zato so zelo občutljivi glede kakršnihkoli novih stroškov ali vprašljivih investicij. Pa vendar so stališča do dveh olimpiad povsem različna. Zimska olimpiada, organizirana deloma v Sloveniji, vzbuja med slovenskimi anketiranci kar splošno odobravanje, do letne olimpiade v Beogradu pa zavzemajo pretežno odklonilno stališče.

Zaradi natančnosti je še treba reči, da bi bila zimski olimpiada organizirana v treh državah hkrati in le deloma v Sloveniji, zato so stališča do zimske in letne olimpiade le deloma primerljiva. Za to ugotovitev govori tudi to, da je udeležba na zimski olimpiadi manjša kot na letni in da je potrebna različna organizacija. Letna olimpiada zahteva tudi bistveno več športnih objektov kot zimski, saj se med seboj razlikujeta tudi po številu športnih panog, v katerih se tekmuje. Kar zadeva sedanje ekonomske razmere v Jugoslaviji in njihovo perspektivo, je treba reči, da je organizacija obeh olimpiad v Jugoslaviji vprašljiva, če javnosti ne dobi zanesljivejših dokazov o tem, da sta obe prireditvi ekonomsko upravičeni.

Zastavlja se vprašanje, zakaj slovenski anketiranci tako različno presojava upravičenost ali neupravičenost organizacije zimske in letne olimpiade v Jugosla-

¹ Raziskave Slovensko javno mnenje 1984, Raziskovalni inštitut FSPN, Ljubljana 1984.

² Kar zadeva predlog o letni olimpiadi v Beogradu, organizatorji pripravljajo gradiva, s katerimi naj bi uspeli v mednarodni konkurenci in pridobili pozitivno odločitev mednarodnega olimpijskega komiteja. Predlog o zimski olimpiadi v trikotniku treh dežel pa ni več aktualen. Italijanski olimpijski komitej ga ni podprl, ker namerava kandidirati za prizorišče zimskih olimpijskih iger 1992 svoj kraj, Cortina d'Ampezzo.

viji. Odgovor je morda, da se zavzemajo za zimsko olimpiado, ker bo organizirana v Sloveniji, in nasprotujejo letni olimpiadi, ker bo organizirana v Beogradu.

Po podatkih tudi lahko sklepamo, da anketiranci uporabljajo različna merila za presojanje upravičenosti velike športne manifestacije pri nas v Sloveniji in za olimpijske igre v Beogradu, to je v širši jugoslovanski družbi. V analizo vzrokov za različno presojanje predloga o dveh olimpijskih igrah moremo vključiti tudi obstoj pozitivnih avtostereotipov o sebi (sposobnost organiziranja, racionalno gospodarjenje, red, ipd.) in pojavljanje negativnih heterostereotipov o drugih (manjše organizacijske sposobnosti, razmetavanje s sredstvi, nered, ipd.). Verjetno se v odklonilnih odgovorih o predvideni olimpiadi v Beogradu skriva tudi bojazen anketirancev, da bi bili obremenjeni z večjimi dajatvami, da bi Slovenija prevzela velike obveznosti in da zbranih sredstev ne bi trošili dovolj namensko, brez učinkovitega javnega nadzora.

Končno ne kaže prezreti, da po olimpiadi ostanejo mnogi objekti, ki koristijo prebivalstvu iz okolja, kjer so bile organizirane olimpijske igre. Naprave na Gorenjskem tako koristijo Slovencem, naprave v Beogradu pa so oddaljene za uporabo slovenske populacije. Če organizatorji olimpiade dobijo takšno prireditel in če jo uspešno organizirajo, naraste mednarodni prestiž in utrdi se nacionalni ponos. To bi tudi utegnil biti razlog za različno presojanje predloga o dveh olimpiadah, kar potrjuje hipotetične razlage, da nacionalna identifikacija in občutki prevladujejo nad občutki širše državne identifikacije. Seveda pa organizacija olimpiad prinaša okolju tudi druge koristi, kot so povečane večletne možnosti za pridobivanje zaposlitev, pridobivanje različnih delovnih opravil, povečane mednarodne komunikacije, razširitev turizma, reklamni učinki, ipd. kar ne gre pozabiti ob presojanju različnih stališč slovenskih anketirancev do predvidene olimpiade v Sloveniji in Beogradu.

Različna mnenja o predlogu za izvedbo zimskih in letnih olimpijskih iger pri nas morejo biti povezana tudi z obstojem čustveno pretiranih precejevanj svojega okolja. Razmere v gornjesavski dolini kažejo, da imajo slabe prometne možnosti. Ni železniških zvez, cestna povezava je slaba in do prizorišč vodi le ena ozka cesta, ki bi bila obremenjena v obeh smereh. Tudi pri nas srečujemo športno nevzgojeno publiko, poznamo prometne infarkte ob velikih zimskih športnih prireditvah, naše prometne in vzdrževalne prometne službe so že odpovedale, pojavi nereda so množični, ipd. Ali različne presoje možnosti za eno in drugo olimpiado ne izražajo stališča, ki bi ga mogli označiti kot precejevanje sebe in podcenjevanje drugih. Deleži odgovorov o prihodnji zimski in letni olimpiadi niso nepomembni za razmišljanja o partikularizmu, lokalizmu ali celo partikularističnem nacionalizmu, pa tudi o integrativni delitvi dela, o razvoju konfliktov in nasprotij v mednacionalnih odnosih in nasploh o problemih, ki zadevajo nacionalne odnose v jugoslovanski družbi.

Tudi analizirani podatki nas opozarjajo, da smo v Jugoslaviji še daleč – gledano skozi optiko slovenskega javnega mnenja – od medsebojnega sodelovanja, zblíževanja, sporazumevanja, ipd. Očitno se srečujemo z mnogimi procesi medsebojnega oddaljevanja med narodi, med katerimi gre za negativne predsodke in stereotipe o drugih narodih v Jugoslaviji, kar označujemo kot procese medsebojnega nasprotovanja. Ti nasprotovalni procesi morejo prarasti v bolj zaostrene konflikte in pojave socialne dezorganizacije. Izrazita manifestacija pojavov socialne dezorganizacije so raznoteri vidiki negativnih nacionalizmov z iracionalnimi naboji, ki se posebej v športu neredko sprevržejo v zaostrene konflikte. Ob vseh

elementih, ki jih je mogoče sprejeti kot pojasnila za različno odločanje slovenskih anketirancev o predlogu dveh olimpiad, se z vidika mednacionalnih odnosov vendarle vriva tudi pomislek o disjunktivni naravi teh odločitev. Zaradi tega se poraja vprašanje o oddaljenosti možnosti za uskladitev širših procesov delitev dela v jugoslovanskem družbenem prostoru, ki seveda predpostavlja vsestranski razvoj vsake nacionalne skupnosti. Lokalistične in partikularistične ocene kažejo na neprisotnost ideje o širši smotrni delitvi dela, to pa seveda pomeni, da je njena realizacija težko uresničljiva.

Ob analizi zbranih podatkov se kaže tudi problem medsebojne popolnejše adaptacije. Dezintegracijsko učinkovanje različne ekonomske razvitosti in kulturnih razlik, izrazito delovanje oblastnih birokratskih dejavnikov v zvezi z medrepubliškimi sodelovanjem, je lahko razlaga za trditev o nerazvitih popolnejših procesih medsebojne adaptacije na mednacionalni ravni. Pregled podatkov o različnih deležih, ki zadevajo predloge o organizaciji dveh olimpiad v Jugoslaviji, nas nekako tudi opozarja na neobstoje integracijskih nasprotij in konfliktov, ki omogočajo sproščanje napetosti, spopad idej, reševanje nasprotij in utrjevanje kohezivnosti globalne družbe. Napetosti se premalo sproščajo v nasprotja in konflikte ter latentni konflikti v manifestne konflikte, kar pomeni, da se nacionalni konflikti in nasprotja nezadostno rešujejo. Mnogi konflikti ostajajo prikriti in neredko imajo odločilni pomen marginalni konflikti. Manifestacije nacionalizma na športnih prireditvah in občasni izbruhi nasilja, povezani z njimi, tudi govorijo za upravičenost gornjih hipotez. Morda lahko iščemo tudi v izrazitih stališčih do predlogov za obe olimpiadi v Jugoslaviji argumente za premajhno sproščanje mednacionalnih napetosti, za nezadostno preraščanje latentnih v manifestne konflikte, skratka, za neustrezno delovanje integrativnih konfliktov v mednacionalnih odnosih. Morda ni povsem zgrešena hipoteza, da distribucija odgovorov izraža latentna nasprotja v mednacionalnih odnosih.

Stališča socialnih kategorij do predloga za organizacijo dveh olimpiad v Jugoslaviji.

Neseznanjene kategorije ali kategorije, ki ne odgovarjajo na zastavljeno vprašanje, so predvsem kategorije z nižjim socialnim statusom. Kategorije z nizkim delovnim statusom so manj seznanjene s predlogom, ki zadeva prihodnji olimpiadi pri nas (letna in zimska olimpiada). To so nekvalificirani delavci, kmetje, nezaposleni, kategoriji z nizko šolsko izobrazbo, z nizkimi dohodki. Nadpovprečno so neseznanjene tudi kategorije z nizkim družbenopolitičnim položajem: nečlani družbenopolitičnih organizacij in samoupravnih organov. Neobveščeni je več med Slovenci kot Neslovenci, ki bivajo v Sloveniji. Anketiranci, ki berejo srbohrvaške časopise in revije, so bolj obveščeni o predvideni olimpiadi – v Beogradu in na Gorenjskem kot tisti, ki jih ne berejo. Starejši in najstarejši anketiranci so tudi zelo slabo obveščeni o nameravani organizaciji obeh olimpiad.

Katere kategorije najbolj nasprotujejo predlogu o organizaciji beogradske olimpiade? Podatki kažejo, da temu predlogu z izrazito nadpovprečnimi deleži svojih stališč nasprotujejo uslužbenci z visoko in srednjo izobrazbo ter dijaki ter študenti, pa tudi VKV delavci in obrtniki. Kategorije, ki so posebej nerazpoložene do letne olimpiade pri nas, delajo v gradbeništvu, obrti, izobraževanju, znanosti, kulturi, družbenih organizacijah, bančništvu in državni upravi. Zaposleni v nego-

spodarskih dejavnostih se manj strinjajo s predvideno letno olimpiado pri nas kot zaposleni v gospodarstvu.

Nestrinjanje izrazito narašča od kategorij z doseženo nižjo stopnjo izobrazbe proti kategorijam z doseženo višjo stopnjo izobrazbe. Nosilce vodilnih in vodstvenih funkcij prištevamo tudi med kategorije, ki z izrazito nadpovprečnimi deleži svojih stališč omenjajo, da so proti predlogu, da bi bil Beograd 1992. leta prizorišče letnih olimpijskih iger. Moramo skleniti, da so kategorije z višjimi delovnimi položaji z visokimi deleži svojih stališč nenaklonjene predlogu o beograjski olimpiadi. Odklonilnih stališč je najmanj pri kategorijah z nizkimi osebnimi dohodki in naraščajo proti kategorijam z višjimi osebnimi dohodki.

Predlog o zimskih olimpijskih igrah v skupni organizaciji mejnih dežel Avstrije, Italije in Jugoslavije najbolj odklanjajo uslužbenci z visoko in srednjo izobrazbo in VKV delavci (to so zaposleni v gradbeništvu, izobraževanju in znanosti, zdravstvu, bančništvu, državni upravi, pa tudi v vojski). Tudi pri teh odklonilnih odgovorih so deleži višji pri zaposlenih v negospodarstvu kot v gospodarskih dejavnostih. Odklonilna stališča naraščajo od kategorij z nižjo izobrazbo proti kategorijam z višjo izobrazbo. Vodilni delavci in delavci z višjimi dohodki se z nadpovprečnimi deleži stališč ne strinjajo s soorganizacijo zimske olimpiade v Sloveniji. Moremo skleniti, da kategorije z višjimi delovnimi položaji z višjimi deleži nasprotujejo predlogu o organizaciji zimske olimpiade v Sloveniji kot delavci z nižjimi delovnimi položaji. Odklonilnih stališč pa je pri prvih nekoliko manj kot je odklonilnih stališč do predloga o letni beograjski olimpiadi.

Kaj pa kažejo podatki o kategorijah z različnim družbenopolitičnim položajem anketirancev? Nadpovprečne deleže stališč nestrinjanja s predlogom o beograjski olimpiadi najdemo pri kategorijah, ki so člani in aktivni člani družbenopolitičnih organizacij (SZDL, ZK, ZS, ZSMS, ZB). S precej nadpovprečnim odstotkom nasprotujejo temu predlogu tudi kategorije anketirancev, ki delujejo v samoupravnih organih. Izrazito visok je odstotek odklonilnih odgovorov pri kategorijah anketirancev, ki menijo, da politika ZK ni skladna z interesi večine, nadpovprečen pa je tudi pri kategorijah, ki politiko ZK presojujejo kot skladno ali deloma skladno z interesi večine. Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da so družbenopolitično in samoupravno dejavne kategorije s izrazito visokimi deleži svojih stališč proti predlogu o organiziranju letnih olimpijskih iger v Beogradu.

Ko primerjamo podatke kategorij z različnim družbenopolitičnim položajem o predlogu, ki zadeva organizacijo zimskih olimpijskih iger v Sloveniji, vidimo, da so deleži odklonilnih stališč nekoliko drugače razporejeni. Nadpovprečne deleže odklonilnih stališč srečamo pri aktivnih članih ZK, ZS in ZB. Zanimivo je, da je odstotek odklonilnih stališč pri aktivnih članih zveze mladine nižji od povprečja. Pri članih samoupravnih organov pa ne najdemo kakšne opaznejše razlike pri deležih odgovorov, ki zavračajo predlog o zimski olimpiadi v Sloveniji. Deleži odklonilnih stališč so nekoliko višji tudi pri kategoriji anketirancev, ki politiko ZK označujejo kot neskladno z interesi večine. Očitno je v tej kategoriji anketirancev precej tistih, ki nasprotujejo vsem predlogom in ki so nagnjeni k negativnemu presojanju družbenih pojavov pri nas.

Sklepna ugotovitev je, da je krog anketirancev z različnimi družbeno-političnimi položaji, ki nasprotujejo predlogu o zimski olimpiadi v Sloveniji ožji kot pri prejšnjem predlogu o letni olimpiadi. Nadpovprečni odstotek nasprotovanj predlogu o zimski olimpiadi pri nas je viden le pri kategorijah aktivnih članov nekaterih družbenopolitičnih organizacij.

Olimpiadi v Beogradu nasprotujejo z višjim odstotkom takšnih stališč kategorije srednje starosti, odgovori mlajših anketirancev so na ravni povprečja, starejših pa nižji od povprečja.

Pri odklonilnih stališčih o zimski olimpiadi v Sloveniji pri kategorijah različne starosti ni opaziti kakšne pomembnejše razlike.

Odstotek nestrinjanja s predlogom o letni in zimski olimpiadi v Jugoslaviji je višji pri slovenskih anketirancih kot pri Neslovencih, ki prebivajo v Sloveniji. Te razlike so izrazite v zvezi s predlogom, ki zadeva organizacijo letne olimpiade v Beogradu.

Pričakovana razlika je pri deležih odgovorov kategorij, ki različno presojuje razpoloženje ljudi v slovenskem družbenem prostoru. Kategorije, ki razpoloženje presojuje kot optimistično in angažirano v podpovprečnem odstotku, odklanjajo predlog o letni olimpiadi, kategorije, ki ga označujejo kot prepletanje upanja in strahu, kot brezbržno in pasivno, kot razpoloženje strahu in zaskrbljenosti pa zavračajo predlog o letni olimpiadi v nadpovprečnem odstotku. Zavrnilna stališča o zimski olimpiadi (gre tudi za nižje deleže) so manj diferencirana in se bolj gibljejo na ravni povprečja. Le kategorije, ki presojuje razpoloženje pri nas kot angažirano, se za zavrnilne odgovore o letni olimpiadi s podpovprečnimi deleži in kategorije, ki razpoloženje presojuje kot brezbržno in pasivno, zavračajo predlog o zimski olimpiadi z nadpovprečnimi deleži takšnih svojih stališč.

Pregled podatkov, ki govorijo za predlog o organizaciji letne in zimske olimpiade v Jugoslaviji, začenjamo s prikazom razlik o deležih takšnih ugotovitev, ki jih izražajo kategorije anketirancev z različnim delovnim položajem. Podatki kažejo, da najdemo nadpovprečni odstotek pritrdilnih stališč, ki zadevajo letno olimpiado pri kategorijah nekvalificiranih delavcev, kmetov, kvalificiranih delavcev in nižjih uslužbencev. Visok je tudi delež pritrdilnih odgovorov pri kategorijah, ki so zaposlene v JLA in milici. Odstotek teh stališč je višji pri kategorijah, ki so zaposlene v gospodarstvu, kot pri kategorijah, ki delajo v negospodarskih dejavnostih. Odgovori strinjanja s predlogom o letni beograjski olimpiadi izrazito upadajo od kategorij z nižjo izobrazbo proti kategorijam z višjo izobrazbo. Najnižji so deleži takšnih ugotovitev pri kategorijah z vodilnimi in vodstvenimi funkcijami in z najvišjimi osebnimi dohodki.

Sklepna ugotovitev bi se lahko glasila, da se zavzemajo za olimpiado v Beogradu predvsem kategorije z nižjimi delovnimi položaji, pri kategorijah z višjimi delovnimi položaji pa je odstotek nižji od povprečja.

Različna pa je struktura odgovorov o predlogu za organizacijo zimske olimpiade v Sloveniji. Za najvišje nadpovprečne deleže pozitivnih ocen predloga se odločajo obrtniki, VKV delavci, dijaki in študenti ter kvalificirani delavci. Le pri nekvalificiranih delavcih, nižjih uslužbencih, kmetih najdemo nekoliko podpovprečne deleže teh stališč. Kar precejšen del slojev s srednjimi delovnimi položaji je z nadpovprečnimi deleži naklonjen predlogu za zimsko olimpiado v Sloveniji, podpovprečni, nižji deleži pa se pojavljajo pri kategorijah anketirancev z nižjimi delovnimi položaji. Za zimsko olimpiado pri nas so posebej zavzeti uslužbenci JLA in milice, delavci v rudarstvu in industriji, gradbeništvu, trgovini in gostinstvu, tisti, ki delajo v gospodarstvu bolj kot tisti, ki so zaposleni v negospodarskih dejavnostih. Predlog podpirajo nadpovprečno nosilci vodilnih in vodstvenih funkcij v delovnih enotah in delovnih organizacijah. Nezaposleni se odločajo za ta predlog z nižjimi deleži, kot je povprečje.

Bolj poudarjeno nadpovprečen je odstotek pozitivnih stališč o zimski olimpi-

adi pri kategoriji anketirancev z dokončano strokovno in srednjo izobrazbo in pri anketirancih z višjimi in srednjimi dohodki. Že sporočeni ugotovitvi, da je najvišji delež pritrdilnih stališč za predlog zimske olimpiade v Sloveniji prisoten pri kategorijah s srednjimi delovnimi položaji, je treba dodati, da se tako odločajo tudi delavci z vodilnimi in vodstvenimi funkcijami, delavci, ki delajo v panogah, ki jim olimpiada utegne koristiti, in dijaki ter študenti.

Nekoliko nadpovprečen odstotek pritrdilnih odgovorov o predlogu, ki zadeva beograjsko olimpiado je pri nečlanih SZDL, zveze sindikatov in pri članih in aktivnih članih zveze mladine. Opazno podpovprečen je odstotek pri aktivnih članih ZK, zveze sindikatov in zveze borcev. Prav takšni so tudi odgovori pri anketirancih, ki so člani samoupravnih organov. Anketiranci, ki menijo, da je politika ZK povsem skladna z interesi večine, pa v nadpovprečnem odstotku izražajo pritrdilna stališča o predlogu, da bi bil Beograd prizorišče letnih olimpijskih iger 1992. leta. Lahko zapišemo sklep, da so kategorije, ki so politično in samoupravno aktivne manj zavzete za predlog o beograjski olimpiadi. Nadpovprečno zavzemanje za predlog o organizaciji zimske olimpiade v Sloveniji je razvidno pri aktivnih članih SZDL, zveze mladine in pri članih ZK, ZS, ZSM kakor tudi pri tistih, ki delujejo v samoupravnih organih. Tisti, ki politiko ZK označujejo kot povsem skladno z interesi večine, izrazito poudarjajo predlog o organizaciji zimske olimpiade v Sloveniji. Iz povedanega sledi, da anketiranci, ki so včlanjeni v družbenopolitične organizacije in ki so aktivni v družbenopolitičnem in samoupravnem delovanju, nadpovprečno pozitivno presojajo predlog o zimski olimpiadi v Sloveniji.

Pregled deležev stališč različnih starostnih kategorij pokaže, da imata največ pristašev predloga za organizacijo obeh olimpiad med mlajšimi anketiranci. Za predlog o zimski olimpiadi so v nadpovprečnem odstotku pritrdilna stališča tudi med anketiranci srednje starosti.

Izrazita je razlika pri pritrdilnih stališčih pri anketirancih različne nacionalne pripadnosti. Za olimpiado v Beogradu in v Sloveniji so z močno poudarjenim nadpovprečnim odstotkom svojih stališč kategorije anketiranih neslovenske narodnosti, ki bivajo v Sloveniji. Bralci srbohrvaške literature se z nadpovprečnim deležem zavzemajo za organizacijo zimske olimpiade v Sloveniji.

Anketiranci, ki razpoloženje pri nas presojajo kot angažirano in optimistično, so tisti, ki z visokimi deleži izražajo pritrdilna stališča o predlogu v zvezi z organizacijo letne olimpiade pri nas. Kategorije, ki z višjim odstotkom pozitivno presojajo predlog za zimsko olimpiado v Sloveniji, pa so tiste, ki označujejo razpoloženje pri nas kot angažirano delovanje, pa tudi kategorije, ki razpoloženje označujejo kot prepletanje strahu in upanja ter kot brezbriznost in pasivnost. Kategorije, ki optimistično presojajo razpoloženje pri nas, se hkrati bolj zavzemajo za predlog o prihodnji organizaciji obeh olimpiad. Tej kategoriji anketirancev se v zvezi z organizacijo zimske olimpiade v Sloveniji pridružujejo z višjim odstotkom pozitivnih ocen predloga še kategorije, ki presojajo razpoloženje pri nas kot prepletanje optimizma in pesimizma in kot prevladovanje pesimizma.

Sklepi

1. Raziskovalni podatki, ki zadevajo predloge o organizaciji dveh olimpiad v Jugoslaviji so zanimivi z vidika mednacionalnih odnosov. Večina anketirancev

nasprotuje predlogu o organizaciji letnih olimpijskih iger 1992. leta v Beogradu, po drugi strani pa večina anketirancev podpira predlog, da bi v prihodnje soorganizirali zimske olimpijske igre v trikotniku treh dežel (Slovenije, avstrijske Koroške in Julijske krajine). Čeprav gre za razlike, ki zadevajo organizacijo letnih in zimskih olimpijskih iger, pa tudi za razlike med predvideno zimsko in letno olimpiado, ker bi prva bila le deloma organizirana v Jugoslaviji, je očitne razlike glede deležev soglasja za organizacijo ene ali druge olimpiade mogoče presoditi z vidika mednacionalnih odnosov. Hipotetično je mogoče te razlike pojasnjevati, da morda anketiranci v Sloveniji poudarjajo bolj nacionalno kot državno identifikacijo in uveljavitev, da delujejo pritrilni in odklonilni stereotipi, da se zavzemajo za ožje, bližnje interese in koristi kot za širše in bolj oddaljene, da se bojijo finančnih obremenitev na temelju zveznih ključev, da se kažejo stališča partikularizem, pa tudi partikularističnega nacionalizma. Sklepamo, da se v mednacionalnih odnosih kažejo odnosi medsebojnega oddaljevanja in da so možnosti za uveljavljanje širših procesov delitve dela v jugoslovanskem prostoru ter procesov popolnejše adaptacije še močno oddaljeni. Moremo tudi soditi, da so procesi integrativnih nasprotij in konfliktov slabo razviti, kar pomeni, da se premalo sproščajo nacionalne napetosti in da je nezadostno preraščanje latentnih v manifestne konflikte. Distribucija deležev stališč o organizaciji dveh olimpiad v Jugoslaviji izraža obstoj latentnih nasprotij v mednacionalnih odnosih.

2. Deleži stališč socialnih kategorij o predlogu za organizacijo dveh prihodnjih olimpijskih iger v Jugoslaviji kažejo tele pomembnejše razlike: predvideni beograjski olimpiadi z nadpovprečnimi deleži svojih stališč nasprotujejo kategorije z višjimi in srednjimi poklicnimi položaji, dijaki, študenti in obrtniki, kategorije z višjimi izobrazbenimi, družbenopolitičnimi položaji, ki so torej družbenopolitično dejavni, ki politiko ZK ocenjujejo kot skladno z interesi večine, srednje stari, kategorija anketirancev slovenske narodnosti, tisti, ki pesimistično presojujejo razpoloženje pri nas in tisti, ki menijo, da je sedanje razpoloženje mogoče označiti kot prepletanje upanja in strahu.

Za organizacijo letne olimpiade v Beogradu pa se z nadpovprečnimi deleži stališč zavzemajo delavci z nizkimi delovnimi položaji, z nizkimi družbenopolitičnimi položaji (nečlani družbenopolitičnih organizacij in neaktivni v samoupravi – razen članov zveze mladine), tisti, ki politiko ZK označujejo kot povsem skladno z večinskimi interesi, mlajši anketiranci, Neslovenci, ki živijo v Sloveniji in tisti, ki razpoloženje pri nas označujejo kot optimistično. Prikazane razlike kažejo, da so predlogu o letni olimpiadi nenaklonjene kategorije z višjimi delovnimi in družbenopolitičnimi položaji in druge kategorije, ki so dovolj obveščene in lahko primerno kvalificirano sodijo o problemih, ki zadevajo organizacijo letne olimpiade. To so hkrati tisti, ki v zvezi z drugimi raziskovalnimi problemi večinoma niso bili naklonjeni nacionalističnemu partikularizmu. Po drugi strani pa je največ pristašev za predlog o letni olimpiadi med pripadniki nižjih delovnih in družbenopolitičnih položajev ter med drugimi kategorijami, ki so manj obveščene in kvalificirane za presojo problemov, ki zadevajo organizacijo letne olimpiade. Med številnimi temi kategorijami smo v zvezi z drugimi raziskovalnimi problemi našli bolj poudarjena partikularistična nacionalistična stališča.

Višji odstotek stališč, ki zadevajo strinjanje s soorganizacijo zimske olimpiade v Sloveniji, je prisoten pri kategorijah visokokvalificiranih delavcev, obrtnikov, dijakov, študentov, pri kategorijah s srednjimi delovnimi položaji in kategorijah z vodilnimi in vodstvenimi funkcijami, kategorijah, ki delajo v panogah, ki jim

olimpiada utegne koristiti, pri članih in aktivnih članih nekaterih družbenopolitičnih organizacijah, pri kategorijah samoupravno dejavnih. Temu predlogu so naklonjeni tudi mlajši in srednje stari, pripadniki neslovenske narodnosti, ki bivajo v Sloveniji, bralci srbohrvatske literature, kategorije, ki razpoloženje presojuje kot angažirano in kot prepletanje strahu in upanja kakor tudi tisti, ki razpoloženje označuje kot pesimistično.

Krog glavnih pobornikov zimske olimpiade je dokaj širok in pester. V bistvu je zaledje tega predloga med-sloji s srednjimi družbenimi položaji in tistimi, ki si obetajo koristi od soorganizacije zimske olimpiade v Sloveniji.

Višji delež nasprotovanj predlogu za organizacijo zimske olimpiade srečujemo pri kategorijah z višjimi in srednjimi delovnimi položaji. Pri teh je delež odklonilnih stališč manj poudarjen kot pri predlogu, ki zadeva letno beograjsko olimpiado. Predlogu o zimski olimpiadi izraziteje nasprotujejo tudi aktivni člani družbenopolitičnih organizacij (ZK, zveza sindikatov, zveza borcev), tisti, ki politiko ZK označuje kot neskladno z interesi večine.

Krog nasprotnikov zimske olimpiade je pri kategorijah z različnimi družbenopolitičnimi položaji ožji, kot je krog nasprotnikov letne olimpiade. Zanimivo je, da predlogu za zimsko olimpiado bolj nasprotujejo slovenski anketiranci kot Neslovinci, ki živijo v Sloveniji. Predlog o zimski olimpiadi zavračajo z nadpovprečnimi deleži še tisti, ki razpoloženje pri nas označujejo z negativnimi ocenami.

Višji deleži odklonilnih stališč o organizaciji zimske olimpiade so prisotni pri kategorijah z višjimi delovnimi položaji, ki prav tako zavračajo predlog o letni olimpiadi. Te informirane in kvalificirane kategorije torej niso naklonjene organizacijam velikih športnih prireditev, ker so verjetno skeptične o ekonomskih učinkih in predvidevajo zaradi tega nove probleme v obdobju, ko se Jugoslavija otepa z dolgotrajnejšo družbenoekonomsko krizo. Deleži teh nasprotovanj so manj izraziti, pa tudi manj razširjeni med različne socialne kategorije, če jih primerjamo z deleži nasprotovanj, ki zadevajo predlog o letnih olimpijskih igrah. Kaže se povezava med nasprotovanji predlogu o zimski ter letni olimpiadi in med pesimističnimi označbami sedanjega splošnega razpoloženja pri nas.

3. Ocene, ali je v strinjanjih ali v nestrinjanjih s predlogom o eni ali drugi olimpiadi najti partikularistično nacionalistične poglede, so zapletene. Kategorije z višjimi delovnimi položaji so manj naklonjene predlogu o obeh olimpiadah in hkrati manj zavzete za različna stališča partikularističnega nacionalizma. Neslovinci, ki živijo v Sloveniji, nadpovprečno podpirajo predlog za obe olimpiadi. Delavci z nižjimi delovnimi položaji, kjer najdemo več stališč, ki so blizu partikularističnemu nacionalizmu, so bolj naklonjeni organizaciji letne olimpiade v Beogradu. Tisti, ki se poudarjeno zavzemajo za zimsko olimpiado v Sloveniji, pa so razdeljeni, kar zadeva deleže različnih stališč partikularističnega nacionalizma. Te bolj podpirajo v nekaterih vidikih visokokvalificirani delavci, medtem ko družbenopolitično in samoupravno aktivne kategorije, mlajši, pripadniki drugih narodov, ki živijo v Sloveniji, pa partikularizmu poudarjeno nasprotujejo.

Iz povedanega lahko sklepamo, da je treba vrednotiti stališča, ki zadevajo predloge o zimski in letni olimpiadi predvsem glede na njihovo temeljno vsebino in šele podrejeno glede na mednacionalne odnose. Samo pri nekaterih kategorijah se kažejo povezave stališč, ki zadevajo mednacionalne odnose, s stališči, usmerjenimi v raziskovanje drugih vsebinskih sklopov. To ugotovitev potrjujejo tudi deleži stališč različnih socialnih kategorij, ki izraziteje nasprotujejo letni, beograjski olimpiadi. To so kategorije z višjimi delovnimi, družbenopolitičnimi položaji,

dijaki, študenti, ki sicer izražajo nizke deleže različnih partikularističnih stališč. Široka kategorija anketirancev slovenske narodnosti pa bolj nasprotuje predlogu o letni olimpiadi in hkrati tudi nekoliko bolj poudarja nekatera druga stališča, ki jim moremo pripisati partikularistično naravo. Takšne ugotovitve se seveda uveljavljajo, če deleže stališč Slovencev primerjamo z deleži stališč Neslovencev, ki bivajo pri nas.

4. Strinjanja s predlogom za organizacijo obeh olimpiad so prisotna bolj pri kategorijah z nižjimi in srednjimi družbenimi položaji. Sicer pa so razlike med kategorijami, ki se poudarjeno zavzemajo za letno ali za zimsko olimpiado. Letno olimpiado podpirajo kategorije, ki družbenopolitično niso aktivne, kategorije mlajših, in tisti, ki pozitivno presojujejo politiko ZK. Za zimsko olimpiado pa se bolj zavzemajo še: aktivni člani nekaterih družbenopolitičnih organizacij, mlajši in srednje stari anketiranci. Krog pobornikov zimske olimpiade je širši, imajo nekoliko višji status in tem so priključene tudi družbenopolitične in samoupravno aktivne kategorije. Kategorije, ki so zavzete za letno olimpiado, so bolj podobne kategorijam, ki so sicer bolj partikularistično usmerjene, kot kategorije, ki podpirajo predlog o zimski olimpiadi.

Nasprotniki, ki se poudarjeno ne strinjajo s predlogom obeh olimpiad, so kategorije z višjimi družbenimi statusi, kvalificirane, izobražene in informirane ter družbenopolitično aktivne. Manjša razlika, kar zadeva predloga o letni in zimski olimpiadi, je v tem, da je krog nasprotnikov zimske olimpiade ožji, če upoštevamo kategorije z različnimi družbenopolitičnimi položaji. Te kategorije so tiste, ki hkrati poudarjeno nasprotujejo različnim drugim stališčem partikularističnega nacionalizma.

Proučevanje stališč različnih socialnih kategorij torej kaže, da skorajda ne najdemo kategorij, kjer se kažejo povezave med različnimi drugimi stališči partikularističnega nacionalizma in stališči o sprejemanju predloga za organizacijo zimske in zavračanju predloga o organizaciji letne olimpiade. Analiza deležev odgovorov socialnih kategorij tako razkriva nekoliko drugačno podobo kot analiza sumarnih odgovorov.

VIRI:

1. E. Kardelj: Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja, DZS, Ljubljana, 1980.
2. V. Bakarič: Društvene klase, nacije i socializam, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
3. R. Rizman: Marksizem in nacionalno vprašanje, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980.
4. D. Atlagić (ured): O nacionalnom pitanju, Institut za političke studije, Beograd, 1968.
5. Federalizam i nacionalno pitanje, Savez udruženja za političke nauke, Beograd, 1971.
6. Klase i nacionalno u savremenom socializmu, Naše teme, Zagreb, 1970.
7. P. Klinar: Mednarodne migracije, Obzorja, Maribor, 1976.
8. Nacionalno pitanje (zbornik Marx, Engels, Lenin), Svetlost, Sarajevo, 1973.
9. Resolucija XI. Kongresa ZKJ, Komunist, Ljubljana, 1978.
10. Resolucija IX. Kongresa ZKS, Delo, 19. april, 1982.
11. P. Klinar: Medetnični odnosi, Raziskovalno poročilo, SJM 78, RI-CJMMK, FSPN, Ljubljana, 1978.
12. P. Klinar: O mednacionalnih odnosih, študije, RI-CJMMK, FSPN, Ljubljana, 1981.
13. P. Klinar: O mednacionalnih in medrepubliških odnosih, SJM 1982, Poročilo I, RI FSPN, Ljubljana, 1982, str. 1-60.
14. Krizni pojavi, Zbornik razprav, Knjižnica FSPN, Ljubljana, 1983, str. 403/490.
15. P. Klinar: O mednacionalnih odnosih in njihovem prihodnjem razvoju, SJM 83, RI FSPN, Ljubljana, 1984, str. 36-109.
16. Slovensko javno mnenje 1984, - Pregled in primerjave rezultatov, RI FSPN, Ljubljana 1984, (49 str.).

ADOLF BIBIČ

Reforme in socializem

Poljsko-jugoslovansko politološko srečanje (Varšava-Jablonia, 2.-6. junija 1986)

V Jabloni pri Varšavi je bilo od 2. do 6. junija 1986 srečanje politologov iz Poljske in Jugoslavije na temo: *Ekonomске, socialne in politične reforme v socializmu*. Ni treba poudarjati teoretičnega in praktičnega pomena izbrane teme, saj je splošno znano, da je vprašanje nadaljnega spreminjanja družbenih in političnih odnosov v socialističnih deželah, najsi se te sicer še tako globoko razlikujejo med seboj, bistveno vprašanje, pred katerim so se v času krize znašli protagonisti socializma.

Udeleženci na obeh straneh so v petih dnevih dokaj intenzivnega dela, ki je nekajkrat potekalo tudi pozno v večerne ure, skušali osvetliti dokaj kompleksno problematiko z različnih vidikov. O tem priča tudi notranja zgradba in razporeditev tematskih krogov. Razgovor je tekел na temelju tehle problemskih sklopov:

I. *Teoretični problemi reform v socializmu* (koordinator: dr. Najdan Pašič, referate so prispevali: dr. Mijat Šuković, dr. Jerzy J. Wiatr, dr. Adolf Bibič).

II. *Ekonomija in politika* (koordinator: dr. Mijat Šuković, referenti dr. Zorko Tomac, dr. Czeslaw Mojsiewicz, dr. Artur Bodnar, dr. Vlatko Mileta).

III.-IV. *Socialistično samoupravljanje in tehnologija, tehnokracija in ekonomske reforme* (koordinator: dr. Czeslaw Mojsiewicz; prispevki: dr. Radivoje Marinković, dr. Mijat Damjanović, dr. Jerzy J. Hausner, dr. Ewa Maslyh).

V. *Politične reforme* (koordinatorja: dr. Mijat Damjanović – dr. Adolf Bibič, referenti: dr. Jovan Marjanović, dr. Boštjan Markič, dr. Stanislav Gebethner, dr. Jacek

Tarkowski, dr. Ljudmila Dziewiecka-Bokun, dr. Eugeniusz Zielinski).

Te tematike so se razvrstile po uvodnih besedah dr. Jerzy Wiatra, po nagovoru predsednika Društva poljsko-jugoslovanskega prijateljstva Boleslaw Szukutnika, po besedi predsednika Poljskega združenja za politične vede dr. Longina Pastusiaka ter uvodnega referata dr. Najdana Pašića na temo Razmerje med ekonomskimi in političnimi reformami.

Posebno aktualnost sta srečanju dala dr. Hieronim Kubiak, član političnega biroja Poljske združene delavske partije in predsednik znane komisije, ki je leta 1983 pripravila znano poročilo o vzrokih poljske krize, in dr. Mieczeslaw Rakowski, vice maršal Sejma in predsednik Socialno-ekonomskega sveta. Slednja sta prisotne seznanila ne le z zapletenimi viri in iskanji izhodov iz poljske krize, marveč sta tudi temeljito odgovarjala na številna vprašanja, ki so jih postavljali zlasti jugoslovanski udeleženci glede ekonomskih, družbenih in političnih razmer na Poljskem.

Bilo bi prezahtevno, če bi skušali povzeti poglobitve tematske sklope in navesti probleme, ki so se jih dotikali udeleženci v svojih pismenih prispevkih in živih razpravah. Med mnogimi ugotovitvami se zdi, med drugim, posebej vredno poudariti, da je glede *ekonomskih reform* prišla do izraza preživetost birokratsko-centralističnega upravljanja gospodarstva in potreba po večji samostojnosti gospodarskih subjektov in po novih mehanizmih sicer nujnega planiranja v socializmu, ki bodo bolj spoštovali objektivne tržne zakonitosti. Le večja vloga človeka in delovnih kolektivov bo povečala motivacijo za delo in dobro gospodarjenje, pa tudi spodbudila tisto inovacijsko pobudo, ki jo danes čutijo povsod kot velik problem. *Socialna reforma* ni samo vprašanje nove narave socialne politike v ožjem pomenu besede, marveč tudi potreba po novi vlogi delavskega razreda in drugih delovnih slojev, po novi vlogi znanosti in tehnologije, po upošteva-

nju nove subjektivitete socialistične družbe. Udeleženci so tudi poudarjali, da ekonomske reforme ni moči izpeljati niti brez socialne reforme niti brez sprememb političnih odnosov (politične reforme). Gre med drugim za to, da bi temeljito premislili, v novih razmerah, razmerje med državo in civilno družbo v socializmu, da bi v skladu s tem spreminjali odnose tako znotraj civilne družbe kot znotraj države, kar je mogoče le, če se hkrati spreminjajo odnosi med civilno družbo in državo v smislu poglobljanja socialistične demokracije. To pa zahteva tudi nov razmislek o razmerju med centralizacijo in decentralizacijo, o vlogi predstavnškega sistema, o partiji in vlogi drugih organiziranih interesov, o racionalizaciji državne uprave in tudi debirokratizaciji družbenih služb. Zahteva tudi spremembe v volilnem mehanizmu in uvedbo novih oblik neposredne demokracije.

Reforme v socializmu lahko temeljijo le na skladnem povezovanju znanstveno-tehnološkega napredka in demokratizacije socialistične družbe, na učinkovitem usklajevanju aspiracij ljudi in objektivnih možnosti, na skladnem povezovanju nujnih objektivnih zakonitosti z zavestnim usmerjanjem družbenega razvoja, na odpiranju novih prostorov svobode in odgovorne družbene kritike ter nove kadrovske politike.

Seveda na takem srečanju, ki je potekalo v duhu odkritega dialoga, ni manjkalo medsebojnih kritičnih vprašanj in soočanj in tudi občasnih disonanc znotraj obeh skupin udeležencev (na poljski strani npr. glede tega, kakšen je odnos delavcev do samoupravljanja na Poljskem, v jugoslovanski skupini glede tega, ali je treba spreminjati jugoslovanski »model« samoupravljanja, ali pa vztrajati pri njem in spremeniti predvsem politiko in prakso obnašanja itd.).

Ob vsem tem pa so si bili udeleženci – kljub različnim zunanje-političnim okoliščinam in dosedanji zgodovini socialistične preobrazbe v obeh deželah – enotni v tem, da se politična znanost in praksa na Poljskem in v Jugoslaviji soočata s številnimi podobnimi problemi; da je temeljitejša ekonomska reforma zmerom notranje povezana s spreminjanjem (z reformo) socialnih in političnih odnosov; da krizno stanje sodobnega socializma zahteva nove oblike upravljanja v gospodarstvu, v družbenem življenju in v politiki, vključno s preobrazbo predstavn-

škega sistema (z obvezno vlogo organiziranih socialnih interesov) in z oblikovanjem nove vloge avantgardnih organizacij, ki bo vključevala in spodbujala aktivnost množstva novih družbenih subjektov. Samoupravljanje (ne razdrobljeno, marveč integrirano) je po izkušnjah dosedanjega socializma postalo ena izmed strategij socializma, brez katere ne bo mogoč izhod iz kriznega stanja.

Posvetovanje poljskih in jugoslovanskih politologov je potekalo, kot je dejal dr. Najdan Pašič, vodja jugoslovanskih politologov na srečanju, v prijateljskem ozračju, v katerem ni šlo za to, da bi vsakdo dokazoval za vsako ceno nadmočnost svojih zamisli in rešitev, kot bi to bilo morda še pred 20. leti. Glavno spoznanje, s katerim smo se še bolj prepričani razhajali, je bilo, kot je poudaril dr. Jezry J. Wiatr, vodja poljskih udeležencev, da je pred socializmom samo ena alternativa: reforma.

Na koncu posvetovanja je bilo sklenjeno, da bo prihodnje srečanje leta 1987 v Jugoslaviji. Obravnavalo naj bi temo: *Participacija in samoupravljanje*. Predlaganih je bila tudi vrsta pobud za nadaljnje sodelovanje med poljskimi in jugoslovanskimi politologi. Leto naj bi se v prihodnje institucionaliziralo in tako postalo bolj celovito in dolgoročneje urejeno.

BOJKO BUČAR

Srečanje politologov z obeh strani meje

Na gradu Seggau pri Lipnici je 23. in 24. maja 1986 potekalo že peto tradicionalno srečanje študentov-politologov mednarodne usmeritve s Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani ter študentov prava Inštituta za mednarodno pravo in mednarodne odnose Univerze Karla Franca v Gradcu.

Ideja o sodelovanju se je porodila na preloemu sedemdesetih in osemdesetih let, in sicer iz delovnega sodelovanja prof. dr. Ernesta Petriča, takratnega predstojnika seminarja za mednarodne odnose katedre za politologijo na FSPN in prof. dr. Konrada

Gintherja, predstojnika Inštituta za mednarodno pravo in mednarodno odnose na graški univerzi. Menila sta, da morata kot univerzitetna delavca svoje znanstveno-raziskovalno sodelovanje poglobiti tudi na pedagoškem področju in iz začetne izmenjave akademskih predavanj je vzkliła zamisel o strokovnem srečanju študentov, ki preučujejo mednarodne odnose. Dogovorjeno je bilo, da naj bo srečanje vedno tematsko opredeljeno in da naj na njem sodelujejo študentje z vnaprej pripravljenimi pisnimi referati, ki bodo plod njihovega štiriletnega študija in dela, torej nekakšen zaključek skupinskega pedagoškega procesa. Srečanja naj bi organizirali maja in s kar najmanjšimi stroški. Kot delovni jezik je bil predviden nevtralen svetovni jezik (angleščina). Srečanje naj bi bilo vsakoletno, s tem, da ga enkrat organiziramo v Jugoslaviji in drugič v Avstriji. Gostitelj naj bi vsakič nosil organizacijske in bivalne stroške, gostujoči pa bi sami krili prevozne stroške.

Tako opredeljena ideja je naletela na ugoden odziv v obeh pedagoških in znanstveno-raziskovalnih visokošolskih ustanovah, ki sta zamisel iz strokovnih, didaktičnih in vsebinskih razlogov tudi materialno in moralno podprli.

Tako je leta 1982 prišlo do prvega srečanja v Gradcu, kjer so za začetek obravnavali klasično, železno temo iz mednarodnih odnosov v obeh državah, in sicer »Neuvrščenost in nevtralnost«. Leta 1983 je bilo srečanje v Ljubljani in na sporedu je bila druga aktualna tema »Konferenca o evropski varnosti in sodelovanju«. V letu 1984 je bilo srečanje v Avstrijskem inštitutu za preučevanje miru, ki deluje v Stadtschlainingu na Gradiščanskem (o njegovi dejavnosti glej v TiP 10/1984, str. 1132-1134). Na njem je bilo obdelano malo bolj vroče vprašanje »Jugoslovansko-avstrijskih odnosov«, v letu 1985 pa smo v Ljubljani obdelali »Odnos neuvrščenih in nevtralnih do NMGU«.

Pokazalo se je, da so se pričakovanja glede koristnosti srečanj izpolnila ter da ne pomenijo zgolj večje spodbude za študij med študijskim letom, temveč da od študenta zahtevajo tudi verifikacijo in aplikacijo njihovega večletnega študija, splošno razgledanost, politično kulturo in temeljito strokovno znanje. Obenem je bila to za večino prva življenjska izkušnja, pridobljena na podlagi vsebinsko poglobljenega srečanja na medna-

rodni ravni in s tem svojevrstna priprava na bodoče delo.

Letošnje srečanje je bilo posvečeno novi in prihajajoči temi v mednarodni skupnosti – pravici do razvoja. Z jugoslovanske strani je sodelovalo devet študentov in študentk četrtega letnika politologije mednarodne usmeritve, asistentka Irena Brinar in mag. Bojko Bučar, predstojnik seminarja za mednarodne odnose. Z avstrijske strani so sodelovali: sedem študentov in študentk ter štirje asistenti pod vodstvom dr. Huberta Isaka, v dolžnosti predstojnika graškega inštituta.

Študentje z obeh ustanov so predstavili po tri referate, in sicer po dva z enakim naslovom (»Pravica na razvoj kot človekova pravica« in »Ekonomska vsebina pravice za razvoj«), poleg tega je avstrijska stran predstavila »Odnos Evropskih skupnosti do pravice na razvoj«, medtem ko je slovenska stran predstavila »Koncept razvoja v gibanju neuvrščenih«.

Kot skoraj vsakič doslej se je tudi tokrat pokazalo, da je, razen posameznih izjem, znanje študentov obeh ustanov na zavidljivi ravni, da pa so pri nastopanju relativno neagresivni in nesamozavestni. Slednje moramo sicer pripisati sami naravi takega srečanja in njihovim prvim izkušnjam na mednarodni sceni. V neformalnem delu srečanja, kjer je še vedno govor o strokovnih temah, je bilo razpoloženje tudi ustrezno bolj sproščeno in s tem aktivnost študentov večja. Zanimiva je bila izkušnja, da ločnica mnenj predstavnikov obeh sosednjih držav ni potekala po politični meji, temveč da so se odločali po osebni izkustveni meji. Skupna ugotovitev pa je vendarle bila, da je pravica do razvoja naravna pravica, ki vsekakor zahteva nadaljnje delo v zvezi s kodifikacijo. Menili so, da razvoj ne sme pomeniti le ekonomske rasti, razvoj mora biti integralen, toda pri vprašanju, kaj to pomeni in kako to doseči, so bila mnenja različna.

Kot posebna povabljená gosta sta na srečanju letos sodelovala tudi predstavnika ljubljanske Pravne fakultete doc. dr. Danilo Türk, podpredsednik posebne delovne skupine vladnih strokovnjakov za pravico do razvoja pri komisiji za človekove pravice v OZN in doc. dr. Miriam Škrk. Prav tako so se srečanja udeležili generalni konzul SFRJ v Gradcu Ivo Gajić in avstrijski generalni konzul v Ljubljani dr. Anton Kern s soprogo. Tudi avstrijska sredstva javnega obve-

šcanja so srečanju namenila ustrezno pozornost. Navzoči so bili novinarji treh časopisnih redakcij, obe strani pa sta dali tudi izjavi za avstrijski radio.

V čast srečanja je deželni glavar Štajerske dr. Josef Krainer priredil sprejem z večerjo v vinogradniški šoli na bližnjem Silberbergu. V njegovem imenu je navzoče pozdravil dvorni svetnik dr. Kleinsasser, zadolžen za raziskovalno dejavnost pri štajerski deželni vladi, nekdanji okrajni glavar Lipnice. Poudaril je, da so takšna srečanja med drugim temelj in nasledek dobrih sosedskih odnosov med Štajersko in Slovenijo in zato tudi med obema državama. Izrazil je upanje, da se bodo stiki na pedagoškem in znanstvenoraziskovalnem področju še nadalje poglobljali in prerasli v še globlje obojestransko koristne odnose. V našem imenu se je za organizacijo srečanja zahvalil predstavnik ljubljanske Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Udeleženci so se seznanili tudi

z organizacijo dela in s tehnološkimi procesi v šoli na Silberbergu.

Zanimiv je bil tudi neformalni del srečanja, na katerem smo spregovorili tudi o vseh odprtih vprašanih avstrijsko-jugoslovanskih odnosov. Če je slovenska stran omenjala npr. vprašanja avstrijskega tiska, maloobmejnega gospodarskega sodelovanja, položaja manjšin ipd., je avstrijska stran predvsem želela vedeti čim več o gospodarskem in političnem položaju v Jugoslaviji, o vzrokih za jugoslovanski molk v avstrijski predvolilni kampanji za predsednika republike itn. Precejšnja pozornost je veljala tudi primerjavi obeh vzgojnoizobraževalnih procesov.

Ugotovimo lahko, da je srečanje potekalo uspešno in delovno, da so si študentje lahko izmenjali kopico informacij, pogledov in stališč, preverili svoje znanje in sposobnosti, zato lahko samo upamo, da se bodo prihodnja nadaljevala na podoben način.

Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije

(Avtorji: Janko Pleterški, Danilo Kecić, Miroljub Vasić, Pero Damjanović, Fabijan Trgo, Pero Morača, Branko Petranović, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović; končna redakcija: Pero Morača, Stanislav Stojanović; prevodi v slovenščino: Vlado Barabaš, Franček Brglez, Mojca Mihelič, Roman Zupan; izd. ČZDO Komunist in Državna založba Slovenije, Ljubljana 1986, 416. str.)

Načrtovalci, pisci in sodelavci pri tej knjigi so se znašli pred vrsto težavnih metodoloških problemov, ki so jih skušali po svoji naboljši volji reševati s kompromisi, ki pa se niso vselej najbolje posrečili. Rezultat tega imamo pred seboj v knjigi. Če gledamo s stališča zgodovinske stroke, so bili glavni metodološki problemi, s katerimi so se zgodovinarji pri pisanju te knjige soočali, naslednji:

1. Ali naj bo delo nekakšna uradna zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, ki je vodilna idejna in politična sila jugoslovanske družbe in ki ima o svojem poslanstvu v tej družbi, o svoji prehojeni poti, neka svoja uradna stališča – ali naj bo to objektivno znanstveno pisana zgodovina, kjer more biti zgodovinar-komunist bolj kritičen in prehitovati ocene partijskega vodstva?

2. Ali naj se pregled zgodovine ZKJ omeji le na konkretni razvoj komunističnega gibanja, ali pa naj poda široko družbenopolitično ozadje dobe, iz katere je to gibanje raslo in nanjo povratno vplivalo?

3. Ali naj stoji v ospredju zgodovine idejnopolično in organizacijsko ves čas enotna KP in ZKJ kot faktor jugoslovanske države, ki je vsekakor pomembna determinanta, ali pa jugoslovanski narodi, ki so družbenozgodovinski subjekt in faktor tako v objektivni zgodovinski realnosti kot tudi v marksistični

stični družbeni teoriji in praksi? (Ta metodološki problem je v knjigi rešen neustrezno in sicer z dvojno optiko: splošno jugoslovansko in posebno-lokalno. Posebno pa je v jugoslovanskih razmerah vendar naci-onalno!!).

4. Ustvarjalci so bili postavljeni tudi pred problem, ali naj bo to avtorsko delo ali pa naj delo poteka na široki kolektivni osnovi s širokimi strokovno-znanstvenimi timi, ki pa se morajo konsultirati še s široko politično strukturo in akterji zgodovine ZKJ?

In še kakšne metodološke probleme in zanke bi mogli naštet. Kako so jih pisci reševali, bolj ali manj res prepuščeni sami sebi, je razvidno iz teksta knjige, ki se v redakcijskem predgovoru sama razglasa za znanstveno zgodovinsko sintezo.

Prva, zunanja značilnost knjižnega besedila je njegova precejšnja neizenačenost tako glede objektivnosti znanstvene analize kot tudi glede samega stila pisanja – torej njegove jasnosti in komunikativnosti. Nekatera poglavja so po svoji kvaliteti daleč pred drugimi. Za to je več vzrokov. Nekateri problemi oz. nekatera obdobja so bila že pred pisanjem zgodovine ZKJ obdelana boljše kot druga, nekateri pisci naše zgodovine so bolj talentirani ali so se bolj potrudili kot drugi. In ne nazadnje, skupna redakcija ni napravila vsega, kar bi lahko. Nekatera poglavja v knjigi so pisana lepo sintetično, konsistentno, v drugih pa mrgoli odvečnih, tudi drugorazrednih podatkov in zato koherentnost teksta šepa.

Knjiga je razdeljena na štiri dele, s tem da obsega prvi, uvodni del, razvoj delavskega gibanja pri jugoslovanskih narodih od njegovih začetkov do ustanovitve jugoslovanske države. Nadaljnja periodizacija knjige je običajna, kakor je že dolgo uveljavljena v zgodovinske pisarstvu o zgodovini KP in ZKJ; tako zajema drugi del obdobje komunističnega gibanja v pripravah na revolucijo v letih stare Jugoslavije; tretji del je posvečen vlogi KPJ v osvobodilni vojni in socialistični revoluciji v letih 1941–1945; četrti del, ki je najobsežnejši, zajema obdobje socialistične gra-

ditve v letih 1945–1980, kot smo to imenovali do včeraj. V knjigi je vse to zadnje obdobje enostavno poimenovano z »Obdobjem socialistične revolucije«, kar se mi zdi znanstveno težko sprejemljivo in bodo o tem morali svoje reči še drugi družboslovci. Menim, da revolucija ne more trajati v nedogled. Po takšnem gledanju traja naša revolucija že najdlje v zgodovini. Z njim popolnoma relativiziramo revolucionarno dogajanje, ki je enkratno zgodovinski prekrat.

Prvo poglavje o delavskem gibanju v jugoslovanskih deželah do ustanovitve enotne revolucionarne partije je nastalo na podlagi literature, ki je že dokaj dobro obdelala svojo problematiko. Tako je ta del v knjigi, ki je bistveno obsežnejši kot je bil v prejšnji, prvi izdaji Zgodovine KPJ – ZKJ, napisan najbolj sintetično in tekoče. Vsebuje najmanj »diskutabilnih« ocen in v njem je najbolj dognano razčlenjena in razvidna mnogonacionalna struktura na jugoslovanskih tleh in zgodovinsko predstavljeno narodno vprašanje kot pomemben dejavnik zgodovinskega razvoja in kot determinanta delavskega gibanja v jugoslovanskih deželah pred nastankom skupne jugoslovanske države.

Drugi del o jugoslovanskem komunističnem gibanju v stari Jugoslaviji je po obsegu manjši kot je bil v Pregledu zgodovine ZKJ. Zato so bila vsa prizadevanja usmerjena v čim bolj sintetično podajanje, kar pa ni v celoti uspelo. Ta del je razdeljen na štiri poglavja:

1. Ustanovitev in vzpon Komunistične partije Jugoslavije (1919–1921);
2. V iskanju nove strategije revolucije (1921–1928);
3. Boj proti monarhistični diktaturi (1929–1934); in
4. Nastajanje protifašistične ljudske fronte (1935–1941).

Prvi dve poglavji se še najbolj približujeta sintetičnemu načinu pisanja. V njih je govor o družbenopolitičnih razmerah v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev v prvih letih po nastanku in o novem idejnopoličnem in organizacijskem povezovanju v delavskem gibanju. Nato je predstavljen vzpon revolucionarnega delavskega gibanja, idejna konfrontacija z reformisti, drugi kongres partije v Vukovaru, njegov program, razcep s socialističnimi »centrumaši«, partija in volitve v konstituanto, ter prepoved KPJ.

V poglavju Iskanje nove revolucionarne

strategije so kratko predstavljene gospodarske in politične razmere v državi v dvajsetih letih, ki so pogojevale razvoj KPJ. Skicirani so začetki snovanja ilegalne KPJ, njene prve politične akcije in prva državna konferenca KPJ na Dunaju poleti 1922. Nato so opisani idejni spori KPJ, zlasti glede narodnega vprašanja, njena tretja konferenca z resolucijo o narodnem vprašanju. Sledi prikaz intervencije Kominterne in modifikacija partijske politike do nacionalnega vprašanja, tretji kongres KPJ na Dunaju in četrti v Dresdenu.

Ocene so več ali manj na nivoju dosežkov jugoslovanske historiografije, čeprav bi se o nekaterih moglo razpravljati, kot na primer o oceni »nacionalnih« stališč Sime Markoviča, ki so v knjigi popolnoma rehabilitirana, čeprav jih zgodovinska praksa ni potrdila.

V teh dokaj dobro napisanih poglavjih žal pogrešamo kakršnokoli omembo nekaterih bistvenih problemov komunističnega gibanja v Sloveniji, kot je npr. dejstvo, da so bili slovenski komunisti tisti, ki so že na 1. konferenci KPJ opozorili na obstoj narodnega vprašanja v Jugoslaviji; nadalje vsa strategija in taktika slovenskega komunističnega vodstva z njegovim poskusom, kot je bila Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani oktobra–decembra 1922 ter ustanovitev Socialistične stranke delovnega ljudstva Slovenije, januar–april 1923, ko slovensko komunistično vodstvo ni sledilo politiki Namestniškega komiteja KPJ v Beogradu, bilo od tega in potem tudi še od Kominterne obsojeno in izključeno iz KP. Vsekakor je to pomembna, idejno zanimiva, bogata in omembe vredna problematika, saj se je z njo pečal sam IK Kominterne.

Naslednji dve poglavji o boju proti monarhistični diktaturi in o nastajanju protifašistične ljudske fronte sta pisani zelo nekonsistentno; mrgoli podatkov, včasih celo nepovezanih, malo je sintetizirano, zlasti so slabo formulirani odlomki o gospodarskem in socialnem razvoju; vse preveč je tu že zastarelih stereotipov. Opisan je kraljevi državni udar, usmeritev KPJ na oboroženo vstajo in organizacijski razkroj partije. Sledi oris posledic gospodarske krize, krize monarhofašističnega režima in spremembe v taktiki KPJ na četrti državni konferenci decembra 1934 v Ljubljani.

Podpoglavja 4. poglavja o nastajanju protifašistične ljudske fronte 1935–1941 so obli-

kovana tako, da lahko izstopi zgodovinska vloga Josipa Broza-Tita že v letih 1937–1939. V podpoglavju Poglobljanje revolucionarne krize v državi v letih 1939–1940 je zapisanih mnogo starih stereotipnih ocen, ki ne morejo zdržati znanstvene kritike in res niso knjigi v ponos. Takšna je npr. ocena o tem, da spremenjena strategija Kominterne glede opustitve politike ljudske fronte v jeseni 1939 in spomladi 1940 ni bistveno vplivala na politiko KPJ, ter ocena, da je KPJ konec poletja 1940 postajala najvplivnejša stranka v političnem življenju Jugoslavije.

Poglavje je obogateno z dokaj objektivnim kritičnim prikazom spopada na »Književni levici« na Hrvaškem, ki ni zadeval samo literaturo. Pogrešamo pa prikaz celotne idejne in politične dinamike, razhajanj in partijskega omahovanja v politiki ljudske fronte v Sloveniji v jeseni 1939 in spomladi 1940, ter srečnega akcijskega sporazuma levih sil pod vodstvom KPS konec poletja 1940 ob ustanovitvi ilegalnega akcijskega odbora Društva prijateljev Sovjetske zveze.

Tretji del, ki obravnava KPJ v osvobodilni vojni in socialistični revoluciji, je pisan dokaj sintetično, včasih celo tako zelo, da so zabrisane temeljne značilnosti razvoja NOB in revolucije pri posameznih narodih; te pa so bile tako velike, da moremo govoriti kar o federativnem poteku našega osvobodilnega boja oziroma o naši mnogonacionalni revoluciji, ki je imela sicer skupno idejno vodstvo (KPJ) in skupni cilj: narodno in socialno osvoboditev ter ponovno vzpostavitev skupne jugoslovanske države na popolnoma novih federativnih temeljih suverenosti vsakega naroda. Tudi ta tretji del je razdeljen na štiri poglavja, ki odražajo tok narodnoosvobodilnega gibanja in poglobljanja revolucionarnega dejanja. Prvo poglavje nosi naslov Priprave in začetek narodnoosvobodilnega boja (leto 1941). Drugo: Boj za utrditev in širjenje narodnoosvobodilnega gibanja (leto 1942). V tem poglavju je načetih na novo nekaj problemov in postavljenih nekaj nestereotipnih ocen, ki vendarle dokazujejo precejšen razvoj našega zgodovinskega pisja o NOB in ljudski revoluciji in celo evolucijo zgodovinarjev samih, kar je vsekakor razveseljivo. To poglavje je pisal isti avtor kot v prvi izdaji, namreč v Pregledu zgodovine ZKJ pred četrto stoletja. Pozornost zgodovinarja in tudi sicer nekoliko bolj

razgledanega bralca pritegnejo razlage in ocene o problemih strategije in taktike KPJ v narodnoosvobodilnem boju ter o dveh etapah revolucije, o njunem medsebojnem prepletanju, o zgodovinskem prehitevanju, o posledicah, o intervencijah Kominterne. Jasno je zapisana gotovo pravilna ocena o najtežjem in prelomnem letu narodnoosvobodilne vojne, o letu 1942.

Metodološko je vprašljivo le to, ali je ta del kar splošna zgodovina narodnoosvobodilnega boja in je včasih težko razmejiti vlogo KPJ v njem, če se ne zadovoljimo z ugotovitvijo, da je bila partija navzoča vsod, vodila vse, odločila o vsem, storila vse.

Posebej glede slovenskih zadev v tej knjigi je potrebno reči, da so prikazane na velikih mestih povsem ustrezno, vendar so tako vpete v splošni jugoslovanski kontekst, da more le največji strokovnjak iz tega izluščiti specifičnost, samostojnost, originalnost slovenske Osvobodilne fronte, slovenskega osvobodilnega boja, slovenske narodne samozavesti in slovenske narodne samoodločbe za federativno Jugoslavijo.

Škoda je, da ob Kočevskem zboru in II. zasedanju AVNOJ ni osvetljena intenzivna razprava, ki jo je imelo slovensko narodnoosvobodilno vodstvo z odposlanci CK KPJ, Vrhovnega štaba in AVNOJ o narodnem vprašanju in strukturi bodoče jugoslovanske federacije. Kvaliteto teh razprav in smer razvoja jugoslovanske federativne skupnosti, kakor si jo je zamišljalo vodstvo jugoslovanske revolucije, bi zelo dobro lahko ilustrirala Titova izjava slovenski delegaciji na sprejemu v Jajcu ob II. zasedanju AVNOJ, ko je izjavil, da je tedanja stopnja jugoslovanskega centralizma maksimum, narekovan zaradi potreb narodnoosvobodilne borbe, da pa se bolj bodoča federativna država razvijala vse bolj v smer vse večje federativnosti in poudarjene vloge narodov.

Za četrti del velja najprej splošna pripomba o naslovu, povedana že v začetku ocene; nadalje je potrebno reči, da se po metodi in po stilu pisanja cepi v dva različna dela. Prvi del, ki zajema dve poglavji, je pisan s stališča klasične zgodovinske vede, kjer analiza procesov in sintetične sodbe izhajajo iz analize empirije zgodovinskih faktov. Naslednja poglavja, ki zajemajo obdobja po letu 1950, so pisana drugače, rekli bi nekako politološko; splošno teoretično razglabljanje tez in modelov prednjači tako po obsegu kot po po-

menu, in izbrana dejstva samo ilustrirajo idejno elaborirano shemo. Pri dokaznem materialu posegajo pisci predvsem po internih partijskih ocenah, ki jih povzemajo kot preverjen zgodovinski fakt.

Pisci tega razdobja so se srečali z nekaj trdimi oreh, kjer brez temeljite poglobitve v problematiko teorij izgradnje socializma v okviru leninističnega modela; brez popolnega razčiščenja pojmov, kaj je leninizem, kaj stalinizem, kaj sta pomenila v času svojega klasičnega razvoja, kje in kako je KPJ poskušala leninistični model razvijati naprej, primerno potrebam časa, ni mogoča uspešna historična analiza. Tako pisci niso ponudili prepričljivejših ocen o enem izmed ključnih dogodkov na poti emancipacije in demokratizacije KPJ – ZKJ, ocene o 6. kongresu KPJ leta 1952 v Zagrebu in o vsej globini njegove kritike birokratskega maličnega pri izgradnji socializma, katerega eden najočitnejših pojavnih oblik je stalinizem; ocene o zelo raznolikih in nepreciznih intencijah nadaljnega razvoja jugoslovanske družbe in mesta ZKJ v njej. Zaradi tega je dokaj neprepričljiva njihova ocena konceptov Milovana Djilasa, da je razvijal anarholiberalne poglede in odpiral vprašanja, o katerih je kongres že sprejel stališča (str. 340–341). Pronicljivemu in prepričljivemu teoretičnemu analitiku ali zgodovinarju s temeljitim teoretičnim znanjem je kaj lahko na podlagi kongresnih materialov izoblikovati tudi povsem nasprotno oceno. S tem problemom se bo morala naša teoretična misel o socializmu še spoprijemati.

Zanimivo je, kako so avtorji pri predstavljanju demokratizacije družbenega in političnega življenja v jugoslovanski družbi in znotraj ZKJ v letih 1952–64 popolnoma spregledali veliko nasprotje, ki je vladalo med demokratično usmeritvijo programa ZKJ in med izredno centralističnim in direktivnim statutom ZKJ iz leta 1952 in 1958, v katerih so imeli najvišji forumi ZKJ izjemno velike kompetence, kar gotovo ni pospeševalo širokega razmaha demokratizacije. Nezadostno in današnji stopnji vedenja neadekvatno je izrisano narodnostno vprašanje v teoretičnih in praktičnih pogledih ZKJ v letih 1958–64.

Dobro bi bilo akcentirati Titovo oceno na 8. kongresu 1964. leta, da »naši narodi niso dovzetni za teorijo unitarnega jugoslovanstva«. Ta ocena kongresa je odprla novo

etapo v razmišljanju in praktičnem opredeljevanju ZKJ v pogledu narodnostne politike v Jugoslaviji, ki je našla svoj izraz v ustavnih amandmajih 1969 in v novi ustavi 1974. O teh stvareh je pisec veliko bolj informiran, čeprav ne na podlagi izvirnih zgodovinskih dokumentov.

Pred nami je knjiga, ki je nastajala dolgo vrsto let, ki naj bi kritično ovrednotila prehojeno pot Komunistične partije oziroma Zveze komunistov Jugoslavije. Ne bi hotel dvomiti v dobro voljo izdelovalcev tega dela, toda ob čitanju knjige se mi vzbudi vtis, da ne daje odgovora na nekatera bistvena vprašanja razvoja naše polpretekle dobe, npr. glede nacionalne problematike, glede afirmacije narodov v naši mnogonacionalni državni skupnosti in položaja delovnega človeka v odločanju o rezultatih dela. Pojasnilo za to moremo najti v premajhni razvitosti našega zgodovinskega in morda včasih tudi v subjektivni odločitvi avtorskega kolektiva in redakcije, da nekatere zgodovinske probleme tretira na star način in jih ne podvrže neprizanesljivi zgodovinski kritiki, ki bi bila na ravni sodobne zgodovinske znanosti in potrebe našega idejnega in političnega trenutka. Samo kritična zgodovinska presoja more osvoboditi duha bremena preteklosti, osvetliti sodobni trenutek, mobilizirati voljo in pokazati smer za delo v sodobnem trenutku in v prihodnosti.

Janko Prunk

MARJAN BRITOVŠEK

Stalinov termidor

(Cankarjeva založba, Ljubljana 1984, 545 str.)

Zgodovinar delavskega gibanja, profesor filozofske fakultete v Ljubljani, Marjan Britovšek je objavil obsežno študijo »Stalinov termidor«. Ta študija predstavlja po predmetu, s katerim se ukvarja, nadaljevanje avtorjevih zgodnjih raziskav, objavljenih v knjigah »Boj za Leninovo dediščino« in »Carizem, revolucija, stalinizem«. Jugoslovanski založniki so na začetku osemdesetih let

objavili več znanstvenih in publicističnih del domačih in tudi prevodov del tujih avtorjev, ki na različnih ravneh raziskovanja in z različnih vidikov obravnavajo zapleten in protisloven pojem stalinizma. Po prevodu študije Jeana Ellensteina »Zgodovina fenomena stalinizma« in ponatisa Stalinovih »Vprašanj leninizma« morajo nadaljnje raziskave pojava stalinizma temeljiti na multidisciplinarnem pristopu, ki bo upošteval dejstvo, da avtoritarnost ni le mednarodni pojav, marveč da se poraja tudi iz konkretne zgodovine in politične tradicije posameznih družb; raziskovanje stalinizma se nujno opira na raziskovanje zgodovinskih virov dveh odločilnih strani politične tradicije in kulture: demokratične in avtoritarne. Brez konkretno-zgodovinskega raziskovanja zgodovinskega porekla teh dveh tradicij ne moremo priti do sintetičnih rezultatov. Drugačni pristopi se zvajajo na prenašanje sklepanje o apriorni avtoritarnosti delavskega gibanja, kar pripelje do ideologizacije problema.

V delih raziskovalcev, ki so se ukvarjali s stalinizmom – še posebej se to nanaša na avtorje iz zahodnih dežel – sta bili dolgo po II. svetovni vojni navzoči dve negativni značilnosti: nepoznavanje izvirnega zgodovinskega gradiva in teoretsko enoznačno stališče, da so »Leninove postavke pravilne, Stalinove pa napačne«.

Od sredine 60-ih let sem se te negativne značilnosti postopno spreminjajo; prihajajo generacije raziskovalcev, ki niso obremenjene z ideološkim balastom hladne vojne in so odprte za bolj objektivno in manj pristransko presojanje zgodovinskih procesov; hkrati pa je postalo dostopno in za raziskovanje neobhodno izvirno gradivo, ki je imelo dotlej naravo zaupnih dokumentov. Komunistične partije, ki so bile v medvojnem obdobju tesno povezane z delovanjem VKP (b), so v času destalinizacije uspele dobiti dotlej dobro varovane dokumente, ki so se nanašali na njihovo dejavnost v tretji internacionali in so bili v bistvu sestavni del njihove zgodovine. Pridobivanje teh dokumentov in njihovo shranjevanje v nacionalnih arhivih sta olajšala nadaljnje delo raziskovalcev. Dokumenti tretje internacionale, ki jih je zbrala in objavila J. Degrasova, in obsežna bibliografija, ki jo je objavil raziskovalec stanfordske univerze Witold Sworakowski, pomenijo solidno dokumentacijo tudi za raziskovanje stalinizma.

Raziskovalni inštitut in druge ustanove, ki se ukvarjajo s problemom stalinizma, so morda tudi ideološko različno naravnani, toda raziskovalnih rezultatov, ki jih vsebuje cel niz študij, ne moremo spodbijati. Ustvarjeno je skupno hotenje raziskovalcev, da postopno diferencirajo konkretnozgodovinske odnose in razvojne zakonitosti (zlasti ekonomske) od voluntarizma aparata in vloge osebnosti v zgodovini. Ta skupna volja je temelj in predpostavka za raziskovanje tako različno politično usmerjenih raziskovalcev, kot sta na primer Jean Ellenstein in Steven Cohen. Toda niti dobri poznavalci sovjetske politične ureditve niso opredelili pravega pomena nekega dejstva, ki je bilo ključno za celotno koncepcijo razvoja in s tem tudi za ekonomski in politični sistem – to pa je prostor.

S stališča socializma je eno najpomembnejših spoznanj prav to, da s Stalinovo smrtjo ni prenehal obstajati sistem družbenih odnosov, imenovan po njem. Ekonomske in politične krize socializma so spremenile pojavne oblike stalinizma. Prizadevanja in doseženi rezultati pri prevladovanju stalinizma na nacionalni in mednarodni ravni pomenijo objektivno predpostavko, brez katere ne bi mogle nastati relevantne hipoteze v študiji »Stalinov termidor«; razen te objektivne predpostavke smemo govoriti tudi o neki subjektivni predpostavki – vsak raziskovalec pride med svojim delom do tiste točke, ko mora nujno – glede na notranjo logiko dela – preveriti dosežene rezultate, preveriti relevantnost predhodnih hipotez in oceniti njihovo aktualno uporabnost v praksi. Ta postopek je v družbenih znanostih nujen. Profesor Britovšek v devetih poglavjih svoje študije raziskuje bistvene procese, ki so pripeljali do vzpostavitve stalinizma kot sistema družbenih odnosov, Stalina pa do nosilca koncentrirane oblasti brez kakršnihkoli pravnih in političnih omejitev. Študija profesorja Britovška je primer dosledno opravljenega zgodovinskega raziskovanja nekega pojava; po svoji objektivnosti, zajemu zares ogromnega gradiva in uporabi historičnega materializma kot temeljne metode raziskovanja zasluži ne le pozornost jugoslovanske javnosti, temveč tudi širšega kroga raziskovalcev. Gotovo je, da bi raziskovanje tudi z vidika drugih disciplin dalo popolnejšo sliko nastanka stalinizma. To velja zlasti za problem zraščanja državnega in političnega apa-

rata oblasti, za katerega raziskovanje bi bila potrebna pravnoeksegetska metoda. Opaziti je, da v obstoječih raziskovanjih manjka kritika konservativizma in normativizma sovjetske pravne teorije in prakse, ki sta omogočila legalizacijo stalinističnih metod in preobrazbo prava v instrument političnih bojev. Zgodovinar seveda ne more zajeti vseh teh vprašanj, njihovo naštevaje pa ima namen vzpodbujati odpiranje novih raziskav.

Avtor je zasnoval raziskovanje na empiričnih dejstvih in potem sintetiziral makro raven raziskovanja (družbeni procesi, frakcijski boji) z mikro ravni (osebnosti boljševiskih vodij, njihove ideološke platforme). Posebej je raziskal niz odnosov med Stalinom kot političnim vodjem in VKP(b). Profesor Britovšek je, seznanjen z nekaterimi enostranstvi Deutscherjevega raziskovanja, ki je v bistvu »the study of case«, ugotovil vzročne zveze med političnim sistemom in ideološkimi stališči, ki so bila predmet spora. Precej prostora je posvetil vodilnim idejam partijskih frakcij. Avtor opozarja na dejstvo, da je bila boljševiska partija – navzlic normativno razglašenemu načelu monolitizma – sestavljena iz več frakcij, ki so prihajale v spore tudi pred revolucijo. Te spore so reševali bodisi s svojevoljno odločitvijo najvišjih partijskih organov ali pa so pripeljali do novih razhajanj in cepitev znotraj partije. Spori so dobili večji politični pomen tedaj, ko se je po revoluciji konstituirala socialistična država, na čelu katere je bila RKP(b) kot edina legitimna politična partija. Frakcijski spori so se nadaljevali tudi v času Leninovega aktivnega političnega delovanja (do konca leta 1922). Stalin je te frakcijske tendence spretno izkoriščal v obračunih s svojimi nasprotniki in za utrjevanje lastnega političnega položaja. Pri tem so mu pomagale nekatere objektivne okoliščine: mednarodni odnosi, v katerih je Sovjetska zveza imela status izolirane dežele, obkrožene s sovražnimi kapitalističnimi državami, od katerih večina ni hotela vzpostaviti diplomatskih ali trgovinskih odnosov. Taki mednarodni odnosi so diktirali tudi notranjo politiko, zasnovano na maksimalnem družbenem konsenzu, brez ideološko-političnih razhajanj, ki bi ogrožale uresničevanje določene razvojne strategije. Stalin ni postal kar naenkrat edina priznana politična avtoriteta, njegov boj je trajal več kot desetletje. V tem

boju se je soočil z dobro politično organiziranim odporom leve in desne opozicije, ki sta se s političnimi sredstvi borili za položaje v partiji. Stalinovi nasprotniki so bili prekaljeni revolucionarji, ki so bili sposobni predvidevati družbeni razvoj in ustvarjati globalne koncepcije tega razvoja. Stalinova prednost je bila v tem, da je izviral iz partijskega aparata, s katerim je bil trdno povezan in je z njim spretno manipuliral; to je neogibno pripeljalo do odstranitve nasprotnikov in postavljanja manj sposobnih, toda njemu osebno vdanih ljudi na vodilna mesta v partijskih in državnih organih. Čeravno je bilo legalno obdobje teh bojev relativno kratko, so bili Stalinovi nasprotniki – dokler so bili še živi – realna nevarnost za njegov položaj. V začetni fazi vzpostavljanja oblasti nista niti leva niti desna opozicija spodbijali nujnosti nasilnih metod, vendar sta obe delali napake – delno zaradi tega, ker sta podcenjevali dejavnost zaostalosti in zgodovinsko dediščino Rusije, delno pa tudi zaradi revolucionarnih zahtev, da se mora družba spremeniti hitro in temeljito. In če je nujna mobilizacija vseh družbenih sil, je treba seveda postavljene politične cilje sprejemati kot skupne družbene cilje, ki morejo vzgibavati voljo in motivizacijo najširših družbenih skupin.

Če je biografija teoretska mikrosinteza, potem lahko na študijo »Stalinov termidor« gledamo tudi kot na sintezo prejšnjih raziskav. Jugoslovanski raziskovalci, predvsem zgodovinarji, so o stalinizmu pisali z različnih vidikov, pri čemer so posvetili posebno pozornost vplivu stalinizma na položaj vojne Jugoslavije, zlasti v obdobju po znani resoluciji Informbiroja. Profesor Britovšek si je postavil za nalogo zgodovinsko verifikacijo obdobja od leta 1924 do XX. kongresa KP SZ, povezujoč individualno (Stalinova osebnost) s splošnim (VKP(b) in sovjetska družba v celoti). Avtor se je odločil za zahtevnejši, vendar raziskovalno bolj upravičen pristop, ki omogoča povezovanje različnih ravni pojava, da bi lahko odkril genezo in razvoj stalinizma kot družbenega in političnega pojava.

Študija profesorja Britovška je argumentiran prispevek h kritiki stalinizma. Čeravno je obravnaval sistem v obdobju Stalinove aktivne politične dejavnosti kot zgodovinar, avtor opozarja tudi na možnosti vračanja avtoritarnim metodam reševanja družbenih

vprašan. Človek kot posameznik in član družbene skupine, pa naj si bo to delovna organizacija ali politična organizacija, išče možnost takih in ustrežnejših odgovorov za vprašanja, ki mu jih zastavlja čas. Krize v socializmu so latentno vsebovale možnosti avtoritarnih rešitev, zoževanj svobode človeka kot političnega subjekta in državljana.

Dubravka Stajić

RADOVAN VUKADINOVIĆ

Nuklearne strategije supersil

(August Cesarec, Zagreb 1985)

Radovan Vukadinović, ugledni znanstvenik in profesor mednarodnih političnih odnosov se je javnosti predstavil še z eno novo knjigo, ki govori – kot pove naslov – o nuklearnih strategijah supersil. Vukadinović, sistematičen kot vedno doslej, nam najprej odkriva genezo pojma strategije in pri tem ne zaobide vojnih klasikov, kot sta Clausewitz in Osgood. Strategija bi torej pomenila široko področje uporabe vseh razpoložljivih sredstev, s katerimi si pomaga zunanja politika. Avtor vztraja pri pojmu tako imenovane »polistrategije«, na kateri bi temeljila morebitna atomska vojna. V okviru polistrategije ne gre le za vojna sredstva za doseganje strateških ciljev, vanjo so vključena tudi diplomatska, ekonomska, politična in druga sredstva. Vendar polistrategija ne obravnava zgolj znanega, vidnega in dejanskega položaja, s katerim se ukvarja zunanja politika. Kombinira tudi tisto, kar bi se morebiti lahko zgodilo v prihodnosti. Strategija kot taka, pravi Vukadinović, »vsebuje negirajoč odnos do okolja, ker zanika neko stanje ali situacijo in si prizadeva (červavno le miselno) ustvariti drugačno stanje ali situacijo«. ¹ Je koristna, »ker neprestano odpravlja slabe projekcije in se bori za ustvarjanje novih, s čimer vpliva na lastno spreminjanje, vendar tudi na spreminjanje

okolja». ² Atomsko orožje je pripeljalo do sprememb v širši strategiji racionalnih političnih odnosov. Ne sme se uporabljati iz racionalnih razlogov, vendar služi za iracionalno zastraševanje. Zato koeksistenca danes nima nobene druge alternative, razen popolnega uničenja sveta. Von Clausewitzeva definicija je do danes pretrpela precej »revizij« in prav bi bilo, če bi eno teh tudi omenili. Sovjetski maršal Sapošnikov, če ga parafraziram, je imel prav, ko je trdil, da je v današnjih razmerah atomske stabilnosti miroljubna koeksistenca – ne pa vojna – nadaljevanje politike z drugimi sredstvi.

Ta knjiga je poskus, da se prikaže evolucija atomske strategije in to strategije vodilnih supersil – od projekta Manhattan pa do strateške obrambne iniciative (SDI).

Vukadinović je strnil zgodovinski in marksistični pristop k temi. Prikazal je vse glavne doktrine ZDA in ZSSR, kar je zelo delno obravnaval v »Ameriško-sovjetskih odnosih 1917–1976« in v knjigi »Moč in interesi zunanje politike ZDA«. Nekatere od teh tem so vključene tudi v zadnjo knjigo, kot npr. eksplikacija containmenta – doktrine brzdanja komunizma ali razlaga temeljnih postavk doktrine zanesljivega vzajemnega uničenja (MAD). Vendar to ni pomankljivost novega dela, katerega namen je, da sintetizira gradivo, ki je povezano z zunanjo politiko in strategijo vesil, kar je tudi temeljno področje, s katerim se ukvarja profesor Vukadinović. Novost knjige je tudi prikaz francoskih stališč glede atomske doktrine degolističnega porekla. Aktualno je tudi zadnje poglavje, ki ima naslov »Na pragu vojne zvezd«. Posvečeno je Reaganovi politiki oziroma Reaganovi napovedi ustvarjanja novih odnosov na Zahodu, utemeljenih na varnostnih in ekonomskih interesih, kar bi moralo omogočiti hitrejši razvoj držav tega področja in njihovo tesnejše povezovanje z ZDA. Reaganistika temelji na teoretskem konceptu, da je možno »močno in solidno Ameriko zgraditi le v razmerah obstoja razvite in močne vojaške sile, ki ne bo imela tekmeča«. ³

V sodobnem razmerju sil, v času vse večje militarizacije Indijskega oceana, Mediterana, Pacifika, v času vse pogostejših oborože-

¹ Radovan Vukadinović: Nuklearne strategije supersila, August Cesarec, Zagreb 1985, str. 21.

² Prav tam, str. 21.

³ Prav tam, str. 260.

⁴ Prav tam, str. 350.

Jugoslovenstvo

(Beograd, Mladost 1986, 255 str.)

nih intervencij in oboroženih spopadov, krepitve vojaške sile velesil, se moramo vprašati o namenu, telosu tega mrzličnega boja za čim večje število atomskih bojnih glav, raket in drugega atomskega orožja. Mednarodna skupnost, ki ni bila še nikoli doslej bolj obremenjena s problemom lastnega obstoja, mora spet preverjati načela mednarodnega prava, ki se tako neusmiljeno krši, krši pa se tudi tisto staro pravno načelo »pacta sunt servanda«. Obstajajo številne konvencije, dogovori, obstaja vesoljsko pravo, ki zahteva, da naj bo vesolje področje miroljubnega sodelovanja, namenjenega človeškemu napredku, ne pa poligon, iz katerega bodo izstreljevali atomske bojne glave na to našo zemljo, prenaseljeno, vendar vseeno naseljeno s tako imenovanimi razumnimi človeškimi bitji, homo sapiensom. Če gledamo prav s tega humanističnega stališča, je ta nova knjiga dobro opozorilo, kaj se lahko zgodi v bližnji prihodnosti, če bomo s področja racionalnega zavili na področje iracionalnega, če bo odpovedal razum, če bo uničena koeksistenca. Kar se tiče dokumentiranosti, je treba reči, da je Vukadinović uporabljal najnovejše statistične podatke o strateških sposobnostih ZSSR in ZDA, pri čemer se je opiral na SIPRI Yearbook; navedel je tudi številno tujo literaturo, tako da lahko »Nuklearne strategije supersil« štejejo med tiste knjige, ki niso le učbeniki, temveč tudi temeljito in dosledno znanstveno delo s področja zanimivega in relativno novega sektorja znanstvenega raziskovanja mednarodnih odnosov.

Morda bi kazalo opozoriti na avtorjev zaključek. Toda bolje od vsakega komentarja govori sam sklep:

»Atomska bomba in atomsko orožje nista bila glavna vzroka za krizo med zavezniki; protihitlerjevska koalicija se ni razdrla in kasneje ugasnila le zaradi tega novega odkritja. Toda Stimsonove besede lahko – v sklopu tistega, kar se je dogajalo v teh štiri-desetih letih – vseeno pobudijo vprašanje špekulativne narave: ali bi bil lahko svet drugačen in ali ni bila z rojstvom atomske bombe zamujena velika priložnost za mir, ki se morda ne bo nikoli več ponovila.«⁴

Ivana Zuppa-Kurjak

Knjiga Nikole Dugandžija je znanstvena študija, sociološka glede na izhodišča obravnave in aktualna zaradi izbire raziskovalne teme, zaradi načina avtorjevega razmišljanja o kompleksnem in občutljivem pojavu – jugoslovanstvu pa spodbuja k nadaljnjim razmišljanjem o vprašanju, ki ga niti praksa niti teorija ne moreta zaobiti in zamolčati. Zares, ideja o jugoslovanstvu ima svojo dolgo protislovno zgodovino, ki še ni napisana. Ta ideja je jugoslovanske narode in pripadnike narodnostnih manjšin združila v skupno državo, ki so jo potem – v različnih obdobjih in ob različnih priložnostih – navidezno sprejemali, v bistvu pa jo zavračali ali dvomili o njej, pač glede na prevlado suverenosti in interesov posameznih narodov. Zato avtor jugoslovanstvo pojmuje kot idejo, ki zahteva vrsto poprejšnjih spoznanj ter zavestno vprašanja predvsem odpira, manj pa odgovarja na njih. Že v uvodu študije postavlja vprašanje vsebin jugoslovanstva kot teoretične kategorije: Kaj se skriva za izrazom »jugoslovanstvo«?

Kdo je še doslej na ustrezen način pojasnil, kaj je in kaj ni jugoslovanstvo, kaj bi lahko postalo, kaj pa ne more postati? (5. stran.)

V obdobju družbene krize spet oživljajo stari družbeni, posebej nacionalni miti, ki postavljajo pod vprašaj dosežek ustvarjanja skupin in vsejugoslovanskih vrednot in še več – univerzalnih idej, humanizma in nacionalne strpnosti. Zdaj, ko je končno jasno, da ni nastala nekakšna nova socialistična kultura, se namesto nje pojavljajo nacionalizmi, katerih nosilci izpodbijajo pravico do ustvarjanja novih idej, nove perspektive. Nikola Dugandžija v študiji razvija različne vidike bistvenega vprašanja: kako kolektivno živimo in katere ideje so navzoče in prevladujoče v vsakdanji praksi. Nedvomno se posameznik rodi kot pripadnik naroda in ta pripadnost odločilno vpliva na uresničevanje vrste pravic in svoboščin, predvsem na bistvo statusa posameznika kot državljana. V sodobnem svetu je najtežji in najbolj neugoden položaj tistih ljudi, ki so iz kakršne-

gakoli razloga, večinoma političnega, izgubili poleg narodnostne pripadnosti še *državljanstvo*. Nacionalna država zagotavlja državljanu pravice in svoboščine doma in na tujem in takšna zavezanost bo tudi v prihodnje za posameznika najtrdnejše zagotovilo, da lahko uresničuje svoje pravice. V večnarodnih skupnostih, kjer neposredne zveze med narodnostjo in državljanstvom ni, pa se odpira vprašanje prevlade, odnosov med državo in državljanom in skrajno omejevalno pojmovanje tistih pravnih norm, ki urejajo položaj državljana: to ima lahko daljnosežne negativne politične posledice.

Nikola Dugandžija kritično preučuje tudi teorije, ki sta jih politično udeležili II. in še posebej III. internacionala, saj njihovo dediščino v vsem političnem idejnem delovanju jugoslovanske komunistične partije, ne le v medvojnem obdobju, ampak tudi po nastanku socialistične Jugoslavije, ni moč zanikati. Resno vprašanje, s katerim se sooča sodobni marksizem, je krepitev nacionalizma, ki ne odpira le dvoma o ideji o odmiranju naroda, ampak zahteva preučevanje naroda kot zapletenega družbenega pojava. Če se poskuša odgovor na ta vprašanja najti v odtujenosti človeka v industrijski družbi in v iskanju nove kakovosti kolektivnega življenja, je mogoče sklepati, da je takšen odgovor deloma točen, vendar posplošen. Kako bi bilo sicer mogoče pojasniti celo vrsto množičnih nacionalističnih gibanj, obnavljanj verskih sekt, pa tudi skrajno desničarskih političnih gibanj v državah s stabilno in dolgo demokratsko tradicijo? Očitno prihaja do prelomov in globljih civilizacijskih razhajanj z lastno tradicijo, do utrujenosti in izpraznitve ideologij, do izgubljanja zanimanja za ustvarjanje zgodovine. V jugoslovanski večnarodni skupnosti je prav jugoslovansko ideja, ki povezuje, vsebuje pozitivno in napredno družbeno in politično prvino – skupništvo brez prevlade in potrebe po oblasti. V realnih družbenih odnosih ta ideja ponuja bolj človeški, človečen in strpen odnos od konfliktnih odnosov suverenih narodov: »Po popisu prebivalstva l. 1981 so se začele vnete polemike o Jugoslovanih. Zagovorniki ene strani so se, pa ne samo zato, ker je bila ta številčno močna in – po pregovoru – bojevita, ampak ker je delno imela tudi uradno podporo, trudili dokazati, da so Jugoslovani bolezenski znak razvoja jugoslovanske družbe, usedlina, ki bi jo bilo

treba odstraniti, čeprav se še ne ve, kako« (str. 238). Analiza nacionalnih odnosov dokazuje, da nacionalna pripadnost nikoli ni enostranski emancipacijski odnos, ampak zahteva resno povezovanje in podrejanje posameznika skupini. V zameno za zaščito in pripadnost, ki ju narod nudi, se je potrebno odreči individualnosti in posameznikovi osebnosti svobodi. Odnos med narodom in posameznikom avtor ocenjuje takole: »Prevlada enih nad drugimi, in sicer družbeno utemeljena, privilegiranje in deprivilegiranje, vladavina povprečnosti, ki se je ne sme razkrinkati – vse to je nacionalni razvoj zaznamovalo v tolikšni meri, da je zelo težko pokazati nacionalno kot enosmerno osvobodilno.« (Str. 243.)

Študija Nikole Dugandžija nas opozarja, da sta jugoslovanski družbi potrebna večji politični realizem in treznost. Vsako drugačno obnašanje objektivno koristi samo ozkim interesom samozvanih nacionalnih ideologov, ki gospodarsko krizo izrabljajo za to, da nezadovoljstva širokih slojev občanov ne obračajo proti sebi, ampak proti pripadnikom drugega naroda, ki prenašajo posledice krize na enak način kot pripadniki drugih narodov. Nacionalistična ideologija je prav toliko škodljiva kot velike poneverbe in kraje družbenega imetja. Neodgovornost v zvezi z mednacionalnimi odnosi pa ima dolgoročne posledice, ki se kažejo v nezaupanju občanov do političnega sistema in nesposobnosti mladih generacij, da gledajo na družbo kot na celoto. Boj med marksističnim pojmovanjem naroda in raznimi nacionalizmi ter šovinizmi je dolgoročna politična investicija v prihodnost; politična zavest, ki se oblikuje danes, se bo v prihodnosti uresničila kot politična praksa in stvarnost prihodnjih generacij. Zato so avtorjeve sklepne ugotovitve pretehtano ocenjevanje realnosti jugoslovanstva kot osebne in politične opredelitve: »Jugoslovanstvo ne ponuja ničesar posebnega. Le omogoča izbiranje še ene identifikacije (...) V tem smislu hrvatstvo, srbstvo, jugoslovanstvo... ni le osvoboditev sama, ampak etapa na poti spreminjanja narodov v ljudi, ki svojo zgodovino ustvarjajo na drugačen način.« (Str. 246.)

Dubravka Stajić

Marksizem in država

Dve razpravi v sporu. Predgovor Ljubomir Tadić. Beograd, Filip Višnjić, 1985, str. 288. (Naslov originala: Hans Kelzen, Sozialismus und Staat. Eine Untersuchung der politischen Theorie der Marxismus. Zweite erweiterte Auflage, C. L. Hirschfeld – Verlag, Leipzig, 1923. Prevedel Danilo Basta. Max Adler, Die Staatsauffassung des Marxismus – Ein Beitrag zur Unterscheidung von soziolo ischer und juristischer Methode, Darmstadt, Eissenschaftliche Buchgesellschaft, 1964 /1. izdaja Marx-Studien, Bd. IV, Wien, 1922. Prevedla Dušica Guteša. Poglavlja I, II, IV, IX, X, XIV – 3. in 4. prevedel Danilo Basta/).

Pred nedavnim je v beograjskem založniškem podjetju »Filip Višnjić« izšla knjiga *Marksizem in država*, v kateri so objavljene razprave Hansa Kelzena in Maxa Adlerja o marksistični teoriji države. Po zaslugi nekaterih znanstvenih delavcev (pisca predgovora Ljubomira Tadića, recenzenta Slobodana Samardžića, prevajalcev Danila Baste in Dušice Guteša) so postali ti teksti dostopni tudi jugoslovanskim bralcem. Tekste teh dveh avtorjev je vredno prebrati iz več razlogov, med katerimi omenjam dva: 1. aktualnost problema, o katerem avtorja razpravljata, 2. potreba, da se kar najceloviteje predstavi marksistična dediščina v izvorni obliki, ne pa v interpretacijah. V študijah Adlerja in Kelzena so načeta bistvena vprašanja vloge države – razmerje med državo in družbo, oblastjo in močjo, vladavino in svobodo. Razprava Hansa Kelzena *Socializem in država* obsega šest poglavij (str. 15–118), študija Maxa Adlerja *Marksistično pojmovanje države* (str. 119–281) pa vsebuje 19 krajših razdelkov, v katerih kritično ocenjuje Kelzenove argumente kot tudi tista vprašanja, ki jih Kelzen ni podrobneje obravnaval, so pa bistvena za razumevanje marksistične teorije države.

Čas, v katerem so razprave nastale, je terjal trezen odnos tako do lastnih teoretskih stališč kot tudi do praktično-politične dejavnosti. Proces konstituiranja mlade sovjetske države (po Oktobrski revoluciji in državljanski vojni) so budno spremljali tako

pristaši kot nasprotniki marksistične teorije; v njenih uspehih in porazih so iskali dokaze za svoje teoretske in politične nazore. Od časov, v katerih je prišlo do velikih gospodarskih in političnih sprememb v Evropi in v celem svetu – in v katerem sta bili napisani ti dve razpravi – je preteklo več kot šestdeset let. Vendar pa so mnoga vprašanja in dileme o državi, posebej o državi v socializmu, še vedno aktualne. Študiji Kelzena in Adlerja sta napisani iz različnih teoretskih izhodišč: prva iz noramtivistično-pozitivističnega, druga pa iz sociološkega vidika. V razpravah ni bilo le teoretičnih sporov, pač pa tudi terminoloških nesporazumov. Kot metodološko iztočnico za boljše razumevanje njunih razprav je treba citirati Adlerjevo sklepno misel: »In naj nihče ne reče – čemur bo morda Kelzen oporekal – da mora biti neka teorija prav vsem razumljiva in da je možno s pomočjo zakonov logike, ki naj bi bili veljavni za vse, izpeljati kritiko, ki bi bila prav tako veljavna za vse« (str. 278).

Pojem države je v marksistični teoriji vse od *Komunističnega manifesta* dalje antinomičen in s tem nujno protisloven – pa ne zato, ker je teorija eklektična in nedosledna, marveč zaradi protislovij družbenega procesa, ki ga anticipira. Da bi se dojel pojem diktature proletariata in dialektični smisel odmiranja države, se je treba dokopati do teoretičnega razumevanja celotne teorije revolucije, kajti šele potem postane v dinamiki razmerja država-družba razumljiv tudi sam temeljni pojem. Adler je zapisal: »In zdaj vidimo, da ima to razločevanje že pri njenem praočetu Heglu, prav tako pa pri njegovem sledniku Steinu tendenco, da državo kot idejo, kot normativno bistvo izloči iz družbe kot stvarne realitete – in prav zaradi tega je ta miselna struja Kelzenu tako simpatična. S tem se namreč država izloča iz sociologije, da bi postala zgolj objekt etike, ali, kot na primer pri Kelzenu, pravne znanosti, medtem ko se na drugi strani znanost o družbi odmika v nepremostljivo izolacijo v odnosu do vseh resničnih, življenjskih interesov države« (str. 141).

Bistveno vprašanje, ki je vpeto v proučevanje vloge države, je vprašanje nosilca oblasti, kar v praksi pomeni, koliko postaja neposredni proizvajalec dejansko, torej ne nominalno upravljalec presežka vrednosti, nosilec upravljanja in odločanja v družbi. V praksi se tudi pojem »proletarec« spreminja,

na kar je neposredno po revoluciji v več svojih delih opozoril tudi Lenin; poleg proizvodnih delavcev se v ta pojem všteta tudi široki sloji kmetov, s čemer postaja socialna struktura po revoluciji bolj zapletena in difuzna, kot pa se je mogla zdeti sodobnikom, posebej tistim, ki so na spremembe gledali z nasprotnih ideoloških stališč. Adler ni Kelzenovih stališč kritiziral zaradi nepoznavanja Marxovih teoretičnih del, pač pa zato, ker ni upošteval metod, ki pojasnjujejo dejstva iz prakse. V oceni diktature proletariata Adler pravi: »Že samo vključevanje siromašnejših kmetov, v Rusiji dokazuje, da tu ni šlo več za diktaturo proletariata. Pa tudi notranja zgodovina sovjetske republike z njenim strahovitim življenjskim bojem proti kmetom in s končno kapitulacijo komunizma pred njimi dokazuje, da tu ne more biti govora o nekakšni interesni solidarnosti teh razredov, ki bi edino mogli diktaturo opreti na večino prebivalstva« (str. 220–221). Marksistični pojem diktature proletariata potemtakem označuje državo z atributi razredne države, kot aparat oblasti enega razreda nad drugim – in tudi s tovrstnim dokazovanjem spodbija Kelzenovo trditev, da je marksistično pojmovanje države v bistvu anarhistično. Kategorialni aparat, prevzet iz nemške klasične filozofije, vendar s spremenjeno vsebino, lahko pripelje do začetnega nerazumevanja, vendar samo tedaj, če se ne sprejme novi pomen pojma »politična država« in nova zgodovinska praksa, katere subjekt je proletariat.

V praksi socializma je temeljno vprašanje v pogledu vloge države vprašanje realizacije oblasti neposrednih proizvajalcev. Odtujeni birokratsko-etatsistični centri kot zastopniki interesov delavskega razreda prispevajo k odtujevanju in odtegotovanju oblasti in upravljanja od delovnega človeka in občana, ki vse težje prepoznava svoje interese tudi v najožjih delovnih in življenjskih okoljih – v delovni organizaciji, na teritoriju, kjer živijo. Problemi iz prakse potrjujejo aktualnost vprašanj in dilem Kelzena in Adlerja. Emancipatorske ideje se le počasi in s težavo uresničujejo, če jim pot zaustavljajo mnoge prepreke ekonomskega, političnega, civilizacijskega značaja. Država je fenomen, ki je stoletja pritegoval ne le intelekt, pač pa tudi emocije in afekte ljudi. S tem pojmom so povezane bojzani in upi, upravičeni ali neupravičeni. Mnoga individualna in kolektivna

pričakovanja so del »kolektivno nezavednega«, kar posameznik najdeva v okolju, v katerem se je formiral kot človek in kot politični subjekt (ali objekt). V okoljih s premajhno demokratično tradicijo je težko že miselno, kaj šele emotivno prehoditi pot od pojmovanja države kot aparata oblasti do »take asociacije, v kateri je svoboden razvoj vsakega posameznika pogoj za svoboden razvoj vseh«. To seveda ne pomeni, da v komunizmu ne bo aparata prisile, kot je Kelzen pojasnjeval Marxovo teorijo države. Praksa socializma je pokazala, da v obdobjih stagnacije družbenega razvoja krepitev vloge države zmanjšuje ali vsaj blaži kolektivne bojzani pred prihodnostjo, ekonomsko negotovost in obeta racionalnejše zadovoljevanje individualne in družbene potrebnosti.

Niti Kelzen niti Adler nista mogla predvideti razvoja industrijske družbe, ki ima v sodobni obliki tako zapletene funkcije, da jih mora uravnjavati obilen birokratski aparat; prav tako nista mogla predvidevati nastanka takih mednarodnih gospodarskih korporacij (multinacionalnih kompanij), ki bodo s svojim skupnim potencialom moči, ekonomske in politične, realno močnejše od mnogih držav, ki posedujejo klasične ingerence oblasti. Sodobna družba terja pravno-koordinacijsko funkcijo države v praksi, teorija pa se mora ukvarjati z vprašanji, ki se neposredno nanašajo na oblast in moč, kot tudi na možnosti prenašanja upravljaljskih funkcij na asociacije proizvajalcev. Teoretične razprave o protislovnosti in pogojenosti ekonomskega kolektivismu in političnega anarhizma, o bistvu svobode – ali mora biti ta pojem anarhističen, kar je npr. Kelzen pripisoval Marxovemu pojmovanju svobode, ali pa vgrajen v stvarnost družbe, v katere ekonomskih in političnih danostih se uresničuje. Kelzen in Adler obravnavata bistvene in trajno pomembne – za posameznika in družbo – relacije med družbeno lastnino in svobodo, pravno zavestjo in prisilo, odtujenostjo in eksploatacijo človeka po človeku.

Pozornost zasluži tudi raven razprave dveh teoretikov. Mnogi problemi iz te razprave so še vedno nerešeni. To izhaja iz bistva emancipacije človeka, ki se ne more celovito uresničiti zgolj kot politična, marveč kot človeška emancipacija.

Dubravka Stajić

Politička misao (Zagreb) št. 4/1985

Članki, razprave: ZVONKO POSAVEC: Metodološki problem v pristopu k fenomenu političnega; ŠTEFICA DEREN-ANTO-LJAK: Viri znanstvenega proučevanja političnega sistema; ZDRAVKO TOMAC: Razpobja delegatskega sistema; ZVONKO ŠPOLJAR: Spremembe v sistemu zadovoljevanja skupnih potreb; MIRJANA KASAPIĆ: »Delovna družba« v jugoslovanski koncepciji samoupravljanja; IVAN GRDEŠIĆ: Empirični pristopi k raziskovanju moči v lokalnih skupnostih; *Aspekti:* JÜRGEN HABERMAS: Kriza države blagostanja in izčrpanost energij utopičnosti; MIROSLAV PROKOPIJEVIĆ: Racionalnost, pluralnost in moderna; *Vojno-politični problemi:* ANTON BEBLER: Razvoj jugoslovanske vojne doktrine; *Informacijska družba:* DAVOR RODIN: Poreklo informacije in njena uporaba; MARIO PLENKOVIĆ: Informatika in tehnologija; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Marksistička misao (Beograd) št. 3/1986

Osrednja tema: fašizem v Jugoslaviji: TODOR KULJIĆ: Fašizem in proučevanje fašizma v Jugoslaviji; BRANKO PETRANOVIĆ: Fašizem v Jugoslaviji – zgodovinske spori; BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ: Posebnosti fašizma v Jugoslaviji dvajsetih let; ENES MILAK: Ustaško gibanje in fašistična Italija; ZDENKA LAKIĆ: Prodor ideologije fašizma v vrste mladine; SLAVKO MILOSAVLEVSKI: Fašizacija v VMRO med dvema svetovnjima vojnama; MIKLOŠ LACKO: Fašizem v vzhodni in srednji Evropi; BELA VAGO: Fašizem v vzhodni Evropi; *Članki in študije:* LJUBOMIR PALIGORIĆ: Tri teze o razvoju marksizma v Latinski Ameriki; SLOBODAN DIVJAK: Dialektika blagovne proizvodnje; *Prispevki:*

BRANISLAV VUKOVIĆ: O nacionalnem vprašanju v deželah v razvoju; *Prevod:* GIULIO EINAUDI: Budimpeštanska šola; *Pogledi in prikazi.*

Naše teme (Zagreb) št. 1–2/1986

Uvodna beseda: DAG STRPIĆ: Ob »Naših temah« 1986/87; *Naša tema:* DRAGUTIN LALOVIĆ: K novemu utemeljevanju »Kapitala«? JACQUES BIDET: Marxova metoda pojasnjevanja in heglowska dediščina; WINFRIED SCHWARZ: »Kapital nasploh« in »konkurenca« v ekonomskem delu Karla Marxa; *Projekti:* DAG STRPIĆ: V iskanju teoretske osnove (za izoblikovanje analitičnega instrumentarija raziskovanja ekonomskih zakonitosti); *Intervju:* VJEKOSLAV MIKECIN – GEORGES LABICA: O aporijah in dometih marksizma; *Študije:* DUBRAVKO ŠKILJAN: Kako nam politika govori? *Raziskave:* BRANKO SMERDEL: Odgovornost izvršnega sveta v skupščinski praksi; *Okrogla miza »Naših tem«:* Eureka in Yureka; *Mnenja:* ADOLF DRAGIČEVIĆ: Učinki in posledice industrijske robotizacije; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Pitanja (Zagreb) št. 5/1985

Naša družbena kritika: VANJA SUTLIĆ: O formalnih in materialnih merilih kritike; IVAN SELEČIĆ: Kritika v škarjah cenzure; STIPE ŠUVAR: Za kakšno raven kritike? LEV KREFT: Dve značilnosti naše družbene kritike; VELIMIR SRIČA: Kreativna družbena kritika in vloga informacij; DUŠKO SOBOLOVIĆ: Pravočasna kritika in kritika post festum; VESNA JANJIĆ: Kako do objektivne kritike? ERMA IVOŠ: Skica za neko tipologijo naše družbene kritike; DANKO PLEVNİK: Množična kritika družbe kot surogat družbene kritike; NIJAZ

DURAKOVIĆ: O idejnih vidikih družbene kritike; *Mladi in družba*: HAJRUDIN GA-ZIĆ: Mladi, političnost in apolitičnost; SERGEJ FLERE: Zveza komunistov in mladi; VLADIMIR OBRADOVIĆ: Družbeni položaj mladih; *Namesto polemike*: TI-HOMIR PERKOVIĆ: Pamflet o elektroško-ku; *Zen in kultura Daljnega vzhoda*; *Arhitektura muzejev*; *Kratka proza*.

Obeležja (Pristina) št. 2/1986

Gospodarstvo: STANOJE DOGAND-ŽIĆ: Gibanje proizvodnje, produktivnosti in zaposlenosti v nekaterih deželah Evrope, ZDA in v Jugoslaviji; ZORAN DŽOKIĆ: Ekonomski zakoni in gospodarski razvoj; *Filozofija*: MIODRAG CEKIĆ: Mahov vpliv na naše filozofe; BRACO KOVAČEVIĆ: Stalinizem in/ali totalitarizem; *Zgodovina*: MILORAD VAVIĆ: Nastanek in krah SS divizije »Skenderbeg«; *Pravo*: SVE-TISLAV JARIĆ: Spor o pojmu prava; *Medicina*: M. RISTIĆ, V. RISTIĆ, I. BALJO-ŠEVIĆ: Temelji sodobnega občemetodološkega pogleda na patologijo; *Kultura*: ĐORĐE RADIŠIĆ: Umetnost in kultura v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji

1941–1945; JUSUF ŽIGA: Nekateri vidiki Leninovega razmišljanja o kulturi; *Prikazi*.

Vojno delo (Beograd) št. 2/1986

BRANKO MAMULA: Stanje in glavne tendence v razvoju vojaškega dejavnika v svetu; *Vojaško-politični komentar*: NIKOLA PEJNOVIĆ: Kozmična obramba in strateško ravnotežje; *Pogledi*: MIHAJLO VUČINIĆ: Uporaba metode nelinearnega programiranja za optimalno uporabo moči v protidesantnem boju; ALOJZ BEDNAŠ: Uresničevanje sodelovanja v pripravi obrambne operacije armade; IVANA MIKAŠEK-MILANOVIĆ: Analiza in posplošitev izkustev kot funkcija v procesu vodenja in poveljevanja v sistemu vseljidske obrambe; RAJKO DAMLJANOVIĆ: Zaščita kmetijske proizvodnje v vojni; TOMISLAV RADOMIROVIĆ: Vpliv razvoja proizvodnih sil in tehnologije na varnost sveta; DRAGAN NIKODIJEVIĆ: Armadno kulturno življenje v sistemu vseljidske obrambe; RADOSLAV MITROVIĆ: Kolektiv starešin – gojencev; *Izkustva iz lokalnih vojn*: TONE ŽABKAR: Možni nauki iz bojne uporabe mornarskih poveljniško-informativnih sistemov v lokalnih vojnah; *Pregled tujih revij*.

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Instituta za sociologijo in filozofijo v Ljubljani)

I. MARKSIZEM

ALTUHOV Valerij Lavrovič: Vysšie formy razvitija-ključ k ponimanju drugih ego form. Voprosy filosofii, (1986)3

II. FILOZOFIJA

ANALYTISCHE Politikphilosophie und oekonomische Rationalität: vom Hobbes'schen Wissenschaftsbe-griff zum liberalen Paradox. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985

ANALYTISCHE politikphilosophie und oekonomische Rationalität: Verfassungen, Gerechtigkeit und Utopien. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1984

BRUTJAN Georg Abelovič: K voprosu o soopštenii logičeskoj i gnoseološkoj istini. Voprosy filosofii, (1986)3

ORTEGA y Gasset Jose: Upor množic. Ljubljana: Sloven-ska matica, 1985

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

CLASSES, Power, and Conflict: Classical and Contem-porary Debates. Houndmills; Basingstoke; Hampshire: MacMillan Press, 1984

ČURILOV Nikolaj Nikolaevič: Trudnodostupnye edinicy issledovanija – istočnik sistematičeskijh ošibok. Sociološkoje issledovanija, (1986)1

HUACO George A.: Ideology and General Theory: The Case of Sociological Functionalism. Comparative Studies in Society and History, 28(1986)1

ROJEK Chris: Convergence, Divergence and the Study of Organizations. Organization Studies, 7(1986)1

ŽUPANOV Josip, Šporer Željka: Sociologija na raskršću. Revija za sociologiju, 15(1985)1-2

POSEBNE SOCIOLOGIJE

ČALDAROVIČ Ognjen: Sociološki kontekst veličine na-selja – ovisnost kvalitete života od veličine naselja. Komuna, 33(1986)1

DEMOGRAFIJA, demografski razvoj, prebivalstvo. Pregled, 75(1985)11-12 (tematska številka)

DUBOST Françoise: Les nouveaux professionnels de l'a-menagement et de l'urbanisme. Sociologie du travail, 27(1985)2

FILINSON Rachel: Relationship of Stepfamilies: An Exa-mination of Alliances. Journal of Comparative Family Studies, 17(1986)1

FRTZ Angela, Suess Alexandra: Die Kulturtechnik Lesen

in Prozess gesellschaftlicher Kommunikation. Publi-zi-stik, 30(1985)4

ION Jacques, Tricart Jean-Paul: Une entite professionnelle problematique: les travailleurs sociaux. Sociologie du travail, 27(1985)2

KEMP Ray, O'Riordan Timothy, Purdue Mike: Environ-mental Politics in the 1980's: The Public Examination of Radioactive Waste Disposal. Policy and Politics, 14(1986)1

NICHOLSON Linda: Feminism and Marx: Integrating Kinship with the Economic. Praxis International, 5(1986)4

RATTANSI Ali: Marx and the Division of Labour. Lon-don; Basingstoke: MacMillan Press, 1982

RUPEL Dimitrij: Sociologija kulture in umetnosti: Izbrana poglavja. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1986

ULOGA obitelji u odgoju djece. Žena, 44(1986)1

VRKAN Srđan: Od krize religije k religiji krize: Prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize. Zagreb: Školska knjiga, 1986

WARD Kathryn B., Muesler Charles W.: Sex Differences in Earnings, The Influence of Industrial Sector Authority Hierarchy, and Human Capital Variables. Soci-ology of Work and Occupations, 12(1985)4

WEIDNER Helmut: Japan: The Success and Limitations of Technocratic Environmental Policy. Policy and Poli-tics, 14(1986)18

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

BINDER Leonard: The Natural History of Development Theory. Comparative Studies in Society and History, 28(1986)1

CARNOY Martin: The State and Political Theory. Prince-cton; New Jersey: Princeton University Press, 1984

IGLIČAR Albin: Uvod v sociologijo prava. Ljubljana: Uradni list SRS, 1986

KELSEN Hans: Marksizam i država: dve rasprave u sporu. Beograd: Filip Višnjić, 1985

MOON Bruce E., Dixon William J.: Politics, the State, and Basic Human Needs: A Cross-National Study. American Journal of Political Science, 29(1985)4

OTTMANN Hennig: Politika i ugovor. Kritika modernih teorija ugovora. Politička misao, 22(1985)3

POLICY-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland: Ihr Selbstverständnis und ihr Verhältnis zu der Grundfra-gen der Politikwissenschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985

SAMOUPRAVNO organizovanje u teoriji i praksi. Saraje-vo: Svjetlost, 1985

SOERGEL Werner: Konsensus und Interessen: Eine Studie zur Entstehung des Grundgesetzes fuer die Bunde-

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

BULPITT Jim: The Discipline of the New Democrat: Mrs Thatcher's Domestic Statecraft. Political Studies, 34(1986)1

DELEGATSKA skupščina: Interesi in odločanje. Ljubljana: Komunist, 1985

HEATH Anthony: How Britain Votes. Oxford; New York; Toronto: Pergamon Press, 1985

KAESLITZ Hella: Kommunisten Kapitalistischer Laender Europas fuer Frieden und Entspannung in den ersten Jahren des kalten Krieges. Beitrage zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 28(1986)1

KRITIČKA analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Praksa, (1986)2 (tematska številka)

LINDEN Ronald H.: The Impact of Interdependence. Yugoslavia and International Change. Comparative Politics, 18(1986)2

RADICAL Politics in Conservative America. Socialist Review, 16(1986)86 (tematska številka)

RIBIČIĆ Ciril: Kolektivno delo in odgovornost. Ljubljana: Komunist, 1985

SOCIJALISTIČKO samoupravljanje. Beograd: Savremena administracija, 1985

ŠUKOVIĆ Mijat: Politički sistem i samoupravna integracija društva. Socijalizam, 28(1985)11

TOZI Džoko: Demokratski centralizam u SKJ i njegovo jedinstvo. Pregled, 75(1985)7-8

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

BENTON Ted: The Rise and Fall of Structural Marxism: Althusser and his Influence. Houndmills; Basingstoke; Hampshire: MacMillan Press, 1984

MARKOVIĆ Sima: Tragizam malih naroda: spisi o nacionalnom pitanju. Beograd: Filip Višnjić, 1985

PIRC Jožko: Aleš Ušeničnik in znamenja časov: Katoliško gibanje na Slovenskem ob koncu 19. do srede 20. stoletja. Ljubljana: Družina, 1986

V. MEDNARODNI ODNOSI

DOKUMENTI o spoljnoj politici Socijalističke Federativne republike Jugoslavije: 1946. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1985

DOKUMENTI o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984

GLOBAL Problems of Mankind and the State: a Theme of 13th World Congress of the International Political Science Association (Paris, July 1985). Moscow: Social Science Today, 1985

SCHEFFRAN Juergen: Der Streit um die Hochtechnologiefoerderung. Kriterien zur Bewertung. Blaetter fuer deutsche und internationale politik, 31(1986)2

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

CROUCH Colin: The Future Prospects for Trade Unions in Western Europe. Political Quarterly, 57(1986)1

KITCHING Gavin: Rethinking Socialism: A Theory for a Better Practice. London; New York: Methuen, 1983

SCHMALFUSS Peter: Die Bewegung proletarischer deutscher Auswanderer nach Sowjetrußland 1919 bis 1921. Beitrage zur Geschichte des Arbeiterbewegung, 28(1986)1

WILLIAMS Raymond: Towards Many Socialisms. Socialist Review, 16(1986)1

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

DJURIĆ Dušan: Novinarska delavnica. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986

DOMATOB Konia Jarry: Propaganda Techniques in Black Africa. Gazette, 36(1985)3

DZIKI Silvester: Entwicklungstendenzen in der polnischen Publizistikwissenschaft. Publizistik, 30(1985)4

MURATOV S. A.: Princip zritel'skogo sotvorčestva v ekrannoj publicistike. (Problemy aktivizacii televizionnoj auditorii). Vestnik moskovskogo univerziteta-žurnalistika, (1986)1

NOELLE-Neumann Elisabeth: Oefentlichkeit als Bedrohung: Beitrage zur empirischen Kommunikationsforschung. Freiburg; Muenchen: Verlag Karl Alber, 1979

STANJE i problemi naučnoistraživačkog rada u oblasti informisanja. Novinarstvo, 21(1985)3-4 (tematska številka)

WILSON Kevin: The Videotext Industry: Social Control and the Cybernetic Commodity of Home Networking. Media, Culture and Society, 8(1986)1

VII. SLO IN DRUŽBENA SAMOZAŠČITA

BOŠKOVIĆ Mišo: Šesta kolona: nastanak, organizacija i delovanje antijugoslovenske fašističke emigracije. Zagreb; Novi Sad: Birotehnika/Nišro »Dnevnik«, 1985

BRIGHT Charles: On the Road to War With the Soviet Union: strategic Consensus for the 1990's. Socialist Review, 16(1986)1

VUKADINOVIĆ Radovan: Nuklearne strategije supersila. Zagreb: Avgust Cesarec, 1985

VII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

EBERWEIN Robert T.: Vodič kroz teoriju i kritiku filma. Beograd: Institut za film, 1985

GOLDSTEIN Michael S., Jaffe Dennis T., Garell Dale,

- Berke Ruth Ellen: *Holistic Doctors. Urban Life*, 14(1985)3
- JEFFREY Richard: *Judgmental Probability and Objective Chance. Erkenntnis*, 24(1986)1
- JEREB Janez: *Informacijska tehnologija in kadrovo-kobrazovalna dejavnost v OZD. Organizacija in kadri*, 18(1985)7-8
- KALAFATOVIĆ Bogdan: *Znaci sa ekrana. Beograd: Institut za film*, 1985
- KLEIN Thompson Julie: *The Evolution of a Body of Knowledge. Interdisciplinary Problem-Focused Research. Knowledge*, 7(1985)2
- KULIĆ Mišo: *Metodološki problemi formulacije pojnova kulture. Pregled*, 75(1985)7-8
- PROLETKULT, proletarska kultura. *Časopis za kritiko znanosti*, (1985)83-84 (tematska številka)
- IX. PSIHOLOGIJA
- GILMORE Thomas N., Krantz James: *Projective Identification in the Consulting Relationship: Exploring the Unconscious Dimensions of a Client System. Human Relations*, 38(1985)12
- X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO
- ADLER Paul: *Technology and US. Socialist Review*, 16(1986)1
- BAJT Aleksander: *Stvaranje uslova za veću inflaciju i neefikasnu privredu. Kulturni radnik*, 38(1985)6
- BOGDANOVIĆ Dušanka: *O razvoju i nekim pitanjima društvenoekonomskog razvoja Jugoslavije. Razvoj*, 2(1985)3-4
- BROWN M. H., Hosking D. M.: *Distributed Leadership and Skilled Performance as Successful Organization in Social Movements. Human Relations*, 39(1986)1
- BUNC Mirko: *Integrirani marketing u nabavi. Ljubljana: Delavska enotnost*, 1985
- EMMI Philip C.: *The Role of Interoccupational Relations in Regional Economic Development. Socio-Economic Planning Sciences*, 20(1986)1
- ETNOV R. M.: *Ekonomičeskaja teorija predloženiya: nekotorye itogi razvitiya. SŠA. Ekonomika, politika, ideologija*, (1986)2
- JANKOV Stojan: *Kineska privredna reforma. Socijalizam*, 28(1985)11
- KRITIČKI o kritici politične ekonomije: *idejnoteorijska rasprava u povodu knjige A. Dragičevića Kritika političke ekonomije. Zagreb: Centar za idejno-teorijski rad GK SKH*, 1985
- KRNJAČIĆ Aleksandar: *Svjetsko tržište kao uvjet egzistencije kapitalističkog načina proizvodnje. Razvoj*, 2(1985)3-4
- KUVAČIĆ Ivan: *O socijalnim osnovama privrednog zastoja u socijalističkim zemljama. Revija za sociologiju*, 15(1985)1-2
- PERLMUTTER Howard, Trist Eric: *Paradigms for Social Transition. Human Relations*, 39(1986)1
- POLITIČNA ekonomija: kapitalizma in socializma. *Ljubljana: Državna založba Slovenije*, 1986
- POPOVIĆ Strašimir: *Ogled o privrednom sistemu Jugoslavije. Beograd: Poslovna politika*, 1984
- PROKOPIJEVIĆ Joviša: *Bitni faktori društvenog i tehnološkog razvoja. Beograd: IRO Ekonomika*, 1985
- ROMZEK Barbara S.: *Work and Nonwork Psychological Involvements. The Search for Linkage. Administration and Society*, 17(1985)3
- SCHARPF Fritz W.: *Strukturen der post-industriellen Gesellschaft, oder: Verschwindet die Massenarbeitslosigkeit in der Dienstleistungs- und Informations-Oekonomie? Soziale Welt*, 37(1986)1
- SHARMA Soumitra: *Neke koncepcije razvoja u ekonomskoj literaturi. Razvoj*, 2(1985)3-4
- STOJANOVIĆ Dragiša: *Coefficient of Stability of Economic Movements. Socio-economic planning science*, 20(1986)8
- STOJANOVIĆ Ivan: *Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka. Socijalizam*, 28(1985)11
- ŠEKOVIĆ Damjan: *Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma. Socijalizam*, 28(1985)11
- ŠERIFOVIĆ Safet: *Problem dugova zemalja u razvoju. Pregled*, 75(1985)7-8

LAH, dr. Avgustin, Constitutional Principles and the Practice of Environmental Protection
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. 23, No 9-10, p. 000

The author informs us that certain progress has been made and several goals have been achieved in the field of environmental protection: several legal acts have been passed and the social potentials activated. Nevertheless much has still to be done. We are faced with a new stage in economic and social development in which a degradation of environment and disregard for Man can, by no means, be tolerated. The advantage of "clean technology" which, in spite of higher demands on capital investments and trained cadres, will prove to be gratifying. The law states clearly: all investors have to observe and consider the standards set by the environment protection agencies. Pollution control should be increased, research projects on reducing pollution, town and spatial planning developed, economy restructured and the export of high quality products promoted. Particular attention should be paid to chemical pollution of the environment. Strict measures should be taken and international standards respected. Legal measures should be supported by technical, organizational, economic, professional and all other available means. In the concluding part several proposals in which ecological, humanitarian and economic aspects of development are considered, are given by the author. He further proposes a law or law abiding regulations connected with the environment protection practices which should be respected in the country as a whole. According to the author, Yugoslavia should ratify the 1979 United Nations Convention on Environment Protection, fight the free floating pollution, join international projects in ecological research, increase ecological awareness in educational programs, take strict measures in protection of natural and cultural monuments as well as control spatial and town planning.

KIRN, dr. Andrej: Ecological Awareness in Different Modes of Production
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. 23, No. 9-10, p. 000

Ecological awareness and ecological practice of the different socio-economic formations and their modes of production are presented by the author. Ecological contradictions are said to be a constituent part of the social and developmental as well as social and structural contradictions. The revolution, upsetting the relationship between ecology and nature, was caused by the capitalist mode of production. In the exploitation of natural resources a shift from retrievable to unretrievable resources is not the only characteristic, since a radical change in the exploitation of retrievable resources is more than evident (the use of fertilizers, chemicals, machinery in forestry, agriculture and fishing). The ecological crisis of contemporary socialism and capitalism can be understood only when the intersection of the productive - technological, political and economic as well as ecological systems is taken into consideration. The degradation of the environment is crucially connected with the fundamental trends, be it in capitalist or socialist social reproductions, particularly those requiring "high" and complex technologies, i.e. the ones in which productivity of capital and energy decreases while labour productivity, unemployment and inflation are constantly increasing. The inflationary spiral is promoted by the rise in prices for raw materials, energy and the cost for the prevention of environment pollution. Since the goals and means (rise in labour productivity, urbanization, high technology) in socialist reproduction are very similar to those of the capitalist one, also the consequences are much alike. There is no society which, as a part of the biosphere, can be perpetually privileged and develop at the expense of other components of the biosphere. The necessity and value of a permanent and stable existence of the human race within the biosphere, will become essential and more important than the law of an ever increasing reduction of the socially needed time which involves an extensive and intensive technologization of the biosphere and with it an increase in pollution.

LAH, dr. Avguštin, Med ustavnimi načeli in prakso varstva okolja
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. 23, št. 9-10, str. 000

Avtor ugotavlja, da smo na področju varstva okolja marsikaj že naredili, najprej na zakonodajnem področju, aktivira se tudi velik družbeni potencial, smo pa pred novo stopnjo gospodarskega in družbenega razvoja, ki ne bo prenašala degradacij okolja in zaničevanje človeka. Izhaja iz spoznanj o prednostih čiste tehnologije, ki je sicer naložbeno in kadrovsko zahtevnejša, pomeni pa izboljšanje gospodarjenja. Zakon nalaga vsem investitorjem, da skrbno upoštevajo vse zahteve do okolja. Za njegovo zaščito in izboljšanje pa je potrebno okrepiti nadzorstvo in pomoč, razviti raziskovalno delo za potrebe učinkovitih sanacij, razvojnega dela in prostorskega planiranja, ki bo v skladu s prestrukturiranjem gospodarstva in uspešnega izvoza visokokakovostnih izdelkov. Posebej se ustavi pri kemizaciji okolja, ki terja najbolj intenzivne raziskave in tudi v mednarodnem merilu usklajeno ukrepanje. Izvajanje zakonov je treba omogočiti z različnimi tehničnimi, organizacijskimi, ekonomskimi, pravnimi in kadrovskega osnovami, pri tem pa podpreti izvajalce nalog tudi v okviru ekonomske politike. Razpravo zaključuje z vrsto pobud in predlogov, ki jih enakovredno obravnava s humanističnega, z ekološkega in ekonomsko razvojnega vidika. Zavzema se za zakon ali zakonu enakovreden dokument o skupnih rešitvah in merilih za izvajanje politike varstva okolja v Jugoslaviji, za ratifikacijo leta 1979 na pobudo Združenih narodov predpisane konvencije o preprečevanju onesnaževanja preko meja, za mednarodno sodelovanje pri raziskovanju ekoloških problemov, za dopolnilni sistem in metodologijo planiranja na tem področju, za dopolnilne naloge v izobraževalnem sistemu in pri usposabljanju že zaposlenih ter za strogo varovanje znamenitosti, naravnih virov in urenjenosti prostora. Strokovna literatura bo morala v prihodnje še več prispevati k jasnejšim pogledom na to temo ter posredovati novosti, ki spremljajo sodoben razvoj.

KIRN, dr. Andrej: Ekološka zavest in praksa različnih produkcijskih načinov
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. 23, št. 9-10, str. 000

Avtor predstavi ekološko zavest in prakso prvobitnega, suženjskega, fevdalnega in socialističnega produkcijskega načina. Ekološka protislovja so sestavni del družbeno razvojnih in družbeno-strukturnih protislovij. Revolucijo v ekološko razmerje med naravo in družbo je vnesel kapitalistični produkcijski način. Izkoriščanje narave se sedaj premakne z obnovljivih na neobnovljive vire, hkrati pa se radikalno spremeni tudi izkoriščanje obnovljivih virov (kemizirano in mehanizirano kmetijstvo, mehanizirano ribolov, mehanizirano izkoriščanje gozdov idr.). Ekološko krizo sodobnega socializma in kapitalizma je mogoče razumeti le v presečišču produkcijsko-tehnološkega, politično-ekonomskega in ekosistema. Degradacija okolja je usodno povezana s fundamentalnim trendom kapitalistične in socialistične razširjene reprodukcije, zlasti reprodukcije »visokih« in kompleksnih tehnologij, ko upada produktivnost kapitala in energije, povečuje pa se produktivnost dela, nezaposlenost in inflacija. Inflacijo pospešuje tudi dviganje cen surovin in energije ter stroški za preprečevanje in saniranje onesnaženega okolja. Socialistična reprodukcija uporablja mnoga ista sredstva in cilje (tehničnizacijo, rast produktivnosti dela, rast urbanizacije, ista tehnologija idr.) in zato prihaja tudi do istih tehnoloških posledic. Nobena družba kot del biosfere ne more imeti trajnega privilegija, da stalno raste na račun ostalih komponent biosfere. Nujnost in vrednota trajnega in stabilnega obstoja človeštva v biosferi bosta postali primarnejši od zakona rastočega zmanjševanja družbeno potrebnega časa, ki vključuje intenzivno in ekstenzivno tehničnizacijo biosfere in z njo povezano rastoče onesnaževanje.

Gmotno so organizacijo 1. jugoslovanskega simpozija »Alternative družbenega razvoja in problematika okolja« podprli:

- **Tovarna sladkorja Ormož, Opekarniška 6**
- **Služba družbenega knjigovodstva Maribor, Svetozarevska 9**
- **Žaga Gašper, Radlje ob Dravi**
- **Industrijsko podjetje Metalplast Ruše, Smolnik 17**
- **Gradbeno podjetje Stavbar Maribor, Industrijska 13**

EDINI PROIZVAJALEC
IZDELKOV **schiedel**[®]
V JUGOSLAVIJI

LATVONA VAS – Šibenik, Komarnički sektor, Srebrna srebro in srebrni sektor
Telefon 0638 701-022, 701-028, 701-011, 722-027, 722-078. Telex: 33533 YU SOGASD
ŽALEC – metalni sektor. Telefon 0638 710-740, 710-741. Žiro izob. SSK Žalec: 90750-601-19072

schiedel[®] dimnik – troslojni montažni dimnik Ø 13,5–Ø 100 cm

V IGM Gradnja Žalec vlagamo velike napore v tehnološko dognanost, sodobnost, kvaliteto in uporabno vrednost posameznih proizvodov, pri čemer izhajamo iz tega, da mora biti varčevanje z energijo, skrb za ohranitev okolja in urejenost človekovega domovanja sestavni del današnjega in prihodnjega razvoja.

HIDROMONTAŽA z n. sol. o.
ELEKTRO IN SPLOŠNA MONTAŽA
MARIBOR, Gosposvetska cesta 84, telefon (062) 25-841, telex 33 119

s svojimi temeljnimi organizacijami

TOZD MONTAŽA,
Gosposvetska 84

TOZD OSKRBA,
Sokolska 45

TOZD PROJEKTIVA IN KONTROLA,
Gosposvetska 84

TOZD PROIZVODNE DELAVNICE,
Sokolska 45

Izvajamo montažo vseh vrst opreme v energetskih in industrijskih objektih, **opravljamo prevoze opreme** največjih tež in dimenzij z lastnimi specialnimi prevoznimi sredstvi, **izdelujemo različne jeklene konstrukcije** za energetske, rudniške in industrijske objekte ter **projektiramo** razne konstrukcije in naprave.

OD ZAČETKOV ... DO POPOLNOSTI!

SMELT ima posebej bogate izkušnje s področja procesne kemije, črne metalurgije in livarstva, barvne metalurgije, živilske industrije, hladilništva, strojne industrije, gradbene industrije, čiščenja voda, predelave odpadkov, notranjih transportov, skladiščne tehnike, bolnic, itd.

SMELT rešuje probleme od ideje do zaključnih del skupaj z:

**nosilci tehnologije
znanstvenimi institucijami
proizvajalci opreme
gradbenimi, instalacijskimi in montažnimi organizacijami
projektantskimi organizacijami
bankami in finančnimi institucijami**

SMELT
global project management

gradnja industrijskih objektov p.o.
Titova 184, 61000 LJUBLJANA
SFR Jugoslavija

REK

Franc Leskošek Luka

Titovo Velenje

DO RUDNIK LIGNITA VELENJE

Dejavnost: pridobivanje in predelava lignita

DO TERMOELEKTRARNE ŠOŠTANJ

Dejavnost: proizvodnja električne energije in toplotne energije

DO ELEKTROSTROJNA OPREMA PRELOGE, TITOVO VELENJE

Dejavnost: proizvodnja strojev za rudarjenje in gradbeništvo,
projektiranje in konstruiranje

DO SIPAK, TITOVO VELENJE

Dejavnost: proizvodnja polipropilenskega traka za pakiranje,
avtomatskih strojev za pakiranje, rezervnih delov ter
plastičnih kozarcev

DO AVTOPREVOZNIŠTVO IN SERVISI, TITOVO VELENJE

Dejavnost: transportne storitve, potniški promet in servisi

DO TISKARNA, TITOVO VELENJE

Dejavnost: tiskarske storitve

DELOVNE SKUPNOSTI SOZD REK:

DRUŽBENI STANDARD, ZAVAROVANJE in DSSS

opravljajo storitve na področjih prehrane, letovanja, družbenega
standarda, obdelave podatkov, zavarovanje objektov ter dejavnosti
skupnih služb.

ODPADKI CIVILIZACIJE

ZBIRAJMO JIH, DA NE POSTANEMO
CIVILIZACIJA ODPADKOV.

 paloma

v skrbi za našo prihodnost

I SKRANJE
ODPADNEGA PAPIRA BOMO:
VARNJALI I OSOBE,
OKRANJALI ČISTO OKOLJE,
PRIVARČEVALI DENARJE, KI JIH
PLAČUJEMO ZA UVOZ
ODPADNEGA PAPIRJA.

gorenje

gorenje Dom

- gospodinjski aparati
- notranja oprema
- elektronika široka potrošnja

gorenje Integrirani sistemi

- poslovna oprema
- komunikacijski sistemi

gorenje Procesna oprema

- tehnološka oprema
- orodja
- stroji

gorenje Zeleni program

- orodja in stroji za intenzivnejše pridelovanje hrane na manjših površinah
- stroji in pripomočki za urejanje bivalnega okolja
- stroji in oprema za sodobno pridobivanje in hlajenje mleka
- oprema za mesnopredelovalno in ostalo živilsko industrijo

gorenje

TOVARNA AVTOMOBILOV IN MOTORJEV MARIBOR

Proizvodni program:

- TOVORNJAKI od 3 do 22 ton skupne mase oz. do 40 ton v vlečni kompoziciji
- AVTOBUSI dolžine 5, 6, 8, 11 in 12 m za vse vrste potniškega prometa
- TERENSKA VOZILA skupne mase 7 in 11 ton
- SPECIALNA VOZILA za najrazličnejše potrebe
- MOTORJI zračno hlajeni diesel z razponom moči od 50 kW (68 KS) do 386 kW (525 KS) za vgradnjo v vozila in različne agregate
- ODKOVKI
- ULITKI IZ SIVE LITINE IN ALUMINIJA
- ORODJA
- MENJALNIKI IN GONILA
- KRMILA
- POGONSKE IN NEPOGONSKE PREME
- OBDELOVALNE ENOTE IN NAMENSKI OBDELOVALNI STROJI

CINKARNA CELJE

METALURŠKO KEMIČNA INDUSTRIJA

GRADBENO INDUSTRIJSKO PODJETJE n. sol. o.

Ljubljana
Šmartinska 134 a

Tel.: n. c. 441-422, brzozjav: Gradis Ljubljana,
poštni predal: št. 89/1, telex: 31-216 yu Gradis

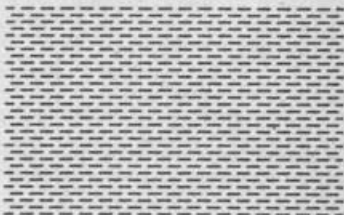

*Izkušnje, strokovnost, kakovost uvrščajo
GIP GRADIS že 40 let v sam vrh
slovenskega in jugoslovanskega
gradbeništva.*

GIP GRADIS s svojimi poslovnimi enotami

- gradi industrijske, energetske, luške in hidrotehnične objekte, mostove, ceste in druge zgradbe, objekte družbenega standarda in stanovanja za trg
- izdeluje gradbene elemente, vse vrste betonskih prefabrikatov, konstrukcijske elemente iz prednapetega betona

- izdeluje in montira tipizirane industrijske hale in montira gradbene konstrukcije
- izvaja inženiring dejavnost za gradbeno operativo
- izvaja raziskovalno dejavnost
- izdeluje gradbene stroje in opremo
- opravlja vsa hidroizolacijska dela
- izdeluje jeklene konstrukcije
- projektira vse vrste objektov
- izvaja investicijska dela v tujini

**TOVARNA KEMIČNIH
IZDELKOV
RAČE** **PINUS**

PINUS – tovarna kemičnih izdelkov Rače izdeluje in prodaja kakovostna sredstva za varstvo kulturnih rastlin pred boleznimi in sredstva za zatiranje plevela in škodljivcev. Istočasno skrbi za varstvo okolja pri izdelavi sredstev, pri svetovanju za uporabo sredstev in pri uporabi samih sredstev.

Vedno večji je problem onesnaževanja okolja zaradi plinastih, tekočih in trdnih snovi, ki pridejo v ozračje, v zemljo in v vodo.

Kot tovarna, ki izdeluje sicer škodljive snovi, vendar za varstvo rastlin nujno potrebne, priporočamo v navodilih, prospektih in drugih sredstvih, da se morajo sredstva za varstvo rastlin namensko uporabljati, da se moramo pri uporabi sredstev natančno držati navodil, da ne prekoračimo priporočene količine, da pri pripravi škropiv in pri škropljenju upoštevamo vse ukrepe za varstvo človeka, živali in rastlin. Da preprečimo onesnaževanje življenjskega okolja opuščamo izdelovanje sredstev, ki so težko razkrojljiva in iščemo nove možnosti za izdelavo sredstev, ki bi bila čim manj strupena, ki bi se hitro razgradila, kljub temu pa bila dovolj učinkovita za varstvo rastlin.

Za podrobnejša navodila in nasvete smo vam vedno na razpolago.

Tovarna kemičnih izdelkov – PINUS Rače

TAM
AVTOOBNOVA
MARIBOR
Jadranska c. 25

*Generalna, srednja in tekoča
popravila avtomobilov*

*Servis TAM in MAGIRUS-DEUTZ
opravlja vsa popravila na vozilih
TAM in MAGIRUS.*

V zalogi generalno osveženi
motorji po sistemu zamenjave za
vozila TAM in MAGIRUS-DEUTZ.

SOZD **KEMA** ED MARIBOR

TOVARNA DUŠIKA RUŠE n. sol. o.

6242 RUŠE - TOVARNIŠKA 51 - JUGOSLAVIJA

Proizvodi:

*karbid, ferolegure, abrazivni in ognjeodporni
materiali, tehnični plini, kompleksna gnojila,
specialna gnojila in sredstva za varstvo
rastlin.*

Tovarna dušika Ruše je sredi priprav za modernizacijo svoje proizvodnje kalcijevega karbida. Eden od najbolj pomembnih ciljev te modernizacije je tudi popolna odprava onesnaževanja okolja.

**Odločite se
za pravi
korak in
sodelovanje
z nami**

KREDITNA BANKA MARIBOR

RUDNIKI SVINCA IN TOPILNICA – Mežica

proizvajajo:

- svinčve in cinkove koncentrate
- mehki svinec in razne vrste zlitin v blokkih, svinčeno pločevino, svinčene cevi, srebrov nitrat
- vse vrste startnih aku-baterij v klasični in monoblok izvedbi: suho-formirane in konteiner brez vzdrževanja
- trakcijske aku-baterije za vse vrste električnih vozičkov, elektrolokomotive, elektroviličarje, čolne itd.
- stacionarne aku-baterije za telefonske centrale, el. računske centre, trafo postaje, radio relejne postaje, zasilno razsvetljavo itd.
- GEL baterije za magnetofonske naprave, prenosne televizorje, tranzistorje, naprave v elektromedicini, merilni tehniki, zasilni razsvetljavi in dr.
- elektronske regulatorje za viličarje
- objekte in opremo za bogatenje mineralnih surovin
- objekte in opremo za primarno predelavo lesa
- drugo investicijsko opremo po posebnih naročilih
- opremo za proizvodnjo startnih baterij

**TOVARNA
UMETNIH
BRUSOV
SWATY**

MARIBOR, TITOVA C. 60, telefon: (062) 34-361,
telex: 33133 YU SWATY, telegram: SWATY MA-
RIBOR

*NAŠ PROIZVODNI PROGRAM OBSEGA BRUSNA ORODJA ZA
VSE VRSTE OBDELAVE:*

- ravne brusne plošče
- brusni obroči
- brusni standardizirani obliki
- profilirani brusni
- armirane brusne plošče
- brusne plošče za rezanje
- brusni segmenti
- brusne pile in kamni za honanje
- fiber diski
- diamantne in borazonske brusne plošče

ZASTOPSTVA TUJIH FIRM:

- TYROLIT SCHLEIFMITTELWERKE SWAROVSKI KG, Schwaz, Avstrija (proizvajalec umetnih brusov)
- ESK ELEKTROSCHMELZWERK KEMPTEN GmbH, München, Nemčija (proizvajalec silicijevega karbida in specialnih abrazivnih materialov)
- WAKRA-WALTER KRAUMENDAHL-MASCHINEN UND GERATE-BAU GmbH, Lörrach, Nemčija (proizvajalec strojev za rezanje betona in astalta)

Projektira, proizvaja in montira:

- transportne naprave
- opremo za energetiko
- procesno opremo
- opremo za steklarsko, papirno, tekstilno in gumarsko industrijo
- stroje za preoblikovanje in rezanje kovin
- stroje za preoblikovanje nekovin
- stroje za obdelovanje kovin
- varilno opremo
- gradbene žerjave nosilnosti 35-120 tm
- osebno tovorna dvigala
- avtožerjave nosilnosti 160-400 kN
- avtožerjave za vrtnanje in vzdrževanje naftnih, plinskih in vodnih vrtin
- samohodne mešalce betona

Servisira svojo in opremo drugih proizvajalcev - Izvaja inženiring za kompleksne objekte

Zastopa firmo Liebherr na področju gradbene opreme

**INŠTITUT
ZA VARSTVO PRI DELU
IN VARSTVO OKOLJA
MARIBOR
p. o.**

62101 Maribor, Ulica Štravhovich 2,
tel.: 062/ 513-551

- opravljamo preglede in meritve električnih instalacij, strelvodnih napeljav,
- opravljamo preglede, preizkuse in meritve delovnih priprav in naprav ter celotnih proizvodnih linij in postrojenj,
- opravljamo preglede vozil za prevoz nevarnih snovi v smislu zakona in predpisov ADR,
- izvajamo izobraževanje s področja varstva pri delu,
- izdelujemo tehn. dokumentacijo za področje požarne varnosti in preizkušamo naprave za požarno varnost,
- opravljamo preizkuse o delovanju varnostnih in zaščitnih naprav v zakloniščih,
- opravljamo preiskave ekoloških razmer na delovnih mestih in v delovnih prostorih,
- ocenjevanje in stopnjevanje ekoloških pogojev dela na delovnem mestu in v delovnem okolju,
- meritve in kontrola emisij v ozračje (kurilne ali ventilacijske naprave) v smislu določil zakona o varstvu zraka,
- meritve in kontrola emisij v ozračju v smislu določil zakona o varstvu zraka
- meritve in kontrola emisij in emisij ropota v okolici v smislu določil zakona o varstvu pred hrupom v naravnem in bivalnem okolju,
- ekološka ocena novih investicij glede posega v okolje,
- akustične in ostale tehnične meritve na zgradbah in strojnih napravah.

surovina

**DELOVNA ORGANIZACIJA
ZA ZBIRANJE IN PREDELAVO
ODPADKOV
IZVOZ-UVOZ
62000 MARIBOR, Pobreška c. 20**

Telefon: 062 29-771, telegram: sumar,
telex: 33-194

**s TOZD: MARIBOR,
CELJE,
LJUBLJANA,
RADLJE,
REGENERACIJA
IN PAPIR**

Odkup, zbiranje, sortiranje, priprava uporabnih odpadkov za nadaljnje tehnološke procese
Predelava tekstilnih odpadkov in odpadnih termoplastičnih tvoriv
Uvoz in izvoz

Dobitnik mednarodnega priznanja za tehnologijo v Frankfurtu, ZRN, 12. 11. 1984

Proizvodni program

Portlandski in specialni cementi
ter hidravlično vezivo za malte –
maltit

avtoklavirane azbestnocementne
tlačne in kanalizacijske cevi ter
valovite, ravne strešne in ravne
fasadne plošče

fasadni silikatni zidaki in bloki
ter kremenovi peski in keramična
glina

 **SALONIT
ANHOVO**
industrija gradbenega materiala, anho

Gozdno gospodarstvo

Maribor, n. sol. o.

Maribor, Tyrševa ul. 15,
Tel.: h. c. 21-641,
brzjav GOZDNO MARIBOR

*preko temeljnih organizacij združenega
dela*

RUŠE
LOVRENC na Pohorju
PODVELKA
OPLOTNICA
ORMOŽ
PTUJ
CMS LIMBUŠ
TRGOVINA LIMBUŠ
ZA GRADNJE IN MEHANIZACIJO

in temeljnih organizacij kooperantov

OŽBALT ob Dravi
LOVRENC na Pohorju
SLOVENSKA BISTRICA
MARIBOR
PTUJ

gospodari z družbenimi gozdovi in gozdovi
v državljanski lastnini, samostojno gradi
gozdne komunikacije in gozdarske stavbe,
goji divjad ter izvaja lovski, ribolovni letni
in zimski turizem.

MARIBORSKA LIVARNA Maribor

**Je uspešna v prizadevanju, da se omejuje onesnaževanje
okolja. V ta namen:**

- *Uvajamo zaprte tehnologije v svoji
proizvodnji,*
- *Predelujemo odpadke in ostanke barvnih
kovin,*
- *Proizvajamo izdelke za varčno porabo vode
in energije: armature, radiatorje,
polizdelke za takšne proizvode.*

Tradicionalno vsakoletno srečanje slovenskih družboslovcev, ki ga organizira Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo v zadnjih dneh meseca oktobra, bo tokrat vsebinsko povezano z obeležitvijo 25-letnice obstoja in delovanja fakultete. Prvi dan bo namenjen **razvoju temeljnih disciplin: politologije, sociologije, komunikologije in obramboslovja ter razvoju univerzitetne ustanove**. Diplomanti in drugi udeleženci bodo imeli možnost, da se vključijo v razpravo na osnovi svoje pedagoške in raziskovalne usmeritve ter uveljavljanja posamezne stroke v praksi.

Drugi dan srečanja pa bo namenjen strokovni razpravi na temo: **Spremembe v socialni strukturi sodobne slovenske in jugoslovanske družbe in družbeni razvoj**. Osnova za razpravo bodo vnaprej pripravljene in v 11. številki Teorije in prakse natisnjeni prispevki nekaterih najpomembnejših raziskovalcev te teme iz vse Jugoslavije, o čemer poročamo na zadnji strani revije. Tokrat bo srečanje v Ljubljani (namesto v Škofji Loki, kjer tradicionalno potekajo ta srečanja).

Center za družbenopolitično izobraževanje FSPN, organizator vsakoletnih srečanj pričakuje večjo udeležbo diplomantov FSPN ter ponovno plodne razprave, zlasti o uveljavljanju stroke v gospodarstvu, družbenih dejavnosti, novinarstvu in v prosveti.

Točen datum, kraj in potek srečanja bo pravočasno objavljen.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Ziherlovi dnevi 1986: Spremembe v socialni strukturi sodobne slovenske in jugoslovanske družbe in družbeni razvoj (Izbor prispevkov: Ivan Bernik, Vladimir Goati, Vjekoslav Grmič, Peter Jambrek, Peter Klínar, Mladen Lazić, Mihailo Popović, Ivo Šiber, Níko Toš, Josip Županov)

Aktualni intervju z Miroslavom Glasom

Milorad Popović: Edvard Kardelj o družbenem položaju delavskega razreda

Dana Mesner: SOZD kot trdno povezane funkcionalne celote ali kot situacijske asociacije?

Egidij Susić: Komunikacijski tokovi med matico in manjšino

Teodor Geršak: Usposabljanje in vključevanje žensk v skupno obrambo v Švici

Janez Stanič: Kongresni cikel »realnega socializma«

Branko Caratan: Roy Medvedev in sovjetski marksizem

Rado Bohinjec: Samoupravljanje v Španiji

Boris Jesih: Nekateri vidiki avstrijskih predsedniških volitev 1986